

AZ IZR.
MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI
XLVII—XLVIII.

**A ZSIDÓK EGYETEMES
TÖRTÉNETE**

BUDAPEST 1927

A ZSIDÓK EGYETEMES TÖRTÉNETE

A BABYLONIAI FOGSÁGBÓL VALÓ
VISSZATÉRÉSTŐL NAPJAINKIG

ÍRTA

KECSKEMÉTI ÁRMIN

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST 1927

HARMADIK FEJEZET.

A szabad prédává lett zsidó élet és vagyon.

1. Elnyomás és privilégiumok.

Az év összes napjait meg lehetne jelölni egy-egy zsidó-üldözéssel; összeállíthatnék így a teljes naptárt. Németországa a szomorú elsőség a zsidóüldözésben. Folytonos vér- és ostyavád, hogy a zsidók a kereszténynek vérét veszik és a szent ostyát meggyalázzák, tudniillik megtörik mozsárban s vér csurog belőle. Ez a két hazug vád tengernyi zsidó vért követelt áldozatul évszázadok folyamán az egyes országokban. Megdőbbentőn gyors egymásutánja e gyászos eseményeknek a XIII. században: Erfurt, Mecklenburg, Breslau, Lauda, Fulda, Frankfurt, Belitz — zsidók kínzásával, ölésével, fosztogatásával.¹⁾ IX. Gergely pápa is meg-sokalta és a zsidók kérelmére bullát ad ki (1235), mely III. Ince Constitutio Judaeorum-ját megerősíté. de hiába. A német zsidók elsötétült életében egyetlen fénysugár az osztrák Harcias Frigyes zsidó-jogszabályzata (1244). Az osztrák zsidók nagy szabadságlevele 1420-ig.²⁾ Össze sem hasonlíthatók vele e kor-szaktól X. Alfonz spanyol és IX. Lajos francia király és az angol III. Henrik, a IV. lateráni zsinat, vagy II. Frigyes megalázó zsidó-törvényei. Még a pénzüzetet is megengedi a zsidóknak az osztrák privilégium s minden jogtalanság ellen megvédi őket, mint orszá-gos törvény. II. Frigyes császár bécsi privilégiuma általában zsidó kereskedőkről beszél, a Frigyes hercege majdnem kizárólag csak a zsidó hitelezőről, ami arra mutat, hogy az osztrák zsidók a 13. században a honi és külföldi verseny miatt elfordulnak a

kereskedelemtől. Ezen osztrák privilégiumon (1244) alapszik IV. Béla zsidó-törvénye (1251 december 5 és 1256 március 22; ez utóbbi amannak hiteles másolata, melyet a székesfehérvári zsidók kaptak). A IV. Béla adta kedvezményeket egyes körök III. Miklós pápa segítségével akarnák megdönteni, aki zsinatot hív össze Budára (1279), melyen kimondják a másfelől is jól ismeri tilalmakat, hogy kereszténynek nem szabad üzletet kötni oly zsidóval, aki nem visel ruhajelet és egy püspök nem adhatja bérbe zsidónak a jövedelmét, máskülönben elveszti állását; *végül* kiátkozással sújtja azt, aki zsidóra állami hivatalt ruház. Az 1244. évi szabadságlevelet veszi mintának II. Ottokár Premysl cseh király is (1254. 1255. 1268), vagy Nagy (III.) Kázmér. lengyel király (1234. 1364. 1367), Witold, litván nagyfejedelem (1388) s még többen.

Nagyon fontos volt a zálog- és kamatengedély (30. pont) az egyházi tilalmak közepette, bár e tilalmak hiába szálltak pörbe a gazdasági kényszerűséggel. V. Kelemen pápa, a vienne-i zsinaton (1311) semmisnek nyilvánítja az idevágó tilalmakkal ellentétes törvényeket, de az ilyesmi csak ünnepélyes óvás volt, mely az életen, vagy jobban mondva, az emberi természetén nem tudott változtatni. Osztrák Frigyes 17333%-ot engedélyez. Ugyilátszik, hogy Bécs kereskedelmi tölvirágoztaiása érdekében, még ilyen áron is gondoskodni akart az üzleti világ pénzszükségletéről. Magasabb kamat csak *egy* van a 13. században: 300% a provencai zsidóknál (1243). A privilégium elismeri a zálogjogot, de nem az adósbörtönt. Franciaországban Fülöp Ágost (1218) és IX. Lajos (1234) tiltották meg (ne corpora christianorum, de cetero cápantur pro debito Judeorum: nehogy fogságba vessék a keresztényeket zsidó adósságért. Spanyolországban Bölcs Alfonz szüntette meg az adósfogságot.³⁾ Frigyes védelmébe veszi a zsidó temetőt is, mint egyes pápák (ad hoc malorum hominum pravitati et avaritiae obviantes decernimus, ut nemo coemeterium Judaeorum mutilare aut invadere audeat, sive obtentu pecuniae corpora hii-niana effodere: rossz emberek gonoszsága s kapzsisága ellen elhatározzuk, hogy senki se merje a zsidók temetőjét megrongálni,

vagy oda behatolni, vagy pénzt kutatva, kiásni az emberi teste-
ket).⁴⁾ Az ilyen rendelkezésből is gondolhatjuk, hogy mik történ-
hettek a zsidó temetőekben. A vesztőhely is ott volt. János király
megengedte Liegnitzben és Breslauban (1345), hogy a polgárok
a zsidó sírköveket fölhasználhatják a városfal építéséhez. A
17. században azon „elmélet“ járta, hogy ellenséges (?) sírokat
nem kell kímélni (sepulchra hostium religiosa nobis non sunt:
az ellenségek sírjai nekünk nem vallásosak).⁵⁾

A privilégium említette Juden-Zechmeister-állás a céhek vi-
lágára emlékeztet: a környezet hatása.⁶⁾ A kiátkozást (cherem)
néha maguk a fejedelmek követelték; például III. Frigyes fel-
szólítja Móse Judenmeistert Radkersburgban, hogy Mardahay
zsidó „bei dem grossen jüdischen Pan“ a zsidó Aramnak nyuj-
tott kölcsönéért ne vegyen többet „dann halben tail des gesuchs“
igesuch — kamat).⁷⁾ II. Ottokárnak egész az osztrák kiváltság
nyomdokában járó zsidó kedvezményei nagyon kihívták az Egy-
ház rosszalását, mert nemcsak hogy figyelmen kívül hagyják a
zsidóellenes határozatokat, például a ruhajel intézményét, hanem
még hivatalhoz is hozzájuthatnak a zsidók. Kivált IV. Kelemen
pápa (1265—1268) buzgólkodik e „bajok“ megszüntetése érde-
kében. A bécsi zsinat (1267) rendel akar teremteni. Aki zsidó nem
viseli az előírt főveget, bírságot fizessen. Zsidónál nem szolgálhat
keresztény cseléd s dajka. Kereszténynek nem szabad a zsidóval
együtt étkeznie s mulatnia, például lakodalomban, vagy *újjhold*
napján: úgy látszik, ez utóbbit akkor még ünnepi lakomával ülték
meg.⁸⁾ A keresztény ne vegyen húst a zsidótól: egyáltalában ne
érintkezzék vele. S mind a többi, már régebből ismert korlátozás,
mint a nagypénteken, vagy az oltári szentség elvonulásakor való
meghúzóadás a házban. Aztán, hogy a negyvennapos bojt idején
a zsidó ne vigye a húst földetlenül s nyilvánosan.⁹⁾ De Ottokár
mindezzel nem törődött, sőt megújítja a kiváltságokat (1268). Azt
is megszabta, hogy zsidó ellen indított pör tárgyalása a zsinagó-
gában legyen.¹⁰⁾ A vérvádat eltiltja.

De a szép privilégiumirat nem vált be védő pajzsak az ül-
dözések és rágalmak ellen. A német és francia zsidók a pápától

kérnek segítséget. IV. Ince bullát ad ki (1247 július 5), mely elsőnek cáfolja hivatalosan a vérvádat. Nevezetes írás s megérdemli, hogy egészében ismerjük: „Hallottuk Németország zsidóinak siralmas panaszát, hogy némely egyházi és világi fejedelmek, nemesek és hatalmasok, hogy jogtalanul megszerezzék a zsidók vagyonát, gonosz terveket gondolnak ki ellenük . . . Dacára, hogy a Szentírás többek közt mondja „Ne ölj!“ és a zsidóknak tilos peszachkor holttesthez érni, hamis váddal lépnek fel ellenük, hogy ép peszachkor egy megölt gyermek szívét szétosztják egymás közt s el akarják hitetni, hogy ezt a Törvény nekik előírja, holott a Törvény ellen van. S ha valahol egy hullát találnak, rájuk fogják a gyilkosságot. Ilyen és hasonló koholmányok alapján dühöngnek ellenük vád, vallomás, bizonyítás nélkül és az Apostoli Szék által nekik kegyesen adott privilégiumok, meg az Isten és az igazság ellenére elrabolják minden vagyonukat, sanyargatják őket éhséggel, fogsággal és annyi kínzással. A legkülönbélebb büntetéssel sújtják, a leggyalázatosabb halálra ítélik őket, úgyhogy ilyen fejedelmek, hatalmasok és nemesek uralma alatt a zsidóknak talán még rémesebb sorsuk van, mint apáiknak Fáraó alatt Egyiptomban és kényszerítik őket, hogy lakóhelyüket nyomorultan elhagyják, ahol emberemlékezet óta laktak az őseik. A teljes megsemmisüléstől való félelmükben elhatározták, hogy az Apostoli Szék gondviseléséhez fordulnak. Mivel nem akarjuk, hogy a zsidók jogtalanul üldöztessenek, kiknek megtérését az Ur irgalmasan várja, mert a próféta bizonyossága szerint az utódaik üdvözülni fognak — elrendeljük, hogy kegyesek legyenek irántuk és ezért mindenkor, ha tapasztaljátok, hogy a nevezett praelátusok, nemesek, hatalmasok a zsidók ellen könnyelműen próbálnak valamit, a törvényes rendet helyreállítjátok, hogy a jövőben ilyen és hasonló vádakkal senki se zaklassa őket jogtalanul és azokat, kik őket ily módon zaklatják, minden felelősség nélkül, korlátok közt tartják.”

Az igazságosságunk és emberiségünk e dokumentumát megújítja X. Gergely (1273) s Habsburgi Rudolf megerősíté (1275), de a vérvádak mégsem némultak el. így Mainzban (1283), ahol

Werner érsek erélyesen védte a zsidókat. Ugyanakkor Bacharach s pár nap múlva Brückenhausen. Később Boppard. A német zsidók a sok szenvedés elől készülnek kivándorolni. Élükön a híres talmudtudós, Rothenburgi R. Méir. Palesztinába indulnak (1286) a messiási hírek hallatára. Lehet, hogy a keleti mongol uralkodó, Argun (1284—1291) zsidó-barátsága vonzotta őket, kinek Szád-Addaula volt az orvosa és kegyence Bagdadban.

R. Méirt útközben elárulták és Rudolf Ensisheim tornyába záratta. Ott is halt meg, mert nem akarta, hogy a váltságdíj-fizetés által még jobban rákapjon a császár a zsidóságra. Jött azután kegyetlenebbül. Röttingenben egy Rindfleisch nevű nemes irtóháborút kezd a zsidók ellen, mert állítólag ostyát törtek össze s vér folyt belőle. Ezt a babonát és gonosz badarságot nem lehetett kiverni a hiszékeny, elbolondított nép fejéből. Még az újkorban is, hány ilyen ostya-ügy, zsidó mártírokkal. A hiedelem oka lehetett a csoda — monas (Monas prodigiosa Ehrenberg, micrococcus prodigiosus Colin), a festő baktériumokhoz tartozó hasadó gomba, mely a levegőn különböző festékanyagot termel és tömegesen található vérvörös cseppekben az élelmiszereken, kenyér, liszt, főtt rizs, főtt burgonyán; de még többször — csalás volt az ostya-vád.¹¹⁾

A Rindfleisch-féle üldözésnek több, mint százezer zsidó esett áldozatul. Csak Regensburg és Augsburg zsidóit mentették meg a polgárok és a hatóság. Az augsburgi zsidók hálából megfogadták, hogy a városvédő falnak egy részét megépítik. Az erről szóló okirat héber és latin nyelvű, kétfejű sas címerrel, felette egy kalap. Albrecht császár véget vetett az öldöklésnek, a bűnös városokat megbírságolta, kárpótlásul az elvesztett kamaraszolgákért, kiknek követeléseit magának kaparintá. Még ki sem heverték a pusztulást, a sok veszteséget, újabb sereg üt rajtuk, a „zsidóverőknek“ nevezett gyűlevészhad; a karjukra csatolt bőrről Armledernek is hívták őket (1336—1337), ötezer paraszt kaszával-kapával támad az elzászi zsidókra, a Rajna mentén, Schwabenig. A király nem birt velük. Ugyanakkor a bajor Deckendorfban „ostya-meggyalázás“ címén irtják a zsidókat, hogy megszabaduljanak a — hite-

lezőktől. Itt is több ezer áldozat. Csak Bécs és Regensburg védte meg a zsidókat.

Azután jött a „fekete halál“ (pestis). Kínától Európáig tömegesen ragadta el az embereket a rémes járvány (1348—49): mintegy huszonötmillió halottja volt. Aránylag kevesebb zsidó, mint más, mert hiszen már vallástörvényei alapján is józanabb életmódot folytat a zsidó és vigyáz az egészség követelményeire; de a kisebb halandóság gyanússá tette s kész volt a vád, hogy a zsidók megmérgezték a kutakat, folyókat s a levegőt. Azt is híresztelték, hogy spanyol zsidók főzték ki a tervet s küldték szét a *mérget* mindenhová. Kutatták az igazságot — kínpaddal. Az első vád Dél-Franciaországban (1348). Zsidók elégetése a Tórákkal együtt. A gyilkos üldözés átkerjed Katalóniába s Aragóniába: ill az előkelő osztályok vették oltalmukba a szerencsétleneket.

VI. Kelemen avval próbálja megfékezni a nekivadult embertelenséget, hogy átok terhe alatt megtiltja a zsidónak erőszakos áttérítését, vagy Ítélet nélkül való megölését, kirablását. Nem hajtanak se kegyes szóra, se fenyegetésre. Dúl az örület Genf vidékén. A megkínzottak kicsikart „vallomásai“ beismernék mindent, amit csak kívannak. Savoy a zsidóit elégetik. Éhez a mesterséghez már régebben értettek Németországban, amint a Judenbreter (Hrater) családnév is bizonyítja (Zsidőégető).¹²⁾ Svájcban is rakják a máglyát a pestisért „felelős“ zsidóknak (Bern. Zofmgen). Zürichben vérváddal súlyosbítva, ahol törvényt is hoznak, hogy zsidók ott többé nem lakhatnak. St. Gallen, Lindau, Überlingen, Ravensburg, Schaffhausen, Constanz zsidósága teljesen elpusztult. VI. Kelemen ismét felemeli szavát a zsidókért, hogy ártatlanok, mert a pestis ott is dühöng, ahol nem laknak zsidók és ők is behaltak elegenden: felszólítja a papságot, hogy védelmezze a zsidókat. Egyházi átok csap le a gyilkosokra és lázítókra. De ez nem állíthatta meg a hóhér-munkát. A nekibőszült butasággal szemben a császár hatalma époló tehetetlen volt, mint a józan ész szava. De a rémségekben nemcsak a babona, hanem a pénzvágý is szerepelt. Jól mondta a strassburgi Closener: ihr bares Gut war die Vergiftung, welches die Juden tödtete.¹³⁾ Jóleső kivételek. Strass-

burg tanácsa sokáig ellenáll a garázda tömegnek, mely végül is felülkerekedett. A zsidókat elégetik, vagyonukat szétosztják s száz évre kitiltják okét Strassburgból. Elenyészett Basel, Freiburg. Zähringen, Schlettstadt, Speyer, Worms, Mainz, Köln, Erfurt. Breslau, Bécs zsidósága. Nürnbergben egy később Judenbrühlnek nevezett téren égették el őket. Csak Regensburg hatósága tartott ki bátran s eredményesen a zsidók védelmében.

Nálunk Nagy Lajos király hitbuzgalomból üzte ki a zsidókat (11360 vagy 1368). de a parancsát csak egyes városokban hajtották végre, például Sopron, Pozsony s egyéb helyeken. De már 1371-ben ismét vannak zsidók Pozsonyban s Lajos még védi is őket.¹⁴⁾ Sőt egy új hivatalt állított fel, melynek vezetője, „az országban lakó összes zsidók bírója“ intézte a zsidók ügyeit, adóját. Az első országos zsidó-bíró volt: Simon mester (1365). A nádor s a tárnokmester is viselte e méltóságot. Nagy Lajos kiűzöttjei Csehországba s Ausztriába vándoroltak. A pestis lengyelországi megöl tjeinek száma — állítólag tízezer — elenyésző a német zsidók pusztulásához képest.

A katalán zsidók, kiknek 1348-ban jutott ki először a szenvedésekből, tanácskoztak az üldözések károsultjainak fölsegítéséről, hogy az aragón zsidók gyűjtsenek e célra pénzt. Kérjék föl IV. Don Pedro királyt óvótörvények alkotására s közbenjárásra, hogy a pápa adjon ki bullát, mely szerint a zsidók nem felelősek elemi csapásokért, ostyaügyekért, vagy eretnekségért. Úgy tervezték, hogy Aragónia, Kalalónia, Valencia és Mallorca zsidóságának képviselői hathatósan fogják majd védeni hittestvéreik létérdekeit, főleg a korteznél s arról álmodoztak, hogy az igaztalanul támadó keresztényeket elérí a méltó büntetés. Az aragón zsidók vonakodása miatt a tervezet megghiúsult (1354).

A pestis évei után hihetetlen leromlás. Egész közösségek kihalva. Elszegényedés, ziláltság s elbutult gyűlölködés. De hiába, kellett a kamaraszolga-jövedelem, egyre-másra megnyílnak a városok kapui a zsidók előtt. Az augsburgi polgárok sürgetik IV. Károlynál a zsidók visszafogadását. A császár a nürnbergi országgyűlésen (1355) megadja a választófejedelmeknek a „zsidó-

tartás“ jogát (jus tenendi judaeos). Hazatértek a zsidók: Breslau (1350), Nürnberg (1352), Worms (1353) „um ihres Nutzens willen“, Bécs (1353), Erfurt (1354), Basel (1356 előtt), Heilbronn (1357). De a megtelepedések után nyomja a lelkeket a bizonytalanság érzése. Jellemző Cuno Falkenstein, trieri érsek megállapodása a visszatért zsidókkal (1362), amely szerződésben a polgárság kiköt tizennégy napi felmondási időt a zsidóüldözés (Erstörungen) kiújulása esetére.¹⁵⁾ A zsidó pénzüzet virágzásnak indul, mert ép 1349 után világpiaci terjeszkedés vágya fogja el a német kereskedelmet, amihez sok pénz kellett, szintúgy a városoknak építkezésre s közigazgatási célokra. A zsidó kölcsönügyek méreteiről tanulságos az ulmi Jácklin bankár és családjának szereplése. De a zsidó hitelező s a patrícius nagykereskedő, ahogy a 14. század második felének lassanként kibontakozó világkereskedelme révén g3rapodott, ellenségektől volt körülvéve. Különösen agyarkodott rájuk a lovagi osztály, mely a tűzfegyverek használata által elveszte jelentőségét s dologtalan élete úgy fordult, hogy sokan kénytelenek voltak birtokaikat a gyűlölt kalmárnak eladni s értéktárgyaikat a még gyűlöltebb zsidó hitelezőhöz vinni zálogba.¹⁶⁾ De a feltörekvő céhek is gyűlölték őket, mert érvényesülni akarlak a városi urak tanácsában és tudták, hogy a patríciusok uralmát a zsidó tőke támasztja alá.¹⁷⁾

Ezért kezdődik minden céhmozgalom zsidóellenes kihágásokkal. A városi tanács itt is, ott is föllép az ilyen izgágaságok ellen, de ez is pénzérdeken alapult. Ha amúgy látták előnyösnek, fordítottak a zsidó-politikájukon. Zsarolták is a zsidókat, amit a sok „adomány“ bizonyít, mellyel „unbetzwungen“ szolgáltak a városi tanácsnak.¹⁸⁾

*2. Német társadalmi átalakulás a 14. században
s a zsidók gazdasági helyzete. Adósság-törlések.
A városi polgárság a zsidók ellen.*

Az iparos-osztály türelmetlenül várja a viszonyok változását, hogy a közéleti hatalomnak részesévé legyen. Az iparosok lázítják a zsidók ellen az alsóbb népréteget, hogy az elpusztításukkal ledöntsék a patrícius uralom pénzügyi támaszát. Már 1384 elején megtámadják a zsidókat Schwabach, Regensburg, Augsburg. Nördlingen, Magdeburg, Weissenburgban s másfelé. Regensburgban a zsidók a városi tanács őrizetére bízta zálogaikat s egyéb értékeiket.¹⁹⁾ A rend helyreállítása végett a sváb és a rajnai város-szövetség összeül Ulmban, majd Nürnbergben. Szigorú büntetéssel sújtják a gyilkosokat és lázadókat, a patrícius szenátusokat visszaállítják s elrendelik, hogy a zsidóknak a városoknál elhelyezeti zálogait s adósleveleit adják vissza. Nem sokat nyertek vele, mert jöttek Venczel király hírhedt, zsidóknak járó adósságot s kamatot törölő törvényei (1385 az első). E törlések, vagy tüke- és kamatcsök-kentések megdöbbsentőn gyakoriak a 14. sz.-ban s a dolog magyarázatára nem elég a pénzes zsidó, a zsidó hitelező iránt való gyűlölet emlegetése. A 14. századnak e fosztogató rendszere összefüggött a kereskedelem föllendülésével, melynek hitelszükségletét az egyházi uzsoratilalom miatt csak a zsidónál lehetett megszerezni: sokan lettek így az adósai, ami a zsidó regálé gazdáját arra indítá, hogy politikai, vagy egyéb előnyök fejében elrendelje a törlést.²⁰⁾ Németországban még az is hozzájárult, hogy a hűbériség szét-hullása következtében sok kisebb terület is felségjogokra tett szert és zsidó-regáléra s így mind több oldalról és sűrűbben esik meg a törlés.

A sváb városok (Augsburg, Basel, Nürnberg, Ulm, Constanz. Biberach, Lindau, Mühlhausen stb.) küldöttei megállapodásra jutottak az ulmi város-napon Venczel király megbízottjaival, hogy a privilégiumért fizetnek neki negyvenezer forintot, de megnyirbálják a szerződő városokban lakó zsidóknak járó tartozásokat: ilyenformán az utolsó évbéli kölcsönökért nem fizetnek kamatot.

A régebbi tőkék és kamatok összegének egynegyedét elengedik, a hátralékra pedig adjon az adós zálogot a városoknak.²¹⁾ Képzeltető, hogy a városok, mint a zsidó követelések átvevői, gondoskodtak a kezelés körül való fáradozásuk méltó jutalmáról: tetszésük szerint megtarthatták a behajtott követeléseket, vagy megdézsmálhatták. Venczel még mélyebben nyúlt a zsidók zsebébe a második adósságtörléssel (1390). Az ekkép felszabadítót! fejedelmek, püspökök és városok szép pénzt juttattak ezért a királynak. Nürnberg polgárai zsidó tartozásaik 30%-át megfizették a városnak s evvel minden ki volt egyenlítve, vagyis megsemmisítve a többi tartozás. Ez a 30% mintegy nyolcvanezer tallért jelentett a városnak.²²⁾ Regensburg a zsidó-tartozásainak 15%-át fizette „ajándékkép“ a királynak, ami tizenötezer aranyforintra rúgott, más szóval: legalább 100.000 aranyforint veszteséget okozott e pénzügyi művelet a zsidó hitelezőknek. Hát még külföldi adósaiknál mennyi vesztetett oda.

Különben az adósság-törlés a kor gazdasági, vagy politikai berendezéséhez tartozott: nem ép a zsidóknak találták ki. Midőn Strassburgra kimondták az átkot (Acht), a főurak és a püspök segítséget ajánlanak a királynak a város ellen, ha eltörli mindazok adósságait, kik a városnak tartoznak.²³⁾ A szemérmetlen rablógazdaság miatt a hi lel megrendült. Sokatmondó szokássá vált, hogy a privilégiumokba fölvtették a zsidó kölcsönök sértetlenségének ígérését, hogy nem fognak törültetni. Így nyugtatja meg Ruprecht a mainzi zsidókat (1401), hogy három éven beülnincs mitől tartamok.²⁴⁾ De már János érsek elrendelte (1405), hogy a zsidó adósságok egyötödét vonják le. Viszont az osztrák rendek megtiltják a zsidó-kölcsönök minden csökkentését (1406). Hasonló biztosítékot adott Zsigmond császár több községnek (1416) és 111. Frigyes Ulm zsidóságának (1444), különösen pedig Seligmannak további öt, Muschmannak három évre (1467).²⁵⁾ E privilégiumok dacára még később is szerepelnek az adósságtörlések. Maga Zsigmond is hasznát látta. Vagy a würzburgi püspök az ottani zsidók kiűzése előtt. Itt nálunk II. Ulászló, aki avval kezdte uralkodását, hogy bebörtönöztette a pozsonyi zsidó-

kat s addig nem engedte őket szabadon, míg neki száz forintot nem „kölcsonöztek“, az összes adósokat fölmenté a zsidóknak való kamatfizetéstől (1503), úgyhogy Miksa császár tudatja Magyarország rendjeivel és hatóságaival, hogy védelmébe vette mind a magyar zsidókat²⁶⁾ (1515). A „pihenni nem tudó kard“ melyről Jeremiás próféta beszél, jelképezi a zsidók számára még a 15. századot is. Vér- és ostyavádak, helyi kiűzések sorozata, fűszerezve a zsidóknak térítő prédikációkhoz való odaterelésével. A nagy eretneküldöző és gyűlölő apostol, Kapisztrán János izzó beszédei felzaklatták a közhangulatot nem egy helyütt a zsidók ellen, hogy távoznok kellett a lakóvárosukból. Kivált a sziléziai zsidókra zúdított keserves megpróbáltatást. A mindig jól bevált ostya- és vérvád. El is égettetett Kapisztrán negyvenegy zsidót Breslauban (1453). A változatosság kedvéért újabb ötlet: a városi íánács megparancsolja a zsidóknak, hogy födetlen fővel esküdjenek az Adonájra, amely rosszhiszemű köztöködés nem hozta zavarba a nagytekintélyű tudóst, Isszerlein Izraelt. Úgy döntött, hogy a zsidók megtehetik, ha nem a zsidóság megtagadása végett követelik; mert maga a hajadonfővel való eskütevés nem vallási vétség.

A különben zsidóvédő Regensburgot is a zsidók ellen vadítja a sok uszítás. Kiváló rabbijukat, Izrael Rrunát vérvádba keveri s börtönbe juttatja egy aposztata, de saját hívei is alaposan megkeserítették életét. (Resp. 231. Menz Mózes Resp. 76.) Kiszabadult a fogságból s hazug vádlóját elégették. Regensburgban nemsokára megújrázták a vérvádat (1476). a zsidókat letartóztatják s vagyónukat lefoglalják. Az ilyesmi mindig városi és állami jóvedelmet is jelentett. A föllángoló vallási türelmetlenség hamar megfeledezett V. Márton bullájáról, mely kivételes megnyilatkozás volt az irigységtől és fanatizmustól kiszikkadt lelkek ama sivár korszakában (1422). „Hallottuk nemrég egyes zsidók panaszát, hogy az isteni ige sok hirdetője a kolduló és egyéb szerzetek közt, a keresztényeknek azt is parancsolják, hogy kerüljenek a zsidókkal való minden érintkezést, hogy semmi közösségük ne legyen velük és ne merjenek a zsidóknak főzni, tüzet rakni, szolgálatukra

lenni, vagy tőlük valamit elfogadni, zsidó gyermeket szoptatni. Az ilyen utasítás ellen vétőket kiközösítik s egyéb egyházi büntetéssel fenyegetik. Ezért köztük és a többi keresztény közt néha viszályok támadnak és a zsidók, akiket szelíd és emberséges bánásmóddal talán a kereszténységre téríthetnének, indítatva érzik magukat, a hitetlenségükben megmaradni. A keresztények ürügyet találnak ki, hogy a zsidókat megfoszthassák vagyonuktól és megkövezhessék őket. Azt híresztelik a nagy halandóság s más csapások idején, hogy a zsidók mérget szórtak a kutakba és húsvéti kenyerükbe vért kevernek. Ilyen bűnöket jogtalanul rájuk kennek, hogy embereket elpusztítsanak. S ilyen alkalmakat felhasználnak, hogy a népeket a zsidók ellen uszítsák, megölik, gyötrik őket mindenféle üldözéssel, elnyomással. Megfontolván, hogy a keresztény vallásra tartozik a zsidókat ez elnyomók és üldözők ellen annál hathatósabban megvédeni, mivel ők az igaz hit bizonyosságául maradtak fenn — mert a prófétájuk tanúskodik róla, hogy a maradékaik egykor üdvözülni fognak — semmisnek nyilvánítjuk a prédikátorok tilalmát, mely szerint nem szabad zsidóknak a keresztényekkel érintkezniök. A kiközösítés nem számít és a ti polgáraitoknak, a helyi hatóságoknak s a nevezett rendek főnökeinek a legszigorúbban megtiltjuk, hogy engedélyi adjanak egyházi vagy világi egyéneknek a jövőben a bárhol lakó mindkét nembeli zsidók ellen efélét prédikálni. Elvárjuk, hogy minden keresztény emberséges szelídséggel bánjék a zsidókkal, hogy se személyükben, se vagyonukban jogtalanság, zaklatás, támadás ne érje őket, hanem amint meg van nekik engedve a kölcsönös érintkezés a keresztényekkel, épúgy legyen szabad zsidóknak és keresztényeknek egymás szolgálatára lenniök.

Megengedjük még a zsidóknak különös kegyből, hogy minden privilégiumot, szabadságot, kedvezményt, bárkitől vagy bármily fogalmazásban kapták is vagy fogják majd kapni azokat a jövőben, melyek meg is illetik őket — élvezhessék s használhassák s elrendeljük, hogy az eretneki romlottság inkvizítorai a zsidók ellen, akik egyházi ügyekben e főembereknek, de világiakban a világi hatóságok vezetőinek vannak alávetve — semmiféle

bírói vagy fölöttes hatalmat ne gyakoroljanak, semmit se követelhetnek tőlük s ne merészkedjenek ítélet végrehajtása végett őket háborgatni és zaklatni se ők maguk, se mások által. Mindazok, kik e rendelkezés ellenére járnak el, kiközösítéssel sújtatnak. Ezen oltalom csak azon zsidóknak nyújtson biztonságot, akik nem próbálták a keresztény hitet aláásni. Senkinek sem szabad ezen okiratba foglalt tilalmat, akaratunkat, kedvezményünket, törvényünket és rendeletünket megsérteni vagy bűnös vakmerőséggel ellenére cselekedni. De aki mégis megkísérli, tudja meg, hogy az a mindenható Isten s Péter és Pál apostolai előtt kegyvesztett.“ Főpaphoz méltó szavak, de a türelemnek és testvérieségnek fenkölt tanítása süket fülekre talált a városi polgárságnál, melynek mind mohóbb kereskedői s kapitalista érvényesülési vágya mindenkép félre akarta tolni a zsidót az útból. Az angol városi polgárság már a 13. században kelletlenül érzi a zsidók befolyásos helyzetét, kiknek érdekében — közvetlen királyi ellenőrzés alatt állván — a királyi hivatalnokok akárhányszor behatolnak a városba, hogy például segédkezzenek a zsidónak kölcsönei behajtásában, ahol máskülönben nem lett volna bíraskodási joguk. A polgárság úgy akarja megszüntetni a sérelmeket, hogy a zsidók eltávolítását követeli. A király bele is egyezett a zsidók lakhatási jogának megszorításába, kivált, hogy ez újabb jövedelemmel kecsegtette a királyt. Egy 1253. évi rendelet — külön engedélyek kivételével — ama városokra korlátozta a zsidókat, ahol akkor ép laktak. így megakadályozták a további terjeszkedést. De folytatódnak a szörnyű zsarolások. Vagyonuk egyharmadát oda kellett fizetniök (1239). Aztán 60.000 márkát (1245), 10.000 márka (1246), 5525 márka (1247), majd ismét 10.000 márka (1249). A „változatosság“ kedvéért nagymérvű vagyonek Kobzás (1250): évek során át tekintélyes összegek. Járja a pénzhamisítás és csonkítás vádja a zsidóság ellen. Az úgynevezett zsidó Parlament összejön a királynál Worcesterben. A nyitány az volt, hogy a király 32.000 márkát követelt és a végeszakadatlan folytatás. Hozzá még a Sz. Hugó vérvád is (1255). Története átment a népdalokba Chaucer „Canterbury Tales“-e is foglalkozik vele. A polgárháború

a király és a nemesek közt meghozta a zsidók kirablását és öldöklését (1262). A lázadó nemesek vezére Monfort Simon, kinek bukása átmenetileg megjavította a zsidók helyzetét. Egyesek ismét gazdagodnak, ami felszítja a zsidóellenes hangulatot, úgyhogy a Parlament megfosztja őket a jelzálogvevési s vásárlási jogtól (1269, 1271), de újabb sarcról sem feledkezik meg III. Henrik s a londoni zsinagógát elveszik a szomszédos szerzetesek háborgatása miatt.

Fia és utóda, Edvárd uralma sietteti az angol zsidóság enyésztlét. Egyházi befolyás irányítja. Az uzsora ellen foglal állást. Az elszegényedett zsidók a számára nem bírnak jelentőséggel. A céhek kizárólagos birtokukba vették a kereskedelmet s az ipart. A kiűzés előtt csak egyetlen zsidó céh-tag volt. Földműveléshez nincs elég gyakorlatuk, mert nem is szerezhettek a keresztényekkel való érintkezés tilalma miatt s a bérletek rövidege nem sok haszonnal kecsegtetett. A vándorkereskedelem, kivált zsidónak, nagyon veszedelemes foglalkozás volt ez időtájt Angliában. Legszívesebben vállalták a gyapjukivítelt, evvel csak kevesen foglalkoztak. A többiek létfontartó jövedelem nélkül. Akinek volt egy kis pénze, hitelüzletre adta magát, a szegények meg útonállásra vagy hitehagyásukért kaptak ellátást. Midőn Edvárd reformálni akarja a pénzforgalmat (1278). első dolga a zsidókat bebörtönözni s házaikat felkutatni. Sok keresztényi és zsidót bűnösnek talált. Több zsidó megmenekült áttérés által. A vád egyértelmű volt az elítéléssel. Érthető, hogy nagyon elszaporodott a hamis vádaskodás, mert igen jövedelmező foglalkozás volt.

Edvárd nemcsak országáért, hanem egyházáért is buzgott. Langton István óta nagyon megnőtt Angliában az Egyház zsidóellenessége, habár a vallási szempont kevésbé érvényesült az angliai zsidóüldözésben, mint egyebütt. Edvárd előzékenyebb volt Róma iránt, mint elődei. A londoni zsinagógákat betiltják (1282). A zsidók elszegényedése mind aggasztóbb. Ez volt az Edvárd-féle kiűzésnek egyik oka. De még az utolsó percekben is zsarolást rendez. Börtönbe dobhatja őket (1288) és 12.000 font ezüst a váltságdíj. IV. Honorius pápa a canterbury-i és yorki érsekekhez

intézett bullájában (1286) becsmérli a „hűtlen“ zsidókat és „istenkáromlásnak“ nevezi a keresztényeknek velük való érintkezését. A pápai bulla a legmélyebb hatást Edvádra tette, aki látta, hogy a De Judaismo-törvényben jelzett politikája — a zsidók fokozatos asszimilációja a néppel — nem tetszik Rómában, mely ép ellenkezőleg, a zsidókat el akarta zárni a keresztényektől. Edvárd először Gascogneból űzte ki a zsidókat, azután (1290 július 18) elrendeli az angol zsidók távozását november 2-ára.

Az Egyházat újabb térítő buzgalom szállja meg Németországban. Fokozott türelmetlenség, egész a 13. század angol egyházpolitikájának szellemében. A baseli zsinat (1431—43) felújítja a régi zsidóellenes törvényeket és megtoldja avval, hogy a zsidók ne vihessék egyetemi képesítésig. Azt is elhatározta, hogy — a *térítő* munka megkönnyítésére s hatásának emelésére — tanítani kell az egyetemeken a héber, aram és arab nyelvet s vigyázni kell, hogy az áttért zsidók jó keresztények legyenek. Már régebben divat volt, hogy a zsidókat térítő prédikációk meghallgatására kényszerítették. Az aposztata Pészach Péter Schwarz, Regensburgban héberül prédikált nekik, meg lázít is ellenük a badar hazugsággal, hogy az ólénú-imában Jézus-ellenes célzás van. Ennek a rágalomnak is volt 77 zsidó vértanúja. A híres bécsi s prágai rabbit, Lipman Mühlhausent is elfogták miatta (1399), ki igen ügyesen cáfolta a gyűlölködő aposztata üres vádjait.

De a zsidók nem is ijedtek meg a hittérítő szónoklatoktól. Sőt például a prágai zsidók érdeklődéssel hallgatták Conrad Waldhauser, augustinus barát prédikációit (1360) és a keresztények nem akarják őket maguk közt megtűrni; Conrad inti őket, hogy engedjék, mert talán áttérnek.²⁷⁾ Szeszéryesen változó a zsidó sors. Például a csehországi Eger város tanácsába a választáskor (1386) négy Judenmeister is bejut,²⁸⁾ Prágában meg, jelentéktelen okból — megölnék hármezer zsidót (1389). László király megerősíti a cseh zsidók jogait (1454) s ugyanakkor az olműtzi polgárság panaszára kiutasítja az ottani zsidókat s házaikat, meg a zsinagógát és a temetőt elajándékozza. Se szeri,

se száma az ily külön, helyi eseteknek. De a tisztánlátásnak történeti pillanata volt az, midőn a cseh országgyűlés „örökre“ megígéri a zsidóknak, hogy ha valamelyik vétkezni fog, nem fogják érte büntetni a többieket is (1501). A szürke hivatalos kijelentés egy nagy bűnvallomás; rávilágít az ősi igazságtalanságra, melynek történeti kárhozata és erkölcsi fertőzete maiglan is megrontja a népek ítéletét: hogy egy zsidónak bűnéért mind felelős. A császári kegy a zsidók kiűzésének engedélyekép mosolyog rá az egyes városokra. Augsburgban még 1569-ben sem lakhattak zsidók.²⁹⁾ A haszonleső jogfosztások eme rendszerében ritka kivétel és jellemében kiváló egyéniség III. (IV.) Frigyes (1458-93). Feltűnően jóindulatú a zsidók iránt, amiért gúnyolták (vulgo dicebatur rex Judaeorum potius, quam Romanorum, propter familiaritatem, quam ad Judaeos habere videbatur: általában inkább zsidó, mint római királynak hívták, a zsidókhoz való nagy barátsága miatt).³⁰⁾ Az V. Albrecht által Ausztriából az ennsi ostyavád miatt kiűzött (1421) zsidók visszafogadására V. Miklóstól megszerzi az engedélyt (1451); II. Pál is ad ki bullát az osztrák zsidók érdekében. III. Frigyes vérvádellenes rendeletét V. Károly megerősíté (1544) avval a hozzáadással, hogy ilyen vádak először a császárhoz, „als gemeiner Jüdischheit im Reich oberste Obrigkeit“-hoz terjesztendőek föl s meg kell várni a döntését. V. Károly rendeletét megújítja II. Miksa (1566), II. Rudolf (1577), Mátyás (1612), II. Ferdinánd (1621), III. Ferdinánd (1645) és I. Lipót (1665).³¹⁾ III. Frigyes idejében — úgylátszik, a nagy zsidóbarátságán vett elégtétel — zsidógyűlölő iratok is (Tractatus de Antichristo et discipulis eius) s egy gúnyképpel ellátott vers: oszlopon álló aranyborjú előtt térdel a zsidó, pénzeszacskóval:

Hort ir herren allgemein
arm reich grosz und elein
vnd habet kein verdriesz darinnen
vvunders soit ir werden innen
ich pin ein jud, des laugn ich nicht
von art ein schalkhaft pösentwicht
vnd haysz der Gössel vnuerzait
ein herolt aller jüdischayt.

III. Frigyes fia, I. Miksa (1493—1519), egyre hajszoja az osztrák zsidókat, de nem mer erélyesen fellépni — pénzhiánya miatt (francia és velencei háborúk). Főkép a bécsi „Hürschl zsidót“ veszi pártfogásba, mert ennek sokan tartoznak; ezért kell iránta „patzienz haben, dadurch auch er in seinen rechten zu seinen Schuldner in rue stee, is die Schuldner etwa zu vermugen komen oder weg finden In zu vergnügen.“³²⁾ I. Ferdinándnál (1522—64) is sürgetik az osztrák rendek a zsidók kiűzését, de nem hajlott rá. Kellett a pénzök a török háborúkhöz. Fizettek hetenként egy dinárt (a szolgák és gyermekek is 12 éves koruktól) „von Iren Leiben“ s ezenkívül minden 12 évnél idősebb zsidó „ainen Gulden sonnderlich betzallen“.³³⁾ Az osztrák tartományokban különösen a stájer városok szeretnék legyűzni a zsidó kereskedelmet, úgyhogy III. Frigyes engedni kénytelen a zsidóellenes törekvésnek (1445) „die Juden kein Kauffmanschafft hinfüro nit mehr Treiben . . . sollen mit Venedigischer Waar, mit Tuech und mit Gefüll mit Eisen noch mit Wein.“³⁴⁾ Az osztrák rendek csak nem hagyják békén a zsidókat, de a stájer kiűzés (1496) dacára is akadtak zsidók egyes helyeken. Még II. József császár idejében is csak az országos vásárokon volt szabad az osztrák zsidóknak megjelenniök (Grác, Klagenfurt, Laibach, Linz). Majd a laibachi zsidókra is rákerült a sor (1515). A krajnai zsidók már a 13. században nagy kereskedést folytattak Velencével és Magyarországgal.³⁶⁾ Az iparhoz is értettek, amint egy 1496. évi Amtsbuch e neveiből látjuk: Jud Miiner, Jud Tischler.³⁷⁾

A salzburgi zsidók az érsek fenhatósága alá tartoztak. Érdekes adat, hogy Rudolf, salzburgi papot, aki többek közt azt tanítá, hogy *zsidók és pogányok a keresztség nélkül is üdvözülhetnek*, a XXXI. salzburgi zsinaton lefokozták és a világi hatóság parancsára elégették³⁸⁾ (1340). Nem mintha száz év, hanem évezredek választanak el ezt a felfogást a 13. század trubadúr-költészetének vallási türelmességétől, melyről így ír Walther von der Vogelweide:

Kristen, Juden un de heiden
jehent, daz diz ir erbe si

Got müez' ez ze rehte sebeiden
 durch die sine η amen dri
 al diu wer el t stritet her
 wir sin an der rehten ger
 relit ist daz er uns gewer
 vagy:
 ugya-
 nígy:
 im dient kristen Juden un de beiden
 der elliu lebendin wunder nert

 wan sain Juden ketzer heiden
 von senen genaden sen gescheid en
 so hat der liuvel ein michel teil.³⁰⁾

3. *A zsidó ruhajel. Zsidóellenesség az egyházi művészetben.*

A IV. lateráni zsinat (1215), III. Ince pápa elnöklete alatt hozott határozatával, mely előírta a máig is sokat emlegetett ruhajel (sárga folt) viselését a zsidó számára, halhatatlanná tette magát. Se szeri, se száma a különböző tartományi zsinatoknak és királyi rendeleteknek, melyek mindenféle büntetések terhe alatt kötelezik rá a zsidót s aprólékosan meghatározzák annak a szégyenletes — mert megkülönböztető — jelnek s fővegnek alakját, színét s minden követelményét. A kerékforma a párisi püspökségből ered; Eude de Sully püspök (mh. 1208) ismeri. A narbonne-i zsinat (1227) kötelezővé teszi s folyton megújítják: Arles (1234). Béziers (1246), Albi (1254), Arles (1260), Nimes (1284), Avignon 1326 és 1337), Vabres (1368), a rodez-i statútumok (1336). a nimes-iek (1365). VII. Raymond, Toulouse grófja (1232) elrendeli a karikát. Avignonban (1243) a kerék, nőknek a fátyol. Marseille 1235): sárga löveg vagy kerék. Sz. Lajos (1269), Merész Fülöp (1271), Szép Fülöp (1288), X. Lajos (1315), V. Fülöp (1317). János (1363), Poitiersi Alfonz (1269), mind-mind rendelkezik a ruhajelről. Arról is, hogy mikor váljék kötelezővé. A korhatár Marseilleben hét év. az arlesi zsinat szerint és Vabres határozatában 14 év. leányoknak 12. (REJ.VI. 83—84.)

Helye a mellen; több zsinat rendeli így. VII. Raymond, Sz. Lajos és Merész Fülöp megparancsolják, hogy a háton is legyen. János és V. Károly *egy* karikát ismer. Anyagáról IX. Gergely *egy* bullája (1233—34?) intézkedik: posztó vagy nemez. Fonal vagy *selyem* is leheteti (X. Lajos). Színe: TX. Gergely bullája sárgát ír elő (de feltro seu panno croceo: nemezből vagy sáfránszínű posztóból). Éhez ragaszkodnak is, csak János ír elő piros-fehéret. Egy miniatűrön látható is ez halványpiros köpönyegen. Egy más miniatűrön (1409) fehér alap, piros kerület. Jó nagynak kellett lennie: Narbonne, Béziers, Albi és VII. Raymond előírása szerint a kerék egy ujj széles, a felszíne fél tenyérnyi. Arles, Avignon, Vabre 3—4 ujjnyit rendel és IX. Gergely 4 ujj átmérőt (i. h. 86). X. Lajosnál 18—19 mm., Jánosnál 35. V. Károlynál körülbelül 50 mm. A saint-antonini abbé megengedte (1279), hogy nem feltűnő keskeny fonaljelet viseljenek s ezt az intézkedést Merész Fülöp jóváhagyja (1280). Legnagyobbrészt üres, néha telt kerék volt: egyik forrás szerint kívül piros, belül fekete félhold.

Szigorúan ügyeltek a rendelet végrehajtására. Marseilleben legalább 50 sou pénzbüntetés, Szép Fülöp is pénzbüntetést ír elő. V. Károly 20 sout, Nizza a ruha elkobzását (87—88). Sokakat bezártak és nagy bírságokat róttak ki. A kerékért évdíjat kellett fizetni. Talán egyenesen árulták is őket; a pénzt a jegyzők vették át. Még zálogban is hagytak karikát. Egy orvos zálogba adott tárgyai közt selyem karikák szerepelnek (90). A 15. század közepén kezd kimenni a divatból. Az avignoni zsinat (1457) elrendeli, II. Pius (1459) és VI. Sándor is (1494). IV. Pál (1555), V. Pins (1566), VIII. Kelemen (1592). Comtat-Venaissin zsidói *fekete* kalapot kezdenek hordani egy sárga, szürke, vagy fehér szövetdarabbal (90—91).

III. Honorius felmenti Kasztília zsidóit (1219). IV. Ince Ferdinándhoz intézett bullájában rendeli el. X. Bölcs Alfonz 10 maravédi bírsággal, vagy 10 korbácsütéssel sújtja a mulasztókat. Persze Spanyolországban is sok felmentés. Valenciában (1393) sárga, vagy piros kerék. Majorcán csúcsos főveg és hosszú kaftán. jelekkel. Csak úton szabad mellőzni. XIII. Benedek (1415): sárga-

vörös kerék a mellén, nőknél a homlokon (94). Portugáliában csak 1289 után viselik. IV. Alfonz sárga csuklyát, vagy kalapot rendel el 1000—2000 reis pénzbüntetéssel, második visszaesésnél vagyonelkobzással. I. Juán (1391) pecsét nagyságú piros kereket követel. A portugál zsidókat nem nagyon zaklatták. Annál cifraabb ötletek Németországban, például a salzburgi zsinat (1418) szintén elrendeli a zsidó-főveget, hogy a nők csengetyűkkel járjanak (nolam sonantem). A passauai zsinat (1419) csengetyű helyett szalmafejkötőt ír elő (capilli ex stramine)⁴⁰. Csehországban, ahol Ferdinánd király 1551-ben rendel el, hogy a zsidók bal oldalukon sárga karikát viseljenek, megénekelték tudálékos rigmusokban a jeles intézményt. Baptista Guarinus verse Caeciliánushoz (1552):

Cur ferat Hebraeus vocalem in pectore quartam
 A multis quaeri Caeciliane sólet?
 Addictum aeternis ut se cruciatibus esse
 Cogitet, haec secum signa doloris habet
 Aut quia pro nihilo numeris apponimus illám
 Inter morales se sciat esse nihil.
 Aut quod Judaeis augentur foenore nummi
 Maior ad hac numerus nam solet esse nota

(miért viseli a zsidó a mellén a negyedik magánhangzót? [Az o; a karika] szokták, Caecilianus, sokaktól kérdezni. Mert örök szenvedésre van rendelve, gondolja, vele a fájdalom jele. Vagy mert a semminek jelzésére tesszük azt hozzá a számokhoz, ő is semminek tudja magát a halandók közt. Vagy mivel a kamattól nő a zsidó pénze, ettől a betűtől lesz nagyobb a szám. Bondy I. 405.) A salzburgi városi jog (1368) a következőkép intézkedik: tauffet sich ain jud vnd chert wider vnder die Juden, den sol man prennen an alles recht.⁴¹) Ez a pár adat is eléggé tájékoztat, hogy a salzburgi zsidók az úgynevezett középkori szellemnek javából kaptak. A város, Frankfurt, Wittenberg, Zerbst, Magdeburg, Berlin, Perugia példájára szintén díszíttette a városháza tornyát egy zsidó gyermeket szoptató sertés szobrával (1487. 1520-ban már-

ványból.) A kiűzés sem maradt el (1498); még 1795-ben is tilos volt ott a zsidóknak mindenféle kereskedés.

A középkor egyházi művészetében gyakori az Egyház és a Zsinagóga jelképes ábrázolása. Amaz a büszke erőnek és diadalmasságnak szobra, emez csupa szánalmas megsebzésen ültetés. Nem ritka a 12 apostol és a 12 pátriárka, a négy evangélista és a négy nagy próféta szembeállítás, Izsák feláldozása s a passzió, Jónás próféta esete és a feltámadás s több ily ellentét összekapcsolása. (REJ. 47. 187.) A Notre Dame de Paris-n a megsemmisített Zsinagóga szeméit egy kígyó takarja el. Saint Seurin-templomon erszény van az övében; a bambergi székesegyházon egy oszlopnál nyugszik, amelyhez egy hegyessipkás zsidó és egy ördög van kötözve. Miniatűrökön, ablakokon, szobor-aktban: a Hortus deliciarum egy miniatűrön egy kést és egy bakkecske-fejet tart a kezében; másutt felfordított kehellyel látható (szentséggyalázás). Az Oraison dominicale xylographiée-ban három zsidó kelyheken tapos (188). Néha számár-, vagy bakháton ülnek. Jézus hóhéraiként is ábrázoltatnak, kínozó eszközökkel: egy Troyes-beli zománcon *ecetes bögrét visz a Zsinagóga, egy düsseldorfi kéziratban dárdát*, a chalons-sur-marne-i székesegyház egy ablakán *a töviskoronát* (189). Itt nőalak, másutt más is: egy poitiersi kéziratban Mózes a táblákkal, zászlóval. Németországban szobor-karrikatúrák: nőstény vaddisznó zsidókat szoptat. Ugyanez a tárgyaltuk salzburgi példa. (Hasonló fametszetek G. Liebe könyvében.) Az amiensi székesegyház főkapuján száraz fa törzsébe ütött baltával (189). Másutt épület, ahonnét egy nyáj jön ki, egy bárány felé tartva, szemben egy másik nyájjal, mely az Egyház. Másutt holdnak feltüntetve a Zsinagóga, mert — Szent Ágoston szerint — a naptól, az evangéliumtól kölcsönzi értelmét. Egy poitiersi székesegyház-ablakon a centurio az Egyház, a szivacs-vivő a Zsinagóga, mert amaz tiszta bor, emez ecet. A latrok is szerepelnek, mint az ótestamentum jelképei.

Némely karoling-kori elefántcsont-ábrázoláson más típus. Egy könyvtáblán a Zsinagóga trónon ül, zászlóval, az Egyház pedig felé hatol és homlokára (a keresztség helye) mutat. Itt még (9. szá-

zad) nem *legyőzött* a Zsinagóga, mint a 13. században, az üldözések korában. Ettől fogva gúnyképek: hegyes sapkában látjuk, ördög tépi le koronáját, nyilat lő szemébe, pokolba viszi (190—191). Jeanne d'Évreux képes bibliájában fekete ruhában a földön hever, rajta a régi tan foszlányai, míg Jézus megáldja a győztes Egyházat. Egy salzburgi Szent Péter-antiphonáriumon (?) igát tart.

A vallásos irodalom is antiszemita jellegű. A bibliából magyarázták ki, hogy az Ecclesia nőalakjában Éva, Mária és Krisztus felesége egyesül: A Zsinagóga a másik nőalak, akire Jeremiás szavait idézik . . . „leesett a mi fejünk koronája“. Így írja le Szent Tamás: *oculis panno ligatis, tristi facie, inelinans caput et corona occidente* (kendővel bekötött szemekkel, szomorú arccal, fejét lehorgasztva és lehulló koronával). Notker így beszél: *Synagoga pellatur colore obfuscata nigerrimo* (a Zsinagóga üzessék el, a legsötétebb színtől beárnyékolva (192). Egyházi énekek inspirálhatták az ábrázolásokat, így a salzburgi igát is; talán a drámák, misztériumok szintén.

A pseudo-ágostoni *Sermo contra Paganos, Judaeos et x\rianos* kérdéseket intéz a prófétákhoz, másutt a két vallás maga vitatkozik. (A könyvben már említett *Altercatio Synagogae et Ecclesiae*, szintén Ágostonnak tulajdonítva. 192—193.) Ilyen *Altercatióknak* — több is létezett — nagy szerepük volt a dráma fejlődésében; egy frankfurti drámában Szent Ágoston bemutatja a zsidóknak a megváltást, egy müncheni dramakéziratban a prófétákkal együtt igyekszik megtéríteni a zsidókat (193). Francia misztériumokban jelenik meg először az Egyházzal vitatkozó Zsinagóga (vitatkozás: „tenson“), például *Passion Notre Seigneur*, ahol a Zsinagóga fenyegeti az Egyházat: „kiütöm a jobb szemed ' stb. Vita közben egy angyal legyőzöttnek hirdeti, Zsinagóga az énektől megvakul és távozik. Itt is lándzsával, táblával jelenik meg. az Egyház könyvvel. A donaueschingeni Passióban is zászlaja van. E drámákban az Egyház kezében kehely, melyet vita közben a Zsinagóga is átvehetett (?); innét a kelyhes Zsinagóga. Viollet-le Duc utolsó ábrázolása egy 1600-ban készült fametszet (196).

Meglepő, hogy Tirolban még a 14. században is zsidó pénzverő és vámbérlők: Isaak, Bonossak (Merán 1308) és Mayr judeus. mint monetarius (1310).⁴²⁾ Bizonyára az 1349. évi kútmérgező vád hatása alatt tiltja meg a bozeni statútum piaci portékának s húsnak zsidók által való megérintését (a 14. század második feléjén). Egyéb osztrák szabályzatban nincs meg ez a tilalom, sőt az 1264. évi sziléziai zsidó-privilégium a kenyér érintését is megengedi (statuimus etiam, ut Judaei vendant omnia libère et emant, panem tangant similiter ut christian!. Prohibentes vero poenam . . . solvere tenebuntur: azt is meghagyjuk, hogy a zsidók mindent szabadon adhassanak s vehessenek, a kenyeret megérinthessék, mint a keresztények. Akik megakadályozzák, büntetést fognak fizetni).⁴³⁾ Németországban létezett pár ily tilalom, például München. Uhuban II421). hogy a mustrált jószágot a zsidónak nem szabad „begrappen“ |begreifen: megérinteni), szintügy gyümölcsöt, halat húst csirkét, „hanzen. handeln, begroppen, begreifen, noch umbeziehen“ mielőtt megvették.⁴⁴⁾ Különben már IV. Fülöp francia királyt is hasonló gondok nyugtalanították (1288). A tiroli zsidók múltjának sötét emléke a trienti Simon-féle vérvád (1475). Az elkínzott és megölt vádlottak vagyonát elkobozták és a zsidókat Trientből és környékéről kiűzték. IV. Sixtus megengedte Simonnak, mint szentnek tiszteletét (1480). XIII. Gergely beiktatta nevét a Martyrologium Romanumba és a Szent Congregatio Simont Trient második patrónusának nyilvánítá (1782). Trient zarándokhely lett“)

Tömerdek példát lehetne felsorolni a 15. század helyi zsidó-üldözéseiről, melyek a városi polgárság növekvő kereskedelmi s kapitalista jelentőségével függnek össze: le akarják rázni nyakukról a versenytársat. Meg aztán *nem volt többé szükség a zsidókra*. A 15. század óriási nemesfém-leletei nagy pénzérték-csökkenéssel járlak: a pénz az utcán hever, az árak emelkednek, a zsidó nélkülözhetővé lett⁴⁶⁾ A pénzbőség lenyomta a kamatot. Már 3½%-ra tömegesen lehetett pénzt kapni, mióta az Egyház megengedte a keresztényeknek a földbirtoknak dologi joggal való megterhelését, anélkül, hogy átmenne a hitelező tulajdonába. A pénzüzetnek e

letörése miatt a nagy német kapitalisták mindinkább a nyugati és déli újonnan föltárt, nyersanyagban bővelkedő országokba mennek. A 15. század teljesen megrendíté a nyugateurópai zsidóság erejét; a 16. század a legsúlyosabb gazdasági korszaka a zsidóknak.⁴⁷⁾ A német városok politikája, gazdasági feltörekvése sokat megértet a zsidóüldözésekből, de nem mindent. Tudjuk, hogy Magyarországon is főleg a városok, Buda, Sopron, Nagyszombat, Pozsony zsidóságának élete volt a legháborítottabb, miután IV. Béla az ország helyreállítása végett sok németet telepített a városokba. És látni fogjuk, hogy kivált Lengyelországban, a bevándorolt német polgárság, mint kereskedőosztály, volt a fészke a zsidógyűlöletnek. De itt nemcsak városi politikáról, hanem az Egyháznak egy végzetes gazdasági elméletéről van szó, mely egyik forrása lett a zsidók rendszeres fosztogatásának és „jogalapja” a fosztogató rendszernek. A III. Ince pápa levele, mely fölvetett a Corpus juris canonici-ba, a súlyos következményekkel járó „szolgaság” kifejezést használja a zsidókról, melynek alá vannak vetve a Jézus elleni bűnük miatt. Abból a végzetes szóból fejtette ki Aquinói Tamás új egyházjogi elméletét a zsidókról. Nem volt zsidógyűlölő. Ellenzi az erőszakos térítést. A brabanti hercegnő kérdéseire adott válaszában ismerteti a zsidók „szolgaságáról” s ennek konzekvenciájáról való fölfogását, mely a nyugati zsidók jogviszonyaiban uralkodóvá lett a 13. század óta s rendszeres rablásokban nyilvánult. A fejedelmek megengedték a zsidóknak a pénzüzetet és kamatot, hogy kiszípolyozhassák őket; e gyakorlat azon egyházi elméletre támaszkodik, melynek jogi és erkölcsi indokolása Aquinói Tamástól való.⁴⁸⁾

A hercegnő kérdése a ruhajelre vonatkozott s arra, hogy van-e joga a zsidóktól adót szedni. Aquinói Tamás szerint a zsidók szolgák lévén, a fejedelmeknek joguk van a zsidók vagyonához; csak annyit kell meghagyniok, hogy életüket tengethessék. Mégis, a pápai privilégiumokra s az apostoli intelmekre való tekintettel úgy dönt, hogy ne követeljenek a zsidóktól többet, mint azelőtt. Bár a fejedelmeknek joguk volna az egész zsidó vagyonhoz, de ériék be az addig szokásos fizetségekkel. Súlyosabban is megtér-

helhetnék őket, mert vagyonuk *törvénytelen* úton keletkezett. A zsidó vagyon megrablásának jogosságát hirdető ezen egyházi elmélet x\ngliában kirívó gyakorlattá lett, hihetetlen mérvű fosztogatássá.

4. *A francia zsidók. Bal fordulat a 12. század végén.* *A talmud elégetése. Kiűzések.*

Franciaországban is hajtóvadászat a zsidók pénzére, kiűzések és elkobzások. De itt más volt az állam és társadalom szerkezete; nem városi, hanem dinasztikus politika volt a zsidók üldözése és vagyonuk megkaparintása. A meglazult, legyöngült királyi hatalommal szemben pedig a főurak menedéket nyújtottak az üldözötteknek nemcsak gazdasági érdekből, hanem — kivált a Provence-ban — szellemi rokonszenvből is, mert a vallási felvilágosodottság ama környezetében a zsidók nagy kedveltségnek és becsületnek örvendtek a Provence művelt szellemű főurainál. Másrészt a legönzőbb számítás is belejátszott a türelmességbe: jövedelemforrások voltak a zsidók; a „*judaus meus*“ — formulával említik őket. A hamisítatlan középkori felfogás: személyes tulajdonuk a zsidó. Aztán meg szükségük volt a zsidóra — villámhárítónak is, midőn a nép megmozdult a nemesség ellen.

Különben Észak-Franciaországban a két Kapeting, VI. és VII. Lajos uralkodása alatt (1108—1180) nagy jólétnek örvendtek a zsidók. Földbirtok, pénz és szolgák. Némely közlés szerint az övék volt Ville juif legnagyobb része.⁴⁹⁾ Önálló zsidó községek külön polgármesterrel: prevot (praepositus), aki védelmezi a zsidók jogát, a nem-zsidó adókat is fizetésre kényszerítheti, sőt elzárhatja. A prevot-t a község választotta és a király, vagy főúr megerősíté. A provencai zsidók községkormányzatában eltérések; például Arles hitközsége az érsektől függött. A zsidók három vezetőt (recteur) választottak, kiket az érsek ruházott föl teljes hatalommal; ugyanoly hatáskör, mint a városban a konzuloké.⁵⁰⁾ A 15. században külön tisztviselők (conservateur) vannak megbízva a provencai zsidó községek védelmével, akik bíraskodtak is a zsidók

fölött és fentartották a rendet a községekben. A francia zsidók a 12. és 13. században bejáratosak a királyi udvarnál és hivatalokat viselnek. Szabadon vitázhatnak a keresztényekkel. Például Clunyben egy előkelő lovaggal, I.V. Ince és Szent Lajos jelenlétében (1245).⁵¹⁾ Vagy a Champagne egyik grófja szentírásmagyarázati kérdésekről tárgyal a nagy francia talmudtudóssal, R. Tammal.⁵²⁾ VII. Lajos és Fülöp Ágost idejében a francia zsidókat nagy társadalmi öntudatosság jellemzi a keresztényekkel való érintkezésben. Eluralkodott a kétely, az egyházellenes kritika és gúny. A zsidók — a zsinati tilalmak dacára — a keresztények házaiban laknak és keresztények zsidóknál szolgálnak. Rendszeres társadalmi érintkezés papok és rabbik közt a 12. században. A gazdag délfraancia bárók zsidókat helyeznek fontos tisztségekbe. III. Sándor pápának zsidó udvarmestere volt.⁵³⁾ A viták terjesztik az eretnekséget: nam propter disputationes illicitas et incautas virulenta haeresium seges circumquaque silvescit (mert a tilalmas és vigyázatlan viták miatt az eretnekségek mérges hajtása köröskörül elburjánzik.⁵⁴⁾ Utazásaik, nyelvismereteik, könyv- és kéziratkészletük a szellemi világforgalom vezetőivé tették a zsidókat. Szaporodnak a keresztény hitvédő iratok a zsidók ellen,⁵⁵⁾ mert a zsidók nem érik be többé halk kétellyel, hanem tudományos támadásba mennek át. Keresztények és zsidók összetalálkoznak az úton: már kész a hitvita. (Absurdum enim est de trinitate in triviis disputálé: képtelenség, hogy a háromságról úton-útfélen vitatkoznak.⁵⁶⁾ Főleg a szentháromság és az úrvacsora hittétele volt az ütközőpont. A szellemi torna sűrűn zajlott le a zsidók házában, ahová a keresztények szívesen ellátogattak újságot hallani, mint Walther, a vagáns (vándordiák) dalok szerzője minden vasárnap beállított zsidó ismerőseihez. A püspöki rezidenciában és kolostorokban is felhangzottak a viták. Meglepően bátor Nátán Official felelete — valószínűleg a sensi püspök főhivatalnok volt — ennek az egyházfejedelemnek és VII. Lajosnak. Sőt III. Sándor pápával is eszmecsere folytatott Num. 24. 17. verséről. Amikor csak fölkereste egy zsidó üzleti ügyekben Gislebert apátot, mindig ráterelődött a szó dogmatikai kérdésekre, de barátság-

san.⁵⁷⁾ A zsidók sok keresztényt zavarba hoztak szentírásmagyarázati fölényükkel. A gyöngébbekre veszélyes volt ez a szellemi ostrom, azért az Egyház meg is tiltotta.⁵⁸⁾ A keresztény apologetikus irodalom nem volt meggyőző; ritkán is fordultak elő áttérések annak a hatása alatt. Leghíresebb Herman schédai apát esete, vagy a spanyol Petrus Alfonsusé.

A francia zsidók főleg a pénzüzleten gazdagodtak meg, de járta náluk azelőtt a gazdálkodás is. Már a 11. századból ismeretes egy Asterius nevű viennei zsidó földbirtokos, aki egy okiratban együtt szerepel Lupus (megfelel a héber Zeébnak: Farkas), (iranellus és Justus nevű tanukkal. A latin személynevek használata épúgy a környezet hatása, a társadalmi közösség tünete, mint például a cseh zsidóknál a szláv nevek: Munka, Muz, vagy a női nevek: Deska, Liba, Libovka, Maminka. Radscha, Rybla. Rozha. Slávicka (1378).⁵⁹⁾ A francia zsidók gazdálkodásában legjelentősebb a szőlőművelés, így Troyes zsidóinál 11. században; de már a 13. században főurak és egyháznagyok hitelezői, mint ezt a troyesi okiratokból látjuk (1209—1225).⁶⁰⁾ A Champagne grófja 10.500 fonttal tartozott a zsidó Haquin és Éliának Brayben le. 1224.)⁶²⁾ De az iparosság sem merült feledésbe: Trévoux zsidói a 14. század elején aranyművesek.⁶¹⁾ A Lyonból 1446-ban kiűzött zsidók alapították meg Trévoux híres nemesfém-piacát. (Abr. 221.) Különben a francia zsidók iparosságára nem ez a legelső adat. Montpellierben már a 13. század végén három zsidó kelmefestő és egy timár említetik. (Caro 11. 71.) Bizonyára Fszak-Franciaországban sem a pénzüzlet volt kizárólagos létfenntartásuk, hanem a selyemipar és kereskedelem is. A Héliot (Éliás) Vesoul-bankcégnak két üzleti könyve (a 13. század), mely a Franche-Comté-ból való, — Itáliától eltekintve — a legrégebbi ránkmaradt zsidó üzleti feljegyzés európai országból: adósok és tartozások jegyzéke. A cégnek komenda-üzletfelei közt keresztények, de saját számlájára is szállított posztót és vásznat; sok kocsijuk és lovuk bizonyosan az üzleti utakhoz kellett a honi városokba, vagy Flandriába és Németországba. A burgundi bor piaci forgalmának ez a cég a főintézője s neki magának is hatalmas szőlői. A francia zsidók gaz-

dagsága irigységet kelt. Felröppennek a hamis hírek. Az első vérvád Bloisban (Ramerupt közelében 1171), melyhez mintegy 60 zsidó vértanú emléke fűződik. A provencai zsidóknak előnyére vált a tartomány területi felaprózottsága, többféle fenhatósággal. Pápaellenes polgárság, szabadabb élet, kulturális törekvések. A zsidók tartományfőnöki rangra (bajulus, bailli) is emelkednek, például Béziersben Roger uralma alatt. Ugyané szerencsés helyzet Bourg de St. Gilles zsidóinál V. Raymond, Toulouse grófja idejében: zsidó baillik. VI. Raymond (1195—1222) szívesen juttat nekik egyéb közhivatalt is, úgyhogy III. Jenő pápa ellenzése miatt *meg* kellett fogadnia, hogy nem tűr többé zsidó hivatalnokot. A Provence nagyszerű zsidó községei voltak még: Narbonne, Montpellier, Lunel, Posquièrre. Keresztények és zsidók közt egyaránt tudományos szellem. Sok az albii eretnek (albigenses). Részben ezt is a zsidók rovására írták.

A francia zsidókat 100 év alatt két nagyméretű üldözés sújtotta, meg — mondani se kell — kifosztás. Fülöp Ágost (1180-223) nagyon ellenséges irántuk. Egy szombat napján börtönbe vetteté országa összes zsidóit (1180) s csak 15.000 ezüst márka ellenében bocsátja ki őket. Ingatlanaikat elkobozza, a keresztényeknek adott kölcsöneiket semmisnek nyilvánítja, de e tartozások egyötöd részét magának követeli s kiűzi őket az országból (1181).⁶³⁾ A főurak és püspökök rá akarták venni a parancs visszavonására, de hiába. Legalább a vazallusok birtokain megtelepedhettek a zsidók. A számkivetés évei is meghozták a maguk kegyetlen megpróbáltatását. Hamis vád alapján vagy száz zsidót elégettek Brayben (1191). A zsidók pénzét Fülöp Ágost nagyszerű építkezésekre használja; valószínűleg a Louvrehoz is, melyet az ő idejében kezdtek építeni.⁶⁴⁾ A zsinagógákat mindenütt templomokká alakították. A király váratlanul megengedte a zsidóknak a visszatérést (1198). Jöttek is sokan. Ettől fogva felhagyott a kiűzéssel, de annál lelketlenebbül zsarol. Kevéssel rá megint haza telepszik bizonyos számú zsidó, de esküt kellett tenniök, hogy nem hagyják el az országot s minden évben beszolgáltatják a kincstárba a kért összeget.⁶⁵⁾ E korban, például egy 1209. évi okiratban fölbukkan

ez a megjelölés: a király zsidaja, ami annyit tesz, hogy a király tulajdona; sajátjának tekintette s az ilyen zsidó illetékekkel tartozott a kincstárnak. Hogy minél több jövedelme legyen a zsidóktól, megengedte nekik, hogy nagyon magas kamatot szedjenek, melyet később valamivel korlátozott. Ekkortájt igen gazdag zsidók voltak Parisban. Egy lovag összes birtokait zálogba adta (1212) Elie de Braienek Parisban, kezességül a tőle kölcsön vett 24 fontért.⁶⁶⁾

Fülöp Ágost megegyezett (1198) Thibaud, champagnei gróffal, hogy kölcsönösen visszaadják egymásnak a másiknak területéről oda menekült zsidókat s a király azt is elrendelte, hogy a gróf zsidóinak adósai a pénzt ne a zsidó hitelezőknek, hanem a grófnak fizessék meg.⁶⁷⁾ Hasonló egyezség jött létre a király és Blanche grófnő közt (1201); például a nagyon gazdag Cresselinl. aki Parisba költözött, kényszerítették, hogy térjen vissza a Ghampagneba.

A taille-t csak a zsidók fizették s így fontos kincstári érdek volt, hogy kié a zsidó. Például, midőn a béziersi zsidók a király birtokában lévő városrészből püspöki telekre húzódtak, a sene-schall elfogatta őket, hogy végül is vissza kellett térniök. (Caro II. 78.)

A zsidók elvesztették szabad költözködési jogukat. Ha eltávoztak, ingatlanaikat elkobozták. Ezért a talmudtudósok úgy döntöttek (Tószaf. Báb. Kám. 58a.), hogy ily konfiskált birtokot zsidónak nem szabad vennie: ha vett, tulajdonosának adja vissza. (Grätz VII. 213.) Fülöp Ágost egész kormányzata a zsidó zsebek szivattyúzása volt, de III. Ince mégis vele megelégedve. Fölhánynya neki, hogy ismét beengedte őket az országba, ahol keresztény birtokot szereznek, házukban keresztény cseléd és dajka, zsinagógájuk magasabb helyen, mint a templom és hangosságukkal zavarják a keresztény istentiszteletet. IV. Fülöp tényleg háromszáz font bírságot vetett ki Paris zsidóira (1288), mert nagyon hangosan énekeltek a zsinagógában. (GJ. 506.) A pápa felháborodva emlegeti, hogy a keresztények a zsidók által szüreteltetik szőlőjüket s az ilyen bort használják az úrvacsorához.

Ince pápa nagy zsidógyűlölő, mert az eretnek-mozgalmakat nekik tulajdonította. A Montfort Simon vezetése alatt az albii eretnekek irtására összeállt keresztes sereg a zsidókat is pusztította (1209). A háború befejezte után (1228) Ince megszervezte a dominikánus rend inkvizícióját. Társaik a franciskánusok, vagy minoriták. A vakbuzgóságot és a szellemi elnyomást sínyli a zsidóság is.

A papság ösztönzésére VIII. Lajos (1223—1226) rendszabályokat hoz a zsidók ellen. A zsidóknak járó, öt évnél régibb tartozásokat érvényteleníti, sőt az új kölcsönök kamataitól is mentesíti a keresztény adósokat. Guérin, Senlis püspöke, egyházmegyéjének négy éves zsidó tartozásait nyilvánítja semmisnek.⁶⁸⁾ Mor-nas zsidóinak kölcsöneit II. Humbert — magának hajtátja be (1350—1365).⁶⁹⁾ Persze, VIII. Lajosnak is van gondja rá, hogy ha egy zsidó elhagyta urának birtokát, az új gazda köteles őt a régebbihez eljuttatni. Nem menekülhetvén a szipolyozás elől, a gazdag párisi zsidók tönkrementek. Joggal mondhatta az egyházi író: habere rem cum Judaea a christiano est rem habere cum cane (ha zsidónak kereszténnyel van dolga, annyi, mintha kutya-val volna dolga). Szent Lajos is zsidóellenes. Ilyen szellemű megállapodást köt a bárókkal Melunben (1230). Az adósság-törlesztés nála sem hiányozhatott, de a zsidó kölcsönöket csak egyharmaddal redukálja. A zsidó hitelező csak keresztény jelenlétében vehetett zálogot a keresztény adóstól. A legkíméletlenebb német kamaraszolgaság-elméletet födi az álláspontja is: Li mueble au iues (= jues, juef) le roi sont au roi (a király zsidóinak ingóságai a királyé.⁷⁰⁾ Uzsoraüldözésével szemben a főurak hangoztatják, hogy a parasztok és kereskedők a zsidó kölcsönöket nem nélkülözhetik és mindig jobb a zsidó uzsorás, mint a keresztény. Különben nagytőkés csak elvétve akad a francia zsidók közt. Az 1292. évi párisi adólista szerint a párisi zsidók taille-ja összesen: 126 font, 10 solidi, mintegy 125 adózó részéről (86 háztartás), holott körülbelül 15.200 adózónak összes fizetsége 12.218 font volt. Tehát ha átlagban a zsidók valamivel gazdagabbak is, mint a keresztények, de messze elmaradnak a lombardok mögött. Elenyészőn kevés a

párisi zsidó: az 1296/97. évi adólistában csak 82 háztartás, 101 font fizettséggel.

A harcos egyháziasság terjedőben. Egy hitehagyott francia zsidó, Donin Miklós vádjaira, IX. Gergely pápa irtóháborút hirdet a talmud ellen. IX. Lajos készséggel felkarolja a „szent” ügyet. Kétszer is rendelt bizottságot a kifogásolt talmudi részletek bírálatára s hitvitát parancsol Donin és négy rabbi közt, mely az udvarnál, az anyakirálynő, Blanche jelenlétében ment végbe (1240). A talmudot elítélték: 24 kocsi példányt elégettek Franciaország minden részéből. Rothenburgi R. Méir elégiája (Sááli szerűfá) erre vonatkozik. A zsidók talmudmentő próbálkozása annyit ért, hogy IX. Lajos megint bírálóbizottság elé utalta a talmudot, amely bírálók közt volt a híres scholastikus, Albertus Magnus is. De újra elítélték a talmudot (1248). IX. Lajos fanatizmusa meggyötörte a zsidók életét. Ingatlanaikat egyszerűen elveszi, a zsinagógák és temetők kivételével.⁷¹⁾ A ruhajel viselését kötelezővé teszi a háton is, hogy a zsidó mindenünnen felismerhető legyen. Sok zsidó kivándorolt és külföldi segílyt kellett kérni a párisi talmud-iskola fentartására. IV. Szép Fülöp (1285—1314), aki még 1288-ban meginté a papokat, hogy bírói vizsgálat nélkül a zsidókat nem szabad üldözniök, titokban kiadja a parancsot, hogy a zsidókat váratlanul fogják el. Ez meg is történt (1306 július 22). Értésükre adják, hogy egy hónapon belül hagyják el az országot. Mentek is, mert aki maradt, megölték. Mintegy 100.000 zsidó távozott. Arany, ezüst, drágakő — kocsiszámra a királyé; egyéb vagyonuk elkótyavetyélve, vagy ajándékozva. Egy párisi zsinagóga a király — kocsisáé lett. Csupán az orléansi kerület zsidó birtokaiért 337.000 frankot árultak. Két ok befolyásolta IV. Fülöp cselekedetét: magát tekinté a zsidók egyedüli urának és ezért védte őket a főurak és papok ellen; másrészt saját tulajdonának tekinté őket s minél több hasznót akart húzni belőlük.⁷²⁾ A párisi zsidók 1299—1300 körül 244 font adót fizettek (az úgynevezett recepta) és 50 fontot, amiért föl voltak mentve a ruhajel viselésétől.

Szép Fülöp idejében voltak zsidó adószedők is (a taille behajtói), például Kalot de Rouen, aki az okiratokban a birodalmi

zsidóság prokurátorának neveztetik; azután Ábrahám de Falaise. A bevételek közt gyakori tétel „a jelekről“, ami valószínűleg a ruhajel-mentességért járó díjra vonatkozik, amint az emiitett 50 font is.⁷³⁾ A kiűzés, illetőleg vagyon-elkobzás nem uzsorabüntetés volt, hanem a tömérdek pénzhamisítás miatti valuta-leromlással függött össze. Sok *nemesfémre* volt szükség: éhez kellett a zsidó vagyon, első sorban ezüstnek a pénzverőben.⁷⁴⁾ A következő évben a templáriusok lovagrendje ellen indított Szép Fülöp ilyen rabló hadjáratot, de mindkét vállalkozását túlbecsülte a király. Talán a sovány eredmények miatt való haragja ban rendelte el a gyors kiűzést.⁷⁵⁾ A kiűzés — nagyon valószínű — a hivatalnokok befolyására történt, akik haszonlesésből belevitték a királyt. (Caro II. 90.)

A kiűzöttek nagy része ott maradt a közeli Provenceban. Várták a fordulatot. Be is következett. A király a zsidó házakban kincseket kutat, mert neki jár minden zsidó vagyon. Ezért a valamikor gazdag zsidók közül többeket visszahívott, hogy megtudja tőlük a zsidó hitelezők követeléseit. Elvégezvén megbízatásukat, újra és harmadszor is kiűzettek. De már X. Lajos alatt visszatérhettek (1315). A visszatérési engedélyért a francia zsidók 22.500 fontot fizettek. (Caro II. 103.) A nép és a nemesek is kívánták ezt, mert nem nélkülözhatték a zsidót. A király elfogadta a zsidók feltételeit, csak a kölcsöneiket nem kapták meg teljesen, kétharmadrész a királyé lett. Két magasrangú tisztviselőt (*prud'hommes*, *auditeurs des Juifs*) bízott meg a visszatérők ügyeinek rendezésével. Egyelőre csak 12 évre szólt a megtelepedés. Ujabb kiűzés esetében egy évi felmondás. Sikeresen buzgólkodott a visszatelepítések körül Manecier de Vesoul (1360); ő volt az északi tartományok zsidó-adójának beszédője. V. Hosszú Fülöp 100.000 font adót vetett a zsidókra (1320), amiből 5300 a párisiakra jutott. Látnivaló, hogy a sok fosztogatás után elég gyorsan összeszedték magukat a francia zsidók. A király keresztesháborútervére nagy felbuzdulás. Sereglenek a harcosok, vagy 40.000 pásztor (*pastoureux*, *pastorelli*): köztük — mint az már az ilyen népmozgalmak velejárója — csöcselék is, amely a zsidók kirablása

által akart szerezni fegyvereket (1320). Már félévvel a „pásztorok“ toulousei garázdálkodása előtt két kocsi talmudot vittek ott elégetni „Jézus-gyalázás“ miatt. Bernardus Guidonis inkvizítor ítélete alapján. (Caro II. 109.) Verdun, Toulouse, Bordeaux, Gascogne, Albi vidékén nagy garázdaság. Több mint 120 község pusztult el Francia- és Északspanyolországban. A többi koldusbotra jutott. Még magukhoz sem tértek, újabb rémség. Guienne vidékén bélpoklosok a rossz ellátás miatt megfertőzték a kutakat és folyókat. Egyikök — támadhatott volna-e jobb ötlete — a zsidókra kente a mérgezési tervet. V. Fülöp rögtön elhitte, hogy az egész a zsidók bosszúja az előző szenvedésekért. Intézkedett. Börtön, kínzás, elégetés, erőszakos térítés, rablás. Mintegy 5000 áldozat. A vér nem volt elég, kellett a pénz is. A francia zsidók még 150.000 font bírságot is fizettek.

Franciaországot az angol háborúk elszegényítették. A fog-ságba esett János király kiváltására sem akarnak pénzt megszavazni, ellenben a polgárok és parasztok fölkelést terveznek a nemesség ellen. Sürgős volt a nyomor enyhítése. Honnan is remélhették volna, ha nem a zsidók pénze által? A fogoly király beleegyezésével visszatérnek (1360) s házat, földet is vehetnek. Húsz évre szól a lakhatási engedély. Mint említettük, Manecier de Vesoul volt a telepítési akció vezetője. Minden családfő megérkeztekor 14 forintot fizetett; minden családtagért 1 forint járt s évi zsidó-adóban 7 forint; a családtagoké csak 1. Az üres kincstárt megtöltik e zsidó fizetségek, melyek fejében a francia zsidók szereznek pár kedvezményt, pl. felmentik őket a térítő prédikációk meghallgatásától és könyveiket békén hagyják. A zsidó hitelüzlet érdekében mindent megtesznek: 80% a megengedett kamat. Manecier udvari főpénzszedő lett (procureur, receveur général) s a behajtottá illetékek, adók 14%-át kapta. A zsidók társadalmi dísze, emelkedése bántja a keresztény papokat és orvosokat. János király kénytelen engedni (1362), hogy az addig kiváltságos zsidók is viseljenek piros-fehér karikát (rouelle) a ruhájukon és a zsidó orvosok csak vizsga alapján végezdhessék hivatásukat. V. Károly helyreálltá (1364) az apjától megsértett zsidó-privilégiumot, meg-

hosszabbítá a kialkudott 20 évet, a kölcsönök kamatát még fel-emelte s megfékezte az egyházi hatalmaskodást a zsidók ellen.

V. Károly (1364—80) pártfogásába veszi őket, de nem feledkezik meg a zsarolásról sem; uzsora-panaszok címén megsarcolja őket 150.000 márkával, melyet hetenként tartoznak törleszteni. Anyagiakban kielégítve, nagyon figyelmes tud lenni. Előkelő családokat megkímél a ruhajel-szégyentől és mindazon zsidókat mentesíti, kik oly helyeken is kereskednek, ahol nem laknak zsidók. A gazdaságpolitikai érdek iránt kellő érzéke volt V. Károlynak, hogy a zsidók ama tevékenységét megjutalmazta. Manecier Vesoulnak (meghalt 1375—78 közt) fia lett az utóda a magas állami tisztségben. Az udvar tovább is kegyeli a családot, de a nép nem szerette s ezen ellenszenvet megérezte az egész zsidóság. A nyomorgó népnek gyűlöletes látvány volt a dúsgazdag kapitalista. Az adóterhek alatt roskadozó párisi nép segítséget követel a királytól és régenstől, azonkívül — a nemesség izgatására — az „uzsorás“ zsidók kiűzését. Azelőtt is, azóta is, mind a mai napig felülmúlhatatlan preventív gyógymódnak bizonyult a politikában, hogy egyes társadalmi osztályok a kellő pillanatban a feléjük villámló népharagot a zsidók lejére kormányozzák. A sok sanyargatástól elkésérített s fölötteseiktől alaposan kihasznált nép megrohanja a zsidók házait (1380). Vesoult kirabolják, az adósleveleket eltépik, néhány zsidót megölnek s a gyermekeket erővel megkeresztelik.

Másfelé is voltak adózavargások zsidó áldozatokkal. Parisban megismétlődtek a véres események a maillotins (kalapácsosok) lázadásakor a fogyasztási adó felújítása ellen (1380—81). A nép csak a hitelezőt, az „uzsorást“ látta a zsidóban. Nem nyugszik, míg VI. Károly el nem rendeli kiűzéseket (1394), melyre nemcsak az „uzsora“ volt az ürügy, hanem az is, hogy a zsidók a hitehagyottakat visszatérítik a zsidóságra. De VI. Károly legalább arra is gondolt, hogy a kivándorlók vagyonát nem szabad bántani s a zsidók *előbb* megvehessék kölcsöneiket az adósokon. Egyes főurak és városok — a parancs ellenére — néhány zsidót ott fogtak, mert gazdasági szükségük volt a zsidókra. Jellemző ez kivált a nem szorosan vett francia fenhatóság vidékein. PI. Marseilleben még ezen

időn túl is sokáig volt zsidó község. A kicsiny avignoni pápai államban (Venaissin, Carpentras) is megmaradtak, a francia és spanyol rítustól eltérő liturgiával és szokásokkal. A francia zsidók leginkább Németországba és Itáliába vándoroltak. Piemontban egész francia községek: Asti, Forsano, Moncalvo. A provencai zsidóknak is el kellett hagyniok hazájukat (1498). A Provence grófjai teljes szabadságban részesítették a zsidókat, de mihelyt a tartomány XI. Lajosé lett, megkezdődött az „uzsora-üldözés“. Kivált a marseillei zsidók ellen nagy zaklatások, de VIII. Károly nem engedte őket kivándorolni. Az ilyen marasztalásban benne van a közép-, de az újkori zsidóüldözésnek is egész hazugsága: irtóháború a zsidók ellen, de írmagot feltétlenül kell hagyni belőlük a hitelszükségletek biztosítására. A legtöbb provencai zsidó is Itáliába telepedett, ahol az apró város-államokban nem lehetett egyöntetű zsidóellenes politikát csinálni s az anyagi érdekek döntő súllyal bírtak a zsidókérdésben. Odahaza pedig, Franciaországban, erőtlenséget, számra, jelentőségre nézve egyaránt. Csak a vérvád halhatatlan babonája s gonoszsága nehezedik a francia zsidók különben is lehanyatlott közállapotára. Így végeztek ki ártatlanul egy zsidót Metzben (1670). XIV. Lajos védelmet ígért hasonló önkény ellen. Szabad prédává lett a zsidó élet és vagyon mindenfelé: Németországban a várostörténeti fejlődéssel együtt jelentkező verseny s kenyéririgység, Franciaországban a nyomorgó nép ösztönös gyűlölete, a zsidókon, mint a „gazdagokon“ vett bosszúja tette azzá.

NEGYEDIK FEJEZET.

A zsidógyűlölet lélektana s a nagy kiűzések.

Az Egyház sohsem mondta „öld meg a zsidót“, sőt akárhányszor felemelte szavát a véres üldözések ellen. A zsidó „eretnekségről“ és ebben az eretnekségben tapasztalt konokságról vallott felfogásában sem zárkózott el az Egyház a földönfutó és halálasztó zsidók esdeklése elől. Az Egyház felháborodott a kegyetlenségen, de az volt a hiba, hogy csak a testi szenvedést számította kegyetlenségnek, nem az erkölcsi kivégzést is. A zsidót „csak“ erkölcsi halálra ítélte, megalázó, kivételes törvényekkel, homlokán a bélyeggel, hogy ő nem olyan, mint más ember, hanem alsóbbrendű; bűnös a vallási múltjában, bűnös a lelkében, akinek mindezért lakolnia kell, ha nem is az életével . . . De a tömeg nem vizsgálta a finom különbségeket, hogy át ne lépje az erkölcsi és fizikai megtorlás közti határvonalat, hogy az erkölcsi halálból igazi halál ne legyen. Az Egyház évszázados zsidó-törvényeiből tenyésztett ki a zsidóüldözés, melyek *idegenségre kárhoztatták* a zsidót, hogy ha még úgy akart volna is, nem asszimilálódhatott volna. Az Egyház zsidópolitikájának ez volt a logikája és súlypontja, hogy ezerféle korlátozással és jogfosztással lehetetlenné tegye a társadalmi összeforrást, hogy az idegenség hangulata terjengjen zsidó és keresztény közt s ez a hangulat szépen kinövi majd magát ellenszenvvé, az ellenszenv meg gyűlöletté, a gyűlölet üldözéssé. Ez a probléma lényege: annak a szándékosan fentartott s új, meg új tilalmakkal, megszegyenítő rendszabályokkal mindinkább kiélezett idegenségnek üldözéssé *kellett* fajulnia, mert ez a zavaró momentumnak érzett idegenség előbb-utóbb elviselhetetlenné

válík. Az Egyház sohasem prédikálta, sőt megróttá a zsidóölést, de a zsidó idegenséget állandósító törvényhozása eltöltte a lelkeket a kelletlenség érzetével a zsidósággal szemben, mert idegen, külön világ a többiek egységében, kirí közülök s mindig messzebbre kerül tőlük oly szakadék által, melyet nem ő ásott és szélesített áthidalhatatlanná úgy, hogy a lelkek, függetlenül a kérdésbe belejátszó gazdasági vonatkozásoktól, — mind hevesebben vágyódnak az „idegen“ zsidóktól szabadulni — erővel is, a zsidók halála árán is. Az Egyház a világért sem akarta ezt, ő nem uszított, csak az úgynevezett zsidó-törvények rendszerével lefokozta, veszedelmes, káros elemnek tüntette fel a zsidót a társadalom szemében. Az Egyház szégyen-paragrafusokból válaszfalat emelt a zsidók elszigetelésére s ez az örökös lefokozás meggátolta a társadalmi összeforrást oly korban, melyben a vallás volt minden emberi és polgári jócímnek mérő eszköze.

A középkori városi kötelék tagjává, vagyis polgárrá lehetett a bevándorolt idegen is a polgári eskü letévése által — mondja Max Weber.¹⁾ A zsidónak e tekintetben az ázsiai vendégnépekéhez volt hasonló a jogi helyzete. Mert pl. a felsőrajnai okiratokban a püspök kiemeli, hogy „um des grösseren Glanzes der Stadt willen“ behívta a zsidókat és bár a zsidók a kölni Schreinsbuchban, telekkönyvben együtt szerepelnek a keresztényekkel mint földbirtokosok, de a zsidóknak a Nyugaton ismeretlen házassági és rituális elkülönödése, főleg az úrvacsorai közösség hiánya megakadályozta a testvériesedést. Mert a középkori város is kultuszközösség volt, amely jelleget kifejezésre juttatta a város temploma, szentje, az úrvacsora-közösség, a hivatalos egyházi ünnepek. A keresztény község hívő *egyének* közössége volt, nem pedig nemzetségek rituális köteléke. így tehát a zsidók kívül maradtak a polgárok közösségén. A középkori társadalom vallási szervezet lévén, keretei közt a zsidó, vallási és nem faji idegensége miatt, aféle másodrendű polgár volt, akivel szemben a fölénység, az igazhitűség nem egy túlkapást, gúnyt, lenézést megengedett magának, hát még ha fanatizmus, rosszhiszeműség, vagy gazdasági érdek fűtötte a zsidóellenes támadást. A pápák fenkölt szellemű írásokban keltek a szoron-

gátolt zsidók védelmére, pl. II. Calixtus (1119—1124) óta a védő bullák: az erőszakos térítés ellen; hogy nem szabad a zsidót ítélet nélkül megölni, bántani, kirabolni, ünnepjében megzavarni, szolgáltatásokat követelni, melyek azelőtt nem léteztek, a zsidó temetőket meggyalázni, vagy zsarolás végett a halottakat kiásni. A bullák ellen vétő elveszti hivatalát, vagy becsületét, sőt kiközösítik, ha nem ad elégtételt.²⁾ A pápák közvetlenül is irányították a zsidó-törvényhozást és Constitutióik, meg az általános zsinatok, főleg a III. és IV. lateráni (1179. 1215), továbbá mind az addigi egyházi rendeleteket tartalmazó törvénykönyvek, mint a *Decretum Gratiani* (c. 1141—1150) és a *Décrotates Gregorii IX.* (c. 1234) által egy, az egész keresztény világban érvényre jutott kanonikus zsidó-jog keletkezett, melyet a 13. század óta elfogadott az állami törvényhozás Anglia-, Francia-, Spanyolországban s egyebütt. Szokásos volt. hogy egy-egy híres bullát, mint II. Calixtusét (*Sicut Judaeis non*), a következő pápák hosszú időn át megerősítették.

Ezen általános védő bullákon kívül alkalmi pásztorlevelek, pl. IX. Gergelyé (1233, 1236) a francia főpapokhoz a zsidók üldözése és kirablása miatt a keresztesek által. VI. Kelemen a kútmér - gezési vád ellen (1348). V. Márton a német és savoyai zsidók védelmére (1418), azután az osztrák és velencetartományi zsidók érdekében (1420. *Licet Judaeorum omnium*), hogy a 12 évesnél ifjabb gyermekek, akaratuk és szüleik akarata ellenére nem keresztelhetők meg. Történeti jelentőséggel bírnak a vérvád elleni bullák. Amint II. Frigyes a fuldai vérvádas zsidóölés alkalmából fölmentő ítéletét („absolució“) beiktatta a német zsidók birodalmi privilégiumába, úgy IV. Ince a Valréasban lezajlott vérvádas zsidóölés miatt a viennei zsidók kérelmére felszólítja az ottani érseket (1247) két bullában is (*Si diligenter attenderet és Divina justitia nequaquam*), hogy a zsidókat vegye védelmébe s adják vissza nekik, amit elraboltak tőlük, hogy háborítatlanul élhessenek az országban. Ugyanő a vérvád ürügye alatt kirabolt német zsidók érdekében erélyes bullát intéz a német főpapokhoz (1247. *Lacrimabilem Judeorum Alemanie*), melynek tartalmát fentebb ismertettük.³⁾

A Sicut Judaeis non-féle bullának megerősítésében (1253), melyet Hennáim würzburgi püspökkel közöl, megismétli a vérvádtílalmat (nec etiam aliquis eis obliciat, quod in ritu suo humano utantur sanguine, cum tarnen in veteri testamento praeceptum est eis, ut de humano sanguine taceamus, quod quolibet sanguine non utantur, cum apud Fuldam et in pluribus aliis locis propter huius modi suspicionem multi Judaei sint oecisi, quod auctoritate prae sentium, ne deinde fiat, districtius inhibemus: és senki ne vádolja őket, hogy szertartásukban emberi vért használnak, mivel az ótestamen tum megparancsolja, hogy — nem is szólva az emberi vérről — semmiféle vért ne használjanak, mert Fuldában és sok más helyen eféle gyanú miatt sok zsidót megöllek, amit szigorúan meg tiltunk, hogy a jövőben ne történjék.⁴⁾

Hasonló szellemben nyilatkoznak a vérvádról: X. Gergely (1272), V. Márton (1422), V. Miklós (1447), III. Pál (1540. Licet Judaei) Magyar-, Cseh- és Lengyelország püspökeihez. XIII. Kelemen (1760, 1763) nagyon erőyes hangon.⁵⁾

A zsidók igazságának s halálveszedelmekbe sodort létérdekeinek ez az erkölcsi oltalma nagyon szép volt, de — sajnos gyöngének bizonyult a megtorló és lealázó határozatok tömegéhez képest. Az együttétkezés tilalmáról már szoltunk. Még Exeterben is foglalkoztak vele (1287). A vegyes házasságról a már említetteken kívül: Szabolcs (1092), Tarragona (1239). Keresztény szolgák, cselédek, napszámosok és dajkák eltiltása: Rouen (1074), Szabolcs (1092), Esztergom (1112), a harmadik lateráni zsinat (1179), Oxford (1222), Narbonne (1227), Rouen (1231). Tarragona (1239), Béziers (1246), Breslau (1267), Bécs (1267), Exeter (1287), Prága (1349), Basel (1434). A zsidók kötelesek egyházi tizedet fizetni: Gerona (1078), a III. és IV. lateráni zsinat (1179, 1215), Oxford (1222), Noyon (1233), Breslau, Bécs, Exeter. Narbonne (1227) és a béziersi zsinat szerint (1246) minden zsidó család köteles húsvétkor a lelkésznek hat dénárt fizetni.⁶⁾ Hivatalviselési tilalom: Avignon (1209), IV. lateráni zsinat, Narbonne, Chateau-Gontier (1231), Béziers, Bécs, Buda (1279), Exeter. Valadolid (1322), Prága, Basel.

Zsidó orvosok és orvosságok, együttfürdés s a húsvéti kenyér tilalma: Trullanum (Quimisexta 692), Trier (1227), Béziers, Albi (1255), Wien, Exeter, Basel. A nagyheti bezárkózás és a szentség elvonulásakor ajtó, ablak csukva: IV. Iateráni, Rouen (1223), Narbonne, Béziers, Fritzlar (1259), Breslau, Bécs, Exeter. Prága — a már említettekén kívül. Vasárnap és ünnepen tilos a nyilvános munka és kereskedelem: Szabolcs, Avignon, Béziers, Palencia (1388), Basel. Regensburgban nem volt szabad vasárnap zsidó halottat temetni.⁷⁾

Megkülönböztető zsidó ruha és ruhajel. A hírhedt intézmény a IV. Iateráni zsinat műve volt (1215:68). Sokszor meg kellett ismételni a parancsot, mert a polgárság nem törődött vele és a zsidók, ahol csak lehetett, lerázták a megalázó nyűgöt. A zsinatok napirenden tartják az ügyet: Narbonne, Rouen, Noyon, Arles (1234./1236), Tarragona, Béziers, Monteil (1248), Albi (1254), Fritzlar, Arles (1260), Breslau, Bécs, Pont-Audemer (1279), Buda. Exeter, Aschaffenburg (1292), Mainz (1310), Ravenna (1311), Avignon (1326), Prága (1349), Salzburg (1418), Basel (1434), Bamberg (1451) stb.⁸⁾ III. Ince már 1204-ben követelte, hogy a zsidók a keresztényekétől különböző ruhát viseljenek. Az utóda pedig, III. Honorius, a bordeauxi érseket kíméletre inti (1221), hogy ne nagyon zaklassa a zsidókat, mert úgyis felismerhetők . . .⁹⁾ A ruhajel-parancs végrehajtását a pápák is ellenőrzik: IX. Gergely (1233), IV. Sándor (1257), V. Márton (1425 Sedes apostolica). XIII. Benedek (1115), IV. Jenő (1432). Ezt az embertelen, megalázó berendezést a keresztény Európa államai elfogadták az Egyház iránt való engedelmességből és *pénzérdekből*, hogy a zsidókat, mint *adózókat* könnyebben nyilvántarthassák és kizsákmányolhassák; ezért fenyegették szigorú büntetéssel a parancs kijátzását.¹⁰⁾

A zsidóknak nem volt szabad keresztény böjtnapokon húst »eladniuk s keresztények nem vehetnek tőlük húst és egyéb enni-valót és — hangzott az utasítás — a zsidó vevők a piacon ne merjenek hozzányúlni az élelmicikkekhez. Az utóbbi tilalom egymaga is kitenyészthette volna a zsidógyűlöletet, mert a legsötétebb gya-

nuval illeti, méregkeverőnek állítja be a zsidót: Avignon, Narbonne, Breslau, Bécs, Béziers, Albi (1259. Itt megtiltották a zsidóknak, hogy a keresztény vágóhidakon húst áruljanak).

Lakóhelyüket is korlátozták: Breslau 1267: 12 és Palencia 1338: ő szerint csak zsidónegyedben lakhatnak. Bourges 1276: 12 csak városokban és nagyobb helységeekben tűrné meg őket. Ravenna 1311: 23 pedig csak zsinagógával bíró helyeken. Salamanca 1335: 12 úgy rendelkezik, hogy az Egyház tulajdonában lévő, vagy a temetőhöz közeli házakban nem lakhatnak zsidók. A baseli zsinat meg (1434) azt kívánja, hogy a keresztényektől külön és a templomtól lehetőleg távol lakjanak.¹¹⁾ Persze, kereszténynek nem szabad zsidónál laknia; Narbonne (1050), Pont-Audemer (1279), Mainz (1310). Úgyszintén tilos a zsidó esküvőn, temetésen, ünnepben részt vennie: Bécs, Valladolid (1322), Lavour (1368), Basel. Megtiltják a kereszténynek, hogy bérbe adjon a zsidónak ingatlant, házat, vagy ráruházza adók, vámok, illetékek, sóbányák bérletét: Buda (1279: 114), Leczyz (1285), Bologna (1317), Basel.

Furcsánál furcsább ötletek, melyek nem nőtték ki magukat joggyakorlattá, hogy például zsidók nem pörölhetnek be keresztényt s *nem* tanúskodhatnak keresztények ellen: Decr. Grat. c. 1. Chateau-Gontier (1231). De a III. lateráni zsinat szerint (1179) kereszténynek tanúvallomása zsidó ellenében elfogadandó.¹²⁾ Szinte felesleges mondani, hogy zsidók nem építhetnek új zsinagógát, csak kijavíthatják a régit. így határozta már III. Sándor pápa a Cod. Theod. alapján. Azután a zsinatok is: Oxford, Bécs, Exeter. Nem szabad egyházi ruhákat, tárgyakat a zsidónak eladni, vagy zálogba tenni nála; Lavour (1368), Basel. Nagyon érdekes tilalom volt, hogy zsidók nem lehetnek keresztény házasságok közvetítői (matrimoniorum proxenetæ) s nyilvánosan elismert ügynökök, közvetítők szerződés-kötéseknél (mediatores) s nem szerezhettek akadémiai fokozatot (gradus quoscumque scholasticos): Basel. Fontos vallásvédelmi szabály volt, hogy zsidók ne vitatkozzanak egyszerű emberekkel a katolikus hitről: Bécs (1267: 19). Kereszténynek a zsidó vallásra térése, vagy zsidó aposztatának visszatérése: eretnekség (Mainz 1310: 125). A talmudot s egyéb kereszt-

tény ellenes könyveket el kell kobozni s égetni. Már Justiniánus 146. Nov. és a Basilika-törvénykönyv (I. 1. 57) eltiltották a talmudot. Franciaországban elégették (1242) s utána IV. Ince felszólította IX. Lajost 1244. évi bullájában (*Impia Judaeorum perfidia*) a talmud s egyéb könyvek elpusztítására. IX. Lajos el is rendelte (1254) az *Ordonnance pour la Reformation des moeurs*-ben (*Judei cessent ab usuris et blasphemiiis, sortilegiis et caracteribus et tam talibus [Talemus, Talmud], quam alii libri, in quibus inveniuntur blasphemiae, conburantur, et Judei, qui hoc servare noluerint, expellantur et transgressores legitime puniantur: a zsidók hagyjanak fel az uzsorával és istenkáromlással, boszorkánysággal, ráolvasással és úgy a talmud, mint más könyvek, melyekben istenkáromlások találtnak, égettessenek el és a zsidók, kik ezt nem akarnák megtartani, űzessenek ki és a megszegőket törvényesen büntessék meg*).¹³⁾ IV. Honorius szintén fellép a talmud ellen (1286), később különösen XIII. Benedek támadta és el is tiltá a talmudot (1415).

Tilos volt a hitehagyott zsidót öröklési jogától megfosztani. (1179: 26. III. later.) Zsidóknak belépniök sem szabad a keresztény templomba s kincseiket a rablás elől oda menteni: Oxford, Worcester (1240). A kamattilalom is sokat firtatott kérdés: III. Jenő bullája (1145), Avignon, a IV. lateráni zsinat (1215: 67), Narbonne, Béziers. Miként a baseli zsinat (1434), úgy IV. Jenő pápa (1442), V. Miklós (1451), III. Galixtus (1456) kihirdetik újra mind a zsidóellenes egyházi határozatokat és semmisnek nyilvánítják a zsidóknak bárkitől szerzett kedvezményeit.¹⁴⁾

Mindezen egyházi zsidótörvényeket nagyrészt elfogadták az államok. Kasztília, Anglia, Franciaország, Portugália, Szicília a 13., Magyarország már a 11. században. Kasztiliában III. Szent Ferdinánd (1230—1252) kezdte s X. Bölcs Alfonzó (1252—1282) fejezte be a római és egyházi törvényeken alapuló kódexet, mely csak később (1348) emelkedett érvényre és zsidó vonatkozásaiban egészen a — kánonjog. Többek közt: a zsidóságot prédikálni s prozelytákat szerezni — halállal büntetendő. Zsidónak és kereszténynek nem szabad együtt lakni, étkezni, für-

deni. A zsidó-készítette orvosság tilos, szintügy zsinagógák építése, vagy keresztény szolgák tartása. Fejükön viseljék a ruha-jelet, pénzbírság, vagy 10 korbácsütés terhe alatt. De súlyos büntetéssel fenyegeti a zsinagóga-rombolást, vagy meggyalázását, sőt az erőszakos térítést is.

A kiskorú II. Juan nevében kiadott rendelet (1412) fallal bekerített, külön városrészbe (Juderia) utalja őket. A kívül lakás: testi fenyítéssel s vagyonek Kobzással sújtva.¹⁵⁾ Keresztények számára a zsidók nem lehetnek orvosok, gyógyszerészek, italmérők és iparosok. Nem ehetnek együtt keresztényekkel, nem tarthatnak keresztény cselédséget. Hivatali szolgálatról szó sem lehet, de szigorúan kötelező a ruhajel. Zsidónál *a honi viselet, szakállnyírás és hajlevágás súlyos bírsággal büntetendő*. íme, így fest a zsidónak a társadalmi asszimilációtól való húzódozása: lehetetlenné tették, megtiltották neki, rákényszerítették az elhanyagolt, elétketlenített külsőt, hogy gúnyolhassák és megvethessék s kiirtsák belőle az önbecsülést, az emberi méltóság tudatával teljes társadalmi föllépést.

Franciaországban IX. Lajos rendelte el (1269), hogy a zsidók sárga nemez- vagy posztókarikát viseljenek a mellükön és hátukon (rota de feltro vei panno croceo). Ha elmulasztják, el kell venni felső ruhájukat; ismétlődés esetében 10 ezüst fontot fizessenek.¹⁶⁾ X. Lajos megszabja a ruhajel nagyságát (1315) s azt is, hogy másszinű legyen, mint a ruha. János király úgy intézkedett (1362, 1363), hogy a karika akkora legyen, mint a királyi pecsét. A Portugáliában V. Alfonzótól kiadott codex (1480), mely a 13. század elejétől Duarte királyig (1433—1438) kibocsátott törvényeket tartalmazza, szintén erős egyházi befolyást mutat. Zsidók nem bérelhetnek egyházi birtokot s tizedet; nem lehetnek a király, vagy egyházi és világi méltóságok hivatalnokai. Hatszögű sárga csillag legyen a felső ruhájukon, vagy kalapjukon (IV. Alfonzó 1325); később hatszögű vörös ruhajel az állampecsét nagyságában, különben elveszik ruháját, vagy 15 napi fogsággal lakol. (I. Joao 1391.) Ha zsidó keresztény ruhát visel, a király rab-szolgája lesz.¹⁸⁾ Az esteli Ave-harangszó után nem mutatkozhat-

nak a Juderián kívül. Sok egyéb közt az uzsoratilalom se hiányozhatott. (IV. Alfonz 1325—1357.)

Szicíliában II. Frigyes parancsolta rá a zsidókra a ruha-jelet (1221). Volt e célra külön felügyelő, ellenőr: *custos rotellae rubeae* (a vörös karika őre). Rómában is életbe lép a divat (1360) és Velencében (1366). Magyarországon a 11. és 12. századbeli zsidó-törvények egyházi szelleműek. A szabolcsi zsinatok és országgyűlések határozatai (1092) — a tanácskozások élén I. László (1077—1095) — kihirdetve, mint kanonikus s mint világi törvények. Megtiltják többek közt a vegyesházasságot, keresztény szolgák tartását; a vasárnapi és nagyünnepi munkát (a szer szám elszedése volt a büntetés). De Kálmán király megengedte (1100), hogy a zsidók pogány szolgákkal műveltethetik a földjeiket. Kálmán kereskedelmi s pénzületi törvénye is sokkal méltányosabb, mint a külföldiek.³⁹⁾ II. Endre aranybullája kimondta (1222), hogy „kamaragrófok, pénzverde-, só- és adóhivatalnokok csak nemesek lehetnek, de zsidók és izmaeliták nem“. Ám a zsidók tovább is hivatalokban. III. Honorius és IX. Gergely pápák kérdőre vonják érte II. Endrét, úgyhogy a beregi konkordátumban (1233) meg kellett ismételnie a tilalmat. Talán a pogány magyarok átöröklődött vallási türelmessége s a kazárokkal való rokonság révén volt meg általában a békés együttélés a magyarok és a zsidók közt. Nagyon rég összeszokhattak. Már a 9. században volt Sopronban zsidó község, saját temetővel.²⁰⁾ A honfoglalás előtt is laktak itt zsidók. A Tiszán túl Mén Marót alattvalói csupa kozárok voltak, kiknek zsidó hitre való térését a kutatás politikai okokkal magyarázza. Kozária a perzsa birodalom és Byzánc, mohamedánok és keresztények közé volt beékelve s mindkét szomszéd meg akarta nyerni; inkább a zsidó vallást fogadta el, hogy semlegességét megóvjá.²¹⁾ Bizonyosan hatást gyakoroltak magyar törzsrakonaikra s tőzsomszédaira is. Kézai Simon krónikája szerint az ősmagyarok tartották a *festum tubae*-t, a kúrtharsogás ünnepét (újév).²²⁾ Az Etelközből elindult magyarokhoz csatlakozott a kozároktól különvált kabarok törzse, kik az ország elfoglalása után az erdélyi határ őrzésére rendeltettek s innen a nevük: szé-

kely-végbeli, határőr. Tehát a székelyek a kabaroknak, vagyis a zsidóvá lett kozároknak utódai.²³⁾ Sőt a székely rovás írás összefügg az ó-héberrel.²⁴⁾ Esztergomban már 1050-ben tekintélyes hitközség, mert kereskedelmi központ volt.

Németországban s Ausztriában csak lassan hatol be az egyházi zsidó-törvények szelleme az államok törvényhozásába, dacára a sok zsinatnak és IX. Gergely bullájának (1233. SufTicere debue-rat). Kivált a ruhajel divatja terjed nagyon lassan; sok helyüti csak a 15. század 30-as éveiben. Általában az 1530. évi Reichspolizeiordnungban.²⁵⁾ Ausztriában I. Miksa rendelte el (1511) s előírta 1. Ferdinánd Generale-ja is (1551) az osztrák tartományok zsidóinak; a lengyel zsidók számára pedig a nieszawai határozat (1454). A zsidó ruhajelnek, a zsidó és keresztény megkülönböztetésének ez az ádáz követelése, a zsidó helyegzettségének látványa járult hozzá talán a legerősebben, hogy a zsidó idegenségének tudata belevette magát a lelkekbe, akivel szemben indokolt a kivételes törvények rendszere. S ép ebben a pontban rendkívül tanulságos I. Edvárd angol király zsidó-politikája. Az ő kormányzati elveivel nem fért össze a „kivételes“ törvény. Asszimilálni akarta a zsidóságot a néppel s mivel törekvése Róma ellenállásán meghiúsult — nem bírván elviselni a kétféle mérték szerint való kormányzás erkölcsi és politikai képtelenségét, inkább kiűzte a zsidókat. Hihetetlenül érdekes ez a motívum: a német kiűzés a gazdagodás vágya; a franciaországi az elszegényedés műve, az angol pedig tragikus cselekedet: a politikai igazságosság keresése nevében véghezvitt igazságtalanság és kegyetlenség.

Körülbelül 16.000 zsidó — mintegy 70 városban laktak — hagyta el Angliát. Ingóságaikat és a zálogokat magukkal viheték. De házak, zsinagógák, temetők, kötelezvények, nyugták lefoglalva. A behajózott száműzöttek tulajdonát elvette a hajós nép. Egy részük francia földön talált menedéket, mások meg Skóciába, vagy Flandriába, Spanyol- és Németországba telepedtek.²⁸⁾ A kiűzés előtt három csoportra volt osztható az angol zsidóság: a csekély számú gazdag pénzügyi műveletekkel foglalkozik, a vége felé gyapjú- és gabonakivitellel. Egy nagyobb csoport zálog-

és egyéb kölcsönökkel, a túlnyomó többség szegény. Az angol zsidók a jobb osztályok angol nyelvét beszélik. A francia zsidók párbajoznak, mint keresztény környezetük; volt egy zsidó apród is köztük.

Téves állítás, hogy a kiűzés után negyedfélszáz évig egyetlen zsidó sem volt Angliában. Igaz, hogy í. Károly idejéig nem találunk szervezett községet, de egyes zsidók megtelepültek itt is, ott is.²⁹⁾ Az angol zsidók története 1290 után csak 1655-ben kezdődik meg újra. A legtöbb a számkivetést választotta a hitehagyás helyett. Egész 1358-ig nem tűnt el Angliából a zsidók utolsó nyoma, mert például Oxfordnak kiváltsága volt a határai közt zsidókat visszatartani. Érdekes, hogy egy hattagú zsidó küldöttség (közte egy orvos) jelent meg Angliában 1310-ben, hogy visszajengedné-e a zsidókat.³⁰⁾ A 14. század második felében fölmerült a gyanú, hogy a zsidók titokban, mint lombardok működnek az országban. Mindezek dacára egyes zsidók háborítatlanul élhettek olt. IV. Henrik király gyógyítására, aki ismerte a zsidó orvosok hírét, behívták a bolognai Éliás Gabotot (1410), aki állítólag azonos V. Márton és IV. Jenő pápák orvosával.³¹⁾ Két évvel később egy másik orvos, Dávid di Nigarellis jött oda Luccából, akit naturalizáltak is. Még egy zsidó orvos, Maistre Sampson de Mierbeawe judeus kapott engedélyt (1409), hogy egy évig működhessen Angliában. A zsidó orvosokat mindenütt kivételes bánásmódban részesítik. Például Ulászló cseh király megengedi Angelik nevű zsidó udvari orvosának, hogy a királyi udvar közelében legyen magának házat (1489).³²⁾ Vagy IV. Vencel, cseh király (1417) Feitel, jeruzsálemi orvost különös kegyből minden adótól fölmenti és ráruházza a zsidó rítus szerint való vágás tisztségét.³³⁾

Egyes hitehagyások emléke is bizonyítja, hogy a kiűzés után voltak zsidók Angliában. Meglepő adat, hogy „Abingdon zsidói” játszanak VI. Henrik előtt (1428) s említetik egy Mosse Salman, aki Southampton sheriff je volt (1489). Egy példa nélkül való zsidó érvényesülésről is beszél a „zsidómentességnek” e korszaka. VIII. Henrik angol király válóperében a zsidó törvény alapján döntöttek (1529). A sógornőjét, aragóniai Katalint vette feleségül

annak idején. A legtöbb egyetem szakvéleményében a házasság felbontása mellett volt, de a pápa ellenezte a — Tóra alapján. Mindenfelől bekérték zsidó tudósok döntését. A legnagyobb figyelmet kelté a velencei Márk Rafael, akit meghívtak Angliába. A pápai párt meg akarta nyerni a maga álláspontjának, de Márk Rafael a király kívánsága, illetve a válás mellett döntött, amiért az uralkodó nagy kegyben részesíté. A hitehagyottak otthona (Donius Conversorum) működött a számkivetettség évszázadaiban is, tehát bizonyára akadt zsidó az országban, akit gondjaiba vehetett. Az Egyház alaposan nekilátott Angliában a térítésnek: ajándékokkal, meg fenyegetéssel. Az állam áldozott rá. III. Henrik alapítá a Domus Conversorum-ot (1213) egy, a király birtokába jutott zsidó házból és az ő költségére rendezték be. A valóban eredeti intézmény 1233-ban kezdte meg működését. Körülbelül negyven volt a lakók teljes létszáma; a kívül maradiaknak évi díjat adott. Gazdag volt: alapítványok és királyi ajándékok. Futotta teljes ellátásra s a gyermekek különféle mesterséget tanulnak. A lakók megjelölése: Le Convers (az áttért, hitehagyott). Ebből lett az angol vezetéknév: Convers, vagy Conyers. A káplánjuk néha maga is zsidó aposztata volt. A héberrel is behatóan foglalkoztak. Lakóinak egyike később a héber nyelv első tanára lett Oxfordban.³⁵⁾ Az intézet fennállt egész a 18. századig s 1552-ig nem hiányzott belőle hitehagyott zsidó. Mikor ez kifogyott, más fajtaival pótolták. Különben az angol zsidók kiűzése még szabadulás volt a számukra, mert ha tovább maradnak, talán belepusztultak volna a hallatlanul sok és örökös gazdasági vérvesztésébe. Az angol zsidók 1290-ig sem voltak elkényeztetve. De Spanyolország eldorádója volt a zsidóságnak s ott érte a legfájóbb katasztrófa. Igaz, hogy ott is kijutott nekik egy-egy fanatikus mohammedán fejedelemtől. Midőn az almoravidok nyugodt uralmát fölváltotta az Észak-Afrikából került és szigorú egyistenhitét (tauchíd) valló almovachid (almohád) fenhatóság, kezdődik az „eretneküldözés“. A tüzzel-vassal térítő új hódítók elfoglalták Andalúziát (1148). A hatalom tetőpontjára emelkedett keresztény Spanyolország és a fővárosává lett Toledó, menedékkül volt Andalúzia száműzöttjeinek

Alfonzó Raymunde de idejében (1126—1157), kinek udvarmestere, Júda ibn Ezra, sokat tett az üldözött hittestvéreiért.

Az almohád üldözések miatt a keresztény Spanyolország öt tartományába települnek a zsidók: Kasztília, Leon, Aragónia, Portugália és Navarrába. Toledónak 12.000-nél több zsidója. Művelt, gazdag, fegyverforgató emberek. Gyönyörű zsinagóga. VIII. Nemes Alfonzó (1166—1214) állami méltósággal ruházza föl a zsidókat. Nagy tekintély az udvarnál József Ibn Sósán, a „fejedeleme“, mecénása s védelmezője a zsidóságnak. Lehet, hogy a király nagy zsidóbarátsága okozta a toledói zavargást, melynek a jeles történetíró és vallásbölcse, Ábrahám Ibn Daud is áldozatul esett (1180). A zsidók lelkesen segítették Alfonzót az almohádok ellen; csak Toledót sikerült a zsidók segítségével megmentenie. E keresztény-almohád harcok során pusztult el a 600 körül másolt s Hilla városából származó, legrégebb spanyol-héber biblia, melynek szövege mintául szolgált.

Egy újabb almohád támadásra Nemes Alfonzó keresztes háborúi sürget. Sereglenek a hívek külföldről is s bosszúsan látják a kasztíliai zsidók kedvező helyzetét, nekik esnek s ölik őket (1212). A király és a polgárság kelt védelmükre. De az Egyház sokat rontott a zsidók ügyén. A párisi (1212) és a IV. lateráni zsinat (1215) gyűlölködő határozatai — kivált az utóbbiak — megrendítik, aláássák a zsidók társadalmi helyzetét. III. Ince pápa vezette az 1200-nál több egyházi és világi előkelőség tanácskozását. Kimondták, hogy a fejedelmek ellenőrizték a zsidókat, ne-hogy íulmagas kamatot vegyenek. A hitehagyott zsidóknak megtiltották a zsidó rítust. A zsidóknak meg nem szabad a nagyhéten nyilvánosan mutatkozniuk s házaik, birtokaik után tizedet fizessenek és minden családapa évenként hat dénár húsvéti adót. Zsidó nem viselhet hivatalt s ebben a rossz emléké nyugati gót királyra, Rekkaredre hivatkozott. Végül a ruhajel. Itt is klasszikus indokolás. Azt mondja tudniillik, hogy ahol a zsidók honi viseletben jártak, vegyes házasságok fordultak elő. Aztán — Mózes is megkülönböztető ruhát írt elő a zsidóknak. Ezen „igazoláson“ érzik leginkább az őszinteség hiánya. A ruhajel 12 éves kortól volt

kötelező; férfiak a kalapjukon, nők a i'ályolon viselték. Már az almohád fejedelmek Észak-Afrikában s Andalúziában elrendelték, hogy a kényszer-mohammedánok torz ruhát viseljenek, különös ismertető jellel s színnel. Pápák, zsinatok, udvari hivatalok, királyi rendeletek egyre azt firtatják: milyen alakú s szintí legyen s hova tűzzék a ruhajelet. Négyszögű-e, vagy kerek; sáfrán, vagy másszinű (*signum circulare, rota*). A kalapon-e, vagy a felső ruhán. Akárhol is, annyit értek, hogy a zsidót demoralizálta és a röhögő, gúnyolódó esőcseleéknek kiszolgáltatta. A zsidók elhanyagolták külsejüket, nyelvüket, hisz' a műveltebb osztályokkal úgyszemint érintkezhettek; egymás közt — gondolták — elég a zagyvaság is.

A spanyol és provençei zsidók szabódtak a társadalmi megbélyegzés ellen. A befolyásos udvari zsidók, mint követek és kincstárnokok (*almoxarif*) megpróbálták hatályon kívül helyezni. Nagyon változatos a szerepe. Sokszor szemet hunynak a mellőzésére, majd kíméletlenül követelik. Leginkább kivételes kedvezménynek látjuk, hogy érdemek jutalmazásaként elengedik. Például IX. Alfonz, Leon királya, nem törődött vele. A 13. század második felében a kasztíliai zsidók helyzete páratlanul kedvező. XII. Bölcs Alí'onzó (1252—1284) rendkívül pártolja a zsidókat. Még trónörökös korában elfoglalta Szevillát és zsidó harcosait birtokokkal, egész falvakkal jutalmazta. (*Aldea de los Judios.*) Azonkívül a szevillai zsidóknak három mecsetet ajándékozott zsinagóga céljára s egy fallal bekerített külön városrészt (*parternilla de los Judios*). A szevillai zsidók hálából az ottani székesegyházban ma is őrzött művészi kulccsal kedveskedtek neki, melyen héber-spanyol felirat: *Diós ahrira, Rey enterara* (Isten kinyitja, a király bemegy).**) Alfonz fontos hivatalokat bíz a zsidókra. A talmudludós Don Méir de Malea volt a kincstárnoka (*Almoxarif*). Szinte hagyományos zsidó tisztség volt ez Kasztiliában. Orvosa és csillagásza is zsidó. A zsidókkal lefordíttatott sok arab asztronómiai és természetrajzi művet, a keresztények meg e héber fordításokat latinra. Egy toledói előimádkozó, Don Cag ibn Szid, jeles csillagásza. Egy másik udvari tudósa, Sámuel Halévi, mesteri vízórát készített. De

XII. Alio uz se volt ment a zsidók iránt való előítélettől. Nagy törvénykönyvében, melyről már szoltunk, felújítja a régi, türelmetlen korlátozásokat, de mindent csak papíron. Nem vette komolyan. Mégis — akaratlanul is egyik főoka volt a spanyol zsidók későbbi mártíriumának. A spanyol Amerikában ma is érvényben van.³⁷⁾

Spanyolországban nem ment oly gyorsan az Egyház elhatalmasodása, mert sok zsidó és mohammedán lakosa is volt. Alfonzó törvénykönyve dacára, tovább is érvényesülnek a zsidók. Pillanatnyi zökkenők után mindig helyrebillen a spanyol zsidóság helyzete. Sokat számított a zsidó kegyencek, udvari, állami főhivatalnokok befolyása. Pl. IV. Ferdinánd (1295—1312) idejében a kincstárnoka Sámuel, akit orgyilkos sebéből a király gondossága gyógyított meg, kinek halála után a régensnő, Mária de Molina szintén zsidó kincstárnokot tart s ellenáll a zamorai zsinat (1313), aburgoszikortez s V. Kelemen pápa követelésének, hogy a zsidókat ki kell zárni a hivatalokból és semmisnek nyilvánítani a keresztényeken való követeléseiket. Annyit mégis jóváhagy, hogy a zsidók ne viseljenek hangzatos keresztény neveket, keresztényekkel ne barátkozzanak — itt sem a zsidókon múlik a társadalmi összhang, együttélés de azt nem engedte, hogy a zsidók követelései egyszerűen odavesszenek. Csak leszállítja a kamatot 33%-ra. Don Juan Emánuel régenssége alatt a kordovai Júda ihn Wakár a kincstárnok, aki által ismét megkaplak a rabbik a büntető bíraskodás jogát.

Kasztília vezérszerepe nem ingolt meg. XI. Alfonz idejében aranykor. Zsidó kincstárnokok, tekintélyes államférfiak az udvarnál és a főnemesek körül. Ragyogó dísz, selyem, pompás öltözetek, lovagi kard. Önzők, hatalmaskodók is tudtak lenni, de védték testvéreiket az elszegényedett és azért irigy köznemesek ellen. Elfojtott minden támadást a József Ecija és Sámuel ihn Wakár-féle udvari zsidók erős egyénisége. Csak az akkortájt francia fenhatóság alatt álló Navarrában tör ki véres üldözés — vagyoni irigységből. A nagy esztellai községet majdnem kiirtották (1328). De Kasztíliában XI. Alfonz uralma alatt (1325—1380) egy-egy zsidónak

tündöklő pályafutása. Don József de Ecija volt a kegyence s titkos tanácsosa (privado). Állami fogat, lovagi kíséret, asztalánál hidalgók. A másik, Sámuel ibn Wakár (Abenhuacar) az udvari orvosa és csillagásza. A két vezérember féltékenykedett egymásra. Benők bízva, a gazdag zsidók nagy kamatra dolgoztak s a késedelmes adósokat üldözték. A király pártolta a zsidó pénzüzetet, mert haszna volt belőle. Mind több panasz a zsidó és mohammedán hitelezők ellen. Madrid, Valladolid korteze segítséget kér. A király leszállítja a kamatot 33½%-ra. A madridi kortez még azt akarná, hogy a zsidók ne lehessenek kincstárnokok és adóbérlők. Nem az első ilyen követelés. Az eféle állásban, pénzügyi hatáskörben a gazdasági lehetőségek szertelen kiaknázása rendszerint elfajul, akár zsidó, akár nem zsidó annak a vagyonszerzésnek a mestere. A király József Eciját elmozdítja hivatalából. De Sámuel Wakárt meghagyta jövedelmében, melyet a granadai behozatal által húzott, sőt kirívón nyerészkedő pénzverési privilégiuma is volt. Ezen üzelmek alapján a zsidógyűlölők elhitették a néppel, hogy Wakár privilégiuma megdrágítja az élelmet, mert kiszállítják a szomszéd országokba, hogy ott ezüstöt kapjanak érte, melynek otthon Wakár pénzeinél több értéke volt. Egy magas rangra emelkedett zsidó-faló, Gonzalo Martinez, aki sikerét József Ecijának köszönhetette, azon váddal lép fel, hogy ő is, meg Wakár is, a hivatalukban meggazdagodtak, amiért börtönbe dobatta őket. A két kegyenc ott pusztult. Mikor aztán a marokkói szultán rajtaütött Kasztilián, kész Gonzalo tanácsa: kiűzni a zsidókat s vagyonukat elvenni. A nagyszerű ötletből nem lett semmi, de a király gyanúja ellene fordult s elégették (1339). A kasztiliai zsidók egy második pűrimol ünnepeltek ez évben. XI. Alfonz azontúl is kegyelte a zsidókat, mindenféle panasziratok ellenére. Bár betiltotta az uzsorát és a zsidóknak járó tartozásokat törölte, de szabad volt birtokot venniük: a Dueron innen 20.000 maravédi értékben, a Dueron túl 30.000-ig.

XI. Alfonz utóda, IV. Pedró uralkodása idejében is (1350—1369) fényes zsidó sikerek. Főkincstárnoka Sámuel b. Méir Abuláfia (tesoreo mayor) és bizalmasa (privado). Érdemeit az épí-

tette zsinagóga felirata is hirdeti, Ábrahám ibn Zarzal a király orvosa és asztrológusa. Zsidó környezete volt, hogy ellenségei „zsidó udvart” emlegettek. Nagyon kedvelte Sámuel, aki az adószedők ellenőrzésével gyarapította a király pénzét. Testvér- s polgárháború indult meg Toledó birtokáért. A zsidók Pedro mellé álltak. Sámuel Abuláíia helyzete mesés. Dúsgazdag, de nem értett testvérei védelméhez; annál inkább a pompa kifejtéséhez. Toledói zsinagógája gót-mór stílusban épült. Csodás arabeszkek közt, zöld alapon, fehér színben a 80-ik zsoltár héber szövege. Emléksorok az érdemeiről. Don Pedró neve nagy betűkkel kiemelve. (Később templom lett belőle: San Benito v. de Transitu.) Sámuelnek sok ellensége volt. Még zsidók is vádolták őt a királynál, az irigyei. Pedró elkobozta Sámuel és rokonai vagyonát: 170.900 dublon, 4000 ezüst márka, 125 ládika arany-ezüst kelme, 80 szolga s rokonaitól 60.000 dublon. Kínvallatásra fogta, rejtett kincsekért, de Sámuel nem vallott; inkább belehalt a kínzásba (1360). Pedró jó szívvel volt tovább is a zsidókhoz, akik lelkesen harcolnak érte a féltestvére, Henrik ellen. A zsidók nagyon megszenvedtek hűségükért. A győztes Henrik Briviesca zsidóit kiirtotta, a burgoszi községet tönkre zsarolta (1366), hogy kénytelenek voltak a tóradíszeket is eladni. Mindenfelé kirabolták őket. Valladolidban a nyolc zsinagógát is lerombolták. A burgoszi zsidók ellenállásukért egymillió maravédit fizetnek. Tanulságos adatok a spanyol zsidók gazdaságtörténetéről is. Henrik a kegyetlen bírságokkal koldusbotra juttatja őket. Sok zsidó fogoly és áttérés, vagy Navarrába vándoroltak. A toledói község szörnyen lakolt; mintegy 8000 áldozat.

Kasztiliában II. Henrik de Trastamara harcai miatt elpusztult a zsidóság java, vagy elszegényedett. Nem bosszúlkodott a zsidókon, mert szüksége volt a pénzökre és a pénzügyi tehetségekre, sőt becsülte a királyukhoz való hűségöket, bár ellenfelei voltak Pedró seregében. De a sarcolásnak mestere volt: a toledói községtől 2000 arany dublont követelt; ha nincs miből fizetni, kínzással kell a vagyonosoktól előteremteni a pénzt s a szegényeket rabszolgáknak eladni. Jól megfért a zsidókkal, hogy pénzes-

zsákját megtölthesse. Kincstárnoka s főadószedője a szevillai József Pichon s előkelő udvari embere Sámuel Abravanel. Sok gazdag zsidó fordult meg udvarában. II. Henrik nem akart bosszút, annál inkább a nemesség s a polgárság. Már a torói kortez (1371) követeli a zsidók megalázását: hivatalokból való kizárás, gettó, ruhajel, díszes öltözködés s lovaglás tilalma (csak öszvéren) s legyen tilos a keresztény nevek használata is; itt ismét a társadalom *lőki el magától az asszimilációs törekvést Henrik kénytelen* egyben-másban engedni: a ruhajel és a keresztény nevek dolgában. Azt is elrendelte, hogy a keresztény adósoknak, ha hamarosan fizetnek, elengedik tartozásuk egyharmadát.

A politikai s gazdasági bajoknál sokkal nagyobb szerencsétlenség volt a spanyol zsidók erkölcsi sülyedése: fényűzés, gőg, önzés, hatalmaskodás, irigység, árulkodás, a Tóra és a vallás megvetése. A rabbikollégiumok rendkívül szigorúan léptek fel az árulkodók ellen: halálbüntetést mértek rájuk, amelyhez királyi megerősítés kellett. (Albalá, chótám.) Elfajult e hatáskör s fölháborító igazságtalanságok is történtek, amik végzetes következményekkel jártak, mint József Pichon esetében. Sok zsidó irigye volt. A spanyol nép szerette. A burgoszi bétin Pichon I, mint árulkodót, árulót és izgatót a legbáníóbb felületességgel halálra ítélte és kivégeztette. A fölháborodott király az ilélet végrehajtóit megölette s a soriai kortezen (1380) megfosztotta a zsidókat a büntető bíraskodás s az anatóma jogától. A szevillai nép is eltelt gyűlölettel a zsidók iránt a hallatlan esemény miatt. Örökös zsidóellenes kérvények a korteznél. így Valladolidban szentesítik a régi, ismert tilalmakat (1385). Véres üldözést hozott a spanyol zsidókra a szevillai vikárius, Ferrand Martinez. Lázít a zsidók ellen. Megtámadják őket (1391). Gyűjtogatás, öldöklés. Négyezer zsidó elesett; a többi áttér, vagy szolgának eladatott. Tönkrement vagy 70 község. Liturgikus elégiák emlékeztetnek rá.¹⁸⁾ A legsötétebb nyomor tanyáivá lesznek az egykor virágzó ipartelepek. Megszűnnek Szevilla, Toledo, Lerida, Valencia, Teruel és Palma (Mallorca szigetén) szövőgyárai több ezer keresztény munkással; Kordova bőrgyárai, a nagy piacok a Kelet drágaságaival. Egyház és állam elszegényedik, mert rész-

ben zsidó-adókból élnek a templomok és kolostorok. 111. Henrik kaszliliai király érzi az államjövedelmek csökkenését, tehát zsidóbarát politikát kezdene: az Andalúziába menekültek visszaszállingóznak. III. Henrik zsidó orvosainak, Mózes Çarçal és Méir Alquadeznek bizonyára részök volt a zsidó-pártolásában, mely azonban elpárolgott a kortez gyűlölködése miatt.

A spanyol zsidók történetének gyászos emléke az J 391-ik év. Többezer hitehagyás. A zsinagógák egyre-másra templomokká alakíttatnak. Pl. Valenciában, a Santa Maria del Milagro (a csodatevő Máriának szentelve). Az áttért, de titokban hű zsidók, a marránok, Granada, Tunisz, Fez, Marokkóba húzódnak. III. Henrik csöndes uralma után megnehezedik a zsidók fölött az idők járása. A zsinatok szelleme. A bilehagyolt zsidók támadásai és a hitviták mind hevesebbek. A komor, fanatikus Vicente Ferrer, akit a nép szentként imádod, a zsinagógákban keresztel s Tórával a kezében prédikál térít. Hatása alaií II. Juán régens-kormányja rendeletei ad ki (1412), válogatóit megalázásokkal. Többek közt: a honi ruhaviseletért s finomabb szövet használatáért büntetés jár. A zsidó szakált hordjon s haját a legegyszerűbben, máskülönben 100 korbács. A neve mellett, a címezése nem lehet „Don“ (úr). Keresztényekkel való kereskedés, minden ipar és az orvosi pálya tilos. Később enyhítettek rajta egyet-mást: a szakáinyírást megengedték, de hagyni kellett az állon. A ruhának értékhalárát is kitolták 30 maravédiról 00-ra. E furcsa kiesinyességek siralmasan éreztetik a közfelfogás fenyegető átalakulását. II. Juán kaszliliai király múltó kegyel áraszt még a zsidókra. Ábrahám Benveniste (1390 a. 1456). udvari rabbi (el Rabi de la corte). a hitközségi élet ziláltságán akarna segíteni, hogy kiirtsa az elvakultság és árulkodás szellemét. A rabbik és a többi vezetők tanácskozásában megalkotják a kaszliliai zsidóság szervezetét (Valladolid 1432). E szabályzat: Teccana, vagy Escama (héb. haszkáma) igen üdvös tilalmakat állapított meg az árulkodás és fényűzés ellen. De az erkölcsi erőgyűjtés már nem használt a gyűlölködésnek abban a mind fojtóbb légkörében. A marránok hűtlensége is nagyon megkeseríti az életüket, kik társadalmi hiúságból s törtetésből hittestvéreik ellen for-

dúlnak, összeházasodnak előkelő keresztény családokkal, hogy később azt *mondták*, csak *egyetlen* spanyol nemes család van, mely nem zsidó származású. Rendkívül érdekes az u. n. „Aragónia zöld könyve“ a spanyol zsidó aposztaták családjairól (1507). De a *keresztény társadalom nem bízott a marránok tüntető hitbuzgalmában*; Alboráknak (Mohammed lovának neve) csúfolták a marrán zsidót, hogy miként amaz nem is volt ló, hanem mindenféle állathoz hasonlított, úgy a marrán se nem zsidó, se nem mohammedán, se nem keresztény. Fényes állásaikból elcsapják a marránokat s üldözik, ölik őket.

Már csak alkonyi sugárzás volt a zsidók érvényesülése IV. Henrik idején (1454—74), kinek zsidó származású minisztere, Davila, fontos tisztségeket juttat nekik s példáját követik a főpapok és nemesek. A zsidó orvos hagyományos dicsősége még egyszer felragyog. IV. Henrik udvarában Jákob Aben-Nunes, aki főrabbi s a király pénzügyeinek intézője is volt. A toledói kortez még 1462-ben is kéri a zsidók gazdasági korlátozásainak enyhítését, mert a keresztények nem nélkülözhetik a zsidó hitelt.

Az Egyház zsidó-törvényeit általában az a ragon királyok sem mellőzhették. I. Jaime előírja a zsidóknak a ruhajelet és a csuklyás köpenyt (1228. Rota és cápa rotunda), de nem vették nagyon szigorúan. Többet mond az, hogy I. Jaime az állampénzügyeket s a helyi adóigazgatás nagy részét *zsidó bamlusokra* bízta, kik hitelezői voltak a királynak; hivatalukkal együttjárt a keresztények fölött való bíraskodás is.³⁹⁾ I. Jaimet háborúiban zsidó titkárok s tolmácsok kísérték s utódai diplomáciai szolgálatukat szívesen vették. II. Jaime idejében is volt zsidó baiulus: Baronetus Vitális és a királyi jövedelmek négy zsidó bérlője Millasban.⁴⁰⁾ I. Jaime a hódította Valencia-tartományt zsidókkal akarja betelepíteni s e művét a fia, ill. Pedro folytatta. A zsidógyűlöletben a nagyvárosok nem nyughatnak; miattuk kellett kizárni a zsidókat az állami hivatalokból, a baiulus-tisztségekből, mert hiszen a főnemeseknek maguknak is zsidó baiulusaik voltak.⁴¹⁾ A kisebb városok ép ellenkezőleg: a 14. század végén azt kéri, hogy zsidókat tarthassanak a gazdasági romlásuk elhárítása végett.⁴²⁾

Igen érdekes jogszolgáltatási intézkedésről tudunk az aragón zsidók múltjából. A zsidók fölötti bíraskodást magának követelő Egyház ebbeli igényeit tárgyalja a 14. század második felének inkvizitora, Nicolaus Eymericus.⁴³⁾ Ő nemcsak a zsidó aposztaták visszatérése, vagy a keresztények hitehagyása s az ilyeneknél segítő zsidók és keresztények ügyében tartja illetékesnek az Inkvizíció bíraskodását, hanem felügyelete alá akarja helyezni azokat is, akik saját vallásos tanaikat tagadják, pl. az egyistenhitét; vagy démonoknak áldoznak: szerinte az ilyeneket kényszeríteni kell a hitre, melyet eredetileg vallottak.⁴⁴⁾ Elő is fordult, hogy egy ilyen zsidó „eretneket“ (Astruch de Piera), aki démonokat invocált, az inkvizíciós törvényszék s a geronai püspök, tévtanainak visszavonására s örök fogságra ítélte.⁴⁵⁾ IV. Pedró kijelenti, hogy e vallás elleni vétségek a világi bíróság elé tartoznak.⁴⁶⁾ De ha az ilyen zsidó eretnekek tévtanaikban közelednek a kereszténységhez, akkor támogatni és oktatni kell őket — mondja Eymericus, kinek felfogása szerint a pápának joga van a zsidó vaílástanok ellen vétő zsidókat megítélni.⁴⁷⁾ Kéri is a zsidók a királyt (1354), hogy az Inkvizíciónak hit-ellenőrzése csak oly tanokra terjedjen ki, melyek minden pozitív vallásban közösek, tehát pl. a zsidó ateisták, vagy azok ellen, akik tagadják az isteni kinyilatkoztatást; de oly pontokban, melyek a vallások közt vitásak, ne legyen helye zsidók ellen az eretnek-vádnak még akkor se, ha egy zsidó támogatná a keresztény vádlót.⁴⁸⁾

Jellemző, hogy a híres tortosai hitvita során Hieronymus de Sanda Fide kijelenti, hogy a pápának feladata az is, hogy *mindenkinek* veleszületett hite megtartása fölött őrkdjék s ezért joga van megbüntetni azon rabbikat, kik az agáda tekintélyét tagadják (. . . dictos rabinos tamquam hereticos et contra suam propriam sectam vei credenciam venientes . . . graviter condemnare: súlyosan megbüntetni az említett rabbikat, mint eretnekeket, kik szembekerülnek saját felekezetükkel és hitükkel.)⁴⁹⁾ Ezt a jogot V. Alfonz is megadta az Inkvizíciónak (si contra legem faciunt in moralibus et si heresis contra legem Judeorum inveniatur: ha erkölcsiekben a törvény ellen cselekszenek s ha a zsidó törvénnyel

ellenkező eretnokség találtatnék.“⁵⁰⁾ Ez ugyan nem valósult meg, de az aragón Inkvizíció nagyon megnyomorítá a 14. században a zsidók életét. Majdnem mindenki belebonyolódott valamilyen vallási pörbe. Elég volt egy gyanútlan szó.⁵¹⁾ Ha valaki a fal felé fordult imádkozni, már eretnokséget és istentagadást szimatoltak.

Vallási tekintetben sivár, nyomasztó viszonyok, de a gazdasági téren nagy virágzás az aragón zsidók közt, kik a 13—14. században korlátlanul leheltek birtokosok, míg Kasztiliában már a 13. század végén tilos a földbirtoklás és a 14.-ben végkép kizárták belőle a zsidót. A calalayudí városi jog már 1134-ben úgy határozott, hogy zsidók és keresztények egyenrangúan kereskedhetnek egymással s valószínűleg így volt még a 13—14. században is.⁵²⁾ Sőt előnyük is volt a keresztényekkel szemben, hogy I. i. azon zsidók, kik a királytól bérbeadóit boltokban (alcaceria, aleaiceria) árusítottak, különös oltalmában részesültek: az olyan árut nem volt szabad lefoglalni, vagy az a bérlő a lopott portékára vonatkozó váddal szemben nem tartozott igazolni magát.“⁵³⁾ I. Jaime csak a kamatos kamatot tiltja. Az engedélyezett kamat 20%, de ha egy évre szól, csak 16%. II. Jaime elrendeli (1307), hogy a zsinagógában minden évben, a két kereszténytől kísért baiulus előtt átkot kell mondani azokra, kik az uzsora-törvényt megszegik s az előjárók felelősek e törvény megtartásáért és hogy végül a község (aldsamá — gyülekezet) ellenőrizze a zsidó hitelüzleteket.⁵⁴⁾ Persze, ebben is voltak felmentések.

Az aragón zsidók egyenjogúságát abból is látjuk, hogy még a 12. század végén is a zsidó-keresztény ügyek bírósága: egy zsidó s egy keresztény alkalde (bíró). Régebben a zsidó jogot is figyelembe vették, pl. I. Jaime esetleges zsidó hitelezői követelések ellenében „úgy a latin, mint a héber jog alapján“ biztosítja magát (1227). A zsidó hitelezők kijelentik: *Ut autem hec definició semper obtineat firmitatem, omni cuilibet iuri, lam latino, quam ebrayeo et omni etiam iuri et consuetudini . . . contra predicta repugnantia. . . penitus renunciamus* (hogy ez a határozat megtartsa érvényességét, teljesen megtagadunk minden, úgy a latin, mint a héber jognak ellenmondó szokást és jogot.)⁵⁵⁾ A hitközségnek halálbüntetési

joga volt a rágalmozó és árulkodó — másin és mácor — ellen s minden büntetést a királyi hivatalnok — a baiulus, vagy helyettese (a merinus) — köteles volt végrehajtani.⁵⁶⁾ A keresztény bíró pedig a zsidók ügyét a zsidó jog szerint tartozott elintézni (Séset I. 305). Ezért a helyi rabbihoz fordultak tanácsért, vagy külföldi tudóshoz.⁵⁷⁾ Séset (I. 510) választ ír a montalbani zsidók baiulusának kérdésére, vagy Don Miguel de Guerra hercegnek (I. 490) Salamon b. Adret egy baiulus kérdésére *honi nyelven írt* levélben válaszol (II. 119).⁵⁸⁾

Az aragon községekben ismert rendes adókon kívül, szükségleteik fedezésére szerepelt még a középkori városoktól bevezetett *accisa* (sisa, aiuda, héb. ezer: segítség), hús, bor, kenyér s élelmicikkekért, vagy üzleti s hitelnyereségekre kiróva, amely adót bérbe szokták adni, úgyszintén a községnek a gettón kívül levő házait és birtokait. Az aragón zsidók is szerepet játszottak az állami pénzügyekben. A zsidó Alazar (Eleázár, 12. század) IV. Ramon Berengarius grófnak *repositarius*usa. II. Alfonz a zsidó Jaffiát Barcelona baiulusává teszi⁵⁹⁾ és zsidó diplomatákat küld az arabokhoz: a barcelonai Séset Benvenislet és Magister Dávid Abnadeant.⁶⁰⁾ Magister Jossep Aventileát és testvérét, Assert, megjutalmazza diplomáciai szolgálataikért. II. Pedró idejéből ismét egy Alazar nevű zsidó említetik, mint „*Repositarius Aragonie*“.⁶¹⁾ Leridában Bonafos, zsidó baiulus (1201) és Bondia nevű *repositarius* Aragonis (1215) és Abraym, saragossai baiulus, meg a barcelonai. I. Jaime idejében még nagyobb volt az érvényesülés; majdnem csupa zsidó baiulus, vagy a királyi jövedelmek bérlői;⁶²⁾ valószínűleg mint hitelezők, az elzálogosítás révén jutottak hozzá. A zsidó baiulus, merinus (a helyettese), vagy *alcaydus*, bírói hatáskört is gyakorolt.

Nevezetes, hogy a 13. század második felétől kezdve, mintegy 30 évig, mindig zsidó kézben volt az aragón adók központi igazgatása: I. Jaime idejében Jahuda de Gavalléria, azután Iucef és Mosse Ravaya III. Pedró, végül Muça de Portella III. Alfonz uralma alatt.⁶³⁾ Hatalmas kapitalisták, kik bizonyára támogatták e királyok háborús vállalkozásait. Benveniste de Porta, barcelonai

baiulus, Katalónia adófelügyelője. A tarazonai kortezen (1283) a rendek panaszára III. Pedró kénytelen a zsidókat kizárni a hivatalokból.⁶⁵) De azért tovább is összeköttetésben maradnak a zsidók a királyi udvarral: Mosse Ravaya már 1284-ben ismét a király szolgálatában, ugyanígy Muça de Portella, hogy III. Alfonz ismét megtiltja a hivatalviselést (1289). Egy kaptafára megy ez egész Európában: eltiltás, azután „a kivételes“ zsidó, akinek számára kinyílik a hét lakattal elzárt hivatalajtó is, mert pénzét s pénzügyi lángelméjét nem nélkülözhetik. Mindig is az volt a zsidó: a kivételes helyzetek embere jóban is, rosszban is; kivétel, mert a többiekkel szemben lefokozva és kivétel, mert a lefokozottságban is hozzásegítik az érvényesüléshez. Így volt ez Kasztiliában, Aragóniában és Portugáliában egyaránt. Boldog világ volt a zsidókra III. Alfonz (1248—79) és Diniz (1279—1325) portugál királyok uralma. Semmi egyházi elnyomás, hanem szabad emelkedés, vezető állások. Diniz kincstárnoka, Júda, Portugália főrabija (Arraby mor), dúsgazdag volt.⁶⁶) A portugál zsidók még Vicente Ferrer, a veszedelmes, ellenállhatatlan erejű hitszónok támadásától is megkímélve maradtak. Fernando királynak (1367—83) két zsidó kegyence volt: Júda, a főkincstárnok (tesoreiro mor) és Dávid Negro, a bizalmasa és tanácsosa. A kiűzésig nem is esett ott bántódásuk a zsidóknak.

Spanyolországban, mely az egyházi szellemnek klasszikus földje, a zsidóellenes közhangulat megteremtésében nagy részök volt a folytonos hitvitáknak. A vallási türelmetlenségtől izzik a dominikánus Raymund de Penjaforte: tüskén-bokron keresztül téríteni. Egy másik dominikánus, a hitehagyott zsidó, Pablo Ghristiani, a nagy talmud- és bibliatudóssal, Mózes b. Nachmannal áll ki vitára Barcelonában (1263), a királyi udvar jelenlétében. A király kegyesen bocsátá el Nachmánit s megajándékozta. Kijelenté neki, hogy még „sohse védtek rossz ügyet ily elmésen“. Pablo fellépett talmud-vádlónak is. A megtámadott részeket törölték a talmudból. A kiváló hebraista, Raymund Mariin *azt bizonyítgatja*. két vitáirátában (1278), hogy a bibliai és a talmudi irodalom Jézus messiásságát hirdeti. Ügyesen cáfolta a barcelonai rabbi,

Salamon b. Adret. A hitehagyott burgoszi Abnér is (Alfonzú c. 1270—c. 1346) nekíront az ágádának és talmudnak s bevádolja a zsidókat XI. Alfonznál, hogy imáikban átkozzák a keresztényeket; hiába tiltakozott a valladolidi község a kiáltó hazugság ellen, a király hitvitát rendez Abnér s a zsidók közt s végül eltiltott:» 100 maravédi bírság terhe alatt a meggyanúsított imát. A vitában az egész zsidó község a templomba vonult (1875) s ott kellett végig hallgatnia a hitehagyott Johannes Valladolid dogma-bizonyítását a bibliából (pl. Jezs. 9. 6. alapján). Még Pedró de Luna bíbornok — a későbbi XIII. Benedek pápa is — belemegy a hitvitába; ellenfele a kiváló apologéta, Sémtób ibn Saprut. Ez a hitvitázó irodalom teológiai meggyőződések összecsapása volt: keresztények és zsidók szellemi mérkőzése, melyben az éles támadás is érthető lett volna. És mégis, a hitehagyottak kirohanásai volt testvéreik ellen — sokkal kegyetlenebbek. Csupa gúny és nyegleség. Csúfondáros verseiket ugyancsak egy aposztata gyűjté össze, Juán Alfonzó de Báena (*El cancionero*. Madrid 1851).⁶⁷⁾ Spanyol költők is rávetik magukat a zsidóellenes szatírákra. A burgoszi rabbi, Salamon Lévi (c. 1351/52—1435) nagyon vallásos volt s nagyon becsvágyó. Ezért tért át (Paulus Burgensis, vagy Pablo de Santa Maria). Volt tanítványa, Józsuá Lorqui odamondja neki szelíd gúnnal, hogy bizonyára meggyőződésből cselekedett, melyet szeretne megismerni, hogy eloszlassa kételyeit. . . Leghatásosabb volt a marrán Profiát Durán levele a hitehagyásban maradt barátjához, aki nagy komolyan azt írja neki, hogy Paulus Burgensis még pápa is lehet, mire Profiát Durán így válaszol: csak azt nem írtad meg, hogy hová fog menni: Rómába-e, vagy Avignonba.⁶⁸⁾ A levél látszólagos helyeslés formájában pompásan leplezi a maró támadást.

A hitvitázó térítés java még hátra volt. XIII. Benedek pápa ösztönzésére Fernando király Aragónia tekintélyes s tudós zsidóit összehívta Tortosába (1412 nov. 25), ahol majd burgoszi Pál tanítványa, Józsuá Lorqui (Geronimo de Santa Fé) a talmudból fogja bebizonyítani Jézus messiásságát. A zsidóság szellemi vezérei nem tudtak megbirkózni a rájuk hárult feladattal. A vitázás 1413 február—1414 nov. 12-éig tartott. A csillogó keret, az ünnepélyes

dísz sem hiányzott. A pápa díszruhában, 70 bíbornok, főpapok, szerzetesek, lovagok. Geronimo beszédére Don Vidal felelt latinul. A spanyol zsidók általános műveltsége ilyenkor jó szolgálatot tett, de szellemi kiválóság, igazi, nagy tehetség nem akadt a szereplőik közt. ízléstelen scholasztika, ferdítés s erőszakosság nehezedett a zsidókra.⁶⁹⁾ Geronimo kivált a talmudot becsmérli, az agáda különösségeinek rosszhiszemű beállításával. A Kolnidré-imát is gáncsolja.⁷⁰⁾ Százszor megrágott kérdések firtatása volt ez a hitvita is. A pápa haragudott az eredménytelenség miatt; mit tehetett más, mint hogy bullát adott ki a talmud ellen (1415); megtiltotta a tanulását s tanítását, a vele rokon irodalommal együtt. S a társadalmi együttélés megszakítása; semmi szívesség, pl. szombati tűznek meggyújtása, vagy eloltása. Nagy súlyt helyez a térítő prédikációk meghallgatására. A zsidóság gyalázásában kitett magáért Juán de Espana is⁷¹⁾, aki állítólag rabbi volt azelőtt.

A fanatizmus szításáról gondoskodott a ferencrendiek főnöke, Alfonzó de Espína is, aki művében (*Fortalitium fidei* c. 1460) ugyancsak elbánik zsidó, mohammedán és mindenféle eretnekkel. Még jobban gyűlöli a marránokat, mert visszaesők (relapsi). Sok ezer ilyen judaizáló marránt elégettek (1481—98) s húszezernél *iöbh* „bűnbánót“ Ítélték a vezeklő talár viselésére (Sambenito). A marránok üldözése, az eretnek-irtás adta meg a lökést az Inkvizíció felállítására. IV. Sixtus pápa beleegyezett (1478 nov. 1). *Inkvizíció volt már a 13. század elején Franciaországban*, de ez vallásos eredetű: az „eretnekek“ ellen működött, míg a spanyol Inkvizíciónál a vallás csak ürügy, mert nem eretnekek ellen irányult. Az Inkvizíció örökös vádja, hogy az áttért zsidók zsidóznak. Franciaországban hasonló helyzet. A francia inkvizítorok megkérdik III. Miklóst, hogy mi történjék az ilyenekkel. A felelet: át kell adni őket a világi hatalomnak, mint eretnekeket, vagyis: elégetni. Ugyanakkor Toulouseban elégették Izsák Males rabbit, mert egy Perrot nevű haldokló aposztatának visszatérését elfogadta és a zsidó temetőbe temette. IV. Márton (1281) a francia püspökökhöz intézett bullájában a zsidózó aposztatákat az eretnekek közé sorolja és tényleg Parisban 1307—1310 több zsidót elégettek, mert

visszatértek a zsidóságra. Ezért vigyáztak rá, hogy zsidók ne érintkezessenek a hitehagyottakkal s ezért helyezték a Languedoc zsidóit a 13. század végén a püspöki bíraskodás alól az Inkvizíció fenhatósága alá. Később azután V. Márton védelmébe veszi a zsidókat (1418), hogy az Inkvizíció zsidó-pöreiben legyen a bíróságnál zsidó ülnök is. Nagyon érdekes intézkedés, de nem tudjuk, hogy megvalósult-e. Másfelé is (Aragón, Velence) eretnek-hajszák a zsidózó aposztáták ellen. Leginkább Spanyolországban, mert ott sokan voltak a *conversos*, vagy *marranes*. Irigyelték őket: társadalmi helyzetüket, gazdagságukat; ez volt az irtóháborúnak igazi oka („a vallás álarcában folytatott rablóhadjárat“ REJ. Actes et Conférences 1900. LVI. . .).

A kitervezésben számításba vették a marránok elkobzandó vagyonát is, akik éppen nem voltak megijedve, sőt merész hangú röpiratot tesznek közzé az elnyomás ellen oly nagy hatással, hogy maga a királyné gyóntatója, a zsidó származású Fernando de Talavera igyekszik megcáfolni. De az események nem álltak meg a szellemi csatározásnál. Elkövetkezett az igazi harc, életre-halálra, mely a vég kezdete lett a spanyol zsidóság számára. A királyi pár, Ferdinánd és Izabella életbe léptette az inkvizíciós törvényszéket a zsidózó új keresztények ellen (1480). A kiűzést is avval okolták meg, hogy a zsidók a marránokat a zsidó szertartásra fogják s elősegítik a kereszténységtől való elpártolásukat. Honnan ismerték a hivatalos tényezők a zsidózás jeleit? A rendelet arra is hivatkozik, hogy egyes zsidók tanúskodtak a marránok zsidózásáról. (REJ. XX. 239.) Az Inkvizíció zsidó-ismeretének forrása bizonyára a „Censura et Confutatio libri Talmud“ volt, melyet de Mora és de Canas készítettek két szerzővel. Az egyik, Antonio de Avila, talmudi szemelvényeket állított össze és rituálét, hogy bizonyítsa a talmud kereszténység-gyalázását — a másik meg latinra fordította. Antonio zsidó aposztata volt, aki iratában azt is meg akarta ismertetni, hogy a talmud szerint mi a zsidó ritus. Ezért ajánlották őt Torquemádának, a főinkvizítornak. (Reverentissimus pater, generalis hereticorum inquisitor, quem Dominus Jehsus dilexit: A nagyon tisztelendő atya, az eretnekek főinkvizítora, akit

az Ur Jézus kedvelt.) Maga a mű megmondja nyíltan: *ut securius procedere possent contra tales servantes ritus talmudicos* (hogy biztosabban lehessen eljárni azok ellen, kik tartják a talmudi ritusí. i. h. 240.). Álláspontja szerint maga a talmud-hit is. mivel kereszténygyalázó — eretnecség: *sed etiam quia tales sunt in se et tot errores . . . et hereses contra Christum . . . continent, quod merito sunt condemnandi* (hanem mert ilyen és annyi tévedés van benne és eretnecségek Krisztus ellen, kárhozatra méltó).

IV. Sixtus az Inkvizíciót engedélyező bullájában említi „ritus et mores Judaeorum“, a zsidó szokásokat és szertartásokat, melyekhez a marránok húznak. A rítusokról tájékoztat a Goniútatío; ezért íródott, (i. h.) Negyvenkét ilyen rítust sorol föl. Az apostata szerző jól ismerhette a talmudi törvényt, mert azt is mondja többek közt, hogy a marrán lelkiismerete akkor is megnyugszik, ha egyetlen rítust sem teljesíthet; ilyenkor beéri a pusztá akarással (a talmud szerint a jó szándék tényleg tettnek számít): *quod Anuzes* (a marránok héber neve = anúszim: akik kényszerítve lettek, kényszer-keresztények) . . . *non possent aliquem (ritum) servare, sufficit voluntas* (ha a marránok nem tudnak valamely rítust megtartani, elég az akarat, i. h. 241.). Arról is beszél a Coniútatío, hogy a királyi párnál közbenjártak egyesek a marránok védelmére (bizonyosan Abraham Senior és Izsák Abrabanel) és azzal érveltek a zsidók tanuzási kényszere ellen, hogy a zsidók az áttérteket bálványimádóknak tekintik, akik halált érdemelnek s ezért bizonyára a gyűlölet fogja sugalni tanúskodásukat. A Coniútatío szerzője, ismervén a talmudot, helyesen cáfol, midőn azt mondja, hogy az áttértek, mint *Anuzes*, nem érdemelnek halált, meri *a kikényszerített áttérés nem aposztázia* a zsidó törvény szerint, sőt a zsidók az olyan hitehagyottat mindenkép meg akarják menteni. Eszerint — úgymond — jogos a zsidókat tanuzásra hívni. E vitából úgy látszik, hogy voltak is inkvizíciós zsidó tanuk (243).

Az Inkvizíció működése előbb csak a szevillai kerületre terjedt ki, melyben igen sok marrán volt. Sietve menekülnek a határ mentén lakó főurakhoz, akik befogadják őket. Egész hajtóvadá-

szat a bujdosókra; a városok kapuit őrzik, hogy marrán ne menekülhessen. Az utolsó spanyol trubadúr, Anton de Montoro Roperó (1404—1477) szemrehányást tesz a királynénak e kegyetlenségek miatt. Montoro egyik költő-versenytársa volt Alba herceg embere, Roman parancsnok, akire Montoro ráolvassa hitehagyását, amaz pedig figyelmébe ajánlja Montorónak az étkezési és egyéb vallási törvényeket. Montoro is keresztény lett, de lélekben zsidó maradt. Kegyében állt Don Pedró d'Aguilarnak s fiának, Alonsónak, aki védelmébe vette az új keresztények üldözésekor s hozzá intézi egyik legszebb költeményét, mely erről az üldözésről szól.⁷²⁾

Szevillában kezdték meg a marrán-égetést (1481). Az áldozatok tömege miatt külön hamvasztó-hely kellett (el Quemadero), melynek máglyáin fellobogtak az auto-da-fé (a hitbeli cselekedet) lángjai. A zsidózás hírében álló, régebben elhalt marránok csontjait kiásták, elégették s az örökösök vagyonát utólag elvették. Az inkvizíció jövedelmi forrásul is volt a királynak.⁷³⁾ Az utolsó máglyát Szevillában 1781-ben gyújtották meg. Napoleon szüntette meg az Inkvizíciót (1808), de még 1826-ban is elégették egy eretneket.⁷⁴⁾ Kordovában szintén a 18. század vége felé zajlott le az utolsó auto-da-fé, ahol évente két nagy égetés volt; kisebbek szinte havonta. Csak egyetlen napon (1665 június 29) 55 elítélt, tetemes költséggel, mert reggeltől estig tömérdek ételt fogyasztottak: 392.616 maravédi értékben.⁷⁵⁾

Az Inkvizíció nemcsak tömegirtás volt, hanem leírhatatlan demoralizációs is. Zsidókat és keresztényeket árulkodásra nógatnak, jelentsék föl judaizáló ismerőseiket — jutalom fejében. Még útbaigazítással is szolgálnak a kémkedésre, hogy miről lehet megállapítani. Elsősorban, persze, a szombat- és ünneptartás: jobb ruha, terített asztal, vagy ha a marrán tartózkodik a szombati tűzgyújtástól s jómkippur napján az olyankor szokásos lábbelit használja, ha az ünnep előírása szerint bocsánatot kér ettől is, attól is; ha elvégzi az apai áldást keresztvetés nélkül s a fal felé fordulva imádkozik, vagy a fejét mozgatja imádkozás közben; ha a serleg borra áldást (baraha) mond s inni ad belőle a társainak; ha zsol-tár-könyörgése végén elhagyja a trinitás-záradékot s ha gyerme-

kének zsidó nevet ad. Kedves, ártatlan népszokások is — eretnek-ség; például sátoros ünnepen a zsidó asztaláról valamit elfogadni; ha az újszülöttet vízben fürdették, melyben arany és búza-szemek voltak, ha a haldokló végső perceiben a falnak fordul: összesen harminchét ismertető jele a zsidózásnak,⁷⁶⁾ melyért a zsidókat okolják, mint „bűntársakat“; csapatosan utasítják ki őket (1481). Csak a zsidó orvosoknak kegyelmeznek, például Madridban R. Jákob Fisico. IV. Sixtus kinevez több új inkvizítort (1482), köztük a gyászos emlékü Torquemada Tamást, hogy „kiirtsák a seregek Urának szőlejéből a kis rókákat“.⁷⁷⁾ A királyi pár megteszi íőinkvizítornak (1483) s kevéssel rá Aragóniában is. ahol azelőtt felzúdultak a szándék miatt, életbe lép az Inkvizíció, melynek Arbuez Péter áll az élén, a saragossai püspökségben. Torquemada perrendtartási Constitutiói-nak még olvasása is megrettent (1485): aki harminc-negyven napos kegyelmi időn belül írásban bevallja a judaizálást, bírsággal és örök vezekléssel szabadul. De ha valamit elhallgat — máglya. Ha a bűnbánás tettetés, akkor is. Ha félbizonyíték van a judaizálásra — kőpad. Ha tagad, másodszor is — kőpad. Lázás hajsza a gyanúsak után. Mindenki belekeveredhetett. A rabbikat felszólítják, hogy kiátkozás terhe alatt kötelezzék a zsidókat a judaizálók följelentésére. A máglyák váltakoztak a vezeklő processziókkal, hogy csoportokban vonultak végig az utcákon, kioltott gyertyával, hajadon fővel, mezítláb. A templomban mise, prédikáció s keresztvetés mindegyik homlokára. A hatheti vezeklés alatt minden pénteken bojt és a templomban a meztelen vállaik korbácsolása. Bizonyos ideig, vagy élethossziglan a vörös-barna színű, *sam benito* ruha, melynek hátuljára kereszt volt festve. Lovaglás, selyemruha, hivatal megszűnt a marránok számára. Vagyonuk egyötödét elvették a granadai mórrok elleni harc céljaira. Akinél héber könyvet találtak, elégették a könyvvel együtt, ha a biblia volt is.⁷⁸⁾

Arbuez Péter meggyilkolását (1485) ürügyül használta Ferdinánd, hogy az Inkvizíciót megszilárdítsa. Egyes városok, mint Lerida, Barcelona hiába tiltakoztak az intézmény meghonosítása ellen. Torquemada uralma alatt (1485—1498) legalább kétezer

marrant égettek el. Az avilai elítéltek s égetettek neve ma is olvasható az ottani klastrom templomában.⁷⁹⁾ Az Inkvizíció személyi adataiból is kiderül, hogy a spanyol nemesség tele zsidóval. A Davilák, vagy Pugnontrosto grófjának ivadéka, a Ribegorza grófok, a De Luna hercegek zsidó nőtől, Esztanzától származnak, aki Abiatar Conejo (kóhén) leánya volt s Ferdinánd király féltestvére vette feleségül.

E dült időkben a zsidók is megszenvedtek, mert titkon a zsidóságban nevelték a marránokat. A zsidók bíztak a szinte mindenhatónak vélt Ábrahám Senior és Sámuel Abrabanel védelmében. Abrabanel fényes pályafutását Portugáliában kezdte; V. Alfonsz királynak pénzügyminisztere és tanácsadója volt. A spanyol zsidók fénykorának utolsó sugarai. Még társadalmi előkelőség övezi őket. Díszes ruhákban, oldalukon kard, mint a keresztények. Portugáliában a legtöbb jövedékbérlő (rendeiros) zsidó volt. A főpapok is zsidókat tettek különféle ügyek ügyvivőivé. De tartathatlanná vált Abrabanel helyzete I. Joao zsarnok uralma alatt (1481—1495). Spanyolországba menekült s Ferdinánd pénzügyminisztere lett. Nagy sikerei voltak ebben az állásban (1484—92). De a végzet aggasztóan közeledik. A királyi pár bevonult Granadába (1492 jan. 2). A spanyolok e várva-várt eseményt keresztes háborús győzelemnek érezték, ami szította vakbuzgalmukat. Eltűnt a mohammedán eretnokség, most azután a zsidókra kerülhetett a sor. Már előbb is gondoltak a kiűzésükre, de VIII. Ince ellenezte. A dominikánusok vérvádas izgatásai teszik kíváncsivá a lelkeket a zsidók kiűzését (a la guardia szent gyermek históriája). Az Alhambra-palotában adták ki a rendeletet (1492 március 31), hogy Kasztília, Aragónia, Szicília és Szardínia zsidói halálbüntetés terhe alatt távozzanak négy hónapon belül. Vagyonukat vihetik, de nem aranyat, ezüstöt, pénzt s kiviteli tilalom alá eső dolgokat. A rendelet a marránoknak a zsidók által a „hitetlenségben való visszacsábítását hozza fel oknak.

Hírnökök mindenfelé kihirdették az országban, hogy aki a megszabott időn túl marad, a halál fia. A zsidók kénytelenek voltak pénzüket váltókra kiadni, de Spanyolország nem bírt világ-

kereskedelmi piacokkal, ahol e váltók értékpapírok lettek volna, mint Itáliában. Potom áron kellett túladniok ingatlanaikon, de Aragónia, Katalónia s Valenciában a király lefoglalta vagyonukat s prédikáltat nekik Torquemada által, hogy maradhatnak, ha át-
 térnek. Hűségük tántoríthatatlan. Inkább a portugál zsidók közt akad hitehagyó, például Ábrahám Senior és háza népe; a Coronel nevet kapták (az utódaik előkelő méltóságokba emelkedtek).⁸⁰⁾ A spanyol zsidók áb hó 9-én hagyták el az országot, kb. háromszáz-
 ezren. Navarra, Afrika, Itália, Törökországba, de leginkább Portugáliába mentek. Spanyolország lakosságának huszadrészét elvesztette, az igazi, termelő középosztályt: tőkésék, kereskedők, gazdálkodók, iparosok és munkásokat. Megbénult a közgazdaság és a művelődés. A kisebb városok egész kihaltak. A kortez panasz-
 kodik a súlyos következmények miatt; orvos-hiány. A zsinagógák-
 ból templomok és kolostorok. E sorsra jutott a híres toledói is. Szevilla, Granada, Kordova, Lucéna, Saragossa és Barcelonában teljesen elmosódott a zsidók egykori nyoma.⁸¹⁾ A királyi pár vadá-
 szott az elrejtett pénzekre. A váltók leszámítolását is megakadá-
 lyozták, így *Londonban VII. Henrik uralkodása idején, akinek* panaszkodott Ferdinánd és Izabella (1493), hogy egyes spanyol-
 zsidó menekültek *Londonban megszereznek egy bizonyos* Diego de Soriától állítólag nekik járó összegeket s kéri a királyt, hogy e zsidók követelését semmisítse meg.⁸²⁾ Sok száműzött spanyol zsidó olasz hajókra szállt s kikötöttek Nápolyban, melynek jóézésű ki-
 rálya, I. Ferdinánd, nagy gazdasági és művelődési hasznot remélt a zsidóktól. Abrabanelt magas pénzügyi tisztségben alkalmazta s a pestistől sújtott zsidókat páratlan emberséggel ápoltatta. Épily gyöngéd volt I. Herkules, Ferrara hercege és Pisa városa is. Az Eszakaafrikába, kivált a Fezbe igyekvők szerencsétlenül jártak. A tengeri viharban sok elpusztult s akik révbe jutottak, a berberek megtámadták őket. Fezben is, bár a fejedelme, Muley, oltalmába fogadta őket, nagy szenvedések vártak az ide-odahányatott me-
 nekülőkre: tűzvész, éhínség, hogy fűvel táplálkoztak, melyet fo gukkal rágtak le, hogy meg ne szegjék a szombatot.⁸³⁾ Pestis, éhség és a mohammedánok ellenségeskedése mintegy húszezer áldoza-

tot követelt. Gyermekeket eladtak egy kis kenyérért. Útközben a génuai hajósok a tengerbe dobtak sok menekülőt. A génuai kikötőben irgalmatlanul bántak velük. Jól jártak a Törökországba települők. II. Bajazid szultán szívesen látta őket a hasznosságukért. A portugál király, II. Joao, tűrhető föltételek mellett — különféle fizetségek fejében — bocsátja be őket országába. A világkereskedelmi törekvésektől izzó Portugália csillagászati kongresszust hív össze, melyen az udvari orvosa, József Vecinhó (de Visen) is részt vesz, aki Zakuto Ábrahám örökös asztronómiai naptárát (Almanach perpetuum), melyet ez a salamancai püspök számára készített — spanyol, vagy portugál nyelvre fordította.⁸⁴⁾ Ugyanő keresztény társaival a csillag magasságának mérőeszközét (tengeri asztroláb) megjavította. Csak így vált lehetővé Vasco de Gam a indiai és Columbus amerikai felfedező útja. II. Joao még két zsidó földrajztudós, Ábrahám de Beja és József Zapateira de Lamego ügyességét is fölhasználta egy ázsiai kiküldetésre (c. 1487).⁸⁵⁾ S így, kultúr- és közgazdasági érdemeiktől beragyogva, a zsidóság megkapja jutalmul az — Inkvizíciót, VIII. Ince parancsára, a Portugáliába menekült marránok ellen, akiket kiűztek, vagy el is adtak és gyermekeiket a Szent Tamás-szigetekre szállították. II. Joao utóda, Manoel, emberséges a zsidók iránt. A vérvádat megtiltja, a zsidókat védelmezi, de Kat. Ferdinánd csak úgy adja hozzá a leányát feleségül, ha kiűzi a zsidókat. Kénytelen engedni. 1496 végén a portugál zsidók sorsa is beteljesedik: kiűzés, vagy áttérés. Még ennél is tovább megy. Egy hitehagyott zsidó tanácsára 1497 tavaszán elrendeli, hogy a 14 éven aluli gyermekeket vegyék el a szüleiktől s erőszakkal kereszteljék meg. A megrendítő jelenetek láttára az elszörnyedt keresztények maguk siettek, akit lehetett, elrejteni. A kivándorlásra összeterelt zsidók húzák-halasztják az indulást. Fűt-fát Ígérek nekik a hitehagyásért. Se csalogatás, se éheztetés nem használ. Kötelekkel, szakálluknál fogva cibálják őket a templomba. Temérdek öngyilkosság.

A rémes viszontagságok megtizedelték a spanyol zsidók számát. Harmincmillió aranyuk — a kiűzéskor még ennyiük volt — elpocsékolódott.⁸⁶⁾ Koldulniok kellett testvéreiknél. Minden-

felé spanyol és portugál zsidó telepek: Palesztina, Törökország. Szyria, Itália, Flandria. Lenézték a többi zsidót. Szellemi fölényükben, kulturális hagyományaikban s készségükben öntudatosak. Irodalmi nyelv, esztétikai érzék, művelt prédikáció. Szaloniki, Alexandria, Konstantinápoly, Kairo, Velence s egyebütt spanyol az üzleti nyelvük — mondja 50 évvel a kiűzés után egy keresztény író, hogy a szalonikii zsidó ifjak jobban beszélnek spanyolul,⁸⁷⁾ mint ő. A vezetés a spanyol zsidóké; rabbik, írók, bölcsészek és — rajongók; a 16. század zsidó történetének irányítói az olasz és német zsidókkal szemben.

Fölemelkedett, mint a sas, a csillagok közé rakta fészket s micsoda mélységbe zuhant a spanyol zsidók páratlan dicsősége. Zavartan állunk a ténnyel szemben, keressük a magyarázatát. A Spengler történetfilozófiájára gondolunk, hogy a népek — csakúgy, mint az egyének — elöregszenek, hogy szellemi és politikai imperializmusuk kiélése után kezdenek összezsugorodni s a csúsponttól lefelé haladnak a természetes halálba. A spanyol zsidóság is elérte egyénisége kifejlésének teljes történeti pompáját, de az ő katasztrófája nem kimerülés, hanem erőszakos halál volt. Mi okozta? A katolikus Spanyolországban a vallásos érdek elnyomott minden más törekvést. Az volt a legerősebb és egyetlen megnyilvánulása a közszellemnek. Spanyolország története sokáig nem egyéb, mint harc az iszlám ellen; a hitetlenekkel vívott folytonos keresztes háború (*cruzada perpétua y constante contra los infidèles*). A mórok kiűzéséig állítólag 3700 csata volt ellenük, de a kiűzés után is a lovagi-vallási eszmény maradt uralkodó.⁸⁸⁾ Az „eretnek“ mór uralom megdöntése volt a spanyol királyok minden mást háttérbe szorító életmunkája s ehez rengeteg pénz kellett. A pénzről gondoskodtak a zsidók. Ezért engedték őket dúskálni káprázatos közéleti befolyásban s anyagi sikerekben. Habár ők is „eretnek“ nép voltak, de nem jelentettek politikai szuverenitást, mint a mórok. Azért kellett előbb ezeket eltakarítani a keresztény egység útjából. Seholsem bizonyult a zsidó oly nélkülözhetetlennek, mint Spanyolországban, ahol a keresztény hadviselés pénzügyi táplálását nem végezhetette volna helyette más, mert

a közszellem vallási kizárólagosságában elveszte érzékét a gazdasági és kereskedői munka iránt, aminthogy a spanyolok általában nem szerettek dolgozni. Spanyolországban a zsidó nem volt versenytárs, mint egyebütt, hanem „eretnek“. Ez a zsidóüldözés lélektanában a negyedik motívum, a német, francia és angol példa mellett: a vallás, a vakbuzgóság; ez ásta meg sírját a spanyol zsidók történeti jelentőségének, nem a gazdasági irigység, mint a német zsidókét, nem a szociális elkeseredés, mint a franciákét s nem is a politikai érzékenység, mint az angolokét, ahogy ezt megvilágítottuk a maga helyén. A mór veszedelem lerázása után ki kellett törnie a zsidó „eretnekség“ ellen irányuló, évszázadokon át kisértő hangulatnak. A kiűzöttek száma 170.000 körül lehetett: más föltevés szerint 300.000.

Mi hozta rájuk a megsemmisítő fordulatot? A hitbéli meggyőződés e, vagy pénzvágy, vagy mind a kettő együtt. Egy 1521-ben V. Károlyhoz intézett hivatalos írás felszólítja őt az eretnekség kiirtására s hivatkozik rá, hogy Spanyolországban azelőtt is felléptek az eretnekek ellen, bár ezáltal az uralkodók jövedelmük tetemes részét elvesztették, de ők mégis úgy cselekedtek; por *acrecenar nuestra Sancta fe y aportar todo lo que podria per estorvo del servicio de diós* (gyarapítani szent hitünket s mindent eltenni az útból, ami akadályul lehetne Isten szolgálatának.⁸⁹) A zsidó kereskedő gyarapodása nem volt szálla a spanyolok szemében, mert egy éleseszű olasz államférfi és követ, Franc. Guicciardini azt írja még 1513-ban is, hogy a spanyolok *nem foglalkoznak kereskedelemmel*, mert ezt szégyennek tartják. Valószínű, hogy Izabella eredetileg csak fenyegetésnek szánta a kiűzést, hogy a hallatára gyorsan áttérnek majd a zsidók. Akár szószerint vette mindjárt, akár később, a fontos az, hogy vallási jellegű üldözés volt, az eretnek-gyűlölő fanatizmus műve.

A zsidóellenes néphangulat többnyire uszítás, ránevelés. De belejátszott a zsidó vallási szertartások ismeretlensége s félreértése miatt a zsidósághoz fűződő varázshit. S eféle bizarr képzetek hozzátapadtak a zsidósághoz már a 11. században. Igen jellemző, amit Guibert de Nogent (szül c. 1054) ír az önéletrajzában

a zsidókról, hogy minden rosszra képes varázslóknak vélte őket a 'nép: a zsidó „Júdás örököse“, Isten ellensége. Guibert elbeszéli, hogyan ölték le a keresztes hadjárat előtt Rouenban a zsidókat.⁹⁰⁾ Sok zsidó „bűbájos“. Jean de Soissons bűntársai zsidók; sőt ő maga, „amit a zsidók sohasem mernének megtenni“, gyalázza Krisztust. Egy zsidó orvos elcsábít egy szerzetest, hogy az ördögnek áldozzon s cserébe bűbájosságot nyerjen.⁹¹⁾ Fekete mise, mágia és rituális gyermekgyilkosság vádja felhangzik az eretnekek s később a zsidók ellen.⁹²⁾ A középkori zsidógyűlölet lélektanában igen nagy jelentőséggel bír a zsidó varázslás, meg a zsidóság és eretnekség összefüggésének babonája. „A középkorban a zsidókra szórt gyűlölködő vádak nem egyebek, mint fantasztikus ismételései azon ráfogásoknak, melyekkel a mindenfajta bűbájosokat, varázslókat és halott-jósokat illették . . . ,“⁹³⁾ Ha zsidónál tűz ütött ki, mint varázslót elégették, mint aki a keresztényeket el akarja pusztítani. Ezért engedték meg a rabbik e korban (14. század) a legkisebb veszély esetén is a szombaton és jómkippurkor való tűzoltást. (Minhágim 32a.) A legártatlanabb szertartás a varázslás gyanújába keverte a zsidót. (Min. 40a.) Mainzban a kora reggeli sófár-fűvást beszüntették, mert a keresztények egyszer azt hitték, hogy a zsidók zendülést támasztanak ellenük.⁹⁴⁾ A salzburgi érsek a 14. században mindenképp egy mezuzát akart, aminek bizonyára mágikus hatást tulajdonított.“⁹⁵⁾ A titokzatosnak látszó zsidó vallási szokások fontos szerephez jutottak az alchymiaiban, a megbabonázás és ráolvasás technikájában: héber angyalnevek s egyéb szavak összegyúrva értelmetlen formulákba. Christoph Stanngl „Kunst und Ertzeney puechl“-jében említetik egy weideni „Dávid Raby“-nak Metallkünste-je.⁹⁶⁾ E zsidó abrakadabrák keresztény s pogány elemekkel bővülve visszakerültek a zsidókhoz, ahol annál kapósabbak, minél értelmetlenebbek, ami természetes, mert a zagyvaság révén még erősebb a babonás ember autoszugesztíója. A zsidózó szekták nagyon elősegítették a zsidónak eretnek vagy boszorkánymester színében való feltüntetését, mert eretnek és varázsló egyértelmű volt, a zsidót pedig egynek vették az eretnekkel. A Pauvres de Lyon szektájáról azt hirdették.

hogy végrehajtatják magukon a circumcisiót s a befogadás után a zsidóktól írást kapnak (*carta judaizationis*), mely a tanúk nevét tartalmazza s mindig magukkal kell hordozniok az igazolványt, különben nem isznak velük együtt a zsidók.⁹⁷⁾ Eretnek-vád volt az is, hogy „Mózes Istenét“ imádják.⁹⁸⁾ A pasagiánusok Felső-Itáliában a mózesi tanok szószerint való érvényét hirdették, az áldozati kultusz kivételével. E pár példa is megvilágítja, hogy mik ép került együvé a néphitben a zsidó és eretnek fogalma. A rabbik óva intik a híveket, vigyázzanak a vallási szertartásoknál, nehogy varázslást lásson bennük a cselédség. Ép ezért a provencei zsidóknál tilos volt a kemencéiket a peszachi használatra alkalmassá tenni az előírt módon („kóserolni“. Resp. Chájjim Ór Záruá 144.).“ Sz. Lajos francia király, hivatalos rendeletben parancsolja meg (1254), hogy a zsidók tartózkodjanak a varázslástól. Keresztény szolgáknak zsidó hitre való térését Franciaországban a zsidók varázslalával hozlak összefüggésbe¹⁰⁰⁾ s Fülöp Agostot, aki megengedte a száműzött zsidóknak, hogy visszatelepedjenek, megvarázsoltnak tekintették. A zsidók által való gyógyítás tilalma is ezen a gyanun alapszik. A zsidó varázslásnak hiedelmét s vádját nagyon elterjeszté később — Luther.¹⁰¹⁾ A köznépnél maiglan is ez a felfogás járja. A németek fantáziájában élő házi szellemek közt szerepelt egy „Jüdel“ is.¹⁰²⁾

A zsidó varázslónak emlegetése nem a középkorban kezdődik: már Juvenális „álomfejtéssel üzérkedőknek“ nevezi a zsidókat. (Saf. VI. 547.)¹⁰³⁾ Boccaccio barátja. Franco Sacchetti azon bosszankodik, hogy a zsidóknak inkább hisznek, mint a keresztényeknek, mert minden varázs-gyógyítást tőlük várnak. Még V. Pius pápa is vádolja őket mágiával, sátáni machinációkkal s ezért üzi ki őket a pápai államból, Róma s Ancona kivételével (1569). A zsidógyűlöletből kikopott a romantika. Van még ugyan benne lelki elem, a középkori beidegződésnek atavisztikus utórezgései, de a modern antiszemitizmus sokkal inkább gazdaság-, mint szellemtörténeti jelenség.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az üldözések s a zsidóság életformáinak leromlása.

1. *A középkori rabbinizmus.*

Sok zsidó élet és vagyon semmivé lett a 14. század közepén, a nagy pestis-járvány miatt való üldözések s öldöklések során, de az anyagi veszteségnél aggasztóbb a községek ziláltsága, szellemi létalapjuk megrendülése. Megfogyatkozott a tóratudomány, a vallási vezérség avatatlan kézben, az önálló, eredeti talmudművelésnek alig akad hírmondója. A 14. század Németországban a rabbinizmus komoly válsága. Nem külső nyomás veszélyezteteti, hanem az, hogy kiszikkad belőle a produktivitás. Üres, meddő, súlytalan. Félő volt, hogy mozdulatlanságba merevedik az örök mozgás, dialektika, fejlődés elve, a talmud szelleme. Két arcúnak teremte Isten az embert — elmélkedik a talmud költészete. Ez a legenda a zsidó szellemtörténet nagy igazsága, hogy két arca van: az egyikkel hátra, a másikkal előre néz; benne hódolat és kritika, tekintély - imádás s az egyéniség harmóniája. A rabbinizmus lényege nem a kazuisztika, hanem a gondolkozás joga; nem egyszerű leltározása a nemzedékről nemzedékre szálló vallástörvényi anyagnak, hanem folytonos felülbírálása. A rabbinizmus nemcsak vallási termelés, hanem szelekció is, kiválogatás. Kiválasztása annak, ami abban a termelésben életrevaló, hogy a vallástörvényi szigor megengyhül s a tilalom engedményt tud tenni, a változott viszonyok kényszerére. A talmudizmus nem kegyelet, hanem logika; üldözi a tévedést, ha még oly régi s megszokott is. Egynémely vallásos szokásra (minhag) ki meri mondani, hogy helytelen.

A 14. században a zsidó élet dúltsága sürgőssé tette a vallási szokások (minhágim) ismeretét. Össze is állítottak minhagygyűjteményeket, melyek szinte községek szerint különböztek, oly sokféle volt: Ausztria, Morva-Lengyelország, Szilézia, Elzász, a Sváb-föld, Svájc, a Rajna-vidék. Lombardia. Franken, Szászország, Regensburg (megkülönböztetve a többi Bajorországtól), Speyer, Worms, Mainz, Magdeburg, Erfurt, Köln. Bécs, Krems, Neustadt vallási szokásai.¹⁾ Hivatott, tudós vezetés hiányában ezen minhágim-gyűjteményekből akartak a községek tájékozódni, hogy miképp rendezzék be újra a hitéletet és intézményeiket. A zsidóságban rendkívül fontos a minhag, mert történeti egyéniségének hordozói a népszokások s hagyományok. Joggal mondták régi nagyjaink, hogy „Izraelben a népszokás oly jelentős, mint a Tóra“. De a tömeg, a tudatlanok egyformán értékelték minden vallási szokást: a legcsekélyebb is fontos volt nekik és a babonás eredetű is szintisza szentség (Maharil 68. 93.) Már Majmüni Mózes is panaszkodott a minhágim „betegségére“. A franciaországi R. Tám, a 12. század éleseszű s önálló szellemű nagy talmudistája kijelenti, hogy „a szokásról másképp gondolkoznak a bölcsek s másképp a balgák“.²⁾ Neki tulajdonítják a kegyetlen szójátékot, hogy a „minhágim“ és a „géhinnóm“ ugyanazon betűkből áll. Nincs irányító talmudi tekintély, ki a tudás jogán s magabízó becsületes meggyőződéssel véleményt merne nyilvánítani. Se tudás, se erkölcsi bátorság. A sok csapás és szenvedés megingatja az önbizalmat s a független gondolkozást; mind kirívóbb a törpe korszak szellemi megalázkodása, hogy a régiek döntésétől, szokásától egy parányit sem szabad eltérni, mert ez bűn volna. Sőt mindinkább szaporítják a tilalmakat, hogy ez annál nagyobb biztosítéka legyen a törvény megtartásának. Egészen a talmudi „sz“jog (védőkorlát)-rendszer. A német zsidók ismereteseek voltak túlzott jámborságukról.

A mindenfelől terpeszkedő tudatlanság láttára még a nagyok szájában is a csüggedt vallomás, hogy „nincs talmudtudós e korszakban“ (Weil 129. 146. 163. Isszerlein Peszák. 241.) s evvel párhuzamosan a lépten-nyomon felhangzó „Nem vagyunk benne

járatosak“, holott a régebbieknél, például Rásínál, nyílt és határozott állásfoglalás egy-egy helyesnek talált vélemény mellett (Chull. 52a.), hogy „szabad rá támaszkodni“. (Güdemann III. 40.) A kölni talmudtudós, R. Eliezer b. Jóéi Halévi (a 12. század második felében s a 13. század első tizedeiben) kétnapos jómkippurt tart, de azért a menyegzői hét szombatjára megengedi a nem-zsidók zenéjét az új pár megörvendeztetésére.³⁾ (Piszke Rekanáte 124.) A 12. század francia talmudizmusának merészségén megütköznek a német zsidók. Például R. Tám és a testvérei olykor ellenmondanak a nagyapjuknak, Rasinak. (Széfer Ha-Jásár 586.) A folytonos szigorítások helyett ledöntenek régi tilalmakat, ha a talmud alapján nem igazolhatók. (Sz. Ha-Jásár 618. 621.)⁴⁾ A helyi és korviszonyok hatása alatt támaszpontokat keresnek a könnyítésekre. Például a R. Tám megengedte, hogy nem-zsidó is lehessen zsidó válólevél (*get*) vivője, mint küldönc. A vallás elvi kérdéseiről is meglepő felfogás. A 12. század legnagyobb német talmudistája, R. Eliezer b. Nátán csodálkozik a R. Tám döntésein (Ráben 10) s a régebbi decizorok enyhítésre hajló véleményein, melyek őt nyugtalanítják; azt tanácsolja, hogy e döntéseket tartsák titokban (Ráben 210),⁵⁾ vagy egyszerűen érvénytelennek nyilvánítja őket. (Ráben 8. végén.) Ebben az önállótlanásban a komor idők hangulata is reszket s ez a szellem, a maga tudásában s hivatottságában egykor felsőbbbséges rabbinizmus eltorzulása, a múlttal szemben tanúsított szellemi passzivitása sorsdöntő kihatással volt a zsidóság egész további fejlődésére. A hamisítatlan, ősi talmudizmus az étellel való harmónia keresésének s megtalálásának volt a művészete: a hagyomány — modernizálása, hogy a későbbi korok nem szakítani akartak a talmuddal, hanem a talmud alapján igazolni a fejlődés, az új viszonyok elháríthatatlan, vis major-szerű követelményeit.

A középkori rabbinizmusból sem hiányzott mindig a megértés, az alkalmazkodás. A bonni talmudtudós, R. Jóél b. Izsák Halévi (a 12. század második felében) egy prozelytának, kinek Würzburgban megtiltották az előimádkozol tisztséget, — megengedte e funkciót.⁶⁾ Isszerlein Izrael (a 15. században) meg-

engedte a szombati tűzoltást, akár zsidó, akár keresztény házban (Peszákim 156.) és Bécsújhely ostroma idején a szombati védőharcot s hogy a többség parancsait, ha szombati tilalmakba ütköznek is, a zsidók minden fentartás nélkül teljesítsék.⁷⁾ Isszerlein szembehelyezkedett a tömeg tévesnek ítélt szokásával: rós ha-sónó napján nem végezte a bűnök jelképes „vízbedobását”. Egyéni meggyőződés volt. Például a Maharil teljesítette. (Minhágim 48b.). Mózes Minz aggály nélkül használta zsidó okiratokban a keresztény hangzású városneveket, például Kreuzberg, Kirchberg.⁸⁾ Vallástörvényi döntésekben akárhányszor könnyí-
 iés. A Maharil különbséget tesz a puszta szokás és a rabbinikus szabvány közt; amazt enyhébben kezeli. (Resp. 68. 93.) Megengedte a szombati fűtést, amit a jámbor német zsidók még Rothenburgi Méir idejében (13. század) elleneztek; most pedig, aki nem tette, álszentnek s nevetségesnek tartották. (Weil Resp. 46. Mahar. Resp. 196.)⁹⁾ Rothenburgi Méir (Resp. 5.) minden péntek este elzárta a kemence ajtaját, hogy szombaton be ne fűthessenek.

Az olasz zsidók közt a 15. században általában az enyhítő vallástörvényi szellem dívik. Legkiválóbb alakjuk a Felső-Itáliában működő Kolon József, aki a franciát nevezi anyanyelvének (Resp. 158.) s a döntésben nem veszi figyelembe a minhagot. (Resp. 8. 161.) Az odatelepedett német rabbik, Júda Minz, Méir Katzenellenbogen, Jákob Landau honosítottak meg szigorúbb vallási irányt Olaszországban. Sok mulasztás ellen kell küzdeniök. Például a nem-zsidók szüretelte bor tilalmasságán túltették magukat az olasz zsidók. (Katzenellenb. Resp. 76.) De az akkori olasz társadalom humanisztikus szelleme, elfogulatlan, szabadabb életlátása, a türelmességnek ama légköre a német rabbikat sem hagyta érintetlenül. Katzenellenbogont megkérdezték egy budai aposztata ügyében, kinek fiai azóta nem járultak a Tóra elé, mert Isszerlein döntése (Resp. 21.) és a Jámborok könyve szerint az ilyeneket nem az apjuk, csak a nagyapjuk nevével kapcsolatban szabad fölhívni. Ő azonban megengedte az apa nevének használatát, mert — úgymond — a Jámborok könyvének tekintélye nem

arra való, hogy embereket megszegyenítsenek. Hivatkozik a jó békesség érdekére is s a szokásra, hogy az előimádkozó, Tórával a kezében, áldást mond a királyra, fejedelemre s nevüket megemlíti. (Resp. 87.)¹⁰⁾ Katzenellenbogen a polgári hónapneveket is használja. Resp. 38. 72. 77.)

A szakadatlan üldözés, zaklatás letörülhetetlenül rányomta bélyegét a községek vallásos szellemére, hitéletére. De a legrikítóbb tájékozatlanság s demagóg beállítás, ha a középkori rabbinizmust a maga végtelenbe vesző tilalom (isszur) -rendszerével, egy elviselhetetlen vallási iga Meszelésének mondják. A talmudművelő nagyok mindenre gondoltak, csak nem hatalmi érvényszerülésre, „papi uralomra“. Nem zsarnoki törekvés, hanem vallásféltség volt az és a vallásféltség mindig tiszteletreméltó, ha kicsinyességekbe s túlzásokba téved is. A középkori rabbinizmus nemcsak talmudmagyarázás, hanem történet-pszichológiai jelenség: a folytonos vallási veszedelmet sejtés, meg a különféle csapásoktól elburjánzott aszkétikus hajlam is dolgozott benne. Tiszteletreméltó lehetett a fanatizmus, vagy naivitás meggyőződése is, de mégis csak kóros tünet volt az a lépten-nyomon tilalmat fölfedező aggályosság, mely például a jámborsággal össze nem férőnek tartja a metrumos költészetet. (Jámborok könyve 784.)¹¹⁾ Önálló vélemények helyett álombeli, vagy az „égből kapott“ döntések, mint Jákob de Marvège responzumai. Hasonló jelenség a keresztényeknél is a 13. században. Az albigensek hivatkoznak ily transcendentális, álomszerű közlésekre s IX. Lajos (1244) egy látomása következtében kezdi a keresztes mozgalmat.¹²⁾

Önsanyargató s babonás félelem szárnyát szegi a tudományos gondolkodásnak. A kiváló francia talmudista, sensi Simson, midőn fájós szemének vizsgálatához tükröt használt, arcának többi részét elfödte fátyollal, nehogy hiúnak lássák.¹³⁾ A szigorítások és babonás eredetű tilalmak kifogyhatatlan leleménye uralkodik a lelkeken, melyet még táplál a német misztika. Másfelé is ugyanez a hangulat. A nagytekintélyű spanyol talmudtudós, R. Izsák b. Séselnek első dolga Szaragosszában, hogy megtiltotta Eszterkönyvének, a púrim-történetnek spanyol nyelven való felolvasását

nők, gyermekek s általában a héberül nem értők számára, amely szokás fennállt több spanyol községben. A tilalom annál feltűnőbb volt, mert a Megilla-olvasásnál az idegen nyelv használata a talmud alapján is igazolható. Izsák b. Séset vitába keveredett Chájjim b. Galipapa huescai s pampelunai rabbival (c. 1310—e. 1380), aki a vallástörvényi könnyítések embere volt. E könnyítések megokolása végett kutatni kell — úgymond — a talmudban. Hivatkozott is R. Támnak többször említett ily szellemű döntéseire s amellett erősködik, hogy a nép már elég komoly s nem fog egy-egy engedményből száz másikat csinálni. A jeles vallásbölcsész, Chaszda Crescas cáfolta le a túlmerészeknek talált „reform-rabbit”. A szintén spanyol származású és Algierban működő Simon b. Cemach Duran azon háborog, hogy az ifjak lenyírják szakállukat. (Resp. III. 226.) Franciaországban a nagyon jámbor zsidók szombaton mezítláb jártak még a templomba is, a Tóra elé. (Ór Zárúa II. 12.)¹⁴⁾ Egyik részen a vakbuzgalom, a másikon a tudatlanság tesz kárt a vallásban. Például Sámuel Aboáb (Resp. 361.) nagyot nézhetett, midőn egy *spanyol* nyelven írt válólevél ügyében intéztek hozzá kérdést Marseilleből. (GJ. 369.) Elcsodálkozik az ottaniak tudatlanságán. Mindenfelé elhanyagolják az alapvető parancsolatokat és kirívó tájékozatlanság a szokásokban. Franciaországban a felnőttek — a fiúk módjára - - hajadonfővel mondták a Tóra-áldást (i. h. 43. sz.) s a gyermekek a kaddist imádkozzák még szüleik életében. (50. sz.)

2. A hitközségi élet ziláltsága és rendezése.

A főrabbiág intézménye.

A 14. században a községi élet formáinak hihetetlen eldurvulása. Már a mainzi zsinat (1220) kénytelen volt előírni, hogy a hívek az istentiszteletnél áhítatosan viselkedjenek, de most még siralmasabb a helyzet. Teljes elvaduitság. Megszokottá válik a civakodás. Zsinagógai verekedések, káromkodások, sértegetések. (Agudda 106b. Chájjim Ór Zárúa 157.) A tanítók lenézve; sokszor bántalmazták őket a hitközségi tagok.¹⁵⁾ A talmudtanulás

elkorcsosult. A báhurok csak agyafűrt kérdésekkel hozakodnak elő s mindenfelé csatangolva, ilyesmikkel akarják a jeles rabbikat zavarba hozni, hetykén játszva a tudóst. Nyakatekert, komolytalan s fölületes módszerük miatt hírhedtek. A francia és német rabbik semmibe sem veszik a szentírás és a héber nyelvtan tanulását, csak a talmud kell nekik, de a talmudművelésük is alaposág nélkül való. A német-francia zsidók szellemi életének súlypontja kezdettől fogva a rajnamenti iskolákban volt; a 14. században áthelyeződik Ausztriába, valószínűleg az üldözések miatt.¹⁶⁾ Kivált a franciák tódultak a rajnamenti iskolákba. Ez az oka annak, hogy a 12—13. század talmudi írói Bonn, Worms, Mainz s Regensburgban francia nyelvű szómagyarázatokat adnak, vagy német szavakat francia mintára használnak és Nyugat-Németország zsidó zsargonjában ma is találunk francia szavakat.¹⁷⁾ A szláv zsidók szlávul, a németek németül beszéltek.¹⁸⁾ Csehországi talmudtudósok nehéz héber szavakat cseh nyelven is magyaráznak a 13. század első felében.¹⁹⁾ A híres R. Izsák b. Mózes Ór Záruá, aki Csehországból származott, gyakran használja e nyelvet és „Kanáán“ (Szláv-, illetőleg Csehország) hazánkról beszél.²⁰⁾ A rajnamenti zsidók pedig egymás közt franciául beszéltek, amit az írásmód is bizonyít, hogy hangtalan álef-ot szoktak tenni a szavak végére, ami megfelel a francia szóvégi néma e-nek. Francia nyelvi hatás a többes számú német szavak végén az s. Mindez azért, mert a rajnai zsidók Franciaországból vándoroltak be.²¹⁾ Az 1349. évi üldözésnek nagy elszegényedés s erkölcsi süllyedés járt a nyomában. Mindkettő meglátszott a hitközségek életén. Vásári tülekedése az önzésnek és hatalmaskodásnak. A rabbihívás méltatlan bitorlók kezén, kiknek működése merő tudatlanság, visszaélés, erőszak, hiúság s haszonlesés. Megdöbbentő adatok a responzumokban. (Weil 129. 163. Kolon 170.) Hallatlan községi viszályok és botrányok az örökös vallási kiátkozás miatt. Hogy ez anarchiának és züllésnek gátat vessen, R. Méir b. Báruch Halévi, bécsi rabbi a 14. század II. felében, behozta a mórénú (doktor)-címet, hogy csak az, akit vele felruháznak, végezhesen rabbihívást, törvénytáitást (venia docendi, concionandi). An-

nak előtte szabadon taníthatott mindenki, ha megvolt a tudása; a rabbiálláshoz nem kellett hivatalos feljegyzítés. Tiszteletbeli foglalkozás volt s egy hitközségben többen is vállalhatták. Akiben megvolt a szellemi s erkölcsi rátermettség, a község rabbijának fogadta s nem kereste a „hivatalos“ formaságokat. A talmudbölcsék korában létezett a felavatás (szemícha). Később e szertartás megszűnt (a kereszténységben megmaradt) s egyetlen szükséges kellék volt: a mester felhatalmazása a tanítvány számára. (Kolon Resp. 170.) Az 1349 után bekövetkezett nagy szegénységben a zsidóknak egyetlen létfenntartása a pénzüzet, melyhez nem volt módjuk a tudósoknak s így kénytelenek fizetést elfogadni. Ez a változás súlyos fejlődéstörténeti következményekkel járt. Megszűnt a rabbiállás függetlensége. A baj még fokozódott a 17. századtól, kezdve, midőn a zsidóságban a pénzarisztokrácia lép a szellemi arisztokrácia helyébe. Kínos-keserves konfliktusok a rabbihivatus érvényesülése körül. Az anyagi felsőbbség kegyetlen nyomása nehezedik a vallási, szellemi irányításra. Kehilla-háborúságok s a szellemi vezetés mártíriumra kárhoztatva. Mégis áldásos volt Méir Halévi intézkedése, mert a bevezette újítással emelte a rabbiállás színvonalát, de a tolakodás, kenyéririgység s a számító becsvágy tovább zajlik körülötte, hiszen a legelső méltóság volt a zsidó számára. A rabbi neve a keresztény forrásokban: Clericus, Meister, Judenmeister (magister Judaeorum), előljáró (antistes), püspök (episcopus), főpap, vagy pápa (pontifex); németül meg Hochmeister, Judenbischof.

A rabbiállásért egyre-másra kitörő harcok, vagy inkább a jövedelem reménye arra bírják Ruprecht királyt, hogy R. Izraelt megteszi országos főrabbinak (Nürnberg 1407), hogy legyen „Königlicher Reichs-Hochmeister“. A kinevezési okirat említi a zsarolásokat, melyeket oly zsidók is elkövettek „die sich selber für hohemeister in judischer künste vssgeben“; aztán rosszalja a sokféle kiátkozást. Ruprecht király azt akarja, hogy R. Izrael teremtsen rendet, alkalmazzon anatómát is a törvény megszegői ellen és hajtsa be a királyi adókat.²²⁾ A király megparancsolja, hogy az összes német rabbik s mind a német zsidók engedelmes-

kedjenek R. Izraelnek, ami ellen a rabbik szabadkoztak. Ruprecht szigorú fenyegetéssel válaszol erre az ellenszegülésre és semmisnek nyilvánítja az R. Izraelre mondott átkokat. Egy másik német országos főrabbiról is tudunk. Konrád von Weinsberg, birodalmi kamarás, Zsigmond császár megbízásából kinevezte a kölni Anselmet „Oberster Rabbi“-nak (1435) a felsorolt érsekségek és püspökségek területére. A zsidó források mindkettőről hallgatnak, mert a világi hatalom beavatkozása miatt az ügy nagyon ellenszenves volt nekik. Ezért a kinevezettek talán el sem fogadták a méltóságot.²³⁾ Mind komolyabb tilalmak hangzanak el az államhatalom igénybevétele ellen, pl. egy rabbiállás megszerzésére, vagy rabbik denunciálására. (Hinz Mózes Resp. 89.)

Németországban csak kísérlet volt az országos főrabbiság. Meghiúsult. De nem a zsidó közszellem szélső individualista természetéből, hogy minden hitközség magában egy külön világ s nem tűri a központi vezetésnek való alárendeltséget. Ez téves magyarázat. Júdeában s Babilóniában is volt annak idején a zsidóságnak szervezete: a nászi és exilarcha bizonyos felügyeleti s rendelkező hatáskörrel bírt az összes községek fölött. A német zsidók elutasították a főrabbiságot, de nemcsak azért, mert külső hatalmi tényezőtől kínált intézmény volt, hanem mert Németországban nem volt oly erős az egyházi szellem, a hierarchikus rendszer, mint pl. Spanyolországban és Portugáliában, ahol létre is jött a hierarchia a zsidóság községkormányzatában. A portugál zsidóság élén áll a királytól kinevezett nagyrabbi (Rabbi mor), szinte fejedelmi jogokkal. Döntéseket hoz, rendeleteket ad ki, saját hivatalos pecsétjével. Évenként beutazza a községeket s elintézi a panaszokat. Egy főbíró (ouvidor) kísérte, meg egy kancellár (Chancelier), titkár (ecrivao) s egy végrehajtó (porteiro jurado). Neki voltak alárendelve a kerületi rabbik a hét tartományban: Santarem, Vien, Cavilhao, Portó, Torre de Montcorvo, Evora, Faro. E tartományi rabbikat a hivek választották s a nagyrabbi a király nevében kiállított okmánnyal megerősíté őket és kiutalta a fizetésöket. A közokiratokat honi nyelven kell szerkeszteni. Aragóniában már 1257-ben működik az országos főrabbi: Salamon Alfaquim. A dí-

szes hivatala a nagy vallásbölcse, Ghaszdaj Grescas is viselte a 14. század végén, vagy a 15. elején. Az aragóni községekben egyik legrégebbi hivatal az *albedinus* tisztsége (a héber bét-din szóból ered a név), aki a keresztény-zsidó pörökben szerepelt. Végrehajtja az ítéletet (bírságok beszédese). Az *albedinus* említetik már Teruel város jogszabályzatában (1176). A zsidó-bíró „daien“ néven is előfordul (a közismert dáján).²⁴) Az előjárók: *adenantati*, vagy *adelantati*, *adelantados*, *clavarios* — intézik a község igazgatását. *Adenantati tacanarum*-nak is hívják őket (a „tekáná“ héber szó: vallásos v. hitközségi intézkedés, intézmény).

Aragónban a rabbi (*rabinus*, *capellanus*, *magister*, *magister in lege hebraica*) megválasztásához állami megerősítés kellett. Valenciában előjárói tisztséggel is fel volt ruházva a rabbi (Izsák b. Séset Resp. I. 497). Általában súlyt helyeztek a rabbinak a hitközségi határozatokhoz való hozzájárulására. Elébe terjesztik a statútumokat értelmezés, döntés végett. (Salamon b. Adret Resp. IV. 308. V. 207). Ő ítéli meg a választások érvényességét.²⁵) Calatayudban az előjárók választásához szükséges volt a rabbi jelenléte s hozzájárulása. Az erkölcs és a vallás megsértőit büntetés alá veszi (Izs. b. Séset I. 309. 395. 508). Hasonló a rabbi helyzete Kasztiliában. Az angol zsidóknak is volt országos főabbijuk: *Presbyter Judaeorum*. János király szervezte ezt az állást, melyre Jákob of London neveztetett ki először (1199). Kétséges, hogy volt-e teológiai tudománya, képesítése. A zsidók jelölték s a király megerősítette. A *Presbyter Judaeorum* felügyeletet gyakorolt a községek vallási ügyei fölött, sőt polgári tekintetben is ellenőrizte őket, mert a zsidó kincstárral összefüggő bírói hatásköre is volt. Mindig a leggazdagabb zsidók közül választották. Biztosra vehető, hogy az angol királyok nem a zsidó autonómia legfőbb szervét, hanem az országos tekintélyű kapitalistát keresték benne, akit zsidó-jövedelmek érdekében használtak fel.

Hazánkban Nagy Lajos király teremtette meg az „országban lakó minden zsidók bíróját“ hivatalát s országos zsidó-bírónak ki-nevezte Simon mestert (1365), hogy foglalkozzék a zsidók ügyeivel, adójával s panaszai elintézésével. Mátyás király megszüntette

az országos zsidóbíró-hivatalt s helyébe léptette a Praefecturát, melyre zsidót szemelt ki, mert ez által a pontos zsidó-adózásra inkább számíthatott, mint ha keresztényt tüntet ki avval a méltósággal. A budai Mendelt választotta ki zsidó praefectusnak. A király környezetéhez tartozott s rendelkezett a hatóságokkal. Nemcsak a közjogi érvényesülés dekórumában, hanem társadalmi díszben is látjuk a zsidókat. Mátyás királynak Budára való bevonulásakor feltűnést keltett a zsidó küldöttség: huszonhat előkelő zsidó pompás ruhában, struccollas kalapban, kivont karddal, lóháton vezette a kétszáz tagból álló, baldachint vivő, zászlókat lengető zsidó menetet. Ajándéku szántak egy díszkardot, melynek markolata körül ezüst betűkkel kirakott héber zsoltárversek voltak s egy ezüst kosarat tele ezüsttel.²⁶⁾ A zsidók alattvalói hűségének ünnepi megnyilatkozásairól sokat olvasunk a krónikákban. Ott voltak az ünneplők közt Ulászló prágai bevonulásakor (1497). Hatszáz cseh zsidó vett részt Lajos király fogadtatásában (1522). Ferdinándot pedig több mint ezer zsidó köszöntötte (1527) zászlókkal s baldachinnal, mely utóbbin gyönyörűen írt tizparancstáblák voltak s a zsidók kérték a királyt, hogy hagyja meg nekik háborítatlanul a vallásukat és a Tórát, amit meg is ígért²⁷⁾ s még ugyanazon évben privilégiumot adott Herman prágai zsidónak héber könyvek nyomtatására, akinek fia, Moyses, szintén megkapta később a kizárólagos jogot (1545). Miksa prágai bevonulásakor (1562) az utcán üdvözlő feliratok: német, latin, görög és *héber* nyelven.²⁸⁾ Rudolf király koronázási ünnepén (1575) is megismétlődött a zsidók szokásos tisztelgése. Jól eshetett a prágai zsidóknak, midőn II. Miksa meglátogatta a gettót (1571), de még inkább örülhettek az olyan császári kegynek, midőn Ferdinánd megengedte (1560) Monachim prágai zsidónak, hogy két kocsi héber könyvet hozhat Bécsből vámmentesen s akadályozás nélkül.²⁹⁾

Habár nem sikerült Németországban az országos főrabbi-méltóságot intézménnyé tenni, de rendkívül érdekes, hogy az uralkodók és udvari hivatalok állandó figyelemmel kísérik a községek vezetését, az előjárók s rabbik választását, ami a hitközségek

közjogi helyzetének és a rabbik hivatalos érvényesülésének története szempontjából nagyon nevezetes. Kétségtelen, hogy a legfelsőbb állami tényezők a folytonos beavatkozásukkal, a zsidóság vezető embereinek loyális készsége felől akarták magukat megnyugtatni, hogy várhatnak-e tőlük jó szolgálatot, ha majd felmerülnek a különféle kívánalmak, adó-követelések. A cseh Kamara (1534) arról értesíti a királyt, hogy a prágai zsidók az uralkodó és a Kamara tudta nélkül egy németországi zsidót választottak rabbinak, aki új szabályokat s rendet honosított meg. Meg is írta mindezt egy külön könyvben, de nem akarják átadni a Kamarának; erre nézve kéri a király parancsát.³⁰⁾ Íme, a hitközség belső vallási élete is hatósági ellenőrzés alatt. Ferdinánd beleegyezik (1537), hogy a prágai zsidók, régi rendjüknek megfelelően, két rabbist választanak, akiket a királyon kívül senki sem mozdíthat el.³¹⁾ Móríc szász választófejedelem közbenjár Ferdinándnál (1548) a prágai Úrias Leupoldt érdekében, hogy ennek nemzetségéből válasszanak rabbist és község-véneket. Ferdinánd kinevezi (1552) Prága és a cseh királyság rabbijának Ábrahámot, a prágai orvos, Mózes vejét: Bekennen und thuen kund mit diesem Brief vor meniglich, dass wir Rabi Abraham, des Moijssissen Ärzten Eidam allhier diese Genad gethan und ine fur ainen jüdischen Rabi alhier zu Prag und in unserm Kunigreich Beheim, wie von altersher gebrauchlich, an-und aufgenomben haben; also dass er und sonst niemand ander, so lang wir nit noch ainen zu im ordnen, ain jüdischer Rabi sein und zu allem dem, was zum judischen Rechten und Handlung gehört, gebrauchet auch ime der halbe Tail der Rabi Einkumben nach altem Gebrauch, doch wofer die andern Rabi dieselben auch gehabt, gegeben werden soll. Und wer wider diese ime gegebne Begenadung freuenlich handlete, der soll, so oftmal er dieselb übertrette, uns in unser Camer sechczig Mark fein Silber Pues verfallen. .³²⁾ Nagyon figyelemreméltó, hogy pár hónapra rá Ferdinánd felszólítja a Kamarát, hogy amennyiben a kinevezett Ábrahámot nem egyhangúlag terjeszti fel az egész hitközség, mozdítsa el őt az állásából.

II. Miksa — olvassuk tovább — értesíti a Kamarát (1571),

hogy a községi vének kinevezését magának tartja fenn³³), s megparancsolja a főtisztviselőknak (1573), hogy rögtön terjesszék fel a császári kancelláriába a választójoggal bíró zsidók névjegyzékét s adjanak véleményt egy újonnan választandó rabbi ügyében. A prágai zsidók egy 1579-ik évi feliratukban megalégedésüket fejezik ki (előbb panaszkodtak miatta), hogy a császár a hat legkiválóbb prágai rabbira bízta a községi vének kiszemelését s nevök felterjesztését a császárhoz . . . „dann solche hochgelahrte Rabbi sind unter uns als die fuhrnehmbsten und unsere obriste Rechtsprechere und Vorweiser unserer judischen Ordnung und Gesetz, die doch ohne Zweifel nichts aus Gunst noch Gab halben gethan“ . . . Mellékes, hogy a bonyodalmak miatt végül is az egész község együttesen intézte el az ügyet, de látjuk belőle, hogy mily fontos szerepet játszott akkor a rabbi a hitközség vezetésében. A cseh Kamara ismételten a rabbikhoz fordul (1579), hogy terjesszék fel azon személyek névsorát, kik előjáróknak s község-véneknek alkalmasak volnának.³⁴) Szép volt ez a kifelé, állami vonatkozásban való érvényesülés, de otthon, a kehillák körében aligha ment oly simán. A vagyoni erő ragadta magához az uralmat. A zsidóságnak egész további fejlődése nagyon megsínylette, hogy a rabbik függetlensége megszűnt; ennek nyomában virágzott ki a kehilláéletnek némely bántó jellemvonása. Hiszen dicsőséges az a zsidó elv, hogy nem a hivatal teszi az embert, hanem az egyén a hivatalt, de néha bizony hiábavaló volt az egyéni érték is. Csúf civódások, tülekedések, erőszakosságok éktelenítik el a hitközségek múltját. A zsinatok e visszataszító kinövéseken is próbáltak segíteni. Azok a vallási tanácskozások elsősorban azért voltak szükségesek, hogy a talmudnak idegen életviszonyokra szabott rendelkezéseit összeegyeztessék az új európai viszonyokkal. A községek jogi s adminisztratív helyzetének szabályozása is követelte az egységes eljárást. Belső ügyeikben megvolt számukra a független bíráskodás és igazgatás s ezt a zsinatokon egységesen kellett megállapítani. Egész Francia-, Német- és Olaszország zsidó életét jogi egységbe foglalták, holott a római szent birodalomban még a 11—12. században is aránylag kevés birodalmi törvényt (leges

imperi) találunk. Ezek még a 12. században is inkább csak úgynevezett békelevelek (*Friedehrief*, *literae pacis*) voltak, hiányos büntetőjogi intézkedések, meg aztán nem is jutottak általános érvényre, azért kellett annyiszor megújítani.³⁵⁾

A zsinatok jogszabályozásában főszempont volt, mint választási intézkedéseikben is, hogy a korviszonyokkal számoljanak. Rendkívül fontossággal bírtak a házasságjogi kérdések. Az európai viszonyok a monogámiát követelték, melyet R. Gersón elrendelt, de csak lassan jutott uralomra, azért követelik ismételten a zsinatok. ^{e)} Az egész zsidó község-kormányzatnak kereteit a zsinatok alkották meg, melyek erkölcsi érdekből is üdvös munkát végeztek, hogy felemelték szavukat a pénzhamisítás, lopott egyházi tárgyak megvétele, a levéltitok megsértése, szerencsejáték, lakomázás, kéziratok megcsonkítása, árulkodás, verekedés, káromkodás, a báhurok durvaságai s erkölcsi fegyelmezetlensége (mint a keresztény vándortanulók, a „baccháns“ ifjak, vagy a „fahrende Schüler“ cifra esetei) s az istentiszteleti magaviselet ügyében. E határozatok nem jutottak ránk teljes egészben. A legbővebben ismerteti Minz Mózes (Resp. 102).³⁷⁾

HATODIK FEJEZET.

A keleti és a szláv zsidóság.

1. Palesztina s a messiási remények. A törökországi spanyol zsidók jelentősége a 15. és 16. században.

Ez nemcsak földrajzi megjelölés, hanem az élet tartalmának s jellegének is óriási különbsége. A Nyugat történelmi uralma a Kelet fölött zsidó vonatkozásban is igaz. Palesztina hosszú évszázadokra csak egy szent emlék, örök vágy maradt, de megszűnt történelmi tényező lenni a zsidóság sorsában. Se szellemi, se gazdasági erő; szegénységtől és műveletlenségtől elborítva. Olyan, mint a környezete. A talmudi szót használva, a „Sechina (Isten szelleme) Nyugaton volt”; csak itt Európában létezett kultúra, fejlődés. Számos zsidó lakott a Keleten, de nincs történelmi jelentőségük. Csak a 16. században lép a történelmi hatóerők közé Palesztina zsidósága, mert ott tenyészik s onnan terjed a vallási miszticizmus egyik legerősebb propagandája. Palesztina nemcsak imádság és remény volt a középkorban, hanem szellemtörténeti életforma és változás is, amint a maga helyén szó lesz róla.

Bizánc, Kisázsia, Palesztina s Szyriában meglepően népes községek. A mohammedánok közt általában több zsidó, mint a keresztény városokban. Folytatják a régi mesterséget: bibor- és kelmefestők. Történelmi súlyt hiába keresnénk, ha csak meg nem említjük, hogy a 12. század közepén exilarcha került a bagdadi kalifátus zsidósága fölé, kinek hatalma Indiáig s Tibetig terjedt. Kinevezi a rabbikat, bírakat, előimádkozókat. A zsidók fejadót fizettek neki. Új virágzásnak indult a bagdadi főiskola is. De az

ázsiai zsidók babonás gondolkozásán, tudatlanságán nem egy könnyen lehetett segíteni. A messiási kalandorság hitelre talál köztük. Rajongva várják Dávid Alrui (Alroy) csodatevését, hogy majd az araboktól megszabadítja és Jeruzsálembe vezeti őket. A nagy csalódás sem ábrándítja ki belőle a híveit. Vallási hiszékenység ölelkezik a vadregényes harciassággal: Chorazan hegységeiben szabad zsidó harcosok *önálló* fejedelemmel, kik a bibliai törzsek utódjainak tekintették magukat. A tiztörzs állítólagos leszármazottjainak í el fedezése nem egyszer kísértett — Abessínia *falasai* is szerepeltek ily kombinációban — de minden aféle rábukkanás csak képzelődés volt, vagy ámitás. Perzsiában s az arabok közt is népes zsidóság; az arábiai zsidók egész úgy, mint a Mohammed előtti időkben, harcias, szabad törzsek, portyázásra berendezkedve. Indiában s Ceylon szigetén fekete zsidók a 12. században.¹⁾ Az egyiptomi fatimida kalifátus zsidóságának is volt külön exilarchája (nágid, vagy reis) az ismert bírói és kinevezési hatáskörrel. Egyiptomban élt a spanyol származású Mózes b. Majmon (Majmonides, Rambam. 1135—1204), a zsidóság legnagyobb középkori vallásbölcse és uralkodó tekintély íi törvény tudósa. Valásfilozófiái műve: A tévelygők útmutatója; héberül: Móre nebúchini, mely a zsidó scholasztikának, az arab színezésű arisztotelizmusnak legfőbb alkotása. Majmúni Mózes kiváló orvos és orvostudományi író volt.

II. Mohammed szultán seregében, Konstantinápoly elfoglalásakor (1453) spanyol zsidók és marránok is harcoltak. Egyes volt a zsidók íránt. Befogadta a menekülteket. Zsidó orvosa és pénzügyére volt. Ez a két hivatás Törökországban is dicsőséget szerzett a spanyol zsidóknak. Mózes Kapszáli a főrabbi (c. 1420—c. 1495), aki a díván tagja is s a török zsidóság vallási és politikai feje. ő intézte a rabbik kinevezését, büntetőbírói hatáskört gyakorolt. Kiróttá s behajtotta az adókat; a zsidó-adó beszedése a Nyugaton is az országos főrabbi tisztehez tartozott. A török zsidók fényes jólétnek örvendtek. Hívják magukhoz nyugati testvéreiket. Volt is foganatja. Vándorolnak a zsidók Palesztinába is. A palesztinai „terjeszkedés“ szemet szúr. A pápa megtiltja (1427—

1428) a keresztény hajósoknak, hogy zsidót ne vigyenek Palesztinába.²⁾ Törökországban szívesen látta őket II. Bajazid szultán is. Megbecsülte hasznosságukat s elrendelte a birodalomban, hogy segítsék elő a spanyol zsidók letelepedését. I. Szelim szultán elfoglalta Egyiptomot, Szyriát és Palesztinát (1517) s egy spanyol zsidónak, Abrahám de Castrónak adta bérbe a pénzverő jogot. Mint Nyugaton a hatalmas udvari zsidók, ő is áldásul volt testvéreinek. Az utolsó nágid — mert ekkor szűnt meg az egyiptomi zsidók vezéri méltósága — Izsák Salál, Jeruzsálembe ment s ott nagy jótévedője lett a hittestvéreinek. Az egyiptomi zsidóságban a spanyol zsidók vallási szelleme jutott uralomra, a keserves történeti élményektől kitenyészett szigorító hajlam: a kairói rabbi, Dávid ibn Abi-Zimra, megszüntette azt a Majmúni által bevezetett szokást hogy a semóne eszré-imát mindjárt hangosan kezdje az előimádkozó. A kairói község komoly veszélyben forgott Achmed Sajtán sötét, gyilkos szándéka miatt, mely véletlenül meghíúsult. Ez volt a kairói púrím (1524 ápr. 27, vagy 28); valamikor megvolt ez eseménynek teljes megillája.⁸⁾

A spanyol zsidók bevándorlása üdvös hatással volt Palesztinára. Rend, hivatott vezetés váltotta fel a régi ziláltságot, ami Obadja Bertinoro érdemét hirdeti. Húsz évnél tovább volt vallási feje a jeruzsálemi községnek (a 16. sz. első pár évtizedében). Ugyanígy fellendült a galileai Szafet községe s csakhamar túlszárnyalta Jeruzsálemet, bár a 16. század elején csak mintegy háromszáz családból állt. A zsidó misztikusok városa lett. A török szultánok elhalmozták a zsidókat jogokkal, kedvezményekkel. Csak ők voltak megbízhatók a keresztény országokba szóló diplomáciai küldetéssel. És ők az iparosok, kereskedők: a polgári osztály. A hadi technika mesterei az ágyú- és puskaporgyártásban.⁴⁾ Érdekes, hogy Prágában is szerepelnek a zsidók, mint hadianyaggyártók. A mantuai Ábrahám Colorni ajánlkozott salétrom mes térséges készítésére s II. Rudolf utasítja a cseh Kamarát (1594), hogy rögtön csináljanak próbát.⁵⁾ A szalamancai egyetemről kikerült zsidó orvosokat is nagyrabecs ülték Törökországban. I. Szelimnek Hámon József volt az udvari orvosa és a fia, Mózes, Szu-

lejmán udvarában; nagy politikai befolyással is bírtak. A zsidók gazdag nyelvismereteik révén gyakran ellátták a tolmácsi teendőket is. Konstantinápolynak mintegy harmincezer főnyi zsidósága nemzetek, országok szerint csoportosult: kasztíliai, aragón, portugál, kordovai, toledói, barcelonai, német, apuliai, messzinai, görög stb. zsidók. Huszonnégy zsinagógájuk volt. Pierre Belon, francia utazó, leírásaiban (Paris 1555) említi, hogy több balkáni városban laknak a törökök által a magyarországi harcok folyamán elhurcolt magyar zsidók (Buda, Pest s Székesfehérvárról). Egy török krónikás közli, hogy 1526 szeptember 22-én, tehát Pest első elfoglalása után a zsidókat elűzték onnan, behajózták s elszállították őket Törökországba.⁶⁾ A székesfehérvári elhurcolás csak az ottani harc után (1543) történhetett. Az útleíró azt is elmondja, hogy a törökországi zsidók rendszerint négy-öt nyelvet beszélnek, de sokan tíz-tizenkettőt is.⁷⁾ Akik Spanyol-, Német- és Magyarországból jöttek, vagy Csehországból, megtanítják e nyelvre gyermekeiket. Nagyon gazdagok. Jellemző, amit a külsejükről hallunk; rossz színben vannak, természetük melanchólikus, nemcsak Törökországban, de másfelé is: lassúk és elgondolkozok. Fáradt mozgulatok, elmélyedő tartás: pár szóban az örök zsidó bánat, fájdalom. A török zsidóknak is volt az udvarnál képviselőjük, a *kahija*, ki szabad bejárással bírt a szultánhoz és a községek megbízottai - val egyetértésben intézkedett a szultánnál zsidó közügyekben, vagy a zsidókat ért bántalmak orvoslása végett.

Nagyon jelentékeny város volt Szaloniki. Több benne a zsidó, mint a nem-zsidó. Leginkább szefárdok, hogy a német és olasz zsidók is kénytelenek megtanulni spanyolul. A marránok mind szivesebben választják Törökországot új hazájuknak, mert Itáliában életbeléptették az inkvizíciót. Az agyonhajszott zsidó lelke fáradt, elmélázó; jelenés száll reá, a messiási üdvnek álma. Hogy megint egységes zsidóság lesz ott Palesztinában, szynedrionnal és a mesterek avatásával (szemícha). Ezt akarta Száfetben Jákob Béráb csillogó terve, hogy az ordináció ősi, zsidó intézményének felélesztésével létrejön majd az egész diaszpórára kiterjedő hatáskörrel a vallási kormányzatnak egy központi szerve,

mely körül végbemehet a nemzeti újjászületés (Mózes Tráni Resp. I. 307).⁸⁾ Béráb nagyon érdekes próbálkozása sikertelen volt a jeruzsálemi főrabbinak, Lévi b. Jákob ibn Chábibnak ellenzése, kíméletlen támadásai miatt. Béráb mégsem küzdött hiába kedvenc gondolatáért. Nem valósult meg az ordináció intézménye, de volt egy felavatottja: Káró József, spanyol menekült, aki mély talmudi tanulmányokban s misztikus képzeletekben él, várva jövő nagyságát, hogy ő lesz a zsidóság feje s csak az ő tanítványai lesznek elismerve. Ez ugyan nem következett be, de a műve a 16. század második felében írt Sulchán Áruch, a híres vallási törvénykönyv, a hozzáfűzött későbbi döntésekkel, irányító tekintéllyé lett a zsidóság túlnyomó többségében.

A Törökországba települt marránok közt nagyon híres volt Joao Miguez, aki ott nyíltan zsidóvá lett (József Nászi) és nőül vette a nem kevésbé híres Gracia Mendezia leányát. Reynát. Jótevői voltak a török zsidóknak. Sokfelé alapítanak ima- és tanházakat. József Nászi ösztönzésére lépett közbe a szultán az Anconában bebörtönzött törökországi marránokért (1556). A török zsidók hatalmas arányokban kereskednek. Saját hajóik. A levantei kereskedelem egyik gócpontja Ancona, melyet a zsidók az ott elkövetett embertelenségek miatt üzletileg bojkottáltak (1556). De nemcsak gazdasági, hanem politikai téren is döntő súllyal lép föl a török zsidóság. József Nászit sokat emlegetik a francia és olasz diplomáciai források is.⁹⁾ Érdeme jutalmazásul Tibériás urává teszi a szultán, hogy ott csak zsidók lakjanak; ugyanígy juttatja neki II. Szelim (1556) Naxoszt s egyéb szigeteket. Szigetvár eleste után I. Ferdinánd követei József Nászival is értekeztek.¹⁰⁾ A holland felkelők, a geusok s Orániai Vilmos, József Nászi közbenjárását kéri a szultán segítsége végett, Alba ellenében.¹¹⁾ Ferdinánd levélben is megkeresi, ugyanígy Zsigmond Ágost lengyel király, hogy megnyerje terveinek. Törökországnak volt egy másik zsidó diplomatája is: Salamon Askenázi, akit a szultán követnek és béke delegátusnak küldött Velencébe (1574). Egész a nyugati zsidókra emlékeztető pályafutások. Nincs rajta mit csodálkozni. Hiszen tényleg nyugati zsidók voltak, akiknek vagyoni és kultur-

fölénye ott, a Keleten is sokra vitte. De még a szultánok imperia-
lista háborúi rengeteg pénzbe kerültek, kapóra jött a zsidók adója
és kereskedelme; ezért fogadták őket tárt karokkal a török csá-
szárok. Palesztina is vonzotta a nyugati zsidókat; zarándokhelye
lett a misztikusoknak, ami természetes, mert az ígéret földje maga
is egy eszchaiológiai Ígéteret, a messiási üdvöt jelenté nekik. A
vallási miszticizmus, a kabbala, onnan a szent földről aradi el
mindenfelé, kivált Lengyelországba; a rajongók, a pietizmus pró-
fétái és szédelői onnan indulnak hódító, térítő útjukra már a 18.
században. Lengyelország igen fogékony talaja volt a miszticiz-
musnak és a judaizálásnak; a szláv néplélek ma is a vallási pro-
blémák melegágya. Külön fejezet jutott a szláv zsidóságnak. Nem.
mert a tömegében hatalmas, hanem mert teljesen sui generis ala-
kulás, különleges életformák neveltje és hordozója, melyek a spe-
ciális orosz-lengyel társadalmi viszonyokból nőttek ki. Nyugat-
Európában a *zsidó* kereskedő és hitelező az uralkodó típus, Len-
gyel- és Oroszországban pedig a földesurak zsidó bérlője. A len-
gyel-orosz zsidóság; a nagy száma, nyelvi s műveltségi külön-
állása s hosszú időn át teljes egyházkormányzati függetlensége.
mely szinte állami, vagy városi közhivatalok funkcióit végezte —
vallási, szellemi és társadalmi kereteinek e tökéletes zártsága, a
lengyel-orosz zsidóságot egy egészen önálló, hatalmas néposz-
tállyá lelte, zsidó nemzetiséggé.

2. A lengyel és orosz zsidók gazdasági szerepe. Vallási hatások.

A keresztes háborúk elől menekülő nyugati zsidók Lengyel
országban is kerestek s találtak otthont, jólétet, ahol a gazdasági-
lag fejletlenebb társadalom gyökeres átalakításában döntő szerep-
hez jutottak. A földbirtok és tőke új felhasználására rendezked-
nek be már a 12-ik század második felében. Nagyüzem, tömeg-
termelés. Felvirágoztatják a só- és fűszerkereskedelmet. A váro-
sokban nagy raktáraik s így lassanként csere- és pénzüzlet lép az
őstermelő gazdaság helyébe.¹²⁾ Míg nyugaton inkább a hitelüzlet

járja, itt a zsidók többnyire kereskedők, míg a városi polgárság, a betelepült németek gyűlölködése ki nem szorítja őket hivatásukból. Különben a nyugati fejlődés is ugyané tünetet hozta felszínre: a városok felvirágzásával kezd a zsidók napja leáldozni. Pénzverő joggal is bírtak egyes zsidók a 12. század végén és a 13. első felében. Sok héber feliratú, vagy héber betűs lengyel szövegű pénz maradt ránk e korból.

A 13—14. században kialakulnak a városok; nagy gazdasági s szellemi fejlődésnek indulnak a német telepesek jóvoltából. A német bevándorlást mind hatalmasabb zsidó tömeg kísérte: az árucseré és pénzüzlet a kezökben.¹³⁾ Az uralkodók és a társadalom szívesen látták a zsidókat, hogy az ő alattvalói megbízhatóságuk ellensúlyozza a németek politikai befolyását. A 13—14. században még türelmesek voltak a zsidók iránt. Gazdasági szükségességnak érezték őket. Csak a papság és a németek egy része néz le őket rossz szemmé]. Sorsukra nagy jelentősséggé] bírt a Boleslaw (Pius) adta privilégium (1264), mely egészen a nyugateurópai zsidó-kedvezmények utánzata: személyi, vagyoni bántatlanság, sőt a vérvád tilalma is. Lokietek Ulászló (1306—1333) a lengyeleknek oly fontos magyarországi kereskedelembe a zsidókat egyenrangúvá lelte a keresztényekkel, hogy t. i. vámmmentességet adott nekik. A fia, Nagy Kazimir (1333—1370) szintén vécte a zsidókat, kiknek régi jogait kibővíti (Krakó 1364). Nagy-Lengyelországban most látva Posen fejlődik központtá, melynek zsidói általában pénzkereskedők. E korban Kalisch városáé az elsőség s ezen időbe nyúlik vissza Varsó, Bromberg. Lublin községének kezdete. A zsidók mindenütt összetömörültek; így keletkeztek a zsidó városrészek, s egész kis városok (miasio Zydowskie).¹⁴⁾ Az egyházi gyűűélűdés nem sokra ment. Az első lengyelországi vérvád (1347, Krakó közelében) a zsidók igazolásával végzőcött. Ennek emlékét e alapítá Kázmér király az egyik krakói templomot s erélyesen tiltakozott a vérvád ellen. Kázmér külön zsidó bankári állást szervezeit a krakói igytem szolgálatára, aki 25%-ig szedhetett kamatot. A zsidók hitelűzetét szabályozó két törvény (1347) nem uóí tett a helyzetükön, vagy a dúsgazdag Lewko pénzhatalmán, akinél később Lajos

király két igen tekintélyes kölcsönt vett fel. Kázmér az ország anyagi emelkedése érdekében pártolta a zsidókat s nem Esterka, egy opocnoi szabó leánya kedvéért. (Ma is mutogatják Krakó közelében az Esterka-hegy és Esterka-sírt.)¹⁵⁾ Nagy Lajos király (1370—82) térítő buzgalma nem sokat ártott a lengyel zsidóknak. Fontosabb volt ennél, hogy a Kassa városában adta privilégiumok által lett a lengyel főnemesség (Slachta) politikai hatalommá¹⁶⁾, ami döntő kihatással volt a zsidók helyzetére.

A lengyel-litván zsidók működési köre: a kereskedelem, a hitel és a bériőség. Az egész 14. században a két legfontosabb üzletág, a fa- és gabonakereskedelem a thorni némettség kezében. De Krakó lassanként túlszárnyalta s így az ottani zsidók nagy gazdasági szerephez jutottak. A Slachta védte, pártfogolta a zsidót, mint hitelezőjét s mert segítette a német polgárság ellenében. A királyok pedig nem akarták zavarni a Slachtának ezen érdekkörét s maguk is belátták a kereskedelem óriási jelentőségét; ezért aztán nem bántották a zsidót a 14. században s a 15. első felében. Kázmér uralma idején hatalmas transitó-kereskedelem a balti kikötőkből a Fekete-tengerig. A luzi Jákob Slomkowicz egyike volt a zsidó nagykereskedőknek, kik a Kelet termékeivel ellátták a leMBERGI nemes családokat, sőt Jagiello Ulászló (1387—1434) udvarát is.¹⁷⁾ Lembergben híres volt a zsidó Dzatko Drohobyczból (később e város sóbányáinak bérlője) s egy másik nagykereskedő, Wolczkó Czolner. Vittek Krakóba belföldi árukon kívül keleti selymet, fűszert és kicserélték angol szövetért. A 15. század első felében KaiTa és a feketetengeri kolóniák zsidói közvetlen összeköttetésbe kerültek Lengyelországgal és Litvániával. Kivált köztük: Galeph Judaeus de Capha (alias de Leopoli).¹⁸⁾

A velencei s génuai gyarmatokról igen nehéz volt a hajózás Itáliába, azért inkább választották a Lengyelországon át való szállítását, ami csak fokozta a zsidók üzleti tevékenységét. Verseny nélkül dolgoztak, mert egyetlen közvetítői Nyugateurópa-Levante kereskedelmének. E téren kivált Jákob Anselmi Velencéből, aki Lengyelországba telepszik s onnan folytat üzletet régi hazájával. Szilézia kereskedelmét a 15. században kétharmadrészt a zsidók

intézik, kik egész Danzigig tért hódítanak.¹⁹⁾ Az európai zsidók a 12—13. században a honi kereskedőosztály miatt háttérbe szorúlnak; nem marad más számukra, mint a hitelüzlet. Ez a fordulat a lengyel zsidóknál is bekövetkezett. A királyok örültek neki, mert gyarapodott az állam adójövedelme; csak az eladósodott Slachta nyomására kényszerültek hozzányúlni a zsidó hitelüzlet szabályozásához. De csak csínján, mert a Slachta nem nélkülözhetette a zsidó hitelezőt. A némettől nem kért kölcsön, mert nemzeti exkluzivitás, fajgyűlölet tartotta vissza. A Slachtának e zsidószövetsége egyik kiinduló pontja volt ama harcnak, melyet később a zsidók kénytelenek voltak a németekkel megvívni.²⁰⁾ Posen, Krakó és Kalisch volt a lengyel zsidók pénzpiaca a 14—15. században. Nagy-Lengyelország legtekintélyesebb három bankárcsaládja: Muszko Bogac (a slachcic-bankár), Jordán s a fia, Ábrahám, végül a leghatalmasabb: Áron, aki fiaival s vejével az egész nemességre és polgárságra kiterjeszté üzletét, sőt Jagiello Ulászló is üzletfele volt.²¹⁾ Jordán fia, a fentebb említett Lewko, királyokat számított az adósai közé; Kázmér a sóbányák igazgatófanácsába is meghívta s rábízta a bochniai s wielickai művek vezetését s egyideig Krakóban adóbeszedő volt. Kívüle még a „zsidópüspök“ Smoyl és Josman utódai voltak igen befolyásosak a krakói pénzpiacon. A bériőség is fontos zsidó kereset. Leginkább a vám, ritkábban az adó és egyéb jövedékek.²²⁾ Főleg Podóliában és Vörösoroszországban látunk zsidó vámbérlőket.

Jövedelmeikből volt mit elfizetniök: az évi adó (census aii-nuus), aféle vagyoadó, melyet átalányban róttak ki, felosztva a hitközségek közt. A 15. század közepén mintegy 900—1000 forintra rúgott. A szegények s privilegizáltak nem fizettek. Pénzen kívül természetbeni adók és szolgáltatások. Például fuvar, várőrség és egyéb utilia servicia (hasznos szolgáltatások), külön és néha rendkívül magas hadiadók, vagy az, hogy a gyermektelen zsidó vagyont a király örökölte (mint Angliában). A keresztyenyektől vett birtokért egyházi tized, a királyi városoknak járó ház- és földadó, egészen úgy, amint a Nyugaton már megvolt a 14. században. Mindez a Keleten csak a 15. sz. második fele óta.²³⁾

A szörnyű üldözések előtt a német zsidók ser égestől tódulnak Lengyelországba. A Keletről is, hogy ott kereskedjenek. A krakói polgárság a zsidók terjeszkedését gátolni igyekszik. Új terhet rónak rájuk. Fizetik évente a földadót (census teragi) nemcsak a vásárolt ele a náluk elzálogosított házakért is. De Í3Őven kárpótolták őket a IV. Kázmértól kapott kiváltságok (1453), melyek a középkori zsidó-kedvezmények maximuma voltak.²⁴⁾ Azt is belevette, hogy büntetés jár érte, ha valaki vonakodnék a piacon, vásáron árúját eladni a zsidónak. Az engedélyezett kamat mintegy 108%.²⁵⁾ E zsidó-jogok ellen az Egyház hevesen izgatott, kivált az Olesnicki hercegprímás lói behívóit Capistrano. Rábírták a királyt a privilégiumok visszavonására. A zsidókra beköszöntött — a ruhajel világa. A 15. század második felének keresztes mozgalmában véres támadások is a zsidók ellen. A fanatizmus s az irigység itt is megtermi gyümölcsét. Mert a zsidó hitelüzletet nem bírták elnyomni. Leintérgben a híres bankár, Sachna, akinél a királyi udvar, a főpapok és állami méltóságok is segítséget találtak.²⁶⁾ A zsidó nők is foglalkoztak Lembergben hitelüzlettel. Krakónak egyik leg-hatalmasabb pénz-dinasztiája ez időtáj a cseh származású Fischer-család. A középkor társadalmi szervezete hozta magával, hogy a zsidó községek maguk voltak kénytelenek ipari szükségleteikről gondoskodni. A 15. századtól fogva fejlődik a zsidó ipar. Lemberg és Krakóban zsidó tiniárok, üvegesek, szabók, pálinkafőzők, arany- és ezüstművesek- kovácsok, takácsok.²⁷⁾ A 16. sz.-ban újabb német-zsidó tömegek vonulnak Lengyelországba I. Miksa zaklatásai s a helyi üldözések előtt. A királyok és a nemesség szívesen fogadták őket. Jagiello Zsigmond (1506—48) kezdte a lengyel zsidók egyházi szervezetének kiépítését. A 16. század elején a rabbik állnak a község élén (a „zsidójog doktorai”; praefektus, vagy senior is a címük), kiket a király nevezett ki életfogytiglan. Azonkívül adóbehajtókat (exaktor), amiben Zsigmond a német „országos főrabbiság” mintáját követte. Zsigmond Nagy-Lengyelország exaktorának megtette a cseh származású Ábrahámot (1512). De a lengyel városok nem tudnak belenyugodni a zsidó iparosok és kereskedők szabad mozgásába. Kivált Lemberg

szeretné korlátozni. El is rendeli, hogy például bors, sátrán s egyél) fűszert, cérnát, selymet s vásznat — elkobzás terhe alatt — nem vihetnek kosarakban. Különösen a kicsiben való posztóüzlet ellen voltak a lengyel városok. A városba érkezett árút nem vehetik meg a zsidók, mielőtt a vásárba nem került, hogy a polgárok már beszerezhetnék belőle a szükségletüket; ez a megszorítás nem vonatkozott az országos vásárra. Zsigmond is megparancsolta (1528), hogy a zsidók csak akkor vásárolhatnak élelmiszert, ha a többi már megvette.

Varsónak két mérföldnyi körzetében a zsidók nem lehettek kereskedők és iparosok. Egyes városoknak privilégiumuk volt, hogy a területükön ne engedjenek zsidót megtelepedni (privilégia de non tolerandis Judaeis).²⁸⁾ Zsigmond védi a zsidókat — ellenszolgáltatások fejében; többek közt gondoskodniuk kellett a királyi konyha ellátásáról, midőn az udvar vidéken tartózkodott. Nyugaton is, például Aragónban megvolt ez az intézmény. A zsidók sorsára súlyos következményekkel járt, midőn nemesi bíraskodás alá kerültek, akik nemesi birtokon, falvakban laktak, amely változást a petrikauai országgyűlés tette lehetővé (1538—1539). A nemesek megalázó módon kihasználták a zsidókat. A törvény-kijátszások, képmutatás és hazugságok rendszere. A lengyel nemes mi hasznát sem vette volna a beviteli vámtól való mentesség kedvezményének, mert lenézte a kereskedelmet — tehát a zsidóval cimborált, aki az ő nevéen vámmentesen hozta be az árút külföldről. Ez a törvényeilenes gazdasági tevékenység, melyben a zsidó a lengyel nemesnek „Strohmann“-ja volt, őt, a zsidót is dús nyereséghez juttatta s teljesen — demoralizálta.²⁹⁾ A zsidók az ellenmondást nem tűrő földesurak „kamaraszolgái“ lettek, akik ma gazdáik serlegéből ittak és másnap, mint udvari bolondok kellett, hogy mulattassák őket.³⁰⁾ Az a modor és jellem, melyet általában lengyel-zsidó vonásnak neveznek, ebben a korban és környezetben született.³¹⁾

A lengyel zsidónak ezentúl egyetlen célja, hogy urát jókedvre hangolja és legfőbb kötelessége, hogy szolgálja őt a paraszt kizsákmányolásában. Háromszáz évig tartott ez a rendszer,

míg végül a 17—18. században rettenetes csapást zúdított nemcsak a lengyel-litván zsidóságra, hanem az egész birodalomra.³²⁾ A városoknak a zsidó kereskedelem ellen irányuló politikája mind türelmetlenebb. Hiába fejtették ki a krakói zsidó kereskedők (1539), hogy a zsidók üzleti tevékenysége pénzt hoz az országba s ők azt nem viszik ki. Keresztény iparos alig van, kereskedő is csak mintegy ötszáz, míg zsidó kereskedő háromezer-kétszáz és háromszor annyi iparos. Bölcsen azt ajánlják, hogy a keresztény kereskedő tartózkodjék a fényűzéstől és árusítson olcsóbban, mint a zsidó, akkor majd nála is vesznek. Mindez nem használt.³³⁾ De a viszonyok kényszere még sokáig biztosítja a zsidóknak a kereskedelmi fölényt. Mert Lengyelország földrajzi helyzete s túlnyomóan agrár jellege miatt külkereskedelemre volt utalva. Már a nemesség gazdasági és politikai túlsúlya elől is — megkapta a Visztula-hajózás jogát s a kivitelre-behozatalra vámmentességet — a lengyel kereskedelem a messze távolban kénytelen működési teret keresni. A zsidók — külföldi összeköttetéseik révén — fontos hivatást teljesítettek a nemzetközi kereskedelemben. Lengyel-zsidó kereskedők eljutnak Indiába. Egyiptomban és Törökországban, a Keleti tenger kikötőiben, Königsberg, Danzigban s a belföld centrumaiban, az orosz határtól Breslau és Frankfurt a. d. Oder-ig látni lengyel-zsidó kereskedőt. Leginkább a Visztula-vonalon, melyen gabonán kívül a legváltozatosabb szállítmányok: szarvasmarha, ló, épületfa, méz, só, viasz, bőr; s hoznak ruhát, selymet, finom vásznat, bort, gyarmatárút, bútort stb. Egyidejűleg virul a mindenfajta bérletség is és majdnem minden mágnás birtokán zsidó intéző. A zsidók hatalmát s gazdagságát kényelmetlennek érzi a Slachta. Ismét korlátozások íthorni statútum 1520 és a petrikai rendeletek 1532, 1538), de a mostoha bánásmóddal is megküzd a zsidó pénzüzet, a váltóhitelnek bizonyos formája, az úgynevezett *mamran* intézménye, mely a tőke forgalmának nagyobb elevevését adott. A kézi záloghitel roppant elterjedtsége miatt a zsidók lombard-bankházakat alapítanak, például Mark Isakowicz Lembergben, ki a szegényeket kamatmentes kölcsönnel segíti. Az ipar — a nyugati zsidók

viszonyaival ellentétben — rohamosan fejlődik, amit a felsőbbség mindenkép akadályozott; Lembergben például a ruhakészítést megtiltották nekik. Másfelé is. Sopronban már a 14. században nem volt szabad a zsidóknak szabóipart folytatniok, jobb posztóval és új ruhával kereskedniök.³⁴⁾

A lengyel királyok emberies, jó érzése nem sokat ért a reakciónak ama világában. A jezsuiták eretnek-üldöző programjából a zsidók sem maradtak ki. Nem az egyes intézkedések, hogy például az eredetileg minden alattvalóra kötelező fejadó (census capitum) most különleges zsidó jelleget kapott, hogy minden zsidó férfi és nő, a legalsóbb nép mintájára (plebs ultimae classis, mint a cigányok), évente egy forint türelmi adót fizetett (1549); nem is a litván statútum ama határozata (1566), hogy a zsidó nők és férfiak ne viselhessenek aranyláncot s drága ruhákat, vagy a férfiak a kardjukon ezüst veretet — nem a méltatlan és megalázó részletek, hanem a fertőzött társadalmi atmoszféra volt az igazi veszedelem, melyből kisarjadtak ama rendelkezések és — vérvádak. A folytonos izgatás felszínre dobott nem egyet. A jóindulatú Zsigmond Ágost (1548—1572) fölháborodva utalta külön törvényszék elé e hazug pöröket, hogy csak az egész országgyűlés (sejm) jelenlétében legyenek tárgyalhatók. De a gonosz uszítást nem zavarták mérgező munkájában a megbélyegző nyilatkozatok és perrendtartási formák.

Lengyelország és Litvánia egyesítése (Lublin 1569) a zsidók sorsát sem hagyta érintetlenül. Lengyelországban a legyöngült királyi hatalom nem vehette oltalmába a zsidókat a gyűlölet és üldözés ellen, de Litvániában még volt ereje a nemességgel szemben is. Most azonban, a reál-unió után a litván nemesség is lerázza a király beavatkozását, oligarcha-uralmat teremt. A zsidók kiszolgáltatva a földesurak önkényének.³⁵⁾ Másrészt e nagy urak érdeke is megkívánta a zsidó telepest s így ott is lakhattak, ahol addig tilos volt. Ilykép egész új zsidó közösségek keletkeztek. A Jagiello-dinasztia megszűntével a lengyel királyválasztásnak igen fontos szereplője volt a török udvar zsidó orvosa és diplomatája, Salamon Askenázi: neki köszönhette diadalát a zsidók nagy ellen-

sége, Valois Henrik (1573—74). Annál dicsőbb emlékü a felvilágosult Báthory István uralma (1576—1586). Vele végződik a lengyel történelem aranykora. Nemcsak elismerte az általános zsidó-privilégiumokat, hanem két rendeletben tiltakozik a vér- és ostyavád ellen (1576 *juh 5 és aug. 6*), mely — *úgymond* — csak arra való, hogy a népet ártatlanok ellen uszítsák. A hazug vádaskodó halállal lakoljon. Kijelenti, hogy a zsidók az államra hasznos néposztály, kik ép annyi igényi [arthatnak oltalmára, mint a többi polgárok.³⁶) A poseni zsidóknak az ottani zavargások miatt védőlevelet ad (1577) s megfenyegeti a hatóságot, hogy ha csillapítás helyeit — ami kötelessége volna — még szítja a hangulatot, meg fogja bírságotlani tízezer márkával. Báthory a lengyei zsidók jogviszonyait is szabályozta s kiváltságait bővítette. Üzleti szabadságuk a keresztény ünnepeken is korlátlan. A 16. század második felében uralkodik a lengyel zsidók áru- és hitelüzlete: Izsák Nachmánowicz (Lemberg), Afras Rachmaelowitsch (Mohilev) életetők voltak az ország közgazdaságának. Nagyarányú külföldi kereskedelem. Igen fontos üzletág volt a héber könyvek importja, mely a krakói Benedikt Lewit monopóliuma lett (1566).³⁷) E fejlődésben nagy részük volt a külföldi, főleg a portugiz zsidóknak. Don József Nászinak, mert a lengyel érdeket oly sikeresen szolgálta a szultánnál, megengedte Zsigmond Ágost hálából, hogy Lembergben áruházat nyisson s be is rendezkedett ott két embere, különféle kedvezményekkel. Hallatlan mértékben megnőtt az üzlet, hogy Zamojski kancellár új portugiz kolóniát alapított Zamoscban.³⁸) A lengyel polgárok panaszai érthetők, de a zsidó kereskedők is haragudtak a portugál versenyre, amely ellentétet még fokozta a rítus-, nyelv- és műveltségbeli különbség.

Az állami bérletekkel is tovább foglalkoznak a zsidók. Maga Izsák *N'dchimuiowicz* bérbe vette a *lembergi starostaság jövedelmeit* és sokféle vámot. De az illeték-szabályzat zavarossága miatt napirenden voltak a verekedések és „vám-zsarolási“ pörök (extorsio telonei), ezért sok zsidó felhagyott a vámbérlettel s az iparhoz pártol. Itt meg a céhek akadékoskodtak a vallásos jelleg címén, mert zsidók nem tartozhattak a kötelékükbe; sőt, ha tehették, el-

koboztatták a gyártmányaikat, úgyhogy a zsidók a 17. században külön céhekbe szervezkedtek. III. Zsigmond idejében (1587—1632) a jezsuita befolyás kormányoz. Sűrű várvádak. (Szydlov. 1590, 1597. Gostinin 1595. Swinjarowo 1598. Selz 1617. Sochazew 1619. Krakó 1631. Leczyca 1639.) Hatóságilag megszabják a zsinagóga méreteit, nehogy szebb és nagyobb legyen a templomnál. A közhangulat megmértelyező! a vérvádra esküdöző röpiratok. A városi polgárság önzése, kíméletlensége határtalan. A poseni pék-céh privilégiumot kap Hl. Zsigmondtól (1616), hogy kenyeret ne adjon el a zsidóknak³⁵⁾ s a hatóság a városház falára zsidó gúny képet festet. A 17. század közepének zsinatai is buzgólkodnak a zsidógyűlölet tenyésztése körül. (Posen 1642. Varsó 1643.) A litván zsidók szokatlanul kedvező helyzete is ingerelte a néphangulatot. Példán! adómentesen árusíthatták a szeszes Hali, a céhen kívül is folytathattak mesterséget, idegen zsidók is kereskedhettek nagyban, ami a nem-zsidó idegeneknek tilos volt. A túlságosnak talált kedvezmény zsidó-ellenes támadásokra vezetett. (Vilna 1606.) A zsidó létfentartásának örökös nyaggatása miatt a tömegek nagy szegénysége, amit nem ellensúlyozhatott az, hogy egyesek dúsgazdagok lettek.

A 16—17. század fordulóján jelentős változás a zsidók életében: a nemesség felkarolja a zsidó bériőség ügyét, persze, a legszámítóbbról önértékből. Zsidókat tettek bérlőiké s kizárólag közéleti szereplésnek s társadalmi szórakozásnak szentelve magukat, a zsidókra bízzák, illetve rájuk parancsolják a paraszt kizsákmányolását. A zsidó fölállozza magát ura meggazdagodásáért, pedis a saját bőrre ment a dolog. Mert a nemes távol volt, a zsidó pedig otthon; csak őt látta a nép a földesúrtól kívánt gyűlöletes gazdasági tevékenységben s így őellene gyűlemllett föl minden elkeseredése. A litván zsidók konferenciája (1623) megtiltja a pénzverési jog bérlését s egyéb rendszabályokat hozott. Érezték a rendszer veszedelmességét. De hiába. Mert a zsidó bériőség népjóléti s közgazdasági szükségesség volt (só-, híd-, halászat-, malom-bérlet, pálinka- és sörfőzés). A kereskedelmi fölényükből sem sikerült őket kiszorítani. A már említetteken kívül ott van még a krakói

Horowitz-Popper-Landau-Moskowicz-család és külföldiek, Cseh-Morvaország, Bécs, Spanyolország és Itáliából. A lengyel-német kereskedelem egészen zsidó kézben. Európa nagy piacainak üzleti életét litván s lengyel zsidók irányítják. Ukrajna betelepítésekor a zsidók fontos tényező voltak. Az ottani zsidók kitűnnek az iparban is: salétromot is gyártanak s otthonosak a szesztermelésben, halászatban, vadászatban. A keresztények mindinkább megvonják a zsidótól a hitelt, mert a zsidó nemcsak hitelező volt, hanem adós is — s fölmerülven a kérdés, hogy zsidó a zsidónak M-I élezhet-e kamatra, a nagy talmudtudós, Józua Falk Kóhén úgy döntött, hogy a hitelező mintegy üzlettársnak tekintendő az adós vállalkozásában, melyre a pénzt kérte. Eszerint a hitelező is vállal kockázatot, ezért méltányos, hogy haszna is legyen. Ezen fikció lett jogalapja a lengyel-litván zsidók közt a hitelüzletnek s maiglan is fennáll. Különben a kereskedelem kapóssága a zsidók közt megcsappanhatott. Elnyomják. A lengyel országgyűlés (1643) a lengyel kereskedőnek hét százalék hasznót engedélyez, a zsidónak csak hármat. Előfordult, hogy a zsidó 60—150% kamatot volt kénytelen a kölcsönért fizetni. Mind többen menekülnek tehát az iparhoz, melynek különféle ágaiban a zsidók már a 16. század eleje óta jeleskedtek és a céhek hiába akarták őket lehetetlenné tenni; például a lembergi zsidó szűcsöknek — nemesi vevőik is voltak. Keresztény ékszerészek titokban zsidókkal dolgoztatnak.⁴³⁾ E zsidó céhek hamarosan elenyésztek, vagy csak a hitközségen belül tengődtek. Legjobban bírta a krakói zsidó céh-szervezet (1613-ban megerősített statútum): gombkötő, paszomántos, üveges, szűcs, cinöntő, molnár, sapkás, ékszerész, szabó, csiszoló, borbély, hímzők stb. Olyan is akadt, mint a lembergi szabó-céh (1627), mely minden tiltakozás ellenére keresztény segédek is tartott.⁴²⁾

Az orosz birodalom e korszakban még szinte zsidó-mentes.

III. Wassilij Iwanowitsch alatt (1505—1533) a Moszkvába tóduló íengyel-litván kereskedőkkel sok zsidó is ment oda, de valószínűleg csak a zsidó kereskedők kaptak *engedélyt* a letelepedésre.

Rettenetes Iván (1533—1584) ezeknek is megnehezíté a be-

jutást. Azzal is vádolta a zsidókat, hogy az oroszokat eretnekségre csábítják. Tényleg, a 16. század közepén is el voltak még terjedve az eretnek-mozgalmak, melyek a zsidó tanok alapján elvetették a keresztény dogmákat és az ortodox rítust. Ezért gyűlölte őket Iván annyira, hogy Polozk elfoglalásakor a zsidó lakosokat a kereszténységre kényszeríté. Az első Romanov-cár, Mihály, erősen egyházas szellemű. A zsidók csak a birodalom határvárosaiban kereskedhettek. Még a litván nagyfejedelem kérelmére se engedte meg, hogy a pénzügyi intézője, Markowicz Áron Oroszországba utazhasson (1638).⁴³⁾ E konokság nemcsak zsidógyűlölet volt, hanem a moszkovitizmus elzárkózása, mely nekiszegződik minden „idegennek“. Persze, az eféle kirekesztést sohasem vették szó szerint; ellenkezett az uralkodók és az államkincstár érdekével, mint a nyugati példákban is láttuk. Cári engedéllyel is megtelepedtek zsidók Oroszországban. Igazi csapást a második Romanov-cár hozott az orosz, lengyel és litván zsidókra, Alexeji Michailowitsch (1645—1676). a kozák üldözések idején.

3. A lengyel-litván zsidóság szervezete. Adók.

A kasztok s osztálykeretek hazájában, Lengyelországban s Litvániában a kormány alkalmazkodott a társadalmi tagozódásnak e szelleméhez, nem gátolta e különállási törekvéseket; a csoportok szervezkedhettek önkormányzatra — így a zsidók is. E szerint a diaszpóra történetében páratlan zsidó egyházi alkotmány, a „váád sel árba arácót“, a négy lengyel-litván tartomány zsidóságának gyűlése, parlamentje, az a zsidó autonómia, szorosan összefüggött a lengyel közszellemnek ama természetével. A lengyel zsidóság kelletlenül érezte a wojewoda zsidó-bíróságával kapcsolatban fölmerülő hatósági összeütközéseket. A wojewodák a jogbizonytalanság miatt egész zsidó-szabályzatokat adtak ki (a legrégibb 1527, Krakó. Posen 1590. Lemberg 1604). A lengyel-zsidó autonómia kiépítését már I. Zsigmond megkezdte. A kiinduló pont a „zsidó jog doktorainak“ (rabbik) hatásköre, kiket a király nevezett ki a vének fölterjesztésére. Az első ilyen hivatalos „zsidó

jogdoktor“ Lengyelországban az éleseszű talmudtudós, a pilpul-módszer megalapítója, Jákob Pollák volt; 1503-ban nevezték ki. A „doktor“ (kinevezett rabbi) mellett két senior és egy skolnik (senior scholae, scholasticus). A seniorok voltak egy-egy körzetben a zsidó vallási fők. A községben a doktor-rabbi, a kerületek élén a fő-seniorok. Azelőtt a rabbi állami felhatalmazással lett a község vezetője, de a király lemondván a rabbiválasztás megerősítésének jogáról, a 16. század második felében a rabbi fölé kerültek a seniorok, kik a község igazgatását intézték. Csak az ő beleegyezésükkel telepedhetett le bárki a községben és sokhelyütt csak azon föltétellel adtak jogot, ha a kérelmező nem játékos.⁴⁴⁾ Még azt is ellenőrizték a krakói előjárók, hogy nem vettek-e át a tanítók hetenként az előírt tananyagnál nagyobb részt. Az előjárók kötelesek voltak előbb megfizetni az adót, mint a közemberek,⁴⁶⁾ A nem-fizetőket neveik zsinagógái felolvasásával figyelmeztették. További mulasztás következménye a kisebb cherem és — fogság. A magánjogi perek pénzbírságról szóló ítéletei többnyire zsidónémet nyelvűek voltak.⁴⁶⁾ Volt bizottság, mely az erkölcsön örködött (lakmározás, ruha-luxus tilalma). A rabbi aláírta az összes kehilla-határozatokat; enélkül érvénytelenek voltak. Ellenőrizte a választásokat, hogy szabálytalanság ne essék. De a községek kezdi e hatalmat leszorítani. Már rámutattunk, hogy a 17. század nekilendülő zsidó kapitalizmusa a kehilla-vezetésnek minden döntő hatáskörét és dekórumát is szeretné kisajátítani. Családi politika, nepotizmus, megvesztegetés burjánzik a hitközségi életben. Község s rabbi közt bizonytalan jogviszony az állás tartamában s a fizetésben. A község másik vezető embere, a jesíba igazgatója, aki Lublinban, Zsigmond Ágost rendelete szerint (1567) a *rektor* címet viselte.⁴⁷⁾

A hitközségi gyűlések jegyzője, aki nem azonos a titkárral, kellett, hogy tudjon *lengyelül* is s ha nem tudott, az úgynevezett skolnik gondoskodott a fordításról. Több hivatalnokot jelöltek a skolnik szóval, mert a községi élet központja a zsinagóga volt: schola. A skolnik eleinte a káhálnak egyetemes végrehajtó közege (scholae magister, minister), de azután megszűnt a működése:

temetési ügyek, zsinagóga és a wojewoda-bíráskodás skolnikja; ez utóbbinak neve még Syndikus, vagy stadían s a külső hatóságokkal szemben képviselte a káhált.⁴⁸⁾ Krakóban volt még a *kampsor* hivatala, akit rendszeren a vajda nevezett ki: a krakói akadémia növendékeinek adott kölcsönt kamatra (*communis totius Universitatis cracoviensis servus privilegiatus*: az egész krakói egyetemnek kiváltságos szolgája).

A káhál felügyelete kiterjedt az egész zsidó társadalmi életre. A községeket is beszédte. Zsidó-adó többféle volt. A fejadót (1549) már említettük. Azután a „Schoss“, melyet a királyi és egyéb birtokon lakó zsidók fizettek a birtok és fölszerelésének mértéke, a város és a házak nagysága szerint. Ehez járult a földadó, a „kémény-adó“ (*podymne* vagy *szpilkowe*). Továbbá a 15. század vége óta a „Stacyjne“, a királyi udvar vidéki tartózkodásának költségére, mint némely nyugati országban is. Ingatlan-adót a városnak is kellett fizetniök. Tehát a zsidó földbirtok háromszorosan volt megadóztatva: a királyi zsidó-adó (*Judenschoss*). a kémény-adó. Ts a városi birtok-adó. Voltak még kombinált birtok-adók: a hiberna, melyet a föld, a házak, vagy a személyekért fizettek. Litvániában a *poworotne*, mely a lakásbérlőkre tartozott. Azután ital-adók (*copowe*). Egész sereg rendkívüli alkalmi adó (többnyire ismerősek a nyugati országokból): hozzájárulás a háborús költségekhez, koronázási, államadósság-törlesztési adó, ajándékok a szultánnak és a tatár kánnak (*munus tartaricum*), jegy-adó oly városban való tartózkodásért, ahol zsidó nem lakhatott. A vajda és hivatalnokainak fizetése. A földesurak birtokain élő zsiflók a jószágaikért. A városi zsidók a rég bevezetett föld-adót (*census annuus, c. terragii, emphyteusis*). Fizetség a rendőri hatóságnak, fizetni a falak, sáncok őrzésére; kocsi-, híd-, pénzadó: adó a kereskedői jogok megszerzéséért, fizetség a céheknek,⁴⁹⁾ a keresztény intézeteknek és papi akadémiáknak, vagy illetéket leróni zsinagóga engedélyezéséért, keresztény házak birtoklásáért; végül a hírhedt *kozubales*. A községek szükségleteik fedezésére, intézményeik fentartására kölcsönöket vettek fel, úgyhogy a 17. század második felében s a 18. században roppant eladósodtak.

Időnként való összejöveteleken (váád) Kis-, Nagy-Lengyelország, Reussen és csakhamar Litvánia küldöttei is tanácskoztak a bíraskodási, adó- és vallási kérdésekről. Később Wolhynia is csatlakozott. És határozataikat elismerték. Híresek voltak a lublini gyűlések a nagyvásár idején (febr. 2). Rendszeren egy hónapig tartottak. A szabály az volt, hogy „a négy ország nagyzsinatja” évente kétszer ült össze: Lublinban (február) és Jaroslawban (ősszel). Szavazóképes tag átlag harminc (parneszé ha-j'rid = a nagy vásár, illetőleg a zsinat előjárói; vagy parneszé ha-medína — ŰZ ország főemberei). A tulajdonképpeni ügyvezetést a marsalek iparnész ha-váád = a zsinat előjárója) három tisztviselője végezte.⁵⁰⁾ A zsinatnak oligarchikus jellege volt; a községek leggazdagabbjaiból állították össze, de a hat legtekintélyesebb rabbi is tagja volt. Részt vettek benne a litván rabbik is, de nekik (1623 óta) volt külön zsinatjuk. A váád intézménye 138 évig állt fenn, mely a vallási, jogi, erkölcsi ellenőrzés legfőbb fóruma s a kereskedelmi s egyéb zsidó létérdekek oltalmazója volt. Megbízottjai, az úgynevezett *stadlanok* (tárgyalásvezetők) voltak a zsidó ügyek és érdekek szószólói a politikai hatóságoknál, a rendeknél, vagy a királynál is, hogy például a privilégiumokat megerősítse. De a váád-ban is széthúzás lépett föl, mely a zsidó tartománygyűlésekre vezetett (sejmiki) később. Miután a litván zsinat elszakadt a lengyeltől, a közös kérdések megbeszélésére Lublinban és Lecyceben jöttek össze küldötteik. Följegyzések csak a lublini (1633, 1640, 1644, 1655, 166&—1668) és a lecyeei gyűlésekről (1681) maradtak.⁵¹⁾ Kivált a királynak és a főbb hivatalnokoknak szánt összegekről tanácskoztak.

A lengyel zsidók kultúréletének alapja: a tóranitanítás; biblia és talmud. így volt másfelé is. Az elemi iskola (chéder) eleinte magánintézet volt; később a községek is berendeztek chédert. Iskolakötelezettség a 6—13 év. Egy osztályban legföljebb 40 tanuló. Részletes iskolarend és tanterv a krakói Talmud Tóra-egyesületé (1551), melyet később módosítottak (1638).⁵²⁾ A talmudosztályban legföljebb 25 tanuló. A talmudot kezdő chéderben szerepelt a *héber nyelvtan* s a *négy számtani alapműve-*

let is. Az elemi és középfokú chéderben a tanítási idő a honi tanítóknak 12 óra, a külföldieknek 10; a helyi talmud-tanítóké 11, az idegeneknek 8 óra és fizetésük félévre 8, az elemieké 6 forint (ezek krakói adatok).⁵³⁾ Érdekes, hogy a lecycei darsan, Salamon Efrájim, elítéli a szellemi és erkölcsi méltatás nélkül való bibliatanítást, meg a talmudi szörszálhasogatási, a pilpult és követeli a jó modor és illem oktatását is.⁵⁴⁾ A gyermekek csak kivételesen jártak lengyel iskolákba; a gazdagabbak szívesen taníttatták franciául a gyermekeiket. Az igazi talmudstudium otthona a jesíva volt és a nagyobb jesívák állami engedélyt kaptak; mindenekelőtt a lublini. Zsigmond Ágost privilégiumokkai ruhazza föl, melyeket megkapott a lembergi is (1571).

4. *A lengyel zsidók és társadalmi formáik.* *A lengyel zsinagógák. A zsargon.*

Es a vallásnak és a vallási tanulmányoknak e kizárólagosságában nem tompult el a lengyel zsidók életérzése. Például a jegyespárt zeneszóval kísérték az esküvőre.⁵⁵⁾ Később, a terjedő szegénység miatt sok községben mellőzték a zenét. A gazdagok fogatokban, nagy szolgahaddal s zenével vonultak végig a városban s dús lakomát rendeztek. Fő étel volt a hal; a szegények számára külön vendéglátás (armensida).⁵⁶⁾ És játszott a zsidó orchesztrum: hegedű, citera, lant, cimbalom és dob. Az új férj talmudi előadása után megajándékozták az ifjú párt (Dróse Geschank). Az esztelen fényűzés miatt a zsinatok szabályozzák a vendégek számát és az étrendet (1607, 1643—1644). A meghívottak számát öt minjanra (ötvenre) szabták s e rendelkezés megtartását ellenőrizték az előljárók. Szigorú büntetést róttak a parancs megszegőire. A lakoma vagy úgynevezett „Gewärmtes“, vagy Schatzmahl volt. A gettóban az egyemeletes faház dívott és csak nagy városban voltak a zsidóknak kétemeletes kőházaik: megengedték nekik a tűzveszély miatt, például Brestben (1568). Nagy tévedés volna a 16. század lengyel zsidóját a szellemi sötétség és a társadalmi elzárkózás és elhanyagoltság hordozójának

képzeln. Ruházatuk, berendezkedésük: a környezet hatása. Kimutathatók ugyan egyes külföldi motívumok (a bevándorlók útján férkőztek köztük), de az *ó-lengyel slachta viselete lett uralkodóvá a lengyel zsidók közt.*⁵⁷⁾ A férfiak felső ruhája prémköpeny, hátravetett prémgallér s ugyanily süveg, ezüst- vagy aranyöv, gazdagon szegélyezett gallér. A középosztáltnál az ujjatlan parasztköpeny (Subica: a közismert „sübec“), a szegényeknél meg a durva vászonköpeny (sukman) járta. Utazóköpenyt is használtak (kopenják).⁵⁸⁾ A női ruhák: selyem, atlasz, gyöngydíszítéssel. Nanking-kabátok, prém-selyemköpenyek, főkötők és tej dísz voltak a legfontosabb részek. Az ünnepi ruházat a fényűzés netovábbja. Ilyenkor szerepelt a férfiaknál a hosszú kaftán, selyem-felöltő (chalat), magas csizmák, prémek s rókabőr-süveg. (Streimel). Az Egyház is küzdött a luxus ellen (s egyúttal követelte a zsidók megkülönböztetését — sárga főveg által) meg a rabbik is (gazdasági okokból), de hiába. E korban a zsidók fegyvert is hordtak, ami valószínűleg a rablótámadások miatt hírhedt vidékeken volt szokásos.⁵⁹⁾

A lengyel-litván zsidó konyhában is főleg a német és lengyel-orosz izlés honosodott meg. Majdnem kizárólag zsidó szakácsnők. Krakóban a téli félévre 8 forint a fizetésük, a nyárirra 7. (A gazdagoknál 2 forinttal több.) Egyéb cselédség — keresztény is volt, kivált a szombat miatt. Az Egyház és a kormány ezt megtiltotta, főképp a keresztény dajka zsidó-szolgálatát. A keresztény csak alkalmi kisegítőnek szerepelhetett a zsidó házában.⁶⁰⁾ Meg kell még emlékeznünk a lengyel zsidók zsinagógáiról. A galileai s a diaszporabeli zsidók ó-kori zsinagógáit már említettük. A spanyol és portugál zsidók síremlékein is találunk művészetet, hogy figurális díszet alkalmaztak. A zsinagógái művészet nem dicsekedhetik eredetiséggel, de volt benne valami jellegzetesség, mely többé-kevésbé az egyes országok viszonyaiban leli magyarázatát.⁶¹⁾ A lengyel-litván zsinagóga nemcsak vallásgyakorlatra szolgált. Miként a templomokban az országgyűlések, intézmények, testületek tanácskoztak, úgy a zsinagógában is nyilvános gyűlések zajlottak le, törvénykezés, meg községi választás (a jeruzsálemi szentély sem volt

kizárólag a kultusz, hanem az egész nemzeti, politikai élet központja is, népgyűlésekkel, baljóslatú tüntetésekkel, kivált a lázadás idején). A lengyel zsinagógának e sokféle használata megkívánta a tágas helyiséget. A virágos udvar az épület központjába, az imaterembe vezetett, mely például Krakóban és Prágában (Altneuschül) kéthajós rendszerben épült. E zsinagógáknak két gótikus boltozatuk volt, két kerek oszlopon, melyek közt az almemor állt. De a legtöbb zsinagóga Reussen, Wolhynia és Podóliában háromhajós. A boltozat itt négy kerek, vagy sokszögű oszlopon nyugodott, melyek négyszöget alkottak és középen az almemor. A frigyszekrény a keleti falnál, valamivel magasabban s rajta többnyire ornamentika. Krakóban előtte függött az örök-mécs, más zsinagógákban a nyugati falon. A női zsinagóga, vagy egy szinten a férfiakéval, vagy egy emelettel följebb. A tűzbiztonság érdekében s a szimchát-tórai körmenetek számára igyekeztek szabad teret hagyni a zsinagóga körül, melyet egy kissé mélyebb fekvéssel építettek (a 130. zsoltár versére való hivatkozással: A mélységekből hívlak, óh, Örökkévaló). A magasabb elhelyezést már a királyi rendeletek is tiltották.

Leggyakoribb a *gót-stílus*, de a *renaissance* is előfordul. Persze, nagyon szegényes az olasz templomokhoz képest. Ízlésebbek a *nyugati barokk* hatása alatt épült galíciai zsinagógák. A sok tatár és kozák támadás, az üldözések magyarázzák a lengyel s litván típust: várszerű toronnyal és bástyákkal. Megtörténi, hogy a király csak úgy engedélyezte, ha a tetőt berendezik lövési célra s a zsidók gondoskodnak védőrségről. (Például Luzk.)⁶²⁾ E zsinagógák kezdetben fából készültek. A 16. század második fele óta a nagyobb városokban kőből is. A lengyel fa-zsinagógák valószínűleg a nemesi házakat utánozzák, magas barokk-tetővel, szögletes előépületekkel, piramis-tetőzettel.⁶³⁾ Sok zsinagógán festészet s dekoratív elem. Híres a jablonowi, melynek falai tele festve. A fölszereléshez tartoztak még a fa-, kő- és ércablák, melyeken megörökítve a község történetének nagyobb eseményei, bibliai s talimudi mondások, néha a hétkarú menóra, a kóhén-kezek, a zodiacus, körülvéve e szavaktól: „Légy bátor, mint az oroszlán“ (a

jabíonowi zsinagógában feltűnően sok állatkép). E képeknek nincs jelképes értelmük; a művészi fantázia termékei épúgy, mint a szentföldi városok odavetett vázlatai, geometriai díszek és a lengyel sas. Rendkívül nagy művészettörténeti beccsel bír sok zsinagógai szerelvény. A házi használatra készült rituális tárgyak is (menóra, kehely, szeder-tál) iparművészeti értékűek s ugyanígy jeleskedtek a lengyel zsidók a pénzverésben és a vésnök-ségben (pecsétnyomók).⁶⁴) A művészetben magát kiélni nem tudó teremtmény képzelet kifejezési formákat talált a népdalban, a gyermek-rímekben, példabeszédek, játékok, néphistóriák és más eféle műfajokban.⁶⁵)

A keleti zsidóság szelleme a népies, a rabbinikus és misztikus irodalomban tükröződik, mely utóbbiról külön lesz szó. A szláv zsidók a legrégebbi időkben a kiewi fejedelemségben s a Kaukázus tartományaiban *az ottani nyelveket beszélték*.⁶⁶) Csak a tömeges német bevándorlás (kivált a 14. század közepén) tette a nyelvüket németté, szlávval és héberrel vegyítve. Ez a jiddisch. Viszont a zsargonnak német, román és sémi elemei közt nagy tért hódít a szláv a 16—17. században. De már akkor is különböző dialektusok. Ugyanaz a szó, ugyanegy sorban, vagy mondatban eltérően írva.⁶⁷) A zsargon irodalmi nyelv általában a hochdeutsch-hoz közeledett, melytől nemcsak a héber és a román elemek és a középkori németiség maradványai választották el, hanem elütött tőle a szabadabb mondatszerkezetben és különleges formaképzésben, bizonyos elő- és utóragok sűrű használatában.⁶⁸) Évszázados fejlődés kellett hozzá, míg a zsargon szilárdabbá alakult. Zsidó-német nyelvű pentateuch-fordítás már a 16. század első felében forgalomba került. (Konstanz 1544.) Rendkívül népszerű volt a bibliai Sámuel-könyvek költői feldolgozása. A „Smuel-Buch“ eleven verseihez pompás s nagyon kedvelt, a későbbieknek mintául szolgáló melódia is.⁶⁹) Aztán egyéb szentírási könyvek és rituálék: Frauen büchlein (Krakó 1577). Zsargon-imakönyv. (1594. Híres a Korbán-Mincha.) Továbbá Techinnák (könyörgések), a nők vallás-gyakorlati céljaira. Épületes olvasmányok például a C'énah-u-R'énah. mely a nyelv fejlődése szempontjából is igen fontos. Sti-

lusa az úgynevezett Weiberdeutsch.⁷⁰⁾ Még külföldi regények, históriák is szerepelnek zsargon nyelven, pl. az Itáliába telepedett nagy-német zsidó nyelvész, Élija Levita „Bovo-Buch“-ja a „Sir Be vis of Southampton“ angol regény feldolgozása. A Dietrich von Bern-monda is korán bejutott a zsargon-irodalomba.⁷¹⁾ A 16. század lengyel zsidósága fölkarolta a világi műveltséget. Tanulságos, hogy a Sulchan Áruch döntő szavú tekintélye, Isszerlesz Mózes, bibliamagyarázatában bölcsészeti és természettudományi értelmet zésre is hajlik.

Ismeri Aristoteiest (Majmúni és a francia-zsidó vallásr bölcse, Gerzonidesz műveiből).⁷²⁾ Meglepő bátorság volt ez; kivált egy talmudtudós részéről oly korban, melyben a filozófia majdnem eretnekségnek számít. Egy másik talmudtudós, Mordecháj Jaffa is Majmúni bölcsezetének hatása alatt áll. Jákob Kopelman (1550—1598) a 15. századbeli vallásbölcse, Albo József rajongója.⁷³⁾ Ugyanígy van vele a kimagasló tekintélyű talmudista, Méir Lublin tanítványa, Gedalja Lipschitz. Persze, akad nem egy, aki állást foglal a filozófia és a tudományok ellen, de az ilyen felfogással szembeszáll például Ábrahám Horowitz, aki a talmud nevében követeli az általános műveltséget.⁷⁴⁾ Nagy a héber könyvek keletje. Nyomdák egyre-másra (Krakó 1530, 1534). Már említettük a külföldi könyvek behozatalának privilégiumát. Báthory István is adott ilyen jogot Kaiman Joffenak (Lublin 1578).⁷⁵⁾ Majmúni tanulmánya terjeszté a lengyel zsidók közt a filozófia ismeretét; sokan orvosnak képezték ki magukat Páduában s Bolognában. Lengyelországban udvari orvosok is. De az ország zsidóinak túlnyomó többsége gyanakvással és idegenkedéssel néz a kultúrára.

5. A lengyel nemesség és a zsidók. A kozák lázadás.

Még a 17. században is tartó nyugati zsidó-bevándorlásnak véget vet a kozák lázadás. A király és a nemesség általában a zsidók pártján — érdekből, míg az Egyház és a városi polgárság ellenük. A helyzet legjobban kiéleződött Ukrajnában. E tartomány

a 17. század közepén magában foglalta Podólia délkeleti részét, a kiewi és cernigowi kormányzóság egy darabját, egész Poltawát és Jekaterinoslaw és Cherson-kormányzóság jókora területét. Három nép lakta: a lengyel, az ortodox orosz parasztság és a zsidók. Az utóbbiak közt a hagyományos bériőség. Hihetetlen mérvű latifundium-rendszer. A dúsgazdag főurak lengyélésítették s katolizálták az ortodox parasztságot, melynek vallását lenézték. Ez még nyomasztóbbá tette a paraszt gazdasági igáját. De a zsidókat szerették a földesurak, mert levették róluk a birtok-igazgatás gondját Mindenféle jövedelmet bérbe vettek tőlük a zsidók, míg ők politizáltak és mulattak. A zsidó pedig — ura érdekében — minél nagyobb fizetséget akart kipréselni a parasztból, bár korán sem adta oda magát minden bérelő vak eszköznek. De a gyűlölet mégis csak a mágns, a „ljach“ zsidó képviselőjéhez tapadt.

A lengyel királyok állambiztonsági érdekből akarták volna fegyelmezni a kozákokat, de nem sikerült. A kozákok meggyűlöltek a lengyel nemességet s különösen az erőszakos katolizálás belevitte őket a paraszttal való szövetségbe annak elnyomói, illetve az elnyomó nemesek képviselői, a zsidók ellen.⁷⁶⁾ Bogdan Chmielnicki (1595—1657) a „pogromok atyja“.⁷⁷⁾ A tatárokkal szövetkezik a zsidók és lengyelek ellen. Kis-Oroszország, Podólia és Ukrajna seregei támadásra készen. Ezek az úgynevezett haidamakok (párthívek) vadállatok módjára rohanták meg a lengyeleket és zsidókat. A legsötétebb gyász e városnevekben: Niemirow, Tulcyn, Horn el, Kiew. (Egyes zsidók a kolostorokba húzódhattak.) Új sorozat: Polonja, Ostrog, Zaslav, Starokonstantinow, Bar. A lengyelek folytonos vereségei miatt tovább zúdul az áradat: Brody. Dubno, Kremeniec, Brest-Litowsk, Pinsk, Kobrin, Lublin, Zamosz. A lebergiek — nagyoobrészt a zsidók — váltságdíjat fizettek. Narolban 12.000 zsidó pusztult el. Kremeniecben sakter-késsel vágtak le többszáz gyermeket s gúnyosan kérdezték a hulláktól, hogy rituális volt-e a vágás; aztán a kutyáknak dobták őket. Az 1648. évnek rémségei után, a békekötés alapján kiűzik őket Ukrajna, Podólia egy része és Fehér-Oroszország nagyobb területéről (1649). A király mindenféleképp igyekezett a szerencsétlen

községeken segíteni. Újra harcok (1651). A kozákokat leverték. A lengyel seregben zsidók is harcoltak. A békekötésben újra megengedték a zsidóknak, hogy Ukrajnában lakjanak és bérlők lehessenek. De Chmielnicki harmadszor is nekivág — török segítségével, majd elfordulva szövetségesétől, ügyének megnyeri a cárt, ki-nek ezért odaadja Ukrajnát és tartományait. Ez a megegyezés alapította meg európai Oroszország területi túlsúlyát. Alexei Michajlowitsch cár bevonult Litvániába és Reussenbe (1654) s megengedte több városnak a zsidók kiűzését. Az oroszok lemészárolták Mohilev zsidóit (1655). A witebski zsidók a város 14 heti ostroma alatt hőiesen védekeztek a többiekkel együtt, végül megtört az ellenállás. A zsidókat fogságba hurcolták. Sokat szenvedtek az oroszoktól a vilnai zsidók is. A várost porrá égették (1655). X. Károly svéd király betörése még tetőzte a zavart, de az ő katonái csak raboltak. Ráadásul Carniecki lengyel diktátor serege, aki kémkedéssel vádolta a zsidókat, pedig már előzőleg önfeláldozón küzdöttek a kozákok ellen — iszonyú pusztítást visz véghez a zsidók közt. Hiába harcoltak együtt a lengyelekkel a svédek ellen, tekintet nélkül arra, hogy a svédek közt is voltak zsidó katonák.⁷⁸⁾ Gnesen, Lissa, Grätz, Gombin, Kaiisch, Opatow és még sok helyen borzalmasan bántak a lengyel csapatok a zsidókkal. Midőn két évi svéd uralom után a lengyelek bevonultak Krakóba, szörnyű napokat éltek át a zsidók. A háborús zsidóirtásban, mely egész 1660-ig dühöngött, mintegy 700 község pusztult el s vagy 200.000 zsidó. Legtöbb a kozák Ukrajnában. A lengyel Ukrajna. Wolhinia és Podóliában a zsidó lakosságnak alig egy tizede maradi meg. A zsidóság példás áldozatkészséggel karolta fel a szerencsétlen hittestvérek ügyét. Kivált Olaszország segített. A livornói község a tagjaitól külön adót szedett e célra: jövedelmük 25%-át.⁷⁹⁾ De a régebbi idők gazdasági s szellemi nagysága többé nem volt elérhető. Az újraépítést maga Jan Kázmér király is elősegíté, amiben bizonyára a lengyel zsidók felhatalmazott képviselői, a főszyndikusok befolyásolták. A szyndikus közvetített a király és a zsidó nagyzsinat közt. Áldásosan működött e tisztségben Móses Markowicz; a hazatérők számára kieszközölt adómentességet —

a fejadó kivételével — s egyéb könnyítések. Többek közt azt is, hogy az erővel áttérített árvák ismét a zsidóságban neveltessenek. Különféle városok zsidó-privilégiumait felújították. Krémeniecz zsidói azt is elérték, hogy a vásárokat szombat helyett kedden tartották.⁸⁰⁾ De az országgyűlés, meg a lengyel-litván városok tovább áskálódnak a zsidók létérdekei ellen. *Vér- és ostyavádak.* (Lemberg 1664. Brest-Litowsk.) A gyűlölködő papság és a slachta ellen a király tehetetlen. A nemesség zsidógyűlölete a lengyel országgyűlés hangjában is megnyilvánul, ahol „zsidó perfidiát“ emlegettek s becsmérő szóval illették a zsidókat (parch, psiawiára). Mindebben az ősi taktika: hogy a nemesség és a papság a népnymor miatti elkeseredésnek a zsidóságot dobják oda bűnbaknak.⁸¹⁾ De a papi intézetek rabló ifjúsága ellen Posen és Lemberg zsidói összeállnak védekezésre s ez a bátorság oly hatást tett, hogy a krónikák is megemlékeznek róla.

Sobieski János (1674—96) nemes, szabadelvű uralkodó, védelembe veszi a zsidókat, de a sorsukon nem tudott változtatni. Lengyelország s Litvániának akkor 180.000 főnyi zsidósága volt, de fizikai s erkölcsi ereje kimerülve. Lengyelország a 17. század végén sa 18. század elején rohamosan hanyatlik s vele zuhan a zsidóság is. Sobieski utóda, a szász II. Ágost (Frigyes Ágost 1697—1733) csak siettetette Lengyelország bukását. Addig csak a zsidó bankárokat ismerte. Szászországi bankárja és diplomáciai ügynöke is zsidó volt: Bermann (Behrend Lehman) Iszáchár Halévi. A céltalan háborúk és belviszályok zűrzavara súlyosan nehezedett a zsidóságra. A varsói „néma országgyűlés“ (1717) a lengyel-litván zsidók évi fejadóját 280.000 forintra emelte fel.⁸²⁾ Csapás volt rájuk a hivatalnokok új rendszere, hogy zsarolják a zsidókat, mintha az szabályszerű járandóságuk lett volna. Ha valamelyik pénzt akar, egyszerűen a legközelebbi községhez fordul s ha ez nem hajt a szép szóra, kezdődik a zaklatás és erőszakosság. Vesztegetések, meg a slachta kíméletlensége. Ha a zsidó a bérrel megkésétt, a földesúr a börtönbe dobatta, vagy ha tetszett, a gyermekét áttérítette és a zsidó bérlő védtelen volt, mint a — jobbágy.. De voltak a gazdáik közt jobbérzésűek is.

6. A zsidó bérlő. Keresztem) és zsidó céhek. A lengyel zsidók külföldi kereskedelme a 17. és 18. században.

A lengyel zsidó még a 18. században is kereskedő és bérlő, kivált a gabonatermő Podólia és Wolhyniában, meg az erdőségekben gazdag Litvániában. Akárhány nemesnek nélkülözhetetlen volt a zsidó, a slachta mégis kicsikarta II. Ágosttól, hogy a zsidók az állami bérletekből s a királyi uradalmak vezetéséből eltávolítandók. Csak ha nem akadna megfelelő keresztény, vállálhatnak vámfelügyelőséget (1703. országgyűlés). A király megtiltja a lublini zsidóknak a kereskedést (1720) s rájuk parancsol, hogy adják vissza a keresztényektől kapott bérleteket. Máshol meg roppant adókkal bénították meg a zsidó kereskedést. A céhek megtiltják a zsidóknak, hogy a keresztényektől elfogadjanak rendelést. A király megerősíté ugyan privilégiumaikat, de mit sem használ a jezsuita reakció ellen. Állandó izgatás: zsidó boszorkányság s varázslás emlegetése⁸³⁾, mint ezt a Nyugaton is ráfogták a zsidóságra, ismételt tilalmak zsinagógák építése, sőt kijavítása ellen. Ha kivételesen meg is engedik, nem lehet külön egy közönséges lakóháznál. A püspök bezáráthatta körzetének zsinagógáit, de magas váltságdíjért újra megnyithatták a zsidók.⁸⁴⁾ A középkor felújítása: egyházi processziók előtt ne mutatkozzék a zsidó; nem lakhatik kereszténnyel egy udvarban s más eféle ismert, megalázó zsinati rendszabályok. A lembergi zsinagógában rendőri beavatkozással kényszerítik őket a misszionáriusok meghallgatására.⁸⁵⁾ Az eretnekség miatti aggodalom annyira megy, hogy megtiltják a héber nyelven való imádkozást és a kultuszt rendőri ellenőrzésnek vetik alá.⁸⁶⁾ Nagy missziós tevékenység. A lucki érsek egy szép napon megjelent a brodyi zsinagógában s a város zsidóit vitára szólította (1743). A prozelyta-szerzés gyanúja is vértanúvá tette a zsidót, mint a lembergi Chaim Reizes esetében (1728), aki a vizsgálatot vezető érseknek latin nyelven fejezte ki méltatlankodását.

A lengyel zsidók ellen a 18. század első hat évtizedében húsznál több vérvád. Persze nem vallásháború a cél, hanem a zsidóság gazdasági letörése s agyonkorlátozása. Ezt el is érték.⁸⁷⁾ Nagy port

vert fel a poseni vérvád (1736—40). A lengyel zsidók küldöttségben kérték XIV. Benedek pápa védelmét, aki bullát adott ki a vérvád ellen a lengyel püspökökhöz (1751). Az utóda, XIII. Kelemen szintén ily oltalomban részesíté őket. De az igazságért és emberiségért való síkraszállás nem érvényesülhetett a lengyelek gyűlöletet tájékozó vérvádas irodalma miatt. A jellemtelenül hazug aposztata, Jan Serafimowicz (azelőtt brest-litowski rabbi) vitte a szót. Elképesztő, gonosz állításait Zaluski József *püspök* cáfolta meg. Az orosz zsidókat egyelőre megtűrték. Egyesek annyira asszimilálódtak, hogy még az udvar is szívesen látta őket. Pl. a hitehagyott Stefan von Hadén, a cár orvosa. Sok zsidónak szerzett letelepedési jogot Oroszországban. A külföldi zsidók betódulása visszahatást keltett, de azért többen kereskedelmi engedélyt, sőt megbízást kapnak a moszkvai udvartól.⁸⁸⁾ Nagy Péter (1682—1725) nem sokat foglalkozott a zsidó-kérdéssel. A korlátozások meghagyása nem bizonyítja zsidógyűlöletét, valamint az, hogy egyes zsidók letelepedhettek Pétervárott, nem jelenti a zsidó-barátságát. Se az, hogy udvari bolondja és kedvence volt a marrán Jan d'Akosta (Lakosta). Már I. Katalin idejében (1727) kiűzték a zsidókat Ukrajnából s az orosz városokból, de a befolyásos, dúsgazdag zsidók maradhattak, pl. Levi Lipman, az udvari főkomisszárius és kamarai ügynök; vagy Pétervárott a pénzverőnek ezüst-szállítója, Sundel Hirsch.⁸⁹⁾ A zsidók letelepedésének joga napirenden marad. Kereskedelmi szabadságukban nem volt köszönet. Előírják nekik, hogy csak nagyban kereskedhetnek s a behozott áruért áruval fizessenek, de pénzt nem küldhetnek külföldre (1731). Maguk a keresztény kereskedők panaszkodtak Anna cárnőnek, hogy a zsidó kis-kereskedelem tilalma kárt okoz nekik s ezért engedett is.⁹⁰⁾ Ezen enyhébb zsidópolitikát lerontotta az (ismét felmerülő) prozelytaszerzési vád. Újabb elégetések (1738). De azért a cárnőnek is kedveltje volt a nagy financier, Lévi Lipman, akire Biron, Kurland hercege rábízta az egész tartomány pénzügyi igazgatását.⁹¹⁾ Mindez megfordul Erzsébet uralma alatt (1741—62). Fanatikus ortodox. Erőszakosan téríti a mohammedánokat s a zsidókat kiutasítja (1742), ami ellen városok és különféle érdekeltségek tilta-

koznak, gazdasági okokból. A vakbuzgó cárnő kérlelhetetlen: Krisztus ellenségeitől nem akarok anyagi hasznot — volt hajthatatlan elve. Mintegy 35.000 orosz zsidó hagyta el az országot 1753-ig. Erzsébet annyira ment gyűlöletében, hogy a marrán orvost, Antonio Szanchezt törülte a pétervári akadémia tagjainak sorából, amely eljárást a híres matematikus, Euler is elítélte.⁹²⁾ A kozák üldözések idejében (1648—49) mintegy 180.000 főre leapadt lengyel-litván zsidóság 1760 körül 621.000-re gyarapodott, tehát az összes lakosság 24—25%-a. Vagy négyötöd része a városokban, a többi falun. Foglalkozásuk továbbra is: kereskedelem, hitel, bérlet és ipar. A városi hatóságok mindenkép elgáncsolnák a verhetetlen zsidó kereskedelmet. De nem bírják a jelentős privilégiumok miatt (IV. Vladislaw 1633. Wisnowiecki Mihály 1667 és Sobieski 1678.) Krakóban kegyetlenül elfajult a gazdasági harc. Elrendelik (1750), hogy a zsidók a szeszért nagyobb adót fizesse- nek, mint a keresztények. Hányszor kobozták el ott a zsidók áruit. Ugyanígy Lembergben. Máshol meg csak az elővárosokban keres- kedhettek. A hatóság és polgárság kifogyhatatlan a zsidók üzleti zaklatásában. Csak a vásárokon és a nemzetközi piacokon rendü- letlen a régi pozíciójuk. Lublin, Jaroslaw s a litván Selvva a zsidók- nak köszönhették gazdasági jelentőségüket. Még nagyobb szerepet játszanak a német Messeken. Lipcse a 15. század óta egyik gaz- dasági gócpont s a városnak is nagy adójövedelme volt a lengyel zsidóktól, mert magasabb illetéket kellett fizetniök, mint a keresz- ténynek. Jókorá összeg fejadó! s az áru értékének 1%-át. Ékszer- kereskedők, ha 2000 tallérnál többet árultak, fél %-ot. Idővel mind leleményesebbé vált a megadóztatás.⁹³⁾ Már 1541-ben híres a likocyni Híja Moesewitsch Doktorowitsch, aki lipcsei és nürnbergi kereskedőktől 1900 arany forint ára ékszert vásárol s ellenértékű] 400 mázsa litván len szállítását vállalja magára Vilnában.

A lipcsei nagyvásár lengyel-zsidó résztvevőinek átlagos száma (1675—80) évente 416 és 1691—1700 években már 834; 1789-ben 1372. Befolyásolták ezen arányt Frankfurt a. d. O. és Breslau piacai, melyek sokat elvontak Lipcsétől. Frankfurt a. M., Nürn- berg, Köln, Hollandia, Belgium és egyéb országok nagy piacait is

megtalálják a lengyel zsidók. A német-lengyel kereskedelmet túlnyomóan ők intézik. Lissa egyik legfontosabb posztó-piac. A keresztényeknél erősebben forgalmazzák a fűszer-, selyem-, gyapjú-, len- és vasárukat, bár nyílt ruhásboltjuk nem lehetett. A lissai zsidók számbeli túlsúlyára való tekintettel külön zsinagógát rendeznek be nekik a főbb városokban. Brody a középeurópai áruforgalom egyik központja; itt szintén a zsidók az elsők.⁹⁴⁾ Nagy keletje a gyapotszövet, díszárak s orosz prémnek. Általában Kelet-Galiciának bőséges kivitele: állatok, méz, viasz, szesz, szárított bőr, petróleum, liszt, gyapjú — mindezt kicserélve német árukért és Svájc, meg Franciaország luxus-cikkeiért.⁹⁵⁾ Podólia, Ukrajna, Tatárország, Moldva, Oláh- és Törökország részben innen szerezte be életszükségeit. Itáliába ékszereket vittek a lengyel zsidók, Amsterdamba könyveket. Csupán Bródyn át évente 1200 mázsa viaszt szállítottak Litvánia, Orosz- és Törökországba. Eladtak 500 mázsa mézet, 4000 mázsa faggyút, 5000 mázsa salétromot, 4000 mázsa kávé, bors és cukrot, 300.000 nyúlborrt és 200.000 tallér ára koralt és színes selymet a 18. század közepén. Bródyban virágzott még a lókereskedelem. E nagyszabású tevékenység dacára tönkrementek a kereskedők, a lengyel kormány oktan gazdasági politikája miatt: maximálták a keresztények és zsidók üzleti nyereségét. Azután a zsidók és a különféle szektáriusok 10% beviteli vámot fizettek, a katolikusok csak 8-at; a kiviteli vám az előbbieknél 12, az utóbbiaknak 10%. Ily formán a zsidó, hogy árulhasson, kénytelen volt túl olcsón adni; nem kereshetett s keresztény társát is, aki persze sok vevőt elveszített, magával rántotta. Az általános romlást még növelte, hogy az 1648—58. évi pusztítások következtében a hitelélet megakadt.⁹⁶⁾ Az Ínségre hivatkozva, az adósok nem fizettek a zsidó hitelezőnek. Aztán a törvényhozás megszabta, hogy a zsidó hitelező legfeljebb 20%-ot vehet, számításon kívül hagyva, hogy többnyire idegen pénzt adott kölcsön, melyet ő maga is jól megfizetett. A zsidó nagyzsínat üdvös határozatokkal igyekszik megtámogatni a honi zsidó kereskedelem érdekeit a jogtalan és túlzott verseny ellenében. A zsidó bérlő is sirathatta a régi jó világot, mégis ragaszkodik a megszokott

keresethez. Bérletében: malmok az egész személyzettel, tehenészei, gyümölcsösök, tavak, hidak, kitermelésre való erdők, gabonatermés stb., de leginkább a szeszfőzés és italmérés. Jogaikat megnyirbálják s a bérösszeget jól felrugtatják. A bérlő érdekeinek biztosítására szolgált a *chazáka*, hogy akinek már volt három évig árendája, vagy ilyenre vonatkozó szerződése, az — miként a litván zsinat kimondta (1623) — élethossziglan való s örökbe adható elsőbbségi joggal bír a többi igénylővel szemben. Ez az intézmény eleinte a gyöngéket védte, később ép az ellenkezője lett s a kábáinak nagy^jövédelmi forrása. Tehát a földes-úr nem választhatott szabadon a jelentkezők közt, csak azt, akinek volt *chazákája*. Ha túltette magát e követelményen, nem volt biztosítéka, hogy fizetés - képes bérlőt kap.⁹⁷⁾

Minden ellenzés dacára a *chazáka* fennállt 1781-ig. De különben is nyomorgatják a zsidók bériőségét. Sok helyiségből kiutasítják őket (1721) és megtiltják az italmérést, a privilegizáltak kivételével (1768). Roppant küzdelmes a zsidó iparos sorsa, bár kiválóságát elismerik. A krakói paszományosok és gombkötők a lengyel nemesek és kolostorok szállítói. Przeinsylben az arisztokrata nők és a papság zsidó szabókkal dolgoztatnak. Hasonlókép Luzk és Kleidany zsidó szűcseivel és szabóival. Ljubomirski herceg sok megbízatást ad Ábrahám paszományosnak és Czetwertynski hercegnek zsidó az ékszerésze. Helyenként a zsidó lakosság többsége iparos. Legnépszerűbb a szabó- és szűcsmesterség. Utána paszományosság és az aranyművesség. Ez utóbbi a zsinagóga és a házak díszítése körül is talál dolgot. A 18. század közepe táján Lemberghen 24, Zolkiewben 26, Bródyban 20 aranyműves úgy, hogy néha a keresztény céhek hatásköri megegyezést kötöttek a zsidó céhekkel.⁹⁸⁾ A kozák harcok nyomában járó összeomlások után a zsidók sereglének az ipari foglalkozásokhoz s létérdekeik oltalmára kiépítik szervezeteiket. Mintául vették az általános céh-szabályzatokat, pl. a krakói szűcsök (1613), a przemysli szabók. A belépő úgynevezett „pergamen-levelet“ kapott, mely a szabályokat tartalmazta.

A zsidó céh-szabály 1715 óta csak házas embernek engedte

meg az ipart (a keresztény céhek példájára), hogy a nős, családos férfit védje a versenytől.⁹⁹⁾ A darabonként való díjazás csak kivétel, pl. Lissában, ahol darabjáért 15 garast fizettek.¹⁰⁰⁾ A céhek elsősorban honi segédet alkalmaztak. Lissában az idegen segéddekért személyenként 10 forint illeték járt. A versenyt szigorúan ellenőrizték. Luzkban — nagyon sürgős esetektől eltekintve szabó nem vállalhatott ruhajavítást, ha tudta, hogy a rendelő-állandóan másnál dolgoztat.¹⁰¹⁾ Félünnepeken szünetelt a munka, kivéve, ha nem tört halasztást.¹⁰²⁾ A zsidó céhek társadalmi jólevest is gyakoroltak s híven vigyáztak a vallásos követelményekre, mint ahogy a keresztényeknél is kidomborodott a vallásos jelleg. A zsidó szabók ügyeltek például a sáátnéz-tüalomra (Deut. 22. 11. Gyapjút és lent nem volt szabad együvé szőni), ami szép jövedelmet hajtott a céh patrónusának, mert ő egyedárusa volt a fonalaknak, melyekkel szabad volt varni. A nem-céhbbeliek portékáját elkobozták s a tulajdonosát kiutasították a városból, ha zsidó volt is.¹⁰³⁾ Csak kivételesen engedték meg az ilyennek, jó fizetségért, a mesterség folytatását. A zsidóknak is sok pénzébe került, míg a keresztények egy-egy céh alapításába beleegyeztek s akkor is temérdek korlátot szabtak, pl. hogy kereszténynek nem adhatnak el; egyes cikkek készítése tilos volt. Bénítólag hatott a hivatalos felügyelet s a káhal kéretlen gyámkodása. Mind e viszontagságok közt nagy befolyással bírt a zsidó céh-rendszer a lengyelítván zsidók gazdasági fejlődésére s nyomai érezhetők a 19. századig.¹⁰⁴⁾

De a virágzást lehetetlenné tette a borzasztó adóteher, mely szégyenletesen és megroskaszton nehezedett a lengyel zsidókra. Rendes és rendkívüli adók. A hátralékosokat, ahol érték, elfogták s börtönbe dobták. Megfenyegették a zsidókat, hogy ha az autonóm zsidó szervek nem szállítják pontosan a kivetett adót, az egész birodalomban elkobozzák a zsidók áruit, becsukják a zsinagógákat s a zsidók házait keresztényeknek adják. A községnek nem maradt más hátra, mint jól megcsavarni az adóprést. Hírhedt volt az 1650-ben elrendelt „korobka“, melyet minden elképzelhető tárgyra kiróttak; az intézmény határtalan kizsákmányolásra vezetett. A

nagyzsínaton heves viták kerekedtek e visszaélések miatt, ami lényegesen hozzájárult az autonómia szervezetének felbomlásához.¹⁰⁵⁾ Az adóprés csakhamar felmondta a szolgálatot, a káhál kénytelen nagy kölcsönöket felvenni, nyakig merült az adósságba/ az összeomlás elkerülhetetlen volt. A lengyel országgyűlés megszüntette a zsidó nagyzsínatot, a „váád“-ot (1764). Ez a változás még növelte a bajt, a terheket. Mert a fejadó-átalány helyébe lépett a népszámlálás alapján való beszedés s míg 1650-ben a fejadó 70 ezer forint volt, 1699-ben 21 ezer, 1717-ben 220 ezer, addig 1765-ben 859.318 forint, tehát a tizenkétszeresére rúgott, már pedig a zsidó lakosság 1667—1765 közt 290.000-ről csak 453.642-re, alig a kétszeresére emelkedett.¹⁰⁶⁾ Litvániában is tekintélyes gyarapodás: 60 ezerből 220 ezer forintnyi adó lett. A 18. század új adói közt jellemző a zsidók politikai helyzetére a „jegy-adó“, melyet egyes városokban fizettek a zsidók az ideiglenes olt tartózkodásért.

A lengyel-zsidó egyházi szervezetnek alapja a káhál (hitközség) volt, széleskörű hatalommal. A lengyel társadalomnak jellegzetes kaszt- és osztály szelleme uralkodott a káhálban is. A hajdani zsidó életben mindig elismert szellemi fölény jogcímét elhalványítja, háttérbe szorítja a hivatlan személyi érvényesülés, a káhál-vezetés zsarnoksága. Szertelen protekcionizmus kap lábra. A hatalmasok egy-egy pártfogoltjukat egyszerűen beültették valamely rabbiállásba, a régit meg elküldték. A gazdasági hanyatlással együttjárt a káhál erkölcsi süllyedése.

A község adókiivetési technikája egész hivatalnoki kart kívánt. Csak a legszegényebbek kaptak engedményt. Akinek nyílt üzlete volt, 300 forintot fizetett s akik a külföldi piacokat is látogatták, 500-at.¹⁰⁷⁾ A község fentartásának legfőbb támasza a chazáka volt, hogy t. i. valakinek másokkal szemben megingathatatlan, elsőbbségi joga van valaminek birtoklásához. Ez az intézmény már a 16. században megvolt az egyházi államban. Miután Rómában bevezették a gettót, IV. Pius pápa a gettó lakosai számára elrendelte a „Jus Gazaga“-t (a héber „chazáká-ból), hogy a háztulajdonosok ellen védje őket.¹⁰⁸⁾ Ha t. i. valaki három éven

át bérelt egy lakást, akkor elévülhetetlen s át is ruházható előjogot szerzett arra a lakásra más bérlővel szemben s a lakás bérét nem is emelhatték. De a chazáka-jövedelem nem segített a káhálon. A háborús nyomor, a vérváddal együttjáró költségek, a szindikuszok utazásai, a községek újjászervezése rengeteg pénzt nyeltek el, tehát jött a temérdek adósság — keresztény hitelezőknél: magánosok, papság és a szerzeteknél. A tartozások betáblázva a káhál ingatlanaira. Szédületes számok: a poseni hitközség adóssága 109.270 ft. (1700) s 1774-ig a tartozás 686.081 forintra nőtt, papoknak, a jezsuitáknak és világiaknak. A krakói község budgetjében 588.527 forint adósság szerepel (1719). A lebergi 381.999 forinttal tartozott (1765), Wilna meg 722.800 forinttal (1766). Sokszor megakadt a törlesztés, csak a kamatot fizették. Volt olyan eset, hogy az összes jövedelmek 76%-a ráment a kamatra.¹⁰⁹⁾ Új jövedelmek kellettek, jöttek az új adók: a már említett korobka (krupka, kupiecka), a mindennapok szükségleti tárgyaira: tej, hús, kenyér, sör, pálinka és egyebekre. Ez az illeték egy marháért 1651-ben 10 garas volt és 1774-ben 31 forint.¹¹⁰⁾ Ez az egyetlen adat megrendítően érezteti a lengyel zsidóság egész gazdasági katasztrófáját. Az opatowi község elhatározta (1665), hogy minden vevő az eladási árnak minden 100 forintja után 20 garast köteles fizetni az adósságban vergődő hitközség szükségleteire. A káhálok bérbeadták a korobkát. De nem használt semmi pénzügyi leleményesség. A káhál önző és téves politikája annyira ment, hogy intézkedése alá akarta vonni a keresztények nyújtotta hitelt: hozzájárulása nélkül senki se vehessen fel kölcsönt a kereszténynél. Ez ropant megnehezíté a személyi hitelt úgy, hogy a zsidó középosztály kénytelen a káhál megkerülésével, a legrosszabb feltételek mellett pénzt szerezni, melyet aztán nem tudott visszafizetni. Ez a gazdálkodás kitenyészte a pauperizmust. A chazáka kitűnően bevált jövedelem volt, de sok embert tönkretett úgy, hogy a keresztény hitelezők sürgették az eltörlését.¹¹¹⁾ A káhál a 17. század közepéig gazdasági védelmet és társadalmi segítséget jelentett a szegény zsidónak, de a 18. század közepétől fogva mind elkeseredettebb s unottabb az agyonadóztatott s kizsákmányolt nép hangulata a

káhal-vezetők ellen; csak az állam dédelgeti a hatalmukat — ön-érdekből. Akárhogy is: egyesek lerázták az adóterhet, a protekció-sak meg könnyebbséget élveztek . . . A fokozódó elégtelenség siettetni a zsidó autonómia enyészét, pedig a szervezetnek áldásai is voltak. A legnagyobb csapás 1764-ben érte, midőn elrendelték, hogy az átalány-rendszer megszűntével minden egyes zsidó két forint adót fizessen.¹¹²⁾ Ezáltal véget ért a községek fontos adó-ügyi hatásköre s csak jogszolgáltatásra és a rítusra szorítkoztak. A nagy zsinatok tartományi körzetekre hullanak szét.

A zsinatok egyik legnagyobb jelentősége volt, hogy nemcsak gazdasági és pénzügyi, hanem kulturális kérdéseket is tárgyaltak a legapróbb részletig: a helyesírás, tankönyvek és a talmud kiadása. És az egyetemes zsidóság ügyeit is pl. a jaroslawi zsinat kiátkozta Sabbataj Cevít. az álmessiaist (1670) és a nyomában terjedő zsidóellenes irányt (1722); vagy állásfoglalása az Emden—Eibeschütz-vitában. Oligarchikus jellegében is befolyással bír a népre, melynek egységet és biztonságot adott. Igen érdekesek a művelődési viszonyok. A gazdag zsidók, mint említettük, franciául is taníttatták gyermekeiket. A világi iskolákba kevés zsidó járt, mert a keresztény társadalom nem tűrte.¹¹³⁾ A ruha-fényezésről is szoltunk már. A szegényebbek posztóköpenyben jártak; barchent-fővegük alatt mindig egy kis sapka (Jarmolka). A luxus-tilalmak mit sem értek, kivált a nőknél. Az erkölcsi romlatlanság érdekében túlságosan korán megházasították a fiúkat; a 13. évük előtt is. Eltartásuk így a szülőkre szakadt, ami a gazdasági nyomort még tetőzte. De a lakodalmakon nem látszott meg az inség; ebben sem volt foganatja a tilalomnak. Volt jogos s méltó költekezés is: a kultusz-tárgyak készítésében. Csodálatos díszítések, barokk, renaissance és román elemekkel.¹¹⁴⁾ De tagadhatatlan az egyházi kultusz-szerelvények befolyása is, amit a decizorok nem elleneztek, mint ahogy némelyek megtűrték az egyházi melódiák zsinagógai szereplését is.¹¹⁵⁾

A lengyel-litván népirodalom egyik-másik terméke kulturhistóriai nevezetesség. A „Szimchát nefes“ (A lélek öröme. 1706) ostorozza a gyermeknevelést, hogy a fiúk még a biblia és a nyelv-

tan elemei előtt talmudot tanulnak.¹¹⁶) Ismeretterjesztő művek is pl. Sabbataj Bass (1641—1718) Dereeh Eret-e az egyes országok pénzeiről, mértékeiről s a fontosabb városokat összekötő utakról. Voltak, kik a grammatikát is művelték a talmud mellett (a lublini Sabbataj Szófér). Lengyel zsidók orvosi tanulmányokat végeztek az olasz egyetemeken. Sobieskinak a leMBERGI Szimcha Menáchém és a vilnai Áron Gordon voltak udvari orvosai.¹¹⁷) Kiváló lengyel-zsidó orvosok: Mózes Montalto, Libeman Levy, Izsák Fortis, de mindnyája közt legelső: Tóbija Kóbén. Csak kénytelen volt kíváncsiorolni. III. Achmed szultán udvari orvosa lett. Híres műve a „Máászé Tóbija“ (1707). Ű ismertette a plica Polonica trichoma hajbetegség kórtanát egy latin értekezésben, melyet felolvasott a páduai fakultás ülésén.¹¹⁸) De a nagyszerű lengyel talmudizmus és a tudományos szellem ragyogása köré sűrű köd rakódik, mely onnan száll fel a fáradt lelkekből, a sokat szenvedett nép pihenésre vágyó lelkének misztikus hangulatából. A szellemtörténeti anasztolé és szysztolé-nekilendülésnek s összehúzódásnak örök törvénye itt is megigazul: a fürkésző kritikai észmunkának büszke öntudatosságára a jelenből, a pozitívból kiábrándult s vigaszt áhító csüggettség eszehalológikus képzelgése száll alá, a kabbala, melynek még a talmud csupa logika-mesterei, mint Naftáli Kóhén és Nátán Note Hannover is behódolnak.

HETEDIK FEJEZET.

Zsidó-keresztény társadalmi életközösség a középkorban.

1. A pápák és az olasz zsidók. A zsidók és a honi nyelv.

A „középkor“ hallatára eszünkbe jut a vakbuzgóság, a valósi üldözés, a sok kegyellen vérontás: mindenre gondolhatunk, csak nem a zsidók és keresztények barátkozására. A konvencionális felfogásnak a középkor annyit jelent, mint máglya és kínpad. Sok igazság van ebben az elképzelésben, de mégis egyoldalú. A középkor a zsidó történetben mégsem kizárólag mái tirium és gettó. A legtöbben azt hiszik, hogy a zsidó középkorban megismétlődött Jákob pátriárka vándorútjának csodája, aki, „megérkezvén egy helyre“, nem birt tovább menni — mondja a midras, mert a világ olyan lett a számára, mint egy fal. Ilyennek gondolják sokan a középkori zsidót is, mintha mindenfelől fal meredezett volna körülötte, melyen nem lehel áthatolni, hogy nem érintkezhetett a társadalommal, embertársaival. E tévhitet alaposan megcáfolja különösen Itália, de más országok zsidósága is. A „hivatalos“ középkor végezhette az uszítást, taníthatta a gyűlölködést, az elidegenedést, de a lelkekben mégis csak maradt egy zug az együttérzésre, hogy falvak, városok küzködő polgárai, keresztények és zsidók, a mindennapi gondok, örömek, bánatok emberi egyformaságában megtalálták egymást, amint ez a középkori zsidók szokásain, beszédén, vallási formáin s egész életberendezésén meglátszik.

Nyugateurópában még a legenyhébb volt az olasz zsidók

sorsa, amit főképp az ország politikai tagoltságának köszönhettek. A város-fejedelemségek féltékenyen vigyáztak függetlenségükre, ellenálltak az egyházi beavatkozásnak s így a zsidók joga, szabadsága nem csorbult meg. Látjuk pl. Ferrara szabályzatából is a 13. században. A zsidók teljes kereskedelmi szabadságát s a pápák érdekeit is szolgáló üzleti tevékenységét tanúsítja IV. Sándornak egyik bullája (a 13. sz. közepén), melyben a zsidó Angelus, Sabatinus. Museus, Salamon, Consiolus és társait minden utazási illetéktől mentnek nyilvánítja, mert üzleti összeköttetésben voltak a pápai udvarral.¹) Egyforma elbánásban részesültek a római keresztény nagykereskedőkkel, akikkel a zsidók társasan kereskedtek. IV. Kelemen 1267. évi bullájában (Túrható corde) panaszkodik a sok keresztény áttérése miatt s felszólítja a szerzetes rendeket, hogy inkvizíciós eljárással hárítsák el a bajt.²) \X. Gergely (1272) nemcsak felújítja II. Calixtus híres „Sicut Judaeis“-ét, hanem még kegyesebb volt a zsidók iránt. Elítéli a vérvádat, mely csak pénzzsarolásra való s azt követeli, hogy a bíróságok ne is fogadják el az ilyen pöröket. IV. Miklós védi a zsidókat a túlbuzgó klérus erőszakosságai ellen, valószínűleg zsidó udvari orvosának. Maestro Gajonak befolyására. (Orat mater ecclesia 1291), mert III. Miklós életbeléptette a térítő prédikációkat. (1278.)

Az olasz zsidók főleg pénzüzlettel foglalkoznak, de az nem fajult el náluk, amint Aquinói Tamás is elismeri. (De regimine Judaeorum 274. 3.) Jól értették a ruhakereskedést is. A zsidó földbirtokosok vagy bérbe adják földjüket a hozadék egy részeért, vagy maguk művelték.³) Nagyon elterjedt volt a versfaragás, főképp elégiák az elhaltakra s általában az alkalmi költészet. Rómában külön poétika-mesterek működtek. A filozófia is kedveltségnek örvendett, de már a 14. században elveszti népszerűségét, vallási aggályok miatt. A világi tudományok megengedettségről azt a korabeli általános zsidó nézetet vallja Immánuel, a nagy római zsidó költő, Dante kortársa és ismerőse, hogy a tudományok eredetileg mind a zsidók birtokában voltak, de az idők viszontagságai közt elkallódtak. Ez a beállítás mintegy ellensúlyozása annak a keresztény s már Sz. Ágostontól hirdetett elvnek, hogy az ó-testa-

men tum, mivel Krisztust jövendöli, a keresztényeket illeti; az ő könyvük, nem is a zsidóké.⁴⁾ Ugyanígy kisajátította az Egyház Vergiliust, akiből III. Ince egyik prédikációjában hit-bizonyítékot idéz. Az olasz zsidók fordítói működése kultúrhistoriai érdem. Egy aposztata, Johannes Capua ismertette meg a keresztény Európával a Kalila ve-Dimna mesegyűjteményt Jákob b. Eleázár héber fordításából (c. 1200) és azt Benfey a „művelődéstörténetre legfontosabb“ fordításnak nevezte.⁵⁾ A 14. század olasz szellemi hatására jellemző, hogy még a talmudtudós Jesája Trani is hivatkozik „nem-zsidó tudósokra“ s a könnyítő irányt követi. Szemrehányást tesz a francia rabbiknak, mert a legcsekélyebb támaszpont alapján szigorítanak.⁶⁾ Állandó szellemi érintkezés zsidók és keresztények közt; ezek amazoknál héberül tanulnak és a zsidók ezeknél filozófiát.

Az olasz zsidók nagy súlyt helyeztek a biblia-tanításnál a honi nyelven való fordításra, melyet egyenrangúnak vettek a targummal (a szentírás aram fordítása), sőt a keresztények használta fordításokat sem tekintették profánnak, pl. Jesája Trani szerint azokkal szemben is kötelező a parancs, hogy egy szentírást szombaton is ki kell menteni a tűzből.⁸⁾ Nagyon fontosnak tartották a helyes olasz nyelvet; se itt, se Német- és Franciaországban nem volt zsargon a középkorban. Szellemi téren bensőséges barátkozás pl. a bölcséleti szentírásmagyarázat egyik nagyja, Jákob Anatole a keresztény Michael Scotusszal, vagy a salernói Mózes b. Sámuel (13. század) tudós keresztény barátai, köztük egy Mazeo nevű főpap.⁹⁾ Leghíresebb volt köztük Nicolo di Giovenazzo — jeles prédikátor — akivel együtt áttanulták a „Tévelygők útmutatóját“. í. Róbert és I. Károlynak is voltak zsidó tudósaik. Aztán a sok vallási eszmecsere, de e viták barátságosak voltak. Nem térítés volt a céljuk — Itáliában hiányzott a fanatizmus — hanem elmélkedés s szórakozás. A zsidók azt is megkívánják a vitatkozótól, hogy helyesen beszélje a honi nyelvet.¹⁰⁾ Teljes társadalmi egység. Pl. a zsidók is a honi személy- és hónapneveket használják (Augustus egy 1384. és 1390. s január egy 1396. évi okiratban). Szerepel náluk a Traniból való Michelangelo ebreo, mint tanú (1542).¹¹⁾

A francia zsidóknál a széderestén a családapa a Haggáda első két fejezetét a héber után franciául is elmondja. A francia zsidók valószínűleg írtak is franciául, még pedig a „keresztény írási“ (nem héber betűkkel), mert egy ilyen zsidó testamentumot említ a talmudtudós R. Niszim (Resp. 84). Spanyolországban s a Provenceban latin nyelvű zsidó testamentumok is voltak (Salamon b. Adret Resp. I. 704). Igen tanulságos a társadalmi szempontok figyelembevétele. Az egyik francia talmudtudós megengedte az udvarképes zsidóknak, hogy szakállukat a gyász hét letelte után rendbehozhassák, mert másképp nem jelenhetnének meg az udvarnál. (Güdemann: Frankr. u. Deutschl. 24. 55.) A zsidó-keresztény társadalmi kapcsolat egyik erőssége a zsidó orvosok, bár a kenyéririgység és a hivatalos tilalmak megnehezítették érvényesülésüket. A zsidó orvosok keresztény-gyógyítását újra megengedte V. Márton (1422), de IV. Jenő, V. Miklós s III. Calixtus ismét megtiltották. Mégis hozzájuk fordultak pápák és fejedelmek. IX. Bonifác zsidó orvosai, Manuele és fia, Angelo, adómentességet kaptak tőle s a római hatóságoktól, mert „tudósok, szolgálatkések s önzetlenségűek“ voltak.³²⁾ Leó orvosnak Velencében megengedik a gyakorlatot (1331) az állami vizsga mellőzésével.

Lorenzo Tiepolo doge a 13 században velencei polgárjogot ad Dávid Negropontnak az állam körül szerzett érdemeiért.¹⁰⁾ Vagy Élija di Sabbato, Móse di Lisbona, Móse di Tivoli orvosok VII. Incétől római polgárjogot és egyéb privilégiumokat (1406). Ilyen alkalmi kitüntetés, midőn János király (1387) megdicséri Cagliari zsidóit a háborús időben tanúsított „sértetlen hűségükért“. Itáliában a zsidók nem ritkán katonai szolgálatot teljesítettek. (Tanja 11. §.)¹⁴⁾ Ugyanígy Spanyolországban. (Abrah. 232.) A műveltségi asszimiláció szempontjából igen tanulságosak a szicíliai hitközség-kormányzatban szereplő olasz megjelölések. Proti: előljárók. Auditori di conti: számvizsgálók. Dodici Eletti, senatori, uomini probi (túbé káhál): a 12 tagú képviselőtestület. Conservadori degli atti: az archívum felügyelő testülete. A Nove soggetti: kilenc tagú a doki vető-bizottság — egészen az állami és városi hivatalok min-tájára. Dienchelele: a főrabbi, vagy főbíró (a dájján kólél-ból). Ez a

tisztség újítás volt. 1. Márton alapítá (1405), de nem sokáig áll! fönn: csak két ily főrabbi említettik. A király nevezte ki őket s rájuk ruházta a Proti hatáskörét. A Manigliori (vagy Sacristani): a zsinagógakulcsok őrzői (a héb. man'ul szóból: zár). Ez az állás megfelelt a mai gabbaj-hivatalnak.¹⁶⁾ A limosinieri: alamizsnasztók és a giudici spirituali valószínűleg felügyeltek a vallási törvények megtartására: a vétkesek büntetésének végrehajtói voltak a melchini (a héb. málinkin: az ütlekosztók).¹⁷⁾ Még vallási fogalmak is keresztény és mohammedán eredetű szóval s képzzettel jelöltnak, például a szirakúzi hitközség szabályaiban (1363). Presbyter = előimádkozó és metsző. Sacristano = a gondnok. Zsinagóga = muskite, miskita (a „mecsét“ szónak változata). Istenliszteletet tartani = celebrare missam (misének jelölve). Kiátkozás = excommunicato. Frigyláda, szószék = altare. Rabbi, tóratudós, előimádkozó = sacerdos. A sacerdot kiegészíti gyakran a „szúfi“ (arai) *szó*, mely arai szerzetes, vallásbölc (vagy pedig a görög sophos). A községet és zsinagógát az arab aldsamá is jelöli (gyülekezet). A szirakúzi zsidók (1187—1188) Cefalu püspökétől lelket kapnak temetőjük kibővítésére és az erről szóló irat arab nyelvű (héber betűkkel). A zsidók meg évente, aratáskor, egy mérő olajat adnak neki a temploma számára. A vallási fő a sacerdos s a püspök nevezi ki. Egy ilyen kinevezett sacerdos Trepani hitközségében: *Suleiman*. A személynevek, persze, honiak: Benedictus (Báruch). Gaudius (Szimcha). Graciano (Chén: kegy). Vita, Leó.

2. A zsidók életberendezése s a környezet hatása.

A társadalmi élet bensőséges, közvetlen. Castrogiovanniban egy újszülött felavatási ünnepélyén keresztény volt a koma.¹⁹⁾ Ferdinánd és Izabella esküvőjén Palermóban, az ünnepi menetben négyszáz díszbe öltözött, előkelő zsidó ifjú is részt vett s táncokat és egyéb látványosságokat mulatott be (1469). Az olasz zsidók vallásossága gyöngye lábon áll a 14. sz.-ban. Leányok és asszonyok a környezet hatása alatt, frivol világi dalokat énekelnek. Az élet-

élvező örömek pogány derűje, csillogása a zsidó szemeket is kápráztatja. A tánc még ünnepeken is megszokott dolog. A jámborok csak a férfiak és nők különválasztása mellett tartották megengedhetőnek, de nem fogadtak nekik szót. A szerencsejáték tilalma állandóan szerepel az olasz városok szabályzatában. A sakkot megengedték. A zsidók kitűnően értettek hozzá. Szicília királya Cagliariban meghívott egy zsidót sakkozni.²⁰⁾ Divat a labda-, golyó-, diójáték a „páros-páratlan“. Némelyiket a keresztény törvények megtiltották, míg a zsidók csak szombatra. Például Parmában tilos volt a „páros-páratlan“. A púrim egészen a római karneválra emlékeztet: a gyermekek csatarendben, egymást diókkal dobálva, a férfiak meg lovon, kezükben lombokkal, végiglovagoltak az utcán s trombitaszó mellett körülivalgták a Hámán-figurát, melyet aztán elégettek. Az utcákon fazekakat törtek össze, Jezs. 30. 14. versét idézve. A jó étkezést sem vetették meg az olasz zsidók: pástétom, gesztenye, torták, lepény, ragout, őz- és szarvas-sült, liba, tyúk, hízott galamb, kacska, fácán, gyöngytyúk, fűrj, macaroni stb. Ez a kirívó konyha-kultusz tisztára a környezet hatása. A halat is nagyon szerették; Jesája Trani (id.) megengedi a tinnhalat is.²¹⁾ Ez az ujjongó életkedv meglátszik a nők pazar fényűzésén. Kinek a divat szeszélye, kinek a Tóra tudománya. Egy Paula nevű zsidó nő Rómában, elismert, jeles bibliamagyarázó (13. század).²²⁾ A zsidó nők műveltségére jellemző, hogy Immánuel a művében asszonyokat, mint költőnőket szerepeltet. Csak a már említett ruha-luxussal nincs kibékülve. Beszél a két rőfnyi uszályról s arról, hogy a ruhán annyi virág festve, hímezve, amennyit Isten a Paradicsomban teremtett. A férfiak is tarka köntösben járnak.²³⁾ De a családi élet általában tisztességes volt a zsidóknál s bizonyára kevés tárgyat szolgáltatott Ábrahám Sarteano csípős verseihez. A zsidók tisztos családiasságát dicséri, hogy Boccacciónál ép a zsidó Ábrahám az, aki fölháborodik a családi erkölcsöknek Rómában tapasztalt léhaságán, bár az olasz zsidók se maradtak egészen mentek a kor hibáitól. Az ilyen bűnöst súlyosan fenyegették s átokkal sújtották és kizárták a községből. A hivatalos vezetők gondjaikba veték a közszellem erkölcsi irányítását, amint erről az olasz hítköz-

ségek megbízottai együttesen tanácskoztak Bolognában (1415) és Forliban (1418). Megbeszélték a helyzetük és védelmük érdekében szükséges lépéseket, a pápánál való közbenjárást. De a községek belső erkölcsi életére igen fontos határokat is hoztak. Többek közt, hogy a nők — ünnepek kivételével — ne sétáljanak nyilvánosan²⁹⁾ s a férfiaknak megtiltották az utcasarkokon való ácsorgást, vagy hogy hatnál többen álldogáljanak a templom előtt. Az olasz zsidók szerethették az életet. Ők nem ittak a szenvedések serlegéből, melyet a német és francia zsidóknak fenékig kellett üríteniök a keresztes háborúk évszázadaiban. Csak kisebb üldözés volt Rómában a földrengés miatt (1020) s később kiűzték őket Bolognából (1171). A ruhajel-parancsot is egyszerűen — félretették: Todi, Viterbó, Pádua, Vicenza, Verona (13—14. század). Csak a fanatikus prédikátor, sienai Bernardin (1380—1444) izgatására kezdi azt a nép megkövetelni egyes városok hatóságainál.²⁴⁾ Bernardin és a többiek a vallásos és tudományos szellemnek a 15. században kezdődő konfliktusát a zsidók bűnének tartották, mintegy szellemi szélsőséggel vádolták őket, ezért az ellenségeskedésük: pedig a zsidó vallást épűgy kikezdte a kornak amaz iránya.²⁵⁾ Meri a humanizmus feltartóztatlan volt. E népies prédikátorok egyik legkiválóbb ja, Giordano da Rivalto Floreneben, aki a sok kirohánás közt az elismerést is hallatni tudja a zsidók iránt, hódolattal említi, hogy mély tiszteletet éreznek vallásuk iránt, megtartják s „nagy erényekkel ékeskedő emberek“.²⁶⁾

Nem sok kárt tett az olasz zsidókban a hittérítés sem. V. Kelemen a főiskolákon héber tanszéket alapított, hogy a keresztény vitázókat jól előkészítse. A térítő-prédikációkkal Rómában is megpróbálkoztak a 16. században, de eredménytelenül, mert a zsidók gypottal bedugták a fűlűket, amit a pápa azután felűgyelűkkel ellenűriztetett. Ugyanily propaganda Ferrarában is a 15. században, I. Ercole alatt.²⁷⁾ A siker vajmi csekély volt, úgyhogy az eretnekségek közt a neophytáké is szerepelt, tudniillik a hitehagyott zsidók titokban tovább is zsidók voltak és aki ragaszkodott is új hitéhez, nem volt benne köszűnet olyannyira, hogy a humanista Poggio az ő hitehagyott zsidó tanítűjáról kijelentű: ostoba, szeszű-

lyes és tudatlan, mint általában a zsidók, akik áttérnek.²⁸⁾ Az olasz zsidók közt külön céh a kézirat-másolók. Szokás volt, hogy a háznál és a zsinagógában imakönyvet s egyéb kéziratokat tartanak. Utazó könyvkereskedők is elősegítették a nagy kézirat-forgalmat. A toledói Áron a 14. század elején Perugiában 180 műből álló készlettel bírt.³⁰⁾ Magas árak: a prófétai könyvek kézírata harminc aranyért kelt el (1395) s egy biblia-kézirat nyolcvan aranyért (1480). A kézirat-másolás terén főleg a Bétél- vagy Minhakneszets-család tűnt ki a 14. század végén és a 15. század elején (a származási hely, Gasadio nevének héber fordítása: Isten háza).⁵¹⁾ A zsidók kalligrafiája, technikai ügyessége pompásan érvényesült a játékkártya-festésben is (a Rajna-vidéken), meg a térkép-rajzolásban, mely utóbbiról híresek voltak a mallorcai zsidók a 15. században (Abr. 232.): Jafuda Gresques, a „térképes zsidó“.

A zsidó ruhajel nem ment könnyen Olaszországban, mint már említettük. Ismételten meg kellett parancsolni. Például a ravennai zsinat (1311), Bologna (1317), Apt (1365), Avignon (1326). S ugyanígy a római városi statútum (1360) elrendeli a vörös tabarró viselését. ²⁾ A bolognai rabbi-zsinat határozatokat hoz a zsidók ruha- és ékszer-luxusa ellen. Érdekes társadalom- és gazdaságtörténeti tünet az ilyen takarékosági figyelmeztetés. Ez szorosan összefügg a kapitalista szellem éledésével, mely dicsőíti a „polgári“ erényeket s ezeknek egyik legbecsültebbje a vagyongyűjtő takarékoság. A skót papok a 18. században ismét előállnak lakás-, ruha-, lakodalmi fényűzés tilalmával. A bolognai és forli-i döntéseken is megérzik a 15. század bourgeois-szelleme. Intézkednek a drága, költséges ruházkodás ellen. Megtiltják a foderato cintó-t (rövid prémkabát); csak föltételesen engedik meg. Selyem és bársony mindenkép tilos. Ugyanígy a nőknek a nyaklánc. Arany hajhálót csak a menyasszony viselhetett esküvője után 30 napig. Férfiaknak csak *egy* gyűrűt engedtek, nőknek legföljebb hármat. Olasz luxus-ellenes rendeletek, például nyomtatott *plakátok* (Mantua 1644), hogy nyakláncokat csak kétszer szabad a nyak köré tekerni, fülbevalót csak gyönggyel szabad viselni, gemmával nem. A menyasszony három gyűrűnél többet is viselhetett — otthon.

(Abr. 294—295.) A fazzoletto-t (zsebkendő) szombaton is bord halták, mert pár öltéssel a ruhára volt erősítve. A zsinat korlátozta az étkezés pazarságát is. Lakodalmakra a rokonokon kívül legfölbjebb húsz férfit, tíz asszonyt s öt leányt hívhattak meg.³⁴⁾ Metzben (1694) a boros kelyhek súlyát is maximálták: üz uncia. Az edényeken figurális díszítés is került. A responzumok (Bét-Dávkl II. 75.) beszélnek emberalakú gyertyatartókról. (Abrahams 146—147.) Nagyon kedvelték a kockajátékot és a sakkot még a jámborok is, ha a tét nem volt nagyobb négy bolognai ezüstnél. Kivételesen megengedték a kártyát is böjtnapokon és beteglátogatásnál, ha a tét nem volt több egy quattrinonál.³⁵⁾ Különben bírság. Pülímkor dob- és trambitaszóval élénkítették az utcai lovas felvonulást. Tánc, ének, szerelmi és tréfás dalok nemcsak pörímkor, hanem más ünnepnapokon is. A jámborok hiába követelik a nemek elkülönítését s hiába tiltják meg világi daloknak nőkkel való egvüüéneklését. A zenét a keresztények adták elő. Szicíliában zsidó lakodalmakon keresztény színészek léptek föl és zsidó temetéseken keresztény sirató asszonyok is szerepeltek.³⁰⁾ Valószínű, hogy vidám összejöveteleknél olasz dalokat énekeltek. A róniai Immánuel is írt olasz verseket, aki valószínűleg a veronai Can Grande udvarában kerülhetett össze Daniéval. Az udvari élet zajló, színes világát évődő, pajkos versekben énekelte meg Immánuel.³¹⁾ Az olasz-zsidó szellemi egység fontos bizonyysága az 1383-ból való héber betűs olasz imagyűjtemény. Van ezenkívül héber-olasz szótár-töredék a bibliai könyvekhez és a filozófiai s csillagászati műszavak magyarázatára a 14. és 15. századból. Úgyszintén egy héber dalgyűjtemény olasz fordítással. Szigorúan megkívták a tiszta, szép olasz nyelvei. A kultúrának e fényét árnyék kísérte nyomon: a vallási formák elhanyagolása és a — babona. A nők vallásossága elhalmozva dicsérettel; a férfiaknál ritkább eset. A vallásos gazdagok saját iskolát (scuola) és zsinagógát tartottak fenn.³⁸⁾

A római zsidók természetesen városi és pápai adókat fizettek, mint ezt és a jogait az 1402. évi statútum megállapítja. Jogügyeik a pápa elé tartoztak, akiért szombatonként imát mondanak.

úgyszintén a bíbornokokért s a kardinális vikáriusért.³⁹⁾ V. Márton, kinek híres védő bulláiról már megemlékeztünk, a zsidók igazi jótevőjének bizonyult. A „Quamquam Judaei“-ra (1429 február 15) még a 18. század végén is hivatkoztak kérvényükben a római zsidók.⁴⁰⁾ Kedvezményeket ad nekik, megengedi a nyílt kereskedést s nyilvános tanítást. Megtiltja az erőszakos térítést s a bujtogató prédikációkat. Buzdít a zsidókkal való barátságos érintkezésre s példát is ad rá, midőn a tudós Áron *Ahulrábi* előadásai végighallgatja a bíbornokokkal együtt a palotájában. Háziorvosa volt Élia Giudeo. IV. Jenő is megerősíté a zsidók privilégiumait, mégis — valószínűleg a baseli zsinat hatása alatt — feltűnően zsidóellenes *hullát intéz* a spanyol püspökökhöz és a rendelkezést Itáliára is kiterjeszti: a pentateuch kivételével még a szentírással sem szabad foglalkozni (1442). Sok zsidó az egyházi államból kivándorolt Mantuába.⁴¹⁾ De csakhamar visszavonta a bullát, kellő közbenjárásra. Az 1450. „Jubileumi“ évben Capistran római hitvitát rendez és III. Calixtus (1456) felújítja a zsidóellenes határozatokat, de mindez nem dülta fel az olasz zsidók életének nyugalmat. II. Pál ismét jóindulattal van irántuk. A farsangi vidámság emelésére különféle játékokat, versenyt rendez a karnevál hetében s mindennap más-más csoportok futnak, például kedden a zsidók (csak húsz éves korig). Az ünnepségek tartásához az egész községnek adóznia kellett.⁴²⁾ Az első versenyfutás 1466-ban volt. A zsidóknak e verseny-adója 1100 fiorini volt. Pál utódak IV. Sixtiis; bár engedélyezte az Inkvizíciót, de az embertelenségeit elítéli a brevékben (1482, 1483). Zsidó háziorvost tartott. VI. Sándor is nagy zsidóbarát s ez így maradt III. Gyula uralkodásáig. X. Leó már bíbornok korában szerette a zsidókat. Palotája telve zenészekkel és énekesekkel, köztük két zsidó zeneszerző: Joan Maria, aki grófi címet és birtokot kapott; a másik, szintén jeles zenész, Jacopo Sansecondo.⁴³⁾ Leó egyes zsidók kiváló szolgálataiért pártolta a zsidókat s kiváltságaikat megerősíté (1519). Héber *nyomdát h* engedélyezett Rómában. Elősegíti a talmud kiadását. Kegyesen bánt a zsidókkal VII. Kelemen is. Betiltotta a portugál inkvizíciót í 1532) és bulláiban védelmébe veszi a marránokat (1533, 1534).

III. Pált támadták a zsidókhoz való nagy rokonszenve miatt. Az ő idejében is alapítottak héber nyomdát (1545). De a reakció mind érezhetőbb. Ennek jelei voltak: a Mons Pietatis (kölcson-intézet. zálogház) berendezése Rómában (1539), bulla a neofitákról, illetve a marránokról (1542) és az áttérni akarók előkészítő tanfolyama, katechumen-intézet (1543). Franciaországban már a 13. század óta léteztek Mons Pietatis-ok a zsidó hitelüzlet háttérbe szorítására. De jellemző, hogy a pápai kamarás 1541-ben több zsidónak privilégiumot ad hitelintézet megnyitására.⁴⁴⁾ A hitehagyók otthonának intézménye a zsidók zsarolásával s megalázásával járt együtt.

A zsidók hitelüzlete felvirágzik e korban. A városok szerződést kötnek a zsidókkal kölcsöneik ügyében⁴⁵⁾ s nagyon meg voltak elégedve, ha a zsidók nem számítottak 20%-nál több kamatot. A nagyszabású tevékenységet abból is látjuk, hogy Rómában (1536) 30 zsidó bankár értekezletet tart a Scuola Sicilianaban. hogy előkészítsék a keresztény bankárokkal való tárgyalásokat. E hatalmas erőt és hivatottságot megbénítja a Monte di Pietà működése Rómában, úgyhogy aki csak tehette, kivándorolt. E római zsidó bankárok a vidéki községek pápai huszad-adója fizetését is vállalták.⁴⁶⁾ A posztókereskedelem s a szabóipar is nagyon föllendült. A keresztény szabók megállapodnak a zsidó társaikkal (1541) az úgynevezett „romaneszk“ ruha készítéséről.⁴⁷⁾ Sok zsidó gyógyszerész is volt Rómában. Sőt említetik a macót-sütők céhének főnöke is (Capo degli Azimatori, 1539).⁴⁸⁾ A már említett Juan Maria zeneművésznek egyes szerzeményei fel vannak véve a nürnbergi Hans Gerle Lautenbuch-jába (1552). A másiktól. Sanseondoról bebizonyították, hogy azonos Raffael egyik híres portraitjával (Apolló, mint a Parnassus hegedűse).⁴⁹⁾ A színművészetben is kitűntek a zsidók. A velencei gettóban egy nagyon ügyes komédiát mutatnak be (1531 márc. 4). Mantuában — csekély megszakításokkal — (1549—1605) *működött* egy híressé váll zsidó színtársulat, jeles énekesekkel s egyéb művészekkel: Abramo dell'Arpa, aki Rómában élt egy darabig, énekével a fejedelmi udvart gyönyörködtette, Isacchino pedig nagyszerű lant-játékával.⁵⁰⁾

Hírneves zsidó táncmester volt Guglielmo Ebreo Pesarese, aki a tánc-elméletről is írt a 15. század végén s táncát — *partita crudele*, a zsidó Giuseppe megzenésítette. Az olasz zsidók nagyon kedvelték a táncot és a zenét. Ez egészen olasz hatás s a hamisítatlan renaissance világa. A pisai R. Jechiél neje művésziiesen játszik a lanton, midőn a messiásként ünnepeelt Dávid Reubénit (táncolt) leányok szórakoztatják. Velencében zsidó festő is: Mózes Castellazzo. Érdekes világot vet a római zsidók művészet-kultuszára, hogy szombatonként seregesen zárandokolnak Michel Angelo Mózes-szobrához s valósággal imádják. Ez az olasz zsidók életformája: társadalmi s kulturális egység. Márton pápa idejében a zsidók szerezhettek ingatlant. Keresztények és zsidók együtt laknak, amit a sokszoros tilalmak sem tudtak megszüntetni Rómában. A bíbornok vikárius volt a római zsidók legfőbb joghatósága s gondoskodott a pápai adók beszedéséről. A huszad-adót (vigesima) VIII. Ince 1000 sen diban állapította meg (1488).⁵¹⁾ Sándor pápa 1500-ban a világ összes zsidóira kiróta a vigesimát, mint — török-adót s a többi zsidó fizetséget a római egyetem fen tartására fordítá. Az olasz zsidók *közi már c* korban *meghonosodik az olasz nyelvű* prédikáció.⁵²⁾ A szertartások elhanyagolása növekszik, de — a babona is. Ariosto a „Nekromantia“ komédiájában egy száműzött spanyol zsidót mint halott-jóst tesz nevetségessé, az ő héber varázs-igéivel együtt. ³⁾ Az egyéni furcsaság mögött amaz idők szellemi divatja, a miszticizmus a mozgató erő, mely tele volt babonás hittel.

3. Az olasz zsidók helyzetének romlása a 16. században.

III. Gyula megválasztásával (1550) kezdődik a reakció, bár személyileg kegyelte a zsidókat. Az ő udvarából sem hiányzott a zsidó háziorvos. Az erőszakos térítést meg bírsággal büntette. De új adókat hoz be: minden zsinagógáért tíz arany fizetendő (az egyházi államban 115 zsinagóga volt akkor), a hitehagyottak házának íentartására. Ilyen intézmény Angliában, mint tudjuk, már rég volt. Ravaszsággal vitték bele a talmud ellen indított irtóhadjáratba.

Zsidó aposztaták addig áskálódnak, míg elrendeli a cenzúrát a héber könyvekre. A talmudot elégetik (1553 szept. 9). Utána Bologna, Velence, Ravenna, Ferrara, Mantua és az egész Romagnában. Majd egyéb könyvek elpusztítását is tervbe vették. A római község közbenjár. A pápa kérdésére a nagy héberismerő Sacristo bibornok a héber könyvek érdekében nyilvánít véleményt. Erre a pápa elrendeli a kereszténységet támadó könyvek kiszolgáltatását és a sértő részletek kihagyását.⁰⁴⁾ E szorongattatások közt tizennégy rabbi összejött Ferrarában (1554 jun. 21). Elhatározták többek közt, hogy a jövőben csak három rabbi jóváhagyásával (haszkáma), vagy ha a kiadás helyén nincs község, akkor a legközelebbi káhál előljáróinak engedélyével nyomatható ki héber könyv. Azt is kimondták, hogy a község rabbijának engedélye nélkül idegen rabbi nem hozhat döntést a községben. Aztán megerősítették ama döntést, hogy zsidó házbérlők a ház eladása esetében is megtartják jogukat. Ez a határozat alapul szolgált a későbbi római bérletjognak. Az Itáliában elterjedt szokással szemben, hogy tízévi gyermektelen házasság után szabad egy második feleséget is venni pápai dispenzációval — ünnepélyesen fentartják R. Gersón monogámia-rendeletét.⁵⁵⁾ Van oly döntés, mely szerint, ha tízévi házasság után nincs két gyermek, a férj újra nősülhet. R. Gersón döntése alapján, ha tízévi házasság után csak egy fiú, vagy leány van, bár ez *nem* elég, csak felesége és ennek egy közeli rokona beleegyezésével nősülhet újra. (Abrah. 71.) Az olasz zsidók *életét* nagy megrázkódtatás éri IV. Pál uralma alatt. Ellenük fordul gyűlölködő bullájában (Cum nimis absurdum 1555). Külön zsidó utcát jelöl ki nekik s csak egyetlen imaházat engedélyez; ingatlanait pedig el kellett adniok a keresztényeknek. Zsidó üzletnek csupán a rongy szedést hagyta meg. Könyveiket ezentúl olasz nyelven kellett vezetniök, latin betűs írással. A zsidó orvosok keresztény beteget nem gyógyíthatnak. Még a legszegényebb keresztény se szólítsa a zsidót „úr“-nak. A zsidó férfiak sárga kalapot viseljenek, a nők ugyanily színű fejkendőt. Pár hónap alatt elkészül a — gettó. A viszonyok nyomása alatt IV. Pál kénytelen volt beleegyezni, hogy élelmiszerek kivételével, bármily üzletet és

ipart folytathatnak a zsidók. A szabad művészetektől is el voltak tiltva (1556). A héber könyvek elkobzásáról sem feledkezett meg (1557). Utóda, IV. Pius kegyes a zsidókhoz. A Ferdinándtól kiűzött cseh zsidók az ő közbenjárására visszatérhettek hazájukba (1561) s bullájában feloldotta, vagy enyhíté IV. Pál kíméletlen rendelkezéseit a ruhajel, a gettó és a kenyérkereset ügyében (1561). Ezen emberséges bánásmódtól ismét erőre kap a zsidó élet; ingatlanok, üzletek, társadalmi érintkezés. A szegény zsidóra áldás volt, hogy a bulla megtiltotta a házbéremelést. Ez az intézkedés volt kezdete, mint említettük, a római *jus Gazaga-nak*. Szeszélyesen változik az olasz zsidók sorsa. V. Pius, aki koronázásakor az ősi zsidó-tisztelgést megszüntette, IV. Pál kegyetlen politikáját követi, de ez a politika most is megvalósíthatatlan volt; ezért a folytonos gazdasági kivételek, engedmények. Különben V. Pius még azzal is tetőzte a régi korlátozásokat, hogy keresztény gyermekeknek nem szabad a zsidók számára tüzet, világot gyújtaniok szombaton (1572). Ez a nyomás hitehagyásokra vezetett. XIII. Gergely szelíd lelkű, de a reakció túlkapásainak nem tudott ellenállni. A naptárnak általa való új szabályozásában a zsidók is részt vettek (a ferrarai Rafaelé Mirami).⁵⁶⁾ A máshonnan kiűzött zsidóknak oltalmat adott. A kölcsön kamatját 24%-ig megengedte. Sokat várt a térítő prédikációk meghallgatásától (1577). Ilyen beszédek tartására az aposztatákat is felhasználták (így a Fezből származott József Carfáti: Andrea de Monti). Domenico Gerosolomitanónak héber és vulgáris olasz nyelven elmondott prédikációi (1573—1586) kéziratban megvannak.⁵⁷⁾ XIII. Gergely a Sancta Mater ecclesia bullájában (1572) megszigorítja a rendeletét, hogy lehetőleg minden héten kell prédikálni s ha csak lehet, héber nyelven. Legalább 100 férfi s 50 nő tartozik megjelenni. Az Antiqua Judaeorum improbitas-bullában (1581) — az első, melyet a gettó kapujára kiszögeztek — felhatalmazza az Inkvizíciót, hogy adandó alkalommal eljárjon a zsidók ellen. (Ezt addig is megtette.) E végzetes intézkedés mellett eltörpül a tilalom, hogy a zsidók — büntetés terhe alatt — nem használhatnak — kocsit (1583).

A zsidóság megszínylette a kereskedelem korlátozását s a

gazdagabbjának emiatt való kivándorlását. De a könyv-elkobzással fölthagytak, amiről a modenai Abtaltjón folytatott a pápával olasz nyelvű tárgyalást.⁵⁸⁾ A következő pápa, V. Sixtus nagyon szigorú és igazságos; a zsidók bántatlanul élhettek, csak tömérdek sokat kellett oda fizetniök. A Velencei kalmár esetének egy valóban megtörtént változata fűződik e pápa uralmához. A római kereskedő, Paolo Marini Secchi fogadott a zsidó Sansono Cenedával 1000 scudiban a zsidó egy font húsával szemben s megnyervén a fogadást, követelte a kialkudott húsdarabot. Sixtus mindkettőjüket megbüntette.⁵⁹⁾ Egy portugál marrán menekült, Lopez volt a pénzügynöke. Emberiességét bizonyítja a Christiana pietas-bulla (1586), melyben az egyházi állam zsidóinak biztosítja a letelepülés s a kereset szabadságát. Eltörli a ruhajelet s a zsidó bankároknak 18%-ot engedélyez. A térítő szónoklatok számát hatra csökkenti. A római zsidók meg akarták nyerni a talmud kiadása ügyének, melyet előkelő római keresztények is pártoltak. Előkészítő-bizottságok foglalkoztak a dologgal, mely a pápa halála miatt elodázódott.

Az ipar terén kitűnt a velencei származású Maginus (Méir). aki egy bulla (1587) alapján bizonyos selyemtenyészési privilégiumot élvezett s egy másik kiváltságot (1588): tükröknek és kristályüvegnek az általa föltalált növényi olajjal való csiszolására.⁶¹⁾ A pápa felfogásával merőben ellenkezett Rusticucci bibornok tilama (1588), hogy a zsidóknak nem szabad kocsist tartaniok és a keresztényeknek, hogy nekik kocsit kölcsönözzenek, vagy a zsidókkal együtt kocsizzanak. A zsidók bevándorlása miatt Sixtus kibővítette a gettót. XIV. Gergelyről csak annyit, hogy koronázásakor vettek részt a római zsidók először a menet útvonalának díszítésében, melynek egy részletén ott voltak a táblácskáik, a pápára vonatkoztatott bibliai versekkel és ábrázolásokkal.⁶²⁾ VIII. Kelemen kormányzata ismét a türelmetlenség. Megtiltja (1592) a zsidóknak, hogy új holmival kereskedjenek. A hitehagyottakkal nem szabad érintkezniök, még a szülőknek sem. Tilos a keresztényeket a zsinagógába beereszteniök, nehogy esetleg rokonszenv gerjedjen bennük a zsidó vallás iránt és büntetés terhe alatt nem léphetnek

be a zsidók keresztény házába, csak mint hivatalos személyek. Zsidóknak nem szabad — eltekintve az utazásoktól — keresztényekkel enniök-inniok, nekik rituális húst és pászkat eladni, jószágokat rituálisan levágni. Tilos a keresztényeket héberre, énekre, táncra, zenére, vagy bármire tanítaniok, vagy keresztényeknél tanulniok, vagy nekik jósolni, varázsolni (rég, megrögzött hiedelem, hogy a zsidók varázslók). Zsidó nem vehet igénybe keresztény orvost, gyámot, testamentum-végrehajtót. Nem vehet kölcsön pénzt a kereszténytől, nem kamatoztathatja keresztény megbízásából annak pénzét; nem játszhatik kereszténnyel, nem kereskedhetik egyházi szerekkel.^{TM}) A Congregatio (1593) „tisztátlannak“ nyilvánítja a gettót, hogy az eucharistiát nem szabad az utcáin vinni.⁶⁴) Végül a pápa kiűzte államából a zsidókat (1593) Róma, Ancona és Avignon kivételével, mert ezek fontos *tényezői voltak a keleti kereskedelemnek*. Összeszedeti a héber könyveket s a Péter-téren elégetik őket (1601). A megcenzurázott könyvet engedélyklauzulával látták el; az imák csak héber nyelven voltak kiadhatók (1596). Ugyanekkor zsidókat lecsuknak, akik szombaton nem akarják a bírósági jegyzőkönyvei aláírni.⁶⁵) A pápai államon *kívül* lakó zsidóknak nem volt joguk a Tolerantiae kiadására (pénzületek engedély-irata), csak a levantei zsidóknak.⁶⁶)

E sok jogfosztás megingatta az olasz zsidók létbiztonságát. Az elszegényedés veszedelme ólálkodik körülöttük. A jubileumi év (1600) zarándokai számára összeszedendő ágyakhoz a gettóban csak 80 ágyterítőt találtak. Ugyanazon évben megtiltották a frigyszekrénynek fáklya-fény közt való ünnepélyes átvitelét egyik házból a másikba.⁶⁷) Mindez a megalázás és önkénykedés sem szegi útját a zsidó-keresztény barátkozásnak, ami abból is kitűnik, hogy a szent Officium huszonöt aranycudi s egyéb büntetés terhe alatt megtiltja a keresztények zsinagóga-látogatását a prédikációk kedvéért, vagy hogy újszülött felavatási ünnepélyén részt vegyenek: tilos volt a pászka elfogadása is húsvétkor. Tanulságos az 1603. évi gettó-szabályzat.⁶⁸) V. Pál szinte lehetetlenné teszi a zsidó orvos működését: keresztény számára nem készíthet orvosságot (1615, 1618): még keresztény orvosok bevonásával sem gyógyíthat s ke-

resztény orvos csak pápai engedéllyel állhatott a zsidó szolgálatában.⁶⁹⁾ Egyéb tilalmak: kereszténynek rituális húst eladni, *karneválkor táncolni* (1616), keresztény cselédet tartani (1617) és se keresztény a zsidót, se zsidó a keresztényt ne tanítsa művészetre, tudományra (tánc, grammatika, latin), mert különben huszonöt scudi büntetés. A X. Leó által szervezett „Héberék jegyzőjéé-tisztséget, mely eredetileg a zsidó bankárok érdekeit védte, átalakítják inkvizíciós hivattallá, hogy ellenőrizték a zsidó fizetségek pontosságát (1623). Az Inkvizíció VIII. Orbán idejében annyira megy, hogy a zsidónak nem engedélyez sírkőállítást, vagy feliratot, mert ezek az ügyek a hatáskörébe tartoztak (1625). Ugyanez évben megtiltja, hogy zsidók és keresztények közös álarcot használjanak a színielőadásokon farsangkor.⁷⁰⁾ Borbélyoknak és érvágóknak nem szabad a zsidót kiszolgálniuk. (Inkvizíciós rendelet, 1629.) Ruhajel miatti bosszantások, hogy ki ne játszhassak s el ne fődjék valahogy a sárga színt. Mert szokássá vált a zsidóknál, hogy kalapjukat narancs színű ormesinó-val befödik, amely később olyan lett, mint a karmazsin, mintha csak bibornok-kalap lett volna a zsidó fején; tehát visszatértek a szalmasárga kalapokhoz (1636).⁷¹⁾ Bizonyos tészta készítését és a kenyérsütést is megtiltották a zsidóknak (1635). Az 1620-as és 1630-as évekből való számos karneváli védő-rendelet megérteti velünk, hogy mi történhetett ott a meztelen, sánta és béna zsidók versenyfutásakor. Azután a nyomasztó sarcok, illetékek még a hitehagyottak eltartására is. VIII. Orbán úgy dönt (1635), hogy a családfő áttérése maga után vonja a családtagokét is. Az erőszak és igazságtalanságok e rendszerében jóleső kivétel X. Ince, aki a zsidók nyomorán is enyhít az elemi csapások, árvizek és járvámok rettenetes napjaiban (1647—1648). Pestis lép föl a gettóban (1656). A rabbik a házak ablakában prédikáltak az utcán összegyűlt híveknek, mert a zsinagógák zárva voltak. Majd újabb árvíz (1660). Ennyi szerencsétlenség sem tudja elvenni kedvüket a tékozlástól, kivált a ruházkozásban. A római község (1661) új rendszabályokat dolgoz ki: *Pragmatica da osservansi dalli Ébrei di Roma*. Kifüggesztették a zsinagógákban s aki vétett ellene, följelentették a pápai vikáriusnál. Nagy kő esett le

a zsidók szivéről, midőn IX. Kelemen fölmenté a zsidókat (1668) a kínos és szégyenletes karneváli versenytől, valamint a karnevál első hétfőjén a senator kavalkadeján való részvételtől, melyben a zsidók groteszk ruhákban vonultak fel; a kor ízlésével függött ez össze. Persze, a mentesítésért újabb fizetség. X. Kelemen méltányolta a zsidók panaszát: védte a portugál marránokat s az Inkvizíciót felfüggeszté Portugáliában (1674). XI. Ince alatt a gazdasági tönk szélére jutott a gettó. Bántotta a pápát a kényszerprédikációk csődje; ezért a templomon kívül végeztette. A gazdag zsidók, csekély bérért, szegényeket küldtek maguk helyett. A keresztény felügyelők bottal figyelmeztették a hallgatókat, kik bedugták a fülüket, vagy beszélgettek, elaludtak. Nevetgélés, ásítás. Annál több keresztény tódult a zsidó szónok meghallgatására, úgyhogy a pápa a keresztény zsinagóga-látogatókat kiátkozta s 25 scudi bírsággal fenyegette.

XI. Ince (1682) egyszerűen betiltotta a római zsidó bankárok tevékenységét, holott egy korabeli hazug, elfogult pamflet is (*Stato verò degli Ebrei in Roma 1668*) Rómának 850 zsidó családjából csak 200-at mond vagyonosnak — túlzott adatok — s ezek legnagyobbrészt pénzüzetből tartották fenn magukat. A zsidók egy kérvényben kifejtették, hogy a pápa rendelete miatt a gettó összes vagyona 400 ezer scudiról 90 ezerre süllyedt. A pápa halála miatt abbamaradt az egész terv — egyelőre.⁷³) A széni Congregatio meg kimondta (1678), hogy a keresztény dajkától megkeresztelt zsidó gyermek — keresztény. A kirívó jogtalanságok, melyek sehogy sem férnek össze a türelmességnek és a zsidó megbecsülésének régi olasz hagyományaival, a reakció talajában termettek. Nem szabad elfelednünk, hogy a reformációra való egyházi visszahatásról van szó, mely a zsidókat is sújtotta, mintha ők felelősek lettek volna a szakadásért, a nagy egyházellenességért. De hát ők azelőtt is minden „eretnek-mozgalom“ gyanúsítottjai voltak. Franciaországban is a 13. században a valdensek és albigensek bűnét, eretnek-irányát a zsidók nyakába varrták, mintha ők lettek volna a felbujtók. Most, az ellenreformáció e megtorló politikájában is hasonló felfogás kísérthetett. Talán úgy érezték,

hogy a zsidók örülnek a reformációnak; azért a társadalmi érintkezésnek százféle elszigetelése — mint már a kora középkor zsinatain — nehogy a zsidók terjesszék a „tévtanok fertőzetét“. Ezért a 16. és 17. század sok ridegsége és durvasága, mely azonban a társadalmi s szellemi egység tényét nem dönti meg. A gazdag Abramo Sonino esküvőjén előkelő római urak és egyháznagyok is jelen voltak. (1693.) A római rabbi, Tranquillo Vita Corcos a szent Officium segítségével meggátolta egy Paolo Medici nevű hitehagyott zsidó vallásgyalázó röpiratának megjelenését (1697).

A római zsidók száma lassanként növekszik: mintegy 9—10 ezer lehetett (1697).⁷⁴⁾ A legtöbb szegény. A szent Officium XII. Ince uralkodása alatt — aki jó volt a zsidókhoz — megtiltotta a keresztény bábák és dajkák zsidó-szolgálatát (1695), hogy ezáltal véget vessen az erőszakos megkereszteléseknek.⁷⁵⁾ XI. Kelemen se bántotta a zsidókat. A zsidó pénzüzlet ellen kiadott rendeletei nem sok kárt tettek, mert már a megválasztása (1700) előtt majdnem elenyészett a zsidó bankárság. Rómában csak zsidó banknak volt privilégiuma kamatra kölcsönözni a keresztényeknek. (A kamat egyházi tilalma miatt.) XI. Kelemen kegyes volt a római község iránt. A viterbói vérvád idején (1705) Tranquillo Corcos rabbi nagyon erélyes, olasz nyelvű beadvánnyal fordult a Sacra Consultához s nem hiába. A karneváli duhajságok ellen is védi őket a hatóság. 1709-ben egy rabbinak temetését parodizálták egy farsangi kocsin, amit a bibornok-vikárius betiltott.⁷⁶⁾ Eféle brutális megcsúfolások ellen XI. Kelemen szigorú tilalmat adott ki (1712). Utódai alatt hol javul, hol rosszabbodik a helyzet, de általában elég nyomasztó marad. Nincs különösebb intézkedés, hacsak nem említjük az új zsidó-szabályzatnak (1732) ama szakaszát, hogy rabbi nem viselhet a keresztény papéhoz hasonló hivatali ruhát.

4. Az olasz gettó élete.

A gettónak, ahová — mint mondtuk — IV. Pál száműzte a zsidókat, eredetileg Serraglio degli Hebrei volt a neve és Septus hebraicus (Hebraeorum). Legelőször az 1562. február 27-iki bul-

lában fordul elő a „ghectus“ szó⁷⁷⁾, amely nem a borghetto rövidítése, hanem az olasz ghettóval függ össze: vasöntés. T. i. Velencében volt egy régi és egy újabb vasöntöde (ghettus: getó). S Velencében először 1516-ban kényszerítették a zsidókat, hogy kijelölt városrészben, a Geto nuovo-ban, mely kastélyszerű volt, telepedjenek le. A velencei és salernói zsidónegyed már 1090-ben Judaea, Judaica, Judaenzia, vagy olaszosan: Giudaica, Giucleccá-nak nevezetik. ÍV. ö. Jer. Gitt. 43b.) A'jelzett év óta lett Velencében a geto, vagy ghetto a zsidónegyed neve. TV. Pál idejében már általánosan használt megjelölés volt. Erre az alig egy négyzetkilométernyi területre olykor tízezer lakót zsúfoltak úgy, hogy a szegények közt több család is lakott egy szobában. De minden inség dacára vallási lakomákon, pl. újszülött fiú felavatásán nagy vigasság. A Pragmatica megszabta, hogy ilyen alkalomra legfőlebb 200 tojást használhatnak fel és a komaasszony csak esőben ülhet köcsiré.⁷⁹⁾ A sivár életviszonyok miatt a zsidók lassanként elfordultak a tudományos foglalkozástól, bár megengedték (1643). hogy keresztény tanító taníthasson világi tárgyakat a gettóban.

A gyermektanítók (robitini) nem örvendtek valami jó hírnék, főleg rossz olasz nyelvők miatt. A zsidók közt még Rómában is a romaneszkhez közelálló népies nyelv fejlődött. A kiváló olasz zsidó tudós, modenai Leónak (17. század) a toscanai olasz nyelv terjesztésére irányuló törekvése nem járt sikerrel. Mihelyt az ötéves gyermek megtanult héberül, kezdődött az olasz. A későbbi korban előfordult, hogy az elemi oktatást idősebb nők végezték s még purim-verseket, dalokat is tanítottak.⁸⁰⁾ Aztán jött a talmud. Csak ritkán fordult elő, hogy egy ifjú a talmudiskolába való belépte előtt táncot, zenét s latint tanult. Csak a 18. század végén határozták el a Talmud-Tóra előjárói, hogy az ifjúság minden szombaton rendszeres vallásoktatásban részesüljön. Hajadonok az esküvőjüket rendesen szerdán s pénteken tartották, özvegyek csütörtökön. A Pragmatica korlátozta a mulatságot: férfiak csak férfiakkal, nők csak a nőkkel táncolhattak. Zsidó zenészek működtek közre. V. Pius *egyik bullája a hozományt 4-050 aranyban maximálta*. Bölcs gazdasági óvatosság volt. A kelengye nagyon

egyszerű. A vőlegény részén szerepelt egy pár tánc-cipő is. Az 1276. évi Pragmatica csak lakodalomra engedte meg a zenét, de nem a menyasszonynak a kocsi használatát. Az ajándékok ügye is szabályozva. Jogi bonyodalmak elkerülése végett, átok terhe alatt megtiltották a rabbi engedélye nélkül való esketést (1720). Kasztíliaiban már a 15. században megszűnt a kétnejűség, Itáliában még a 17. században is előfordult gyermektelenség esetében. A menyasszonynak küldött ajándékok átnyújtásakor így szólt a küldőnc: Come ti piacé del parte del N. N. (Kolon Resp. 171.)⁸¹⁾ A nyilvános esketés előtt titokban megeskették a jegyespárt két tanú jelenlétében „a varázstól való félelem miatt”.⁸²⁾ Az olaszországi német rabbik olaszul is tudtak, mert pl. Katzenellenbogen (Resp. 11.) egy getről tárgyalva fejtegeti, hogy a németek *der* Po-t mondanak és nem *die* Po és az olaszban ugyancsak *il* és nem *la* Po.

A zsidó konyháról említendő, hogy a speciálisan készített articsókát (carciofi alla giudea) a keresztények is szerették. A nem-zsidók borának tilalmát nem vették figyelembe Itáliában.³⁴⁾ A rabbinikus tekintélyek megengedték kávé inni a kávéházban. Egyiptomban a kávé „zsidó ital” a 18. század első felében. Angliába a zsidók hozták be a kávé.⁸⁵⁾ A dohány „felfedezője” pedig Columbus zsidó útítársa volt, Luis de Torres.⁸⁶⁾ A cukornádat Braziliába portugál zsidók viszik be. (1548.)

Olasz-zsidó temetéseken néhol szokás volt a koporsó mögött égő fáklyákkal lépkedni, ami egész biztos, hogy a környezet hatása s az úton énekeltek.⁸⁷⁾ Hasonló külsőséget találunk a prágai zsidóknál is, de később fel kellett vele hagyni. Ugyanis a császár megengedte nekik (1513), hogy a gyakori temető-meggyalázás elhárítása végett fallal körülvethetik a temetőjüket s éjjeli öröket állíthatnak oda. Abba is beleegyezett, hogy a vesztőhely ne legyen a zsidó temetőben, mint ez szokásos volt. Megengedi nekik az éjszakai (de soha a vasárnap éjjeli) eltemetést *minden szertartás nélkül*. Igen érdekes szokásaik lehettek, amint a rendeletből látjuk. . . „ferner soll — úgymond — *wie diess bei ihnen gebräuchlich ist*, niemand mit einer brennenden Kerze von schwarzem Wachse der Leichenbahre vor ausschreiten und keiner mit der Kopf he-

(ieckung der Verstorbenen oder mit einem Buche von der Leiche gehen. Nicht mindrer sollen, wenn mehrere Leichen zu gleicher Zeit zu begraben sind, sie nicht zu verschiedenenmahlen, sondern immer zu gleicher Zeit dahingebracht werden.“⁸⁸⁾

Az olasz-zsidó nőknek kíméletből — a túlzott fájdalomkitörések elkerülése végett — 1620-ban megtiltották a sírok látogatását, melyet azelőtt a hetedik, vagy harmincadik napon, vagy a gyászév végén teljesítettek. A sírba hasznavehetetlen héber kéziratokat szoktak rejteni. Gyönyörű templomdíszek voltak az olasz zsinagógákban, pl. a Scuola Catalanaban ötszáz font súlyú ezüst gyertyatartók. A sok szenvedés árnyat borít a vallásos kedélyre; a liturgia elkomorodik és túlteng. Hajnali imák (Máámádot és Asmúrót Ha-bóker), néhol csak Elül havában, máshol egész évben; a régi anyagból válogatták össze. Újítás a többhangú istentiszteleti ének, mely a jeles zeneszerző, a mantuai Salamon de Rossi (1587—1623) érdeme volt (ed. Paris 1877).⁹⁰⁾ Legalább is minden második szombaton — reggel és délután — prédikáció, még pedig olasz nyelven. A bibliai idézeteket is lefordították. A szombat beállta előtt a cháchám (rabbi), pár előkelő hívétől kísérve, végigjárta a gettót és jelezte, hogy be kell zárni az üzleteket s felkészülni a szombatra. A harmadik körút befejeztével a gettó kapuit bezárják. *Az esti istentisztelet után mindenütt felhangzott a: buon sabato jó szombatot!*). A hitközség rendjének felügyelői, a fattori (sindachi, Gonfalonieri) személyileg felelősek voltak a pápai hatóságnak s ha egy bűnös megszökött, ők lakoltak.⁹¹⁾

A jótékonyság szebbnél-szebb példái. Alapítványok. A római születésű Zecharja de Porto *többek közt* négyezer flórenci scudit foglyok kiváltására s 18.000 scudit szegény arák ellátására. Különösen *nagy micva volt a helybeli nem-zsidó szegények segítése*.⁹²⁾ A jótékonyáságnak zsidó rendszere volt az önmegadóztatás: jó ebéd, borivás, jó üzlet, gyermek születése, leány férjhez adása alkalmából; a szidra nem-olvasása, a három szombati lakoma nem-tartása miatt (Abrah. 318—319) s hozzájárult még az önkéntes szegénytized. A szegény idegenek megvendéglését a családfőknek kiosztott „Pletten“ (Billette) útján intézték el (Güdem. i. h. 102). A tár-

sadalmi áldozatkészség oltalmában nem kellett a szegény zsidónak koldulnia. Hitehagyás is csak elvéelve fordult elő, bár csalogatták őket. A pápa minden zsidó aposztatának 100 scudit ajándékozott; később e jutalmat csökkentették. A zsidóságba visszatérő máglyán bűnhődött.⁹³⁾

Az olasz zsidók létfentartását megnehezítették, mégis buzgón művelik az ipart s kivált a levantei és nyugati kereskedelmet (szőnyeg, korai, drága szövetek). A szabómesterséget nagyszerűen értik; még bibornokok is velük dolgoztattak.⁹⁴⁾ Virágzott náluk a szövészet is. Ők intézték a katonaság ruhafelszerelését. Kiváló a selyemiparuk. A bőriparban dicsérettel említik (1672-ből) Levi Efrájim Coramaiót. Német és hollandi zsidók nyílt boltokban árulhatták külföldi cikkeiket. A házalók heb-kiáltással (Hebreo; talán annak változata a zsidócsúfoló „hep-hep“) hívták a feleket üzérkedésre a házakból.⁹⁵⁾ A 16. század végén több, mint 60 zsidónak volt Rómában privilégiuma kamatos kölcsönzésre, míg a 18. század elején már csak három ilyen bankárt találunk ott; kisebb zálogkölcsönzőt jócskán. A zsidók kiterjedt üzleti munkássága révén a rabbik is megismerkednek a polgári törvényekkel: Katzenellenbogen bizalmát fejezi ki a közjegyzők (cancellieri hivatalos tevékenysége iránt (Resp. 47. 54.); egész csomó olasz kereskedelmi és jogi kifejezés van a responzumokban (Kolon 15. 20. 125. 186. Katzenellenbogen 48. 49. 50. 61.): cottimo, inventario, commissario, azione e remissione, conpromisso stb.⁹⁶⁾ Leginkább pénzületi fogalmak: avventura, avventurare (Katzenellenb. 38).

5. Németek és zsidók szellemi közössége a 14- és 15. században.

Az évszázadokon át elég szabadon és ezáltal derűsen élő olasz zsidó asszimilációjánál sokkal többet mond a rendszeresen sanyargatott német zsidók szellemi és nyelvi egysége a környezetükkel. Igaz, hogy sokáig nem érezhették valami fölényes kultúrhatást.⁹⁷⁾ Úgyszólván csak a papok tudtak írni-olvasni úgy, hogy a latint, vagy a németet a zsidók „papi nyelvnek“ nevezik. Sebastian Lotzer, a protestáns prédikátor a zsidók „törvény“-

tanulását követendő példának állítja a keresztények elé. A zsidók megismerkednek a német hősmondákkal, elbeszélésekkel; bibliai tárgyak feldolgozásában a német eposz verstechnikáját alkalmazzák. E korban a zsidók szívesen foglalkoztak — persze leginkább zsidó-német nyelven — Artus király és Wieland kovács történetével.⁹⁸⁾ Zsidó-német feldolgozásba kerül még Tristan és Isolde, a Gesia Romanorum egy-egy története, az Eulenspiegel stb. A zsidó-német megőrizte a középkori német nyelv formáit. A Bettler-Rothwälsch-ben már Luther fölfedezett zsidó elemeket: ez a tény maga is mutatja a zsidók és keresztények benső szellemi kapcsolatát. Színművekben, bohózatokban, elbeszélésekben mindenféle irodalmi alkotásban szerepelnek zsidók. A 14—15. század zsidó szellemi élete jobbadán Dél-Németországra szorítkozik. Ezért van a zsidó-német irodalmi nyelvnek felső-német jellege.

A Németországból kiűzött zsidók hivek maradtak a nyelvükhöz: Itáliában sokáig, Lengyelországban mindvégig. A „mi nyelvünk“ a lengyel zsidóknál a németet jelenti⁹⁹⁾, még pedig a 14. század nyelvét. Nagy zűrzavar lett belőle, midőn a halálra üldözött lengyel zsidók (1648-ban) visszaözönlöttek Németországba, mert oly nyelvet vittek magukkal, hogy se őket nem értették meg, se ők a németeket: de a lengyel zsidók, mint a múlt örökségét, szentnek tartották s befolyásukkal érvényre juttatták a németek közt. Ez a *Judendeutsch* — nem tévesztendő össze az említett zsidó-némettel (jüdisch-deutsch), mely nem más, mint a középkori német nyelv reprodukálása héber betűkkel — elszigetelte a német zsidóságot a környezetétől. Mert a 14. század zsidó-német nyelve élő valami volt; a zsidónak eszébe se jutott, hogy másképp beszéljen, mint keresztény társai. A német zsidók aránylag jobban tudtak németül írni és olvasni, mint a keresztények. (Peszák. 214.) A reformációig nem volt német nyelvtanítás. A műveltség a latinon alapult, amely nyelv oly tekintéllyel bírt, mint a zsidóknál a héber. A bécsi Szent Tstván-iskola tanulmányi rendje még előírja, hogy minden osztályban legyen felügyelő . . . „der anschreib die Schüler, *die deutsch reden, oder sast unzüchtig sein*“. A helyesírás csupa összevisszaság. Csak a reformáció, illetve az első német bibliafordítások terel-

ték a figyelmet a németre.¹⁰⁰⁾ A zsidóknál a pontos német helyesírás már a válólevél (get) szövege miatt is fontos volt (Peszák. 142). Pl. Isszerlein hibásnak mondta, hogy egy ilyen válólevélben a Rothenburg helységnév két n-nel volt írva. Ugyanaz a helyesírási álláspont, melyet mintegy száz évvel később Johann Kolrosz elfoglalt.¹⁰¹⁾ Bár Isszerlein szerint helyes a „papi ortográfia“, hogy pl. Rothenburg, Augsburg, Würzburg, Nürnberg, Marburg stb. végén g-t írnak, de — úgymond — a héber okiratokban a zsidók g helyett a *kuf* betűt használják, mert ez a *tiszta, éles német kiejtésnek* jobban megfelel. Különben a németek közt is nagy következetlenség e kérdésben, pl. Limburg, Limpurg, Limpurch, Lempure. Az osztrák zsidók a héber *ché-et* *ch*-nak, a rajnamenti zsidók h-nak ejtették ki.¹⁰²⁾ (Maharil Resp. 30.) A Maharil közli hallomásból, hogy a regensburgi zsidók kiejtése tisztább, mint az osztrák zsidóké, amely adat valószínűleg a német nyelvre vonatkozik. (Minh. 89a.) A getírással együttjáró ezen ortográfiai mérlegelésre vonatkozólag igen érdekes megállapítás a francia tószafótíró, Izsák Dampierre megjegyzésében (idézve Mord. Gittin IX. 446). Egy Magyarországból küldött getről beszél, melyben a francia helységnév: Cher, két *jod-betűvel* volt írva s azt mondja, hogy Franciaországban nem követik a magyar szokást, mert a francia zsidók a ch-t a héber kuf-fal írják át és nem jod-dal.¹⁰³⁾ Az esetből arra is következtethetünk, hogy a Magyarországra bevándorolt francia telepesek közi zsidók is voltak.

A zsidókat annyira érdekelte — elsősorban vallástörvényi okokból — a német nyelvi pontosság, hogy Johannes Agricola kijelenti róluk: Die Juden, die der sprachen (a héber) verstand haben, bekenen selbs, wie die Verdolmetschung des alten Testaments auss dem Hebräischen, Yhnen mehr helffe zu Moses vnd anderer bûcher verstand, denn alle yhre Commentarii vnd glosen.¹⁰⁴⁾ A német zsidók *egymás közt is* a németet használják. Méir Halévi, a bécsi rabbi (14. század), egyik tanítványára, aki valamilyen micva címén engedélyt kért, hogy elmaradhasson az előadásról — bosszúsan rá szól: In Beutels Namen (eufemisztikus kifejezés a Teufel helyett).¹⁰⁵⁾ A Maharil a tanítóját, R. Sálómót, mindig így

említette mások előtt: Mein Meistere¹⁰⁶), ami akkor általánosan divó megjelölés volt. A rabbit valószínűleg közvetlenül is „Meister“-nek szólították. Nevezetes, hogy a keresztények jártasak voltak a héber kifejezésekben és zsidó szokásokban. Nem akarták a zsidó templomot Kirehe-nek nevezni, hanem scholának hívták (Schule-Schül), épúgy a Kirchhof helyett sokszor keuer, kyuer, kefer, kefer-t (a héb. kever) mondtak a keresztények.¹⁰⁷ A „Schulklopf ner“ (aki felzörgeti a híveket a templomba menéshez) már Folz „Juden-messias“-ában előfordul. (1525.) A keresztény forrásokban: campanatores, glockenere (harangozó).¹⁰⁸ A 14. században egyes imákhoz már voltak megszokott, hagyományos dallamok. (Minh. 11a. 49a. 69a.) Különféle liturgikus szokások és melódiák járták a Rajna mentén, Regensburgban, Ausztriában stb. (Minh. 61a.) Bambergben szokás volt, hogy némelyek a cipőiket a zsinagóga előcsarnokában hagyták.¹⁰⁹)

Diszkrét női kérdésekben a rabbinékhoz fordultak az érdeklődők s meg is írták férjeik választát — németül (héber betűkkel). PL Isszerlein felesége: Gar vil guter jor di mussn dir werdn war isowahr) wie du gut bist, as du mir hast lassn schreibn ich soll mein (Mórénu Isserlein, der leben möge) vroggn . . . Különb tal- mudtudós nők is voltak, pl. Isszerlein menyé, Redel.¹¹⁰) (v. ö. Peszák. 260. Mahar Resp. 74.) Hozzájuk fordulnak haláchikus döntésért s ők utalnak pl. R. Tám véleményére (Tószafót Sabb. 111b.) R. Ábrahám Orléans leányai asztali előimádkozást végeznek. Salamon Spiro leánya, Mirjam, Jóchanan Lorja felesége, éveken át talmudi előadásokat tart egy rács mögött ülve. R. Chájjim, az Or Zárúa szerzőjének fia, vallástörvényi ügyekben feleségére s anyósára hivatkozik; József Treves, az előimádkozó pedig az anyjára. Wormsban egy zsidó előénekesnő: Uránia. A regensburgi Litte, Dávid király történetét német versekben énekelte meg.¹¹¹) Aztán Wolflein v. Lochamen dalos könyve a 15. század első feléből, héber betűkkel dedikálva „der aller liebsten Barbara, meinem treuen, liebsten Gemaken“ (unokanővér).¹¹²) Sámson Piene Wolf-ram v. Eschenbach Parcivaljának kiegészítésében (1336) segédkezett Claus Wyssé és Philipp Colin költőknek. A rajnavidéki

szatirikus, Gumplin, német verseléssel is foglalkozott. Persze, a házias kézimunka volt a zsidó nők igazi művészete, akik keresztény asszonyoknak is dolgoztak. Voltak zsidó bankárnők, kik nagy kereskedői házak vezető állásában működtek.¹¹³⁾ Csehországban meg említetik egy Johanka nevű udvari zsidóasszony (1612)¹¹⁴⁾, úgyszintén Kaulla, a Hohenzollernek kiváltságosa a 18. század vége felé, aki az osztrák hadvezetőséggel csinált nagy üzleteket.¹¹⁰⁾

A német zsidók nevében még germán mitológia is. E nevek némelyike régies alakjában szállt nemzedékről nemzedékre, ezért hébernek tartották, pl. Brecha-Precha (Perchta), mely pogány-német név (Minz is tévedt vele: Resp. 64). A vezetéknévben, mely többnyire valamely helységről vétetett, akadt keresztény is, pl. Kanolt; így hívtak egy halberstadti rabbit.¹¹⁶⁾ A nők s a héberül nem tudók németül imádkoztak. Maga a Maharil szerkesztett egy német nyelvű alkalmi benedikciót, de már azelőtt is léteztek ilyesfélék. (Minh. 112a.)

A zsidó-keresztény barátkozást — mint egyebütt, úgy Németországban is — eléggé bizonyítják az ellene irányuló tilalmak. Pl. Ruprecht v. Freising a városi jogszabályzatában (1473) így rendelkezik: Die judnn sol nyemand tzwingen zu christnlichnn gelaubenn . . . den christnn ist verpottn das sy mit den judenn nicht essnn, sy soll auch nyemand ladnn zue kainer wirtschaft.

Az egyházi és világi ékverés munkája nem járt gyors sikerrel. Keresztények és zsidók társadalmi együttélését tanúsítják a 15. századbeli Fastnachtspielek is, melyek feltűnő jól ismerik a zsidó szokásokat és intézményeket.¹¹⁷⁾ A zsidók legádázabb elleneségei a hitehagyott testvéreik voltak. Némely aposztata nem szegye elte a zsidóságot „eretnekségnek“ mondani (a „Ketzeri“ szót a Maharil is említi Resp. 233), pedig az Egyház sem tekinté annak.¹¹⁸⁾ A keresztények is megvetették a zsidó aposztatákat. A Fastnachtspielek kinevetik a „tauf ter Jud“-ot s e korszak oktató és meseirodalma sok mulatságos s komoly történetben festi, hogy nem volt köszönet a hitehagyott zsidóban.¹¹⁹⁾ Az áttérés oka akárhányszor, hogy a bűnös zsidó megmeneküljön a büntetéstől. Pl. Nürnbergben szabadlábra helyeztek egyet (1436) ana a kijelen-

ítésre, hogy át fog térni.¹²⁰⁾ De ha méltatlan gyanúsítások ellen védi egyik zsidó a másikat, kész a vád, hogy a zsidók összetartanak s egyik a másikat nem hagyja. (Issz. Resp. 58.) Ártatlan zsidónak kereszténnyel szemben igazat adni — nyugtalanítá a bírakat úgy, hogy III. Frigyes kéri a pápát, II. Pált (1469), jelentené ki, hogy az nem bűn.¹²¹⁾ Voltak persze elfogulatlan bírák is, kikről a zsidó források nagy elismeréssel szólnak. (Weil Resp. 147.)

6. Baráti érintkezés. A német zsidók és a társadalmi szokások.

Került társadalmi figyelmesség is. Brunu Izrael, a hírneves rabbi beszéli (Resp. 275), hogy egy keresztény, tóragöngyölő-szalagot ajándékozott a zsinagógának s el is fogadták. Valahol egy újszülött fiú felavatási ünnepélyén résztvett a polgármester s egy másik város főembere ajándékot küld szombatra a község előljárójának.¹²²⁾ Az ilyesmi a mindennapi élet társadalmi konvenciójához tartozott. Henrik, Landshut hercege oly kegyes volt a bajor zsidók iránt, — az ilyesmi már kivételes eset, — hogy Aventin (Turmair) szerint . . . er hab die Juden und das rotwild zu vast lieb gehabt.²³⁾ Az is előfordult, hogy egyes városok a fejedelmek kiűző parancsa ellenében a zsidók pártjára álltak. A zsidó élet befolyást gyakorolt a keresztény életre, de ez is amarra. Nyelvben, ruházkozásban egyformaság. A szellemi életközösség bizonyosága, hogy a zsidóknál is az elterjedt szakkifejezések, pl. jogi fogalmak: Teiding (bírói ügy, pör), Instrument, dingen (szerződést csinálni; Minz Resp. 73.), Urvride (Urfehde. Mahar. Resp. 90). Üzleti szavak: Leikauf. Weinkauf, Urkunde (tanú. Minz, Resp. 82), Erfüllungsbrief. Városi intézmények: Potestat (polgármester), Stadtbuch, Handfeste (ezek a zsidóknak adott jogokat is tartalmazták). Simon, wormszi püspök írja (1285): dar nach so vir gehen (megígérjük) wir unde vir binden uns, daz wir alle die hantfesten . . . die unser Übe bürgere von wormezen beyde cristene unde Juden, sunder oder sament hant unde her bracht hant daz wir di haltden ... A zsidók éles jogászai elméjüknek köszönhatték, hogy néha még keresztények is ügyvédnek (Anwalt) vették őket.¹²⁴⁾ Töméredek esz-

köz, szerszám német neve járja a zsidók közt, sőt héberségükön is meglátszik a német hatás, mert *germanizmusokra* is bukkanunk.¹²⁰⁾ A német zsidók utánozták a lovagi szokásokat és szórakozásokat. Minz (Resp. 73) egy zsidó sportembert mutat be. Szívesen nézték végig a tornát, párviadalt, hadijátékot, bár a tanítások ezt helytelenítik. Jól értettek a kardforgatáshoz; erre a viszonyok is kényszerítették őket. Hans Wilhelm Kirchof a vívásnak egy kiváló zsidó mesteréről szól. A badeni Thiengen ostroma idején (1499) egy zsidó lövész nagyon ügyesei) harcolt. Vagy Hildesheimban (1520) egy zsidót, mert vitéz katona volt, fölvettek a város polgárai közé.¹²⁰⁾ Ünnepi díszfelvonulásokban a keresztényekkel egyforma fényes külsőségek közt látjuk a zsidókat, pl. Mátyás király koronázásakor és lakodalmán a budai zsidók, amiről már megemlékeztünk. A Mohammed szultánnal való béketárgyaláson állítólag zsidó közvetítője voll Mátyásnak.¹²⁷⁾ A keresztények a honi formulával köszöntötték a zsidókat és a rabbik a legszívélyesebb viszonzást követelik, sőt a megelőzést (Bruna Resp. 112. 113).¹²⁸⁾ A középkori német zsidó, vagy általában a „középkor“ úgy él sokak képzeletében, mint a világot kerülő aszkéta-szellem hordozója. Milyen tévedés. Az ezredik év körül elfogja a német társadalmat egy igen erős „Diesseitsstreben“, a földi lét kiélvezésének vágya s ez az irány soká felszínen marad. A német zsidók élete sem volt csupa lemondás, önsanyargatás; persze csak a vallásos örömekre gondoltak. Jellemző a Jámborok könyvének tanítása: kerüld a szélsőséget. Ne mondd, hogy nem akarok húst enni, bori inni, nem akarok szép lakást, tisztas öltözetet, hanem szőr-ruhát, mint a szerzetesek, mert ez is bűnös út volna.¹²⁹⁾ Lakomával ünnepelték egy-egy talmud-traktátus befejezését, vagy a ház-szentelést¹³⁰⁾ s a 60. születésnapot; ez ünnepi dátum volt a zsidóknál. Az eféle vigasság idején a keresztényeknek is küldtek ajándékot, amit megtettek újévkor is (jan. 1) és pünkösdkor: a főbb hivatali személyek s a papok iránt figyelmeskedtek. Szukkót után a keresztényeket megajándékozták esztrógokkal s a keresztények a zsidókat a peszach elmúltával kenyérrel. Csapongó kedv s mulatozás chanukka- és púrimkor; a keresztény szegényekről sem feledkeztek meg. Meg-

esett, hogy ilyenkor egyik a másikat elhurcolta, mint az akkor divó „Schönbartlaufen“-nál.¹³¹⁾ Az álarcosság az általános középkori divathoz tartozott. A szombat élvezése külső dísszel is járt együtt: a lakás faágakkal díszítve; a zsidók nagyon szerették a növényeket. A kölni zsinagóga festett ablakairól már beszéltünk; asztalának takaróján madarak és halak voltak hímezve. Ilyen díszítés a régi kéziratokban is látható. Szobák is voltak festve és a falakon történeti jelenetek, pl. Izsák feláldozása, Góliát legyőzése s a képek alatt a história röviden elmondva.¹³²⁾ A 15. századból ered a szokás, hogy a házfalakra kívül profán és szent képeket festenek.¹³³⁾ Arckép festés a német zsidóknál csak a 18. századból ismeretes, míg az olaszoknál már a 15. század végéről: R. Júda Menz arcképe a páduai egyetem aulájában.¹³⁴⁾

A péntek esték boldog hangulata e szólásban: Lamp' herunter, Sorg' hinauf. A zsidóknak szombat- és ünneptartását Brant is megénekli (Narrenschiff 91), vagy a hitehagyott Johannes Pauli a „Schimpf und Ernst“-jében: Es ist den Christen ein Schand, dass die Juden ihr Gesetz besser halten als die Christen ihr Gesetz, und besonders den Feiertag halten . . . Und so das die Juden und Heiden sehen, so werden sie geärgert und werden nicht Christen.¹³⁵⁾ Jellemző Brant nyilatkozata a zsidókról, aki a felebaráti szeretetre a pogány példákön kívül csak az ó-testamentumból idéz:

Man findt der fründ, als Danvid was
Ganz keinen me, mit Jonathas . . .
Kein findt man Moysi jetz gelich
Der andre lieb hab, als selbst sich.

Nagy vígság volt a menyegző előtt való péntek este: az u. n. Vorspiel. A Vorspil, vagy Prospel — így hívták Ausztriában az eljegyzési ünnepélyt — annyi, mint „versprechen”.¹³⁶⁾ (Mert a Spil a középfelnémet spellen-ből = sprechen.) Az eljegyzés neve pedig: entsposen, a lakodalom: Brutlounf, vagy francia és olasz jelöléssel: noz, nuz. Nagyobb községekben rendszerint pénteken tartották az esküvőt, mert volt elég szállás s nem kellett a ven-

dégeknek elsietniök, hogy szombatra otthon legyenek. Az esküvő reggelén az egész község a templomudvarba vonul s fonott gertyákat visznek elől. Zeneszóval haladnak, amire az utcán olykor tánc kerekedik.¹³⁷⁾ A menyasszonyt zenével kísérik a templomajtóig. Egy olasz-zsidó lakodalmi rendtartás szerint idegen menyasszonyok lóháton mentek a városba, lovasoktól kísérve. Mainzban zenével s fáklyákkal kísérte a község a vőlegényt a templomba. A francia és spanyol zsidóknál szokásos volt — épúgy, mint a keresztényeknél — a vőlegény ünnepélyes fogadtatásakor lovas hadijáték rendezése. Derekasán végezheték az ilyesmit, mert a krónikák említenek egy zsidó tornaversenyt Weissenfelsben (1386).¹³⁸⁾ A provencai zsidóknál clivott a sólymok betanítása, melyeket vadászathoz használtak. Bármily furcsán hangzik is, a középkori zsidók foglalkozásai közt szerepel a vadászat és az oroszlánszelidítés. (Abr. 233.) Különben vállalkoztak minden élethivatásra; voltak zsidó zsonglőrök is s a pápai háztartás alkalmazottai közt is találunk zsidókat (i. h. 247—248).

De folytassuk a lakodalmat leírását. Az esküvő után tánc, mely gyakran még a szombat elmulta előtt megkezdődött.¹³⁹⁾ Hozzá — persze — muzsika is. A zenészek keresztények voltak. Köznapokon a zsidók is belemelegedtek a zenébe s éneklésbe. A zene különös tehetsége a zsidó népnek.¹⁴⁰⁾ Még a Jámborok kisebbik könyvének szerzője is lelkesedéssel beszél róla (14b). Mint a céheknek, úgy a nagyobb községeknek is volt tánchelyiségük szórakozás s családi ünnepélyek céljára.¹⁴¹⁾

Nagy menyegzői lakomát csaptak úgy, hogy Itáliában s Németországban hivatalosan szabályozták a ruha és az étkezés rendjét. A német zsidók is szerettek jól élni. Hans Wilhelm Kirchof, Spangenberg várgrófja így ír (c. 1562): Man spricht, die Juden haben gute feiste genss.¹¹⁷⁾ Bécsújhelyen a 15. században egy liba egy magyar forint huszadrészébe került és egy font hús $1/2$ —2 bécsi fillérbe. Nagy becsülete volt a süteménynek: olasz és német nevek. A rabbik még a pürim-ivásban is mértékletességre intenek. Brant felkiált:

Worlich ich das sprich, red vnd sag
 Das weder Juden, Heydenu Datten (tatárok)
 Irn gloubn als schentlich bestatten
 Als wir die Kristen wellen syn.¹⁴⁸⁾

Púrimkor a keresztények iránt is figyelmeskedtek. Ruházatuk, mint a keresztényeké. Vándorló zsidók régi országuk divatját követik (Abrah. 280). Brandt szidja a kor divatját:

Der jüdisch syt (Sitte) will gantz uff stan . . .

hogy talán a zsidó viseletből lett általános szokás. (?)

. A környezet szórakozásai s játécai otthonosak voltak a zsidóknál is. Főleg a kártya, melynek szenvedélye az 1348. évi járvány megszűntével elsodorja a lelkeket. A felszabadult életkedv tombolása. A vallási törvény kénytelen megalkudni a helyzettel. (Bruna Resp. 136.) A játék láza még a jámborokon is erőt vesz (Issz. Peszák. 192. Bruna Resp. 125.) s méltán hivatkoznak arra a nézetre, hogy e játékdüh az esztendők halálfélelme után fellélekző érzés visszahatása; ilyenkor az emberi szenvedély másképp bírálendő el. Lakodalmakon, multságokon még járvány idején is megengedték a játékot, hogy a fertőzés miatti aggályt eloszlassák.¹⁴²⁾ A nyereszkesítő játékkal a rabbik nem voltak kibékülve; csak akkor volt szabad, ha a pénzt az ünnepi élvezetekre fordították. A nők kedvelt diójátékát kivételesen megengedték szombaton is. A zsidók rendkívül szerették a sakkjátékot, melyet már a talmud is említ. (Ket. 61b.) Szívesen elmulattak talányok megfejtésével, ami a németek közt a 13. században divatos talányköltészet utánzása volt.¹⁴³⁾ Kedvteléseik közé tartozott még, hogy felütve a szentírás valamely lapját, a legelső szót min légy útmutatásnak vették arra nézve, hogy belefogjanak-e valamibe, vagy ne. Ez a szokás, az úgynevezett sortes sanctorum, a keresztényeknél már a 8. század előtt megtalálható. A 16. századtól kezdve a sors-könyvek — jövőmondások gyűjteményei — is el voltak terjedve a zsidók közt.¹⁴⁴⁾ A babona ellen nincs vesztegzár. De a zsidók a

sportban is tudtak gyönyörködni, bár a talmud tiltja a cirkuszi mutatványok, állatviadatok látogatását.

A keresztényeket nagyon megkapta a zsidó temetés egyszerűsége, melyről Sebastian Franck elismeréssel szól, a keresztények halottas fényűzésével szemben. (Weltbuch 1534.)¹⁴⁵⁾ A nagy talmudi tekintély, Jáir Chájjim Bacharach, meglepő bátorsággal nyilatkozik a babonákról és „ostobaságnak“ mondja, hogy például haldokló arcáról nem szabad a legyeket elhajtani, vagy nem szabad kialvó gyertyába nézni. A víz kiöntése a halottas házban, hogy elűzzék a szellemeket s a halott vissza ne térjen; vagy — szintén a démonok ellen — füvet, göröngyöt hátra dobni: az ó-német hiedelmek közt is megvan. (Güdem. I. 211.) A gonoszok lelkei a szombat elmúltával visszatérnek gyötrelmeik közé; a német néphitben vasárnap este. Az ördöghitből származott a 13. században a vallásos művek komor szelleme, zsidóknál és keresztényeknél egyaránt. Vincenz de Beauvais (13. sz.) elítéli a táncot, mert az ördög találmánya; ilyen címen tiltja a Jámborok könyve is az ártatlan szórakozásokat, (i. h.) Brant, Geiler is panaszkodik a babona elterjedtsége miatt. E téren kölcsönösen befolyásolta egymást zsidó és keresztény. Vagy a temetési szokásokban. A zsidók még a 16. század második felében sem használtak koporsót. A Jahrzeit-mécs keresztény eredetű, mert a halálnap-forduló is egyházi fogalom (anniversarium — volt a lelki üdvösségért olvasandó misék jegyzéke).¹⁴⁶⁾ Van olyan nézet is, hogy a „Jahrzeit“ perzsa eredetű s a katolikus misemondás hatott benne. A mécsgyűjtás némelyek szerint keresztény jellegű; Abrahams szerint (i. h. 140) talán kereszténység előtti. Viszont az Egyház ismeri a gyásztartást: Bald folgt der *Sie bend*, *darnach der dreyssigst*, so ist die Klag aus — mondja Sebastian Franck. (Weltbuch.)

A legszegényebb zsidó életét is ragyogóvá tette a családi szellem erkölcsi szépsége, a vallásosság és a tóranatanulás szentséges idealizmusa. Például mennyi bensőség és áhítat sugárzott azon a jeleneten, midőn a habdálánál (a szombat- és ünnepvégi szertartás) a családfő mindenkinek adott a borból, azután levette kalapját és kezeit fejére téve, önmagára mondott áldást.¹⁴⁹⁾ Majd fiai és

menyei vették le kalapjukat, hogy részesüljenek az áldásban, ami szombat- és ünnepestéken már a templomban megtörtént. (Minh. 44a.) Franciaországban a 12. században hajadonfővel imádkoztak a zsidók; az étkezési imánál csak az előimádkozó földte be a fejét. (Ha-Mánhig Hilch.-Tefilla 45.) Németországban a 13. században földetlen fővel mentek a Tóra elé a fiúk, Franciaországban a felnőttek. (Lurja S. Resp. 36a. az állandó fejbefödés ellen nyilatkozik).¹⁵⁰⁾

Az európai zsidó mindenben alkalmazkodott környezetéhez: létformákban, nyelvben, szokásokban. Vallási hűsége nem gátolta, hogy az a német zsidó jó német és a francia jó francia polgár legyen. Gúnyra, megbántásra nemes öntudatossággal felelt a zsidó, amint Süsskind v. Trimberg, a német-zsidó Minnesänger oda mondja egy nagyúrnak, hogy nem a „Zettel“ (nemesi diploma) a fontos, a származás, — hanem az egyéni érték, az erkölcsi fel fogás és cselekedet.

Wer adelichen tuot, den wil ich han vür edel
Swie man sins adels ahtet niht gen eime Zedel
Nu siht man doch bekomen rosen von dem dorne
Wa sich mischet vil Untugenden zuo dem adel
da mak daz adelkleit wol werden ze einem hadel . . .

wer niht si von hohem namen
unt sich Untugenden welle schämen
darzuo sin dink zuo dem besten kan gazamen,
den heiz' ich edel, swie er niht si von adel der geborne?

A népprédikátorok, például Dávid v. Augsburg, Berthold v. Regensburg, nem nyugszanak. Örökös uszítás a zsidók ellen. A német és latin nyelvű egyházi énekekből is zsidógyűlölet áradt a hívek lelkébe, ami *végül* megtermi gyümölcsét, de a német zsidók csüggnék hazájukon, ragaszkodnak az életközösséghez. Német személyneveket viselnek: Juzelin, Gumpolt, Gumprecht, Ahseblík, Gite, Goezel — sőt mitológiai név is: Fasolt.¹⁵¹⁾ Németül beszélnek, zsargontól menten. A gyűlölködés mindent elrontott. És mégis,

a zsidók részén mennyi etnikum. Erkölcstani íróik nem győzik a lelkükre kötni, hogy a keresztények ellen igazságtalanságot ne tegyenek, mert ez chiliül ha-sém, Isten nevének meggyalázása volna. Szinte megható, hogy a púrim a keresztény cselédségnek épúgy jutalmazást jelent, mint a családtagoknak. (Rothenb. Méir Resp. 184.)¹⁵²⁾ A német zsidók lelkiállapotát híven fejezi ki Walther v. der Vogelweide:

der (stap) ouch die Juden viliét (korbácsolja)
ir schrien lout erhillet.¹⁵³⁾

Beteges mártír-hajlamok. Elnyomorodott, tudománytalan szellem a szentírásmagyarázatban s a talmudtanulásban. Kicsinyesség, aggályosság, önállótlan gondolkozás. Az elgyötörtség és kiábrándultság fölött úrrá lesz a — misztika.

NYOLCADIK FEJEZET.

Tudomány és misztika.

1. *Bölcseleti és gyakorlati kabbala. Zsidó és keresztény misztikusok.*

A zsidóság szellemi egyéniségét a talmud formálta. Csupa racionalizmus, ész-istenítés. A vallása is — tanulmány. De a vallásosság nem logikai művelet, hanem érzés; nem tudományos formula, hanem intuíció. Páratlan szellemi erőmutatvány volt és vallási boldogság a talmudizmus, de kielégítetlenül hagyta a lelkeket, a fantáziát és a naiv kedély vallásos igényeit. Racionalizmus és miszticizmus a vallásban kiegészítik egymást; ez amannak föltétlen visszahatása. Nagy szellemtörténeti válságok, ellentétek ideje volt a 13. század. A talmudizmus, a kritikai érzéknek amaz őseje meghazudtolja önmagát, hogy ő, a vallási racionalizmus, belefojtja a szót a racionális tudományba, bölcseletbe. Mily bántatlanul s gyönyörűen virult pedig a zsidó kultúrszellem. Spanyolország zsidó természettudósaira, csillagászaire, vallásbölcseiséire gondolunk. De most, a 13. században milyen eltorzulás. Montpellierben (1232) átkot mondtak mindazokra, akik a „Tévelygők útmutatóját“ olvassák; sőt a vakbuzgók a dominikánusoknál árulkodtak Majmúni vallásbölcseészeti műve, a Móré Nebúchim ellen. Az eretnek-szimatólás divatja átragadt a zsidókra is. Ekkortájt közösitették ki Averroes és Abälard művelt, Parisban megtiltották a bölcselet tanulását (1208) s ismételten átokkal sújtották az arab arisztotelizmust; a görög bölcs műveit elégették (1240, 1270, 1276). A pápai követ újra megtiltotta a filozófiát. Ezek a példák hatottak a zsidókra. Nagyszerű küzdelem indul meg a gondolatszabad-

ságért. Majmúni neve a harci jelszó. Montpellierben Jákob b. Máchir (Profatius Judaeus c. 1236— c. 1303/306) a Majmúni-párt vezére; neve az európai tudományok történetében is ragyog. Csillagászati almanachját és a föltalálta asztronómiai műszernek, a Quadransnak (Quadrans novus v. judaicus) leírását hamar lefordították latinra. Egész a 18. századig uralkodó tekintély: Copernicus, Reinhold, Clavius idézik. Nagy tekintély volt a csillagászatban a 14. század első felének merész vallásbölcse, Lévi b. Gersón is, ki szintén föltalált egy csillagászati műszert (Jákob botja. Baculus Jacobi), melynek Columbus is hasznát vette s Kepler nagyon érdeklődött iránta. Gyönyörű, lelkes megnyilatkozások, de végül az elismert, nagytekintélyű barcelonai rabbi, Salamon b. Adret, akit fölkértek döntésre, tilalom alá helyezi a filozófiát. Csak az orvostudománynak kegyelmeztek meg (1305). A bölcseletet nemcsak a talmud támadta, hanem a miszticizmus is. A talmud elnémítaná a filozófiát s a hihetetlenül merész szentírásmagyarázatot, mert félti tőle a vallást; a misztikus vallásbölcselet, a kabbala pedig, a belső szemlélődés átszellemültsége támadja a talmudot, mert nem kap tőle vallásos érzést. A 13. század zsidó misztikája nemcsak a szenvedések terméke, fájdalomcsillapító képzelgés, hanem örök vallási, természetes emberi motívum, az érzelemnek s a fantáziának érvényesülése, a talmudi s bölcseleti racionalizmus ellenhatása.

Igen érdekes, hogy a 13. század nagy misztikusa, Jámboor Júda (Chászid) elitéli a túltengő talmudtanulmányt.¹⁾ Ő inkább az imát követeli. A misztika a korszak levegőjében volt s ez az irányzat, minden ellenségeskedés dacára, ellenállhatatlanul szellemi rokonságba tereli a zsidókat és a keresztényeket; kölcsönös vallási hatással voltak egymásra. Zsidózó eretnekek (a már említett Pasa-giánusok és a Pauvres de Lyon). Sok keresztény áttér a zsidóságra. VII. Miklós (1288) panaszkodik miatta: *Quam plurimi Christiani veritatem Catholicae fidei abnegantes, se damnabiliter ad ritum Judaeorum transtulerunt* (igen sok keresztény, megtagadva a katolikus hit igazságát, elítélni valóan áttért a zsidó vallásra).²⁾ De a német zsidók a misztikát nem fejleszthették rend-

szerré, mert nem ismerték a scholasztikus filozófiát. Még Majmúnit sem, kinek műveit tilosnak nyilvánították. Egészen a keresztény misztika jellegét mutatja. Mindkettőben közös vonás, hogy a hagyományos — az egyházi és haláchikus — jámborság hidegen hagyja; a maga módján keresi a kielégülést, világkerülő kontemplációban. Közvetlen isten élményt áhít. A keresztény misztika ezt „Isten-násznak“ jelképezi: Gottesminne (például Eckhart mesternél a párbeszéd a „verstantniss“ és a „minne“ közt).³⁾ Az érzéki szerelem képeivel szemléltetik az istenélményt; Jámbor Júda is. Jellemző még a -rajongó ima és titokzatossága, hogy az istenérzéshez emel. Extázis-keresés: látomások s kinyilatkoztatások elérése végett. Gyakran megtörtént, hogy imádkozok merevgörcsbe estek s ebben az állapotban angyalokkal, démonokkal érintkeztek s természetfölötti kinyilatkoztatáshoz jutottak. Még Albertus Magnus tanítványa is, Thomas de Gantipré, vizionárius.⁴⁾ Jámbor Júda és Thomas Gantipré. Wornisi Eleázár és a keresztény prédikátorok, augsburgi Dávid és regensburgi Berthold s Eckhart mester gondolkozása egyezőbb volt, mint ma egy keleteurópai rabbi és nyugati keresztény teológus felfogása.⁵⁾ Douaiban egy földre esett ostyában a pap, a kanonok és az odacsődült tömeg egy gyermek arcát látják . . . Az angyal-képzetek túlságos elburjánzása a 13. század német zsidóinál szintén nagy rokonságot mutat a keresztény misztikával. Mindenkinek van egy sors-angyala, vagy fölöttese, aki közvetíti jó- és balsorsát. Épügy, mint a rajnavidéki és bajorországi hisztérikus keresztény asszonyok a legfurcsább jelentéseket hámozzák ki a bibliai szóból, ugyanígy a zsidók is: ez a „szód“ (titokzatos értelem. Interior intelligentia, mysticus intellectus).⁷⁾ Berthold prédikációiban a betűk titkos jelentése; ugyanígy veszi a kortársa, kölni Ábrahám. Olyannyira, hogy a betűjátékot nem-héber szavakra is kiterjesztik. Például tanítják, hogy a férjválasztásnál figyelemmel kell lenni az istenfélelemre, mert a „herre“ héberül írva — „ha-jóré“-nak is olvasható (= istenfélő. Tasbéc 467.)⁸⁾ Vagy egy álomfejtésben a francia „mil ans“-t gematria-szerűen magyarázzák (a betűk számértéke alapján).

Közös vonás még a csapongó, féktelen allegorizálás: a bibliai

személyeket elvont fogalmakká képletezik; mindenből szimbólum lesz. A 13. század keresztény prédikációiban az allegóriák megszokott bevezető formulája: „Nim bilde“.⁹⁾ Például Mordecháj a bűnös ember jelképe, kinek a bűnbánás zsákját kell felöltenie. Ahasvér „der zarte got von himel“. Eszter: Mária. Bileám: az ördög és a nőstény szamar: a bűnös jelképe; az angyal (ugyancsak Bileám történetében): a gyóntató. Izsák: az Isten (az Atya), Ézsau: Ádám, Jákob: Krisztus. Ilyen fantasztikus bibliaértelmezést — csak, persze, nem keresztény vonatkozásban — találunk a 13. század közepén egyes francia-zsidó exegétáknál és tudósoknál, például Levi b. Ábrahám és Jákob b. Abbamári műveiben. Az utóbbi például olyan ötlettel lepi meg a világot, hogy a bibliai történetben Noé bárkájának három emelete a matematikai, fizikai és metafizikai tudományokat jelenti. Az eretnek szellemű misztika még dúsbabb. A strassburgi Ortlieb követői semmisnek mondják a szentírás szószerinti jelentését. A messiási dátumok számíttatása is feltűnő egyezést mutat a zsidó misztikusokkal. Néhol teljes egyformaság. Például Eckhart mester Éváról ezt mondja: „Er machte si *η*lht von dem houbte, noch von den füezen“ — egészen a midras. (Genes, rabba 18. fej.)¹¹⁾ A keresztény misztikát (Suso, Tauler) erősen befolyásolta a zsidó, például Wormsi Eleázár, vagy Jámbor Júda. Meglátszik Tauler prédikációin.¹²⁾ Egész a kisebb Széfer Chászidim (Jámborok könyve) hangja, mely nem annyira misztikus, mint a másik, a nagyobb Sz. Chászidim. De a keresztény miszticizmus is összezsugorodik a 14—15. században, mert midőn a szatíra s a legpajzánabb farsangi színjáték virul, az nem a misztika légköre.¹³⁾

Az érzelem és a képzelet, a metafizika és az erkölcsi költészet jussát követelő vallási irány megvolt a régi zsidóságban is. Csak a profétizmus szellemiségét és az agádának szindús eszchatológiai ábrándvilágát, messiási álmait említem. Ezért volt ellenfele a kabbala a talmudnak és a scholasztikának, mert csak logikai elemzések és bölcséleti formulák rendszerét nyújtotta, melyben az áhított misztikus fölemelkedést, átszellemültséget, Istent érzést nem találja meg. A zsidó miszticizmus legkiválóbb alkotása, a 13. század-

ban Spanyolországban keletkezett Zóhar-könyve kijelenti, hogy a belső megvilágosodás megdönti majd a rituális tisztaság s tisztátartlanság, a „tilalom és megengedés“ uralmát Izrael fölött. (Zoh. III. rész. 27.) Mózes II. k. 1. fejt. 14. verse: „És elkésérítették életöket sárral és téglákkal ...“ a talmudi kérdéseket, a haláéba tanulását jelenti a Zóhar egyik része szerint. (Tikkúnim 27. 44. 46. A haláéha — úgymond — a kabbala szolgálója.¹⁴⁾ Ilyen jellegű volt a spanyol zsidó miszticizmus: bölcsélet, egész világkép megsterkesztése. Míg a német-francia nem ily filozófiai rendszer, hanem inkább gyakorlati: aszkétikus, kivált a keresztes háborúkkal kezdődő szenvedések hatása alatt. Módszere: a szentírási szavaknak mintegy bennük rejtőző és velük összehangzó két-három, vagy több szóba való szétszedése (notarikon) és a betűik számértéke szerint való magyarázgatásuk (gimatria).

A kabbala súlyosan veszélyeztette a rabbinizmust. Jellemző, amit a lengyel talmudista, Isszerlesz Mózes ír (Tórát ha-óla III. 4.), hogy a nép csak úgy tódul a kabbala tanulásához . . . „kik még a heti szakaszt se tudják megmagyarázni s akik egyetlen Rasi-helyet se értenek“. A vallási racionalizmus kielégítetlenül hagyta; a kabbala volt a nép számára a közvetlenség, a szívéhez szólás, a vallási demokrácia — míg a talmud a szellemi arisztokratizmus. A kiűzött spanyol zsidók hatalmasan felvirágoztatták a filozófikus kabbalát Itáliában és Palesztinában. Palesztinában a német gyakorlati irányú kabbala megújódott Lurja Izsák által és tanítványa elplántálta a rendszerét Itáliába, melyet a rabbik is felkaroltak, mert a Lurja-féle kabbala nem ellenese a rabbinizmusnak, hanem még erősíti.¹⁵⁾ Itáliából, mint azelőtt a szefárd-palesztinai, úgy most a Lurja-féle kabbala terjedt át Lengyelországba. Lengyelország óriási jelentőséggel bír a zsidó miszticizmus történetében, melynek teljes kivirágzása, a chaszidizmus, ma is igen fontos hatóerő a zsidóság életében.

A szláv néplélek erősen misztikus hajlamú. Oroszországban már a 15. században igen jelentős eretnek-mozgalmak mutatkoznak a zsidó szellem hatása alatt, de belejátszottak — nyugateurópai és lengyel-litván befolyások is. Mert a 14. század közepének

nyugateurópai misztikus áramlatai Oroszországban is fölrázták a vallásos érzést. A dogmák merevsége helyett szabadabb, szellemibb vallásosság, a bibliához való visszatérés. Ezt az egyházellenes irányt szította a humanisztikus szellem. A massaliánusok, vagy bogumilok, a szláv gnóosztikusok szektái, a kinyilatkoztatás körtili harc és az ó-perzsa vallási dualizmus kiújulása nagy szakadást idéztek elő a szerzetesek közt, a híveknél meg tiltakozást az élet-telen ritualizmus ellen. így a bogumilok és strigolnikok tanai által, melyek a régi zsidó valláshoz való visszatérést hirdették, elő volt készítve a talaj az orosz egyházban azon eszmék számára, melyek a zsidóság köréből hatoltak a papság közé s a felsőbb társadalomba.¹⁶⁾

Rejtélyes jelenség. Valószínű, hogy a zsidók vallási vitákat folytattak a kolostori szerzetesekkel; továbbá, a délkeleti orosz zsidók, távol a nyugateurópai világtól, egész más irányban fejlődtek, jobban simultak környezetük szokásaihoz és nézeteihez. Sok zsidó áttért s a kereszténység szószólói lettek volt hittestvéreikkel szemben, aminek nyomában önkénytelenül eszmecserék indultak meg az ó- és új-testamentumról. A „zsidózó eretnokség“ Nowgorodban született, ahol a Nyugattal s Byzánccal való kereskedelem révén tarka tömeg gyűlt össze, mely élénken vitatkozott a vallásról. A nowgorodi szektáriusok tagadták az apostoli iratokat, még a Krisztus-hitet is.¹⁷⁾ Fontos szerepet játszott köztük a kiewi zsidó Skarja, vagy Scharia. Hívei a zsidó tanokat hirdették; tagadták a háromságot, az evangéliumot, az egyházatyákat. Szerintük a messiás még nem jött el s Krisztus csak halandó ember volt, aki elenyészelt! a sírban. A kételytől megszállt papság körében Scharia nagy hatást tett. Főpapok is mellé álltak s öreglétükre elvégeztették magukon a felavatási szertartást. Többen zsidó nevet választottak. x\z eretnokség terjed. Lázás epedéssel várták a hetedik évezred beteljesedését 1492-re, mely végső ítélet s a világ pusztulása lesz. Miután ez nem történt meg, sokan csalódottan az eretnokségbe dobták magukat.¹⁸⁾ Zosimas metropolita hallatlan támadással ront neki a kereszténységnek s prédikál ellene. Majd egy fanatikus eretneküldöző lép a színtérre, József Sanin, aki az eretnek-

séget egyszerűen azonosítá a zsidósággal;¹⁹⁾ másfelé is, mint láttuk, ez a felfogás uralkodott. Az 1504. évi zsinat erőiesen végzett a tévelygőkkel.

A szláv keresztény miszticizmust összefüggésbe hozták a zsidósággal, a zsidó miszticizmus pedig — a szellemtörténetnek mily különös szeszélye, vagy logikája ez — egyik-másik hajtásában a kereszténységgel érintkezik. Természetes fordulatnak is vehető. Mert a szertartások fegyelmező s összefogó ereje nélkül — a legtöbb misztikus elvetette — az a pusztán képzelődésre s extázisra bízott, értelmi elmosódottságban lebegő, csak „belső élménynek“ vállalt, formák nélküli vallás mindenüvé elkalandozhatott, megszire . . . Mint említettük, az Itáliából és Spanyolországból keletre húzódott misztika bevonul Lengyelországba a 16. században; megalapítója Matatija Delakrut. A bolognai egyetemen tanult természettudományt és — kabbalát, mely ellen a rabbik is hiába küzdöttek. Nagy oka volt az elterjedésének a nép szegénysége, mely kapva-kapott a csillogó messiási ábrándképeken. A misztikus önsanyargatás s a szélsőséges, átszellemült moralizmus sokat köszönhetett Jesája Horowitznak (16. század) és a fiának, Sabbataj Scheitel, poseni rabbinak (1600—1660). Nátán Spira pedig (1585—1633) a gyakorlati kabbalát művelte. A jesivában talmudot, a népnek kabbalista prédikációkat.

2. Zsidó messiási mozgalmak a 16. és 17. században.

A zsidó miszticizmusnak a messiási remény volt az erjesztő kovásza. És időről időre, a nagy szenvedések aléltságában, pontosan feltűnnek az álmessiasok: Dávid Reubéni, Salamon Molchó, Sabbataj Ceví. Pápák, királyok felfigyelnek a szavukra. VIT. Kelemen pápa kihallgatáson fogadja Dávid Reubénit (1524); tetszeti neki egy törökellenes háborúnak Reubéni által kidolgozott terve. Majd a portugál király meghívására odautazik s megbeszéléseket folytat vele egy zsidó ország alapítása érdekében. Ezért nem bántotta egyelőre III. Joao király a marránokat: az eljövendő keleti zsidó szövetségre való tekintettel . . . A portugál marránok ujjongva

köszöntötték Dávid Reubénben a messiást. Egyikük, Üiogo Pires (c. 1501—1532), rajongásában felvéteti magát a zsidóságba s talán akkor kapta a Salamon Molcho nevet. Messiási propagandáidra megy. A „zsidó Savonarola“ prédikációit lázas érdeklődéssel fogadják. Profétaként ünneplik. Az Inkvizíció máglyára ítélte, de VII. Kelemen megmentette. Dávid Reubéni és Molcho később fölkeresték V. Károly császárt Regensburgban, talán a marránok végett, vagy a török elleni háború ügyében. A császár mindkettőt bilincsbe verve, magával vitte Manluába, ahol Molchót, mint eretneket elégették (1532), Reubéni pedig börtönben sínylődött s valószínűleg megmérgezték. Molcho varázsa oly erős volt, hogy a halálában is mindenféle messiási csodákat vártak. De senkitől annyira, mint a 17. század nagy messiási kalandorától, Sabbataj Cevitől. Bámulatos egyéniség lehetett, hogy a lelkeket úgy meg tudta fogni.

A kozák-szenvedések a megváltás hitével töltik el a zsidók és keresztények lelkét egyaránt. A Zóhár könyve is 1648-ra jósolta a messiást. (I. 139.) A keresztény misztikusok a harmincéves háború eseményeinek hatása alatt s a kozák vérengzések láttára, a Dániel könyvének látomásai alapján várják a messiást. Az a jóslat az idők biblikus hangulatában a lelkekbe kapott: „napok vége“ s az „ezer év“; ez utóbbi az ötödik szent birodalmat jelzi nekik, hogy a zsidók visszatérnek majd ősi hazájukba.²¹⁾ Ilyen keresztény misztikusok: Johannes Mochinger, Ábrahám v. Frankenberg, Jákob Böhme tanítványa, Heinrich Jesse, Petrus Serrarius, a hugenotta Izsák la Peyrère, Paulus Felgenhauer. Mindezek hirdetik a közeledő „napok végét“ s Izrael hamarosan beteljesedő üdvét. Ezt várták Sabbataj Cevitől. Új rituáléja megdőnté a hagyományos formákat, úgyhogy a nyomában végzetes anarchia, mely sírját ásta a vallásosságnak.²²⁾ Egymás után sújtanak fejére az anatómák villámai, de a rajongók — dicsfényt látnak körülötte. Sabbataj Ceví Szmirnában, újév ünnepén, kürtharsogás közt messiásnak nyilvánította magát (1665). Hívei a rajongás szédületében várják a megváltás csodáit. Keresztény körökben is felcsigázott, izgalmas kíváncsiság. Szaszportasz Jákob, Amsterdam, London és

Hamburg rabbija, hasztalan írja intő leveleit a közeli és távoli közösségeknek. Mindenfelől kabbalista imakönyvek: bennük Sabbataj Cevi arcképe és a messiási uralom jelképei. Leveleiben „Istennek” nevezi magát Sabbataj Cevi, aki külön örömnöppé avatja a tébét 10-iki böjtnapot, majd az áb 9-ét (születése napját). Teljesen túteszi magát a ritus törvényein, mint amelyekre „a messiási” korban nincs többé szükség. Szédelgéseit megkoronázta az iszlámra való áttérése. (Mehmed Effendi, 1666.) Az európaiak nem tudván róla, özönével küldik a hódoló iratokat. Szörnyű volt a kiábrándulás. De a kóros hiszékenység betegei még akkor sem tángítanak. Mordecháj Eisenstadt (1679—1682) főképp hazánkban s Morvaországban hirdette tanait, végül önmagát adta ki messiásnak, hogy ő a feltámadt Sabbataj Cevi. Törökországban külön szektává lettek az iszlámra tért zsidók: ezek a donmák.

Még az oly rendkívül éleseszű talnuidtudós és szellemes prédikátor, mint Eibeschütz Jonatán (1690-1764) sem tudott ellenállni a sabbataizmusnak. Prágában és Metzben volt rabbi, majd Hamburgban, ahol elkeseredett harcot folytatott ellene Jákob Emden, mert Sabbataj Cevi-kultusszal vádolta, hogy Sabbataj-formulából szerkesztett amulettek kerültek ki tőle használatra. Egész Európát izgatta a kíméletlen irodalmi harc. Elharapódzott a viszály. Szakvélemények, kiátkozások. Végül a kormány Eibeschütz mellett döntött. A misztikus rajongók sabbatiánus szektává tömörültek. Önsanyargatás és böjt, amivel siettetnék a messiás eljöveteletét. Vezérük Júda Chászid, Siedlecből. Tórával a kezében gyűjt városról városra híveket, akik chászidoknak nevezték magukat. (Megkülönböztetendők a Báál Sém-tób által alapított chászid-szektától, melyről még lesz szó.)²³) Hozzájuk csatlakozott a képzett kabbalista, Chájjim Malach, aki szerint Sabbataj Cevi negyven évvel a halála után fog feltámadni (1706). A rabbik üldözései elől kivándorolnak Palesztinába. Mindenült új hívek csatlakoznak hozzájuk. Bécsben a híres udvari zsidó, Sámuel Oppenheimer volt a segítőjük. Nagy viszontagságok közt megérkeztek Jeruzsálembe. A vezér halála után egy részük mohammedán lett, a többi szétzillett. Chájjim Malach perverz Sabbataj-kultuszt alapított: szobrát

imádtatta a hívekkel. Palesztinából Szalonikibe, majd Lengyelországba tették át működésük színhelyét. Nagy hódítások. Mózes Kamenker, Izsák Kaidaner, Elisa Rohatin Schorr merész féktelenségben fordulnak a rabbinizmus s a morál ellen (a Zóhár alapján). Erre Lembergben kiátkozás: Frankfurtban is, melyhez több község csatlakozott. De a nép nem törődött az anatómákkal, mert új vallási kielégülésre sóvárgott. E „küldetést“ a fantasztá kalandor, Jákob Leibowitz Frank vállalta. Szmirnában, a hírhedt álmessiásnak, Sabbataj Cevinek hazájában ismerkedett meg a kabbalával és vette föl a Frank v. Frank nevet. Szakít a zsidó ceremóniákkal. Lengyelországban rajongva fogadták. Tanítása a Sabbataj Cevi háromsága: 1. A végső ok, vagy a „szent ősrégi“ (öreg). 2. A „szent király“, vagy az istenült messiás. 3. A szent nőszemélyiség, a Sechina, vagy Matróna. Az emberi szenvedélyeket — úgymond — nem szabad kárhoztatni, miként a talmud teszi, mert azok az „isteni szikrák“ s ha elfojtják őket, lehetetlenné válik az igaz hit alapja, az extázis. A rabbinizmus elleni harcában elveti a messiási eszme zsidó nemzeti vonatkozásait, amely nála csupán misztikus vallási elgondolás. (Jeruzsálem sohasem fog megépülni — tanította.) Frank hívei zárt ajtók mögött, éjjeli homályban végezték kultusz-orgiáikat: tánc, zene, erotika, hogy elérjék a vallási átszeltem ültiséget s jelképezzék az istenség férfi- és nő-principiumának egyesülését. A családi erkölcs szemérmetlen lábbal tiprása volt az a vallási miszticizmus. A vizsgálat hihetetlen dolgokat derített ki (1756).²⁴⁾ Bródyban és egyebütt kimondták rájuk a „nagy átkot“. A rabbik megtiltották, hogy harminc éven alul nem szabad a Zóhár könyvével foglalkozni. A pör az egyházi bíróság revíziója alá került. Dembowski püspök vezette a tárgyalást. Frank kijelenti, hogy ők nincsenek a zsidóság, csak a talmud ellen, mert ez meghamisítja (?) a mózesi tanokat. A talmud ellenesei — úgymond — épúgy a zsidósághoz tartoznak, mint a talmudisták.²⁵⁾ De már előbb jelentkeztek áttérésre. Kéri Dembowski leMBERGI érseket, hogy rendezzenek hitvitát a talmudistákkal. A rabbinizmus szószólói nem mentek bele érdemleges vitába (1757). Az érsek rákényszeríti őket egy másik összejövetelel, de a védekezés oly

bátortalan volt, hogy az érsek a frankisták javára döntött; a talmudpéldányokat elégették (szukkot 8. napján).

Dembowski halála (1757) után megkezdődött a frankisták üldözése. A vezér az ő magyar, oláh és moldvai híveiből „Brüder - schaftot“ alapított. Köztük tizenkettő „apostol“ volt és tizenkét asszony úgynevezett „nővér“. Ujabb hitvita Lembergben. Óriási tömeg. Ghájjim Kóhén Rappoport, leMBERGI rabbi halotti ruhába *öltözve* jelent meg ott és verte vissza a frankisták hazug és gonosz állításait. A vita eldöntetlen maradt, de a hitchagyások bekövetkeztek. A különféle helyeken vagy ezer zsidó tért át.²⁶⁾

Még a frankista mozgalom alatt indult meg a hatalmas lelki forrongás, mely a zsidóságot két ellenséges táborba szakította: a chászidizmus. Ez is a miszticizmus egyik formája, de míg Sabbataj és Frank iránya zsidótlan, sőt zsidóellenes volt — az egyik az iszlámhoz, a másik az Egyházhoz vezetett — addig a chászidizmus mélyen gyökeredzett a nép életében s erejét a hagyományból merítette. A chászidizmus a zsidóság szenvedéseinek hatása alatt a 13. század óta kifejlődött kabbalisztikus eszmék szintézise volt.²⁷⁾ A kritikai ész, mely gyöngének bizonyult a lét titkainak megfejtésére, segítséget talált az intuícióban. így keletkezett a 13. században Spanyolországban az elméleti, filozófiai kabbala. Ez nyugodt szemlélet volt. De a történeti csapások közt később a nép extázisban keres vigaszt, a rajongó ima, önsanyargatás, Ción-gyász s messiást varasban. Ez a gyakorlati kabbala, mely a 16. században Palesztinában rendkívül megerősödött. A lengyel zsidóságot műveltségi és társadalmi viszonyai nagyon fogékonytá tették e miszticizmus iránt. A hitközségi oligarchia és a talmudizmus arisztokráciája a zsidó tömegeket elhanyagolta, melyek közönyösek lettek a rabbinikus zsidóság iránt.²⁸⁾ A hideg vallási formalizmus érintetlenül hagyta őket. Az ám-há-árec vallási szükséglete gondozatlan. Ezen a hiányon akart az előző miszticizmus segíteni, de eltorzult, hamis úton járt; materializált misztika lett belőle.²⁹⁾ Jönnie kellett egy vallásnak, mely számol a tömeglélek ízlésével és igényeivel, mely a primitív emberre van szabva s nem tudást és formulát kíván, hanem a jótétet becsüli legtöbbre és az ájtatos

imát. Ezt tette a chászidizmus lehetővé, mely a tradíciókhoz való hűségében is új, a rabbinikus zsidóságtól idegen elemekkel gazdagította a zsidóságot s rendkívül nagy lelki forrongást keltett.³⁰⁾

3. *A chászidizmus.*

A miszticizmus a vallás — demokratizálása. Megpróbálták a frankisták, de árulók lettek. Azonban a chászidizmus meghódítja a tömeg szívét a messiási reménnyel. Az ősi zsidó motívum. Az a kiirthatatlan hit, ahogy most is csügg rajta a nép. A chászidizmus kedvező talajra talált Lengyelország déli részein, Ukrajna, Podólia és Wolhyniában, mert itt a rabbinikus tudomány sohasem virágzott dúsan és e területek zsidóságát a kozák háború szellemileg s társadalmilag elzülleszté. A tömegek ijesztő tudatlansága: áthidalhatatlan szakadék a tanult és tanulatlan osztályok közt. E szegény, műveletlen zsidó parasztok új erőre, életkedvre kaptak a misztikus eszméktől, ígéretektől és fogékonyak voltak a babonák, a csodavárás iránt, már a 17. s 18. században átélt szenvedések hatása alatt is. Csak az válhatott prófétájukká, aki maga is sokat szenvedett, ismerte a tömegek lelki sóvárgását s velük együtt érzett. Ez a férfiú volt: Izrael b. Eliezer Best. (Az utóbbi szó a Báál Sém tób kezdőbetűiből: az istennév birtokosa és vele csodát művelő). Tudatlanságban nőtt fel. Annál több ájtatos imádkozás s böjt. A hegyek magányában istenélmények. Lassankint érzi magában a küldetést. Értette a tömeg lelkét, hogy vágyainak miképp adjon konkrét formát. Eszmevilága panteisztikus. Mint a sok „Báálsém“ — ő is csodagyógyítást kezd, kivált a démonok ellen, amulettel és varázs-formulákkal (de gyógyfüvekkel és érvágással is). Becsületes volt; mindig megmondta, ha az eset gyógyíthatatlan.³¹⁾ Még a hatóságok is védték, mint „szent embert“. Mindenfelől tanácsért ostromolják. Jövendöl városok és egyének sorsáról. A főúri osztály is igénybe vette e tehetségét. Csodás vizionárius. Miedzyborzban telepedett le. Jólét veszi körül. Elfordul az aszkézistől. Dúsan él, kivált szombaton és ünnepen. Csodákat beszéltek ima-rajongásáról (hitláhávut), amint testét rázza, arca ég, hango-

san felzokog s mereven áll. Imáin még túltettek a prédikációi, bárati körben, a szombati három étkezésnél. Rendszere az elméleti kabbalára épített panteizmus. A mindenség Istennek nemcsak emanációja (ezt tanítja a kabbala), hanem az istenség megjelenése.³²⁾ Minden az Isten és Isten minden. „Telve a föld dicsőségével“ (Jezs. 6. 3.) — szószerint veendő. Még a rossz is — része az Istennek. Ezt az ellenmondást elsimítja avval, hogy a jó és a rossz hatásai nem különböztethetők meg pontosan, mert Isten a jámborban és bűnösben egyaránt megnyilvánul. Isten hat az emberek tetteire és az emberi cselekvés hatással van az istenségre. A jótettek felgerjesztik az isteni kegy erejét. Sőt az emberi szónak és gondolatnak is megvan ez az ereje. De leginkább az ima idézi elő. A hit alapja és a vallásos ember feladata ez az állandó vonatkozásban levés az istenséggel (d'vékut).³³⁾ Ez a lelki állapot adja meg az optimizmust, mely legerősebb támasza a chászidizmusnak. A Best tagadja az abszolút rossznak elvét. Senki sem sülyedhet annyira, — úgymond — hogy nem emelkedhetnék újra az Istenhez. A bűnösök époly közel vannak hozzá, mint a jámborok. Ezért vidáman szolgáljuk őt, ne önsanyargatással. A böjt, sírás, gyász nem tetszik Istennek. A legyöngített test gyöngíti a lelket is, mert nem tud méltón imádkozni. Tehát vigyázni kell a testi egészségre. A rabbinikus törvények szigorát s a misztikusok önkínzását egyformán ellenzi, mert mindennél többet ér a tiszta szív.³⁴⁾ Küzd a sok feleslegesnek tartott komor szabvány ellen.

A vallásgyakorlat megkönnyítése és a rabbinizmusnak a népszellemhez való alkalmazása volt az ő nagy célja. A vallás — úgymond — nem az értelem, hanem az érzés ügye. Kell ugyan tanulni, de a tanulás a vallásos érzelmek erősítésére szolgáljon. Az Isten-egyesülés (már a középkorban az említett gottes-minne) a földi nyűg lerázása, elfelejtése: ez az emberi lét mély értelme és célja. Ezen átszellemültséghez az ima segít bennünket. Aki nem képes rá, fárassza ki, rázza a testét, míg elő nem áll a testnek az a teljes elnyomása, az átszellemültség. Minél nagyobb az áhítat és odaadás (kavváná), annál bensőbb az egyesülés. Az ima belső élmény, de a szavak is fontosak, mert minden betűjében Isten és

teremtőereje s összekapcsolásuk által a szférák is befolyásolhatók. Nemcsak az ima, hanem egy profán beszélgetés is Istenhez vezethet, ha fölemelkedéssel párosul. Ha minden tettünkben és gondolatunkban benne van az Isten érzése, akkor az ember Isten megjelenése. Az embernek egy tárgyra irányított belső koncentrációja annyira mehet, hogy a gondolkozó személy és a gondolt tárgy egybeolvadnak.³⁵⁾ Ha ily elmélyedésben az ember a felső szférákba képzeletben magát, akkor *tényleg* is ott van s az ilyen lelki állapotban támadt gondolat — isteni, prófétai. Aki ebben az Isten-egységben állandóan benne van s így Istenre befolyással bír, az a cáddik („jámbor“), közvetítő Isten és a többi ember közt. ő az abszolút tökéletes ember, akit a Best a — rabbi helyébe szánt,³⁶⁾ mert közelebb van a tömeg szívéhez. De a cáddikban is jelentkezik aféle arisztokratikus kiválasztás, mely a chászideus-elmélet gyöngéje. A cáddik csodát művel égen s földön. Mint az Isten, ő is megbocsáthat bűnöket. „Életet ad az egész világnak.“ Ő a „világ alapja“, a „világ napja“, a világ „lelke és szíve“. Ő az Isten a földön, az „egész világ kormányzója“, ő csalhatatlan. Neki adatott át a Tóra s ő tudása szerint szabadon magyarázhatja. Ami másnak parancsolat, neki nem, mert „minden törvény ő maga“.³⁷⁾ Vakon kell benne bízni. Az embernek el kell vetnie saját tudását, mintha nem bírna értelemmel és csak a cáddiktól nyerhetné. Ha valakinek arcába néz, már tudja, mi történt vele. Mindenható az égben is. Például a Best egyik angyal helyébe másikat rendel. Mert otthos volt az égben. Minden szombat délután új, eredeti tóra-fejtegetéseket és titkokat adott elő az „égi iskolában“. Odafönn számoltatták a Best minden mozdulatát és midőn egy péntek este bánatos szívvel imádkozott, az égben zaj támadt és hang hallatszott: „Sietni, hogy elállítsuk a Best könnyeit“ . . .³⁸⁾ Az ilyen valóságú emberek a halált is legyőzték. A cáddik a — gálut-zsidóság „Urbemensch“-e, aki hasonló a bibliai messiáshoz.³⁹⁾ A cáddik-tan a chászidizmus tengelye s kárára lett az iránynak. A hiszékeny tömegek kizsákmányolása a csodagyógyítással és a chászid-dinasztiák tenyésztete, a chászidizmus elfajulására vezetett. Maga a Best távol állt ilyesmiktől, ő Isten, a Tóra és a zsidóság szeretetére ala-

pííá a chászidizmust; a talmudi és kabbalista szellemi arisztokráciával szemben a primitív tömegemberért, annak fölemeléséért szállt síkra. Vallásos *érzésre*, szellemiségre helyezte a zsidóságot és eltávolítá a nemzeti motívumoktól. Amíg élt, a tanítása nem ütközött nagy ellenzésbe. Hódoltak a tekintélyének. A nép közt élt és a népért, egész az ő módjára. Szerette az italt, az életörömekeket s a babonakultusz, meg a jó szíve megnyerték neki a nagy tömeget.⁴⁰⁾ Nyárspolgári közvetlenség a beszélgetésben, midőn tanácsát kérték. Élete végén mintegy tízezer híve volt. Utódjává jelölte Beer Miedzyrzecet. A Best által demokratikusan vezetett ehászid-mozgalom irányítása csakhamar a szellemi felsőbbtség kiváltsága lesz. A Best közvetlen, őszinte lényét, fenkölt szellemét felváltja a jámborkodó cáddikság. Megalapítója a Best utóda, az említett Beer (Dób). Szélsőséges aszkéta s magasan trónol a tömegek fölött. Bár nem nagyon távolodott el a rabbinizmustól, a talmudisták mégis ellene fordultak; kivált a vilnai gáon, R. Élija. A chászideus irodalom megalapítója a rendkívüli tanultsággal bíró Jákob József Kóhén Polonoje (mh. 1782). Landau Ezekiel elégettette a műveit. A talmudizmustól átítatott Litvánia és Fehéroroszország sokáig ellenáll a chászidizmusnak. Litvániában Áron Karlin kezdte. Az új szellem Vilnába is beszivárgott. Híveit kiátkozták (1772), amely példát a többi község is követte. Erre a chászidizmus is támadásba megy át. De az első üldözések a chászid-ellenségek (mishnágdim) diadalával végződtek. Vilnában újabb kiátkozás (1781), melyet Selwában, a zsidó küldöttek nagygyűlésén megpecsételtek s egyebütt. Galíciában az államhatalom is üldözi a chászideusokat. Itt Elimelech Lezajsk megalapítá a szélsőséges cáddikizmust. Halhatlan népszerűség. Zarándokseregek a csodatevésre. Snéor Zalman b. Báruch, liadi-i rabbi tanítása a *chabad*, a *teljes panteizmus*.⁴¹⁾ Az isteni lélek három alapvonásából vezeti le a többi hét erkölcsi tulajdonságot. Az a három sajátság: Ghokma (az értelem a működés lehetőségében), bína (értelem a tényleges működésben) és dea (a megismerő személy és a megismert tárgy egysége).⁴²⁾ E három szó kezdőbetűiből lett a: chabad. A tóratanulmány a tökéletes koncentráció az Istenben; magasabb rendű, mint a micvák és

az ima. Tehát a legfelsőbb érték nem az extázis, hanem az elvont, elemző értelem. Zalman látta, hogy a misztikus rajongás bacchanáliára vezet és babonára. A cáddikizmus helyébe a „chabad“ bölcseletét akarta. De nem sikerülhetett, mert racionalizmus és chászidizmus eleve kizárják egymást. A chászidok Litvániában is elhatalmasodtak: Karliner Salamon köre (a karliniánusok). A vilnai gáon temetésekor (1797) a chászidok énekes táncmulatságot rendeztek, keresztény orkesztrummal.⁴³⁾ A felháborodott tömeg néhány chászidot megölt s könyörtelen üldözést fogadott. A rettenetes pártviszályban az orosz kormány döntését kérik, melynél a vilnai község denunciálta a chászidokat; Zalmant bilincsbe verve a Péter-Pál erődbe szállítják, de a chászidok kiszabadították. Lengyelországban hírneves lett a kozienici mággid (prédikátor) és Jakób Izsák Lancut, aki szintén túlzó cáddik.⁴⁴⁾ Legsimábban ment a chászidizmus Ukrajnában. Egyik legcsodálatosabb alakja itt Nachman Brazlaw, a nagy aszkéta, aki elítéli a harácsoló cáddikokat. A talmudizmus egyoldalú, szörszálhasogató módszere ellen még rabbinikus részről is akadnak bírálók. Így maga a vilnai gáon is. Azután Júda Léb Margaliót (1747—1811), aki a profán tudományokat is művelte. Vagy Báruch Sklower (Schik), aki Londonban orvosi tanulmányokat végzett. Az orosz-lengyel zsidó felvilágosodás (haszkála) első életjelei. Emberfölköti vállalkozás volt a babonáknak amaz irdatlan bozótjában, ősrengetegében utat vágni a szellemi haladásnak, a társadalmi fejlődésnek. Irtózatosságtól, tudatlanságtól eléktelenítve a zsidóság tana, vallásos irodalma, amely egykor — akaratlanul is — szerephez, jelentőséghez jutott a vallás tisztaságáért vívott küzdelemben, aminek Luther reformációja indult.

KILENCEDIK FEJEZET.

A reformáció és a zsidók.

1. *Vita a talmud körül és a humanisták.*

A dominikánus szerzetesek inkvizíciós szereplését már a 13. századból ismerjük. A talmudnak üldözése s elégetése franciaországi működésük egyik leggyászosabb emléke. A 16. században harc kerekedik a talmud körül Németországban. Pfefferkorn József, egy hitehagyott morva zsidó, a kölni dominikánusok kegyeltje, annyi dicstelen elődjének példájára, rágalom-hadjáratot indít a talmud ellen. Céloz rá, hogy jó volna elkobozni, mert benne gyökeredzik a zsidók konoksága. Ajánlja még ellenük a templomlátogatási kényszert és az uzsoratilalmat. így jelent meg a „Juden-beichte“ c. röpirata (1508), mely nevetségessé teszi a zsidó szokásokat. Azután a „Zsidó húsvétról“ (1509), mely lázít a zsidók ellen, hogy veszedelmesek a keresztények életére és vagyonára. Meg kell semmisíteni — úgymond — a biblia kivételével, a zsidó vallásos műveket. Pfefferkorn a császártól felhatalmazást kap (1509), hogy eljárjon a héber könyvek ellen. Több zsidó község — Frankfurt, Regensburg — követet küld a császárhoz; leleplezik Pfefferkorn hazugságait s visszakövetelik könyveiket. Már-már sikerült célt érniök, de P. befolyása meghiúsítja a kedvező döntést. A császár vizsgálóbizottságot rendel, melynek a híres humanista, Reuchlin is tagja volt, aki III. Frigyes zsidó orvosánál, Jákob Loansnál tanult héberül; másik tanítója volt Obadja Szfornó Rómában. Írt is egy héber nyelvtant (1506). Kezdő munka, de előmozdítja a héber tanulmányokat a humanistáknál (Sebastian Münster, Wid-

niannstadt. Vagy Rómában a jeles zsidó nyelvtudósnak, Elija Levi-tának tanítványa, Egidio Viterbo bíbornok). A keresztény hebraisták célja a kabbala volt. Reuchlin nem volt egészen ment az előítélettől, de védte a zsidókat. Pfefferkorn a mainzi egyetem rektorával, Herrman Hesszel megkezdi a vadászatot a zsidó könyvekre Frankfurtban. 1500 kéziratot helyeztek el a városházán. Másutt is jócskán összeszedtek. A frankfurti tanács kéri a császárt, hogy vessen véget Pfefferkorn üzemiének. A zsidók ellenségei se nyugodtak. Pfefferkorn neve alatt újabb zsidógyalázó irat (1510) a talmud és az uzsora ellen; latinra is lefordították, hogy az egész *világ* zsidógyűlöletet merítsen belőle. A császár úgy intézkedik (1510), hogy szerezzenek be szakvéleményeket, vájjon keresztény érdek-e a zsidó könyvek elkobzása. Reuchlin nagyon kedvező véleményt adott. A talmudot — úgymond — csak megbizonyítatlan vádak alapján támadják; a legtöbben nem értik; ő sem. Pfefferkorn -nak mellékcéljai lehetnek a hajszával.¹⁾ Ne vegyék el — úgymond — a zsidók könyveit, hanem minden német egyetemen 10 éven át két professzor tanítsa a héber nyelvet és irodalmat; így remélhető volna a zsidók megtérítése. Cáfolja Pfefferkorn vádjait. Kiemeli, hogy a zsidók a német-római birodalom polgárai és ugyanazon jogokat s oltalmat élvezik, mint a többiek. A zsidó — így folytatja Reuchlin — nem eretnek, mert nem tartozik az Egyházhoz.

A zsidógyűlölők odáig voltak Reuchlinnak ezen álláspontja miatt és pörbe szállnak vele még a császár döntése előtt (*Handspiegel gegen die Juden* etc. 1511). Reuchlinnak hatalmas és világhírű polémiája Pfefferkorn ellen az „*Augenspiegel*“ (1511), melyet a zsidók buzgón terjesztenek. Nyílt harc kezdődik Reuchlin és a kölni dominikánusok közt (1512). Pfefferkorn dühvel ront Reuchlinnak és a zsidóknak (*Brandspiegel*), Reuchlin pedig egy hatalmas latin védőiratban fordul a császárhoz (1513) s feltárja a dominikánusok erőszakosságát, túlkapásait. Ez az irat egész Európában nagy hatást keltett.²⁾ A dominikánus rendfőnök, Hochstraten megidézi Reuchlint Mainzba eretnekség miatt. Nagy tömeg jelenlétében várták a templomtéren az *Augenspiegel*-máglyát, de az utolsó percben elodázták az ítélelhozást a császár parancsára.

A humanisták ujjongtak Reuchlin győzelmének („Reuchlin's Triumph“. A refrénje: „Jauchze, wofern Du dich selbst erkennst, ja jauchze mein Deutschland“ 1513). A legjelesebb humanisták (exercitus Reuchlinistarum) magukévá tették Reuchlin, a talmud és a szellemi felvilágosodás ügyét. A kereszténység két pártra szakadt: Reuchlinisták és Arnoldisták táborára (Arnold v. Tongern, a dominikánus inkvizíciós bíró). Az egész franciskánus rend, a dominikánusok iránt való gyűlöletében, Reuchlin mellé állt. Szinte minden városban Reuchlin hívei és ellenfelei: a talmud mellett és ellene. Reuchlin barátait zsidózóknak és talmudistáknak csúfolták. Reuchlin közzétette (1514) Európa jeleseivel való levelezését (*Epistolae illustrium sive clarorum virorum*), hogy a pápa lássa a tekintélyét s szép latinságát.³⁾ X. Leó Grimani bíborost bízta meg a vizsgálat vezetésével, aki nagy zsidóbarát volt. A dominikánusok fenyegetőznek: ha Reuchlin győzne, szakadást idéznek elő s a husszitákhoz állnak. A párisi egyetemi fakultás (1514) óriási preszsióra eretneknek nyilvánítá Reuchlin Augenspiegeljét. A dominikánusok Pfefferkorn neve alatt közölték a világgal győzelmüket (*Sturmglöcke* 1514), a humanisták pedig a közvélemény irányítására közreadják az *Epistolae obscurorum virorum*-ot (1515), metező gúnnyal, szellemesen utánozva a szerzetesek beszédmodorát, tudatlanságát. Remek szatírák. Európa kacagott a dominikánusok erkölcsi vereségén s kudarcukat még nevetségesebbé tette a védekezésük (*Verteidigung gegen die berüchtigten Dunkelmännerbriefe*). A dominikánusok a szószékről gyalázkodnak a reuchlinisták ellen s kijárták, hogy X. Leó betiltotta az *Ep. obscurorum virorum*-ot (1517). A csüggedt Reuchlin mellett fiutteni Ulrich vállal vezérszerepet. *A* Levelek második sorozata tőle való.⁴⁾

A Reuchlin-mozgalom egyengette Luther útját (1483—1546). Maga is elismeri Reuchlinhoz írt levelében (1518): „fuiſti tu ſane orgānum conſilii divini, ſicut tibi ipſi incognitum (az isteni szándék eszköze voltál anélkül, hogy tudtad volna.“⁵⁾ A választófejedelmek gyűlésükön Reuchlin mellett és a kölni dominikánusok ellen foglalnak állást. A pápa nemcsak hogy nem égetteti el a talmudot, hanem kinyomattatja (Antwerpen 12 fólio-kötet. X. Leó

privilégiumokkal ruházta fel e kiadást). Luther fellépett egyházellenes bírálatával s vádjaival: *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung* (1520). Szakít a pápasággal. A reformáció kezdetben alig érinté a zsidók helyzetét. Békén hagyták őket, mert katolikusok és reformátusok egymással civódtak. Luther is kiterjeszti rájuk a védelmét az ősi hazug vádakkal szemben pl. a 22. zsoltár magyarázatában (1519), de még erősebben egy külön iratban. (Dass Jesus ein geborner Jude gewesen 1523.) Mellékes, hogy a szelid húrok pengetésének térítés volt a célja. Luther később a zsidók ellen fordult, mert csalódott bennük; nem tértek át. A hitehagyott zsidók minden hazugságát elhiszi. A leggonoszabb köztük Margolesz Jákob rabbi fia, Anton Margarita Regensburgból. Gúny tárgyává teszi a zsidó ritust s a legképtelenebb hamis vádakkal hozakodik elő. Luthernek kezdetben való zsidó-rokonszenvét talán az is élesztette, hogy a külföldi spanyol és portugál marrán zsidók propagandát csináltak a reformációnak. Aleander, pápai nuncius írja a wormszi országgyűlésről (1521), hogy Antwerpenben spanyol nyelven nyomatják ki Luther műveit; azt hiszi, hogy flandriai marránok buzgósága, kik azokat Spanyolországba küldik. A vallási felszabadulás érdekében próbáltak így befolyást gyakorolni.) Hiszen Spanyolországban a hitehagyott zsidók ellen is gyűlöltek, amint Mocenigo velencei követ nyilatkozik (1548), hogy e zsidó aposztátákat ott „Confessi”-nak nevezik, t. i. azokat, kik azért lettek keresztények, hogy ne kelljen kivándorolniok; az ilyen confesso-t, mely becsmérő név, megvetik; újjal mutatnak rá, vagy a leszármazottjaira.⁷⁾

2. *Luther és a zsidók.*

Luther említett védőiratában lelkesen pártfogolja a zsidókat s bátor őszinteséggel odamondja, hogy úgy bántak velők „die groben Eselsköpfe“, mintha kutyák lettek volna: „keine Christliche Lehre noch Leben hat man ihnen beweisnet, sondern nur der Pabsterey und Möncherey unterworfen . . . Ich habs selbs gehört von frommen getaufften Juden das, wann sy nicht bey unser zeyt

das Evangelion gehört heten, sy werenndt Ir leben lanng Juden vnder dem Christenmantel bliben“ . . .⁸⁾ Úgy véli, ha szelíden bánának velök s a szentírásban helyesen tanítanak őket, akkor sokan jó keresztényekké lennének s visszatérnének apáiknak, a próféták és pátriárkáknak hitéhez. A vérvád hazugság. Mikép várjuk javulásukat, ha megtiltják nekik, hogy a keresztények közt dolgozzanak s velök társadalmi közösségben legyenek. Ez által uzsorára kényszerítik őket . . . Luther élete vége felé erős lehetett Németországban és a külföldön is a zsidóellenes hangulat, hogy a kirohanásaival rokonszenves fogadtatásra számíthatott. Látszik ez reformátor-társának, Justus Jónásnak leveleiből, melyeket Haliéból, György, anhalti fejedelemhez intézett (1543. 1544). Jonas latinra fordította Luther zsidógyűlölő iratát „Von den Juden und ihren Lügen (De Judaeis et eorum mendaciis)“. A példányok nagyobb részét Itáliába és Spanyolországba szánta, hogy ártsen az ottani zsidóknak, mert — úgymond — a zsidók Krisztus iránt nem hajlandóbbak, mint a törökök⁹⁾ . . . Tanulságosak Luther asztali beszédei, melyekben az ő impulzív, szenvedélyes módján nyilatkozik a zsidókról. Ragaszkodott a legendához, hogy a zsidók ölték meg Jézust, habár legkomolyabb teológiai ellenfele, Johannes Cochlaeus, rámutatott még 1525-ben az evangéliumi helyre, hogy a római katonák végezték ki Pilátus parancsára. (Idézi is Ján. evang. 18. 32-t.)³⁰⁾ Luther kijelenti az asztaltársaságban (1540), hogy egy nép se volt oly nyakas, mint a zsidó ... a prófétákat s az isten fiait megölte.

Ő mind a két Testamentumot a Bibliának tekintette, de a zsidók az Új-Testamentumot elutasították; ezért mondja róluk, hogy ők a biblia legrosszabb ellenségei. 1542⁴³ telén így szól: Die Juden meinen, wir müssen von inen die bibliám studirn. Ja wol! Soltén wir bibliám lernen ab iis, qui sunt summi hostes bibliáé? (tőlük, kik a bibliának legnagyobb ellenségei). Ich sehe wol wo unsre Hebraei hinaus wollen. Sie wolten gern, das wir unser neu testament solten vorlieren und das niemer betten. Drumb sehe ein ittlicher auf dasselbige vleissig! Das wirt in das alte wol lernen vorsthen. Wenn Moses sagt von dem Christo, so nehm ich in an; sonst sol er

mir nichts sein. So sagt Christus „In Mose und propheten de me scriptum est“. (Tischreden 596).¹¹⁾ Luther a zsidók szemére veti. hogy a biblia értelmét (sententiam) nem tudják, csak a szavakat fordítják, figyelem nélkül azok helyére. Drumb haben wir verben figuras und rem zugleich angesehen. Die drei Stuck müssen beieinander sein.“ Judaei non intelligunt biblia, quia rem non intelligunt (Tischr. 588). Vagy tovább: Wir haben einen grossen vleis bei der bibel gethan und auf den sententz gesehen, quae congrui cum grammatica (mely megfelel a nyelvtannak). Noch haben wir dem Münster nicht zu gefallen gethan. O, die Hebraei — ich sag auch von den unsern — judentzen (zsidóznak) sehr; drumb habe ich sie auch in eo libello, quem scripsi contra Judaeos (abban a könyvben, melyet írtam a zsidók ellen), auch gemeint. Sie werden sich auch aus der bibel studiren, wie wir vorzeiten uns aus dem Virgilio und Terentio gestudirt haben. Wir hatten wol die Wort. aber wir vorstunden nicht sententiam. Sie h engen schlecht in verbis, non considérant figuras verborum, quae tarnen in omni Sermone non sunt negligendae ... si quis vult tantum inhaerere nudis verbis et non considerare figuram (nem veszik figyelembe a szavak képét, helyzetét, melyet semmiféle beszédben nem szabad elhanyagolni; ha valaki csak a pusztá szavakon akar függni és az alakjukat nem veszi figyelembe), der wirt ein seltsamen Sentenzen colligirn“... Münster Sebestyén kiadta a héber bibliát fordítással (1535) és Luther elítélőn nyilatkozik róla: Munsterus autem plane judaizat. neque fideni, neque phrasin considérât (zsidó szellemben magyaráz: se a fordítási hűséget, se a kifejezésmódot nem nézi).

Luther beszél a zsidóknak *babonás* törvényt magyarázatáról s arról is, hogy mily büszkék a vallástörvényeikre. Egy 1537. évi *nyilatkozata*: Judaeorum superstitionem longe superat papa. Ilii enim *legem* pro fundamento habuerunt et cultum suum ex verbo Dei superstitiose intellecto defendere conantur, sed papa sine verbo Dei, contra verbum et supra verbum Dei audet docere, quaecumque placent (a zsidók babonáját soká győzi le a pápa. ők ugyanis a törvényt vették alapnak és vallásgyakorlatukat Istennek babonásan értelmezett szavával akarják védeni, de a pápa Isten

szava nélkül, Isten szava ellen és fölött tanít, amit tetszik). Egy másik asztali beszédében (234) ezt mondja a zsidókról: Nos amamus hunc populum et illi sunt tarn superbi et fastuosi (mi szeretjük ezt a népet, de ők oly kevélyek). Ugyanígy írja (1537) a német zsidók fáradhatatlan védelmezőjének, a császároknál, fejedelmeknél bejáratos Joselman v. Rosheimnak (Tischr. 777) „ . . . mein herzz ja gewesen ist und noch, das man die Juden soll freundlich halten, der meinung. ob sie Gott wollte dermal eines gnediglich ansehen und zu irm Messia bringen“. Könyvet akar írni: ob ich etlich künde aus eurm vetterlichn stam der heiligen patriarchn und propheten gewinnen und zu eurm vorheissenen Messiam bringen . . . Isten csak akkor fogja a zsidókat megváltani szenvedéseiktől, ha Jézus-hoz térnek — mondja Luther. „Denn ich hab eur rabinos auch gelesen, und were es darinnen, so were ich so hörnern und steinern nicht, es hett mich auch bewogen; aber sie können nichts mer. dann schreien es sei ein vordampter gekreuzigter Jude, zo doch alle eure forfaren keinen heiligen noch propheten unvordampt, ungesteinigt und ungemartert haben gelassen, welch allzumal auch müssen vordampt sein, wenn eur meinung solt darumb recht sein, das Jesus von Nazareth von euch Juden gekreuziget und vordampt sei; dann irs zuvor mehr gethan und alleweg gethan. Leset, wie ir mit eurm Konig David umb seit gangen und mit allen frommen konigen und frommen leuten! Und haltet uns heiden nicht gar so vor hunde! Denn ir sehet, das eur gfengnus zu lang will werden, und findet doch uns heiden, welch ir vor eure höchste feinde haltet, gunstig und willig zu helffen und zu radten“. Nehez-tel a zsidókra, de mostoha sorsuk mégis gondolkodóba ejti. „Nulla major ira Dei (Istennek nincs nagyobb haragja — mondja róluk egyik 1542-43. évi beszédében (608) — denn wenn er still schweigt wie es den Judn itzt geht, das unser Herrgott also hart mit inen zürnet und in 1500 jarn sich nicht mit einem wörtlein vornemen lies, nullum Signum (semmi jelet). Ipsi vehementer clamitant et ardentissime precantur, ut ostendunt eorum libelli, in quibus continentur eorum preces (hevesen kiáltoznak és égve rimázkodnak, amint könyveik mutatják, melyek könyörgéseiket

tartalmazták). Wenn ich so beten kund, wie sie beten, ich wolt vor 200 fl. bêcher drumb geben! cur Deus non exaudiat, miror (Cso-dálkozom, hogy miért nem hallgatja meg az Isten) Es ist ira (hara-g), ein grosser, unaussprechlicher Zorn. Wie sie itzt schreien, so antwort Gott unser Herr: cum ego praedicarem et clamarem, nemo audiebat. (Midőn szóltam és kiáltottam, senki sem hallotta.) Es wolt niemand hörn, so hör ich itzt auch niemants. Increpationes meas neglexisti, noluisti audire (kiáltásaimat elhanyagoltad, nem akartad hallani), so will ich dich itzt auch nicht wider hörn ... so gehts mit verlorenen kinceln, qui nolunt audire parentes et postea a parentibus spernuntur (kik nem akarnak szüleikre hallgatni s azután szüleik megvetik őket). Elismeréssel szól a fájó zsidó szivek bensőséges imájáról.¹²⁾ De ismételten hangoztatja, hogy a szenvedés azért sújtja őket, mert tagadják Jézus messiás-voltát és felkiált: Noch sitzen sie bei uns in grossen ehern! Wenn ich wer an stadt der herrn zu Franckfurt, wolt ich alle Juden zusamen fodern und sie fragen, warumb sie Christum ein hurnkind heissen ... in summa, man sol die Juden nicht bei uns leiden! Man soll wider essen noch trincken mit inen! . . . Und ist kein wunder, das sie so halstarrich sein, denn sie zihen ir kinder von jugent auf dazu. Denn alsobald ein kind lernt reden, so sthen sie da und sagen „Son, son, das ist maledicta gens“ (átkozott nép). Was man denn den kindern in der jugent so furbleut, das vorgessen sie nicht leichtlich (619). Ilyen kijelentést is tesz (1543): „Die Juden haben ir Zeuberei gleich als wol, als andere Zeuberer . . .“ Az uzsoráról megvallja, hogy a keresztények túltesznek benne a zsidókon: „grössere wücherer, alls die Juden sein“.¹³⁾

A zsidók vallási hajthatatlansága bőszté ellenük Luthert. A zsidók „die rechten Lügner und Bluthunde, die nicht allein die ganze Schrift mit ihren verlogenen Glossen, von Anfang bis noch daher ohne Aufhören verkehret und verfälschet“ . . . így jellemzi őket „Aller Bosheit voll, voll Geizes, Neides, Hasses unter einander, Hochmuths, Wuchers, Stolzes, Fluchens wider uns Heyden, dass ein Jude musste sehr scharfe Augen haben, so er sollte einen frommen Juden erkennen, schweige, dass sie sollten allesamt

Gottes Volk seyn wie sie rühmen.“ A zsinagóga egy „Teufelsnest, darin eitel Eigenruhm, Hochmuth, Lügen und Lästern, Gott und Menschen schänden“ . . . Vallási türelmetlensége nem tud megcsillapodni. Engesztelhetetlen a zsidók vonakodása miatt. Rájuk fog mindenféle hazugságot, melyek bizonyára a hitehagyottak írsaiból kerültek. Olyan mese is, hogy átkozzák a keresztényeket „dass Schwerdt und Kriege, Angst und alles Unglück über die verfluchten Gojim komme. Solch Fluchen treiben sie alle Sonnabend öffentlich in ihren Schulen, und täglich in ihren Häusern lehren, treiben und gewöhnen ihre kinder dazu, von Jugend auf, dass sie ja solten bitter, giftig und böse Feinde der Christen bleiben“. Elhitte a vérvádat is. Ezért tanácsolja, hogy el kell venni a zsidók vallási könyveit: Betbücher, Talmudisten, auch die ganze bibel. . . A zsinagógákat el kell égetni, a zsidók házait lerombolni s pénzüket fordítsák a hitehagyottak segítésére. A fiatal, erős zsidóknak pedig adjanak „Flegel, Axt, Karst, Spaten, Rocken, Spindel“, hogy fáradságos munkával keressék kenyerüket. De ha félt volna, hogy a keresztények szolgálatában kárt tesznek „an Leib, Weib, Kind, Gesind, Viehe“, akkor ki kell üzni őket. Luthernek e térítő fanatizmusához méltó a 16. század nagy német jogtudósának, Ulrich Zasiusnak „jogi“ elmélete, hogy a zsidó gyermekeket szabad elvenni a szüleiktől és akaratuk ellenére megkeresztelni őket, akinek e tanítása ellen még keresztény tudósok is felsorakoztak. A zsidó vallási érdek olyan védelmezőre talált, mint a holland katolikus teológus, Cornelius Callidius Loos. Különben az Egyház régebbi álláspontja és Aquinói Tamás felfogása szerint is megengedhetetlen a gyermekeket elrabló térítés.¹⁴⁾

Luther gyűlölködése Joselman v. Rosheimot is közbenjárásra készítette. A szász zsidók feje fölött a kiűzés veszedelme. Joselman Strassburg városától és az ott időző reformáció-vezérektől, Capito és Butzertől szerez ajánló leveleket Lutherhez. Capito kéri Luthert (1537) Joselman érdekében, mert „a zsidók annak az igazi olajfának levágott ágai, melybe később beoltatott a kereszténység“. (V. ö. Róm. lev. 11. 17.) Luther nem fogadta Joselmant, hanem írt neki, hogy nem érez a zsidók iránt ellenségesen,

de nem akarja, hogy jótettei által még inkább megerősödjének macacsságukban. Joselman nem is ért el sikert, csak később, midőn Frankfurtban találkozott János Frigyes szász választófejedelemmel (1532—54), ahol megcáfolta Luthernek és a közben zsidóellenes irányba térült Butzernek támadásait, valószínűleg bibliai vitákban,¹⁶⁾ aminek hatása alatt a szász és brandenburgi fejedelmek elálltak kiűző szándékuktól. Butzer tovább is gyűlölködik és vitába áll főleg Joselman azon állításával, hogy a zsidók kötelesek igazságosan eljárni a keresztényekkel, akik közt élnek. Erre Joselman külön védőiratot ad ki héber nyelven, vigasztalásul és bátorításul a hesszeni zsidóknak, hogy minden szombaton olvassák fel nekik a strassburgi városi tanács számára készítettett belőle német fordítást.¹⁷⁾ Csak kivonatokból ismerjük (Trostschrift). Joselman kijelenti, hogy Butzer nem Isten iránt való szeretetből cselekszik, hanem „us vergiftem gemieth“. Ami pedig a Butzertől követelt prédikáció-meghallgatást illeti, elmondja Joselman, hogy ő maga is hallgatta Strassburgban Wolfgang Gapito prédikációit, mert tudós ember; de midőn a hitről beszélt, eltávozott.¹⁸⁾ Tehát Butzer követelése lelkiismereti kényszer. De a zsidóknak is felhányja világias életmódjukat, a dölyföt és ellenségeskedést. Jártá akkor az a felfogás is, hogy a zsidók hozzájárultak a protestantizmus keletkezéséhez; ezt a vádat visszautasítja Joselman és ezt tanácsolja a zsidóknak: „seind from und leidend auch, so werdend ihr vor Martin Butzers ratschlag wol bleiben“.¹⁹⁾

Arra is elhatározta magát Joselman, hogy visszaveri Luther zsidóellenes támadásait (Von den Juden und ihren Lügen. 1543). Luther elmondja többek közt, hogy három tudós zsidó jött hozzá azon reményben „sie würden einen neuen Juden an mir finden, weil wir hie zu Wittenberg Ebräisch anfangen zu lesen, gaben auch für, weil wir Christen ihre Bücher begönten zu lesen, solts bald besser werden. Da ich nun mit ihnen disputirt, thäten sie ihrer Art nach, gaben mir ihre Glossen, da ich sie aber zum Texte zwang, entfielen sie mir aus dem Text, und sprachen sie müsten ihren Rabinen glauben, wie wir dem Bapst und Doctoren. Nun hatte ich Barmherzigkeit mit ihnen, gab ihnen eine

Fürbitte an die Gleitsieute, dass sie um Christum willen sie solten frei ziehen lassen. Ich erfuhr aber hernach, wie sie mir den Christum hatten einen Thola genennet (Tálúj: a keresztre feszített), das ist einen erhenkten Schecher. Darum will ich mit keinem Juden mehr etwas zu thun haben.“ Luther a hírhedt zsidó aposztata. Paulus Burgensis közléseiből meríti „bizonyítékait“. Joselman arra kéri a strassburgi tanácsot, hogy vizsgálja meg Luther könyvét. A tanács meg is igéri, ha gyűlölködést talál benne, nem engedi kinyomatni. Luther „Sém ha-mefórás“-ára (Istennév) is felhívta a tanács figyelmét. E művében Luther lefordított latinból németre két régi, Jézus-ellenes zsidó támadást (hogy Jézus varázsló volt a tetragram, az istennév segítségével) s kérvényében azt is elpanaszolja Joselman, hogy nem fogadta Luther (1537) „Den man lest ein jden. er sei. wie er will, zu verliere und antwurt kumen“.20) Azt is kéri Joselman Strassburg város tanácsától, hogy tegyen lépéseket a Luther irodalmi gyűlölködésétől szított zsidóüldözések ügyében. A tanács megtagadja Luther iratainak kinyomatását Strassburgban. de az intervenciót Joselmannak kínálja vissza. Meg is tette.

3. Joselman v. Rosheim. Üldözések. A marránok Németországban. „Udvari“ zsidók.

Egyik legrokonszenvesebb és legérdemesebb alakja volt a zsidó történetnek. (Szül. c. 1478.) Közéleti működése hivatalos hatáskörön alapult, de nem a császártól kinevezve, hanem csak a zsidóktól elismerve vezérnek.²¹⁾ Habár egy 1533. évi hivatalos írásban a címe: Josslin dem Juden, zu Rossheim gesessen, welcher von rom. kais. Mt. zu einem obersten über alle Juden teutscher Nation gesetzt sein soll“, de hatásköre csak Alsó-Elzászra, Hagenau tartományra terjedt ki.²²⁾ S ha mégis az egész német zsidóság érdekében jár el, ezek alkalmi megbízások. Egyik privilégiumban (1545) a császár így jelöli: bevelchhaber gemeiner unserer Judenschaft im heiligen reich, mert ez a szereplése is egyetemes megbízás volt. Az augsburgi országgyűlésen elhangzott zsidóellenes panaszok ha-

tása alatt a német községek küldötteit összehívja tanácskozásra (1530) és rendtartást dolgozott ki a zsidó kereskedelem és hitel-üzlet szabályozására (Judenordnung). A Joselman pecsétjével ellátott okirat címe: Das sind die artigel und die Ordnung, die durch Jösel jud von Rosshaim, gemainer judischen regierer im teutschen land, aufgerichtet und beschlossen worden, gehalten in dem reichstag zu Augspurg im jar als man zeit 1530 jar.²³⁾ Hasonló zsidógyűlés volt Wormsban (1541), amely súlyos átkot mondott az augsburgi Judenordnung ellen vétőkre.

Eredményesen buzgólkodott a zsidó-privilégiumok érdekében. A regensburgi országgyűlésen (1532) meg akarták tiltani a zsidóknak a pénzüzletet, de ő elhárította a bajt „als der judenschaft in teutschen landen oberster“.²⁴⁾ V. Károly ismételt megerősíté (1541. 1544) a ruhajel-mentesség privilégiumát, a lakóhelyen kívül való tartózkodás idejére („auf gemeiner Strassen judische zeichen zu tragen“). Sőt azt is megengedte „um zins und sonst zu irem nutzen und notturft um so veil desto hoher und etwas weiter und mehrers, dann den christen zugelassen ist, anlegen und wenden“²⁵⁾, amely rendelkezését avval indokolja, hogy a zsidók a birodalom által *sokkal jobban meg vannak adóztatva, mint a keresztények* „aber daneben weder ligende gueter, noch andere stattliche handtierung, ampler oder handwerk bei den christen haben und treiben, davon si soliche anlagen erstatten und ire narung bekommen, ausserthalb des so si von iren parschaften zu wege bringen“.²⁶⁾ V. Károly úgy számított, hogy e kedvezmények által könnyebben meg fogja szerezni a francia háborújához szükséges zsidóadókat.²⁷⁾ Ugyanezen privilégium-iratban állást foglalt a vérvád ellen (1544), ami szintén Joselman sikere volt. A császár megvédte a zsidókat az átvonuló csapatok erőszakoskodása ellen is, melyeket aztán ők láttak el borral és kenyérrel.²⁸⁾ A császár győzelméért a zsidók reggel-este külön imákat mondtak.²⁹⁾ Joselman figyelme mindenütt résen van. A bazini vérvád (1529) s huszonhat zsidó elégetése s az egyidejű morvaországi üldözés miatt szintén közbelépett Ferdinándnál. Volt mire vigyáznia; mindenfelől leselkedik a romlás. A messiási képzelgés tartja a lelket a csüggedőkben. A

német zsidóknak is megvolt a maguk ál-messiása: Äser Lämmlein vagy Lämmelin (1502). A-német zsidók kivált a parasztlázadástól, meg a török háborúkkal kapcsolatos hazug vádak miatt szenvedtek sokat a 16. században. A nemesség gyanúsítja őket, hogy pénzzel támogatják a parasztvezéreket; a parasztok pedig, hogy a nemesekkel tartanak. Tipikus zsidó-sors. Pedig egy akkori közmondás szerint „Ein reicher Juci und ein armer Edelmann sind nicht gut bei einander.“³⁰⁾ Egy fanatikus pap, Balthazar Hubmaier volt a parasztok vezére s Joselman eredményesen tárgyalt vele a zsidók megkímélése végett.

V. Károly alatt a nápolyi zsidók is kénytelenek elhagyni hazájukat (1540—1541). Törökországba mennek, vagy Ferrarába húzódnak a zsidóbarát II. Ercole uralma alá. A cseh zsidókat is kiűzték (1542), de csakhamar megtelepedhettek a határ mentén, főleg Jozselin közbenjárására. A bajor zsidókat meg vérváddal zaklatják (Neuburg hercegségben), de a „Judenbüchlein“ (szerzője valószínűleg Hosiander, luteránus pap) leleplezi a gonosz kitalálást, melyben sok a zsidó gazdagságra való irigykedés. Rámutat helyesen, hogy a pogányok az első keresztényeket is g⁷ermekgyilkolással vádolták.³¹⁾ Vérvádak s helyi kiűzések állandóan napirenden. A pápai területről, Venaissinból kivándorolnak a zsidók Törökországba (1569—1570). A dominikánusok izgatására, Doria dogé akarata ellenére, a génuai köztársaságból is el kellett távozniuk (1550). Nagy pusztítást rendeznek a héber könyvek közt: Prágában oly tömeges elkobzás (1559), hogy az előimádkozók kénytelenek fejből előimádkozni. Protestáns s katolikus országokban egyaránt sivár a zsidók helyzete. II. Joachim, brandenburgi fejedelem kegyencét s pénzügynökét, Lippold orvost, hazug vádak kínvallatásában gyötrik halálra (1573). II. Rudolf védi a zsidókat. Jó ismeretségben a gólem-csodáról híres prágai rabbival, Júda (Liva) b. Becaléllal (c. 1525—1609). De végül a zsidókat csak kiutasították Ausztriából. A császár arra is képes volt, hogy a zsidók nagy jötevőjének, Mordecháj Meiselnek (1528—1601) vagyonát, aki gyermektelen volt, a kincstárnak lefoglalta s az örököket kisémmizték.

Hamburgban — legalább 1574 óta — voltak titkos marránok (kommerzansok). A luteránus papság s a polgárság a megtörésük ellen áskálódik, de a tanács védi őket. Jeles embereik voltak például a híres orvos, Rodrigo de Castro. Megtelepedhettek, de a tanács kiköti, hogy még a háznál sem szabad a zsidóságot gyakorolni (1612). Minden megszorítás dacára, gyönyörű fejlődés. Hamburg spanyol-portugál kereskedelmét e marránok alapították meg. Vallási hűségük tántoríthatatlan. Nem törődve korlátozással, zsinagógái rendeznek be maguknak (c. 1626) s midőn izgatnak ellene, a zsidók távozással fenyegetőznek. Ez hatott. Példaképei az erkölcsi öntudatosságnak. A rágalmozók ellen hatalmas Apológiát ír Bendito de Castro (1631), aki később Krisztina svéd királynő orvosa lett. E hamburgi zsidók dúsgazdagok. A Hamburgi Bank alapításában (1619—1623) legalább tizenkét zsidó kapitalista vett részt. Híres volt Diego Texeira de Mattos, akit előbb spanyol rezidensnek küldtek Flandriába. A zsidógyűlölet minden izgágaságát avval csillapítja a városi tanács, hogy ha a zsidók elmennének, a város faluvá süllyedne. IV. Keresztély dán királynak is zsidó az udvari orvosa: Benjámín Muszáfia. Sőt a legkatolikusabb fejedelmek is kitüntető tisztségeket ruháznak a zsidókra: a portugál királynak Duarte Nunez és Jákob Curiel az ügynökei és III. Ferdinánd grófi rangra emelte a portugál származású író, Immánuel Rozalest.³²⁾

A harmincéves háború alatt is kijutott a német zsidóknak a viszontagságokból. A legnagyobb községek voltak: Frankfurt mintegy 2 ezer, Worms 1400, Prága 10 ezer és Bécs 3 ezer zsidó lakossal. Hírhedt volt Frankfurtnak „zsidó-illetőségi szabályzata“ (Judenstättigkeit). A tanács bármikor megvonhatta tőlük az illetőséget. Házaikat képekkel kellett megjelölniök, például zum Knoblauch, zum Esel, zum grünen, weissen Schild, Rotschild, Schwartzschild. Kivált a céhek követelték a frankfurti zsidók kiűzését, II. Ferdinánd privilégiuma dacára (1612). A lázítók élén Fетtmilch Vince. Megtámadták a gettót (1614). Rablás, öldöklés. Akik mindenükből kifosztva elvonulhattak, a keresztények fogadták őket hajlékaikba. A wormszi zsidók is kénytelenek voltak ki-

vándorolni. A céhek az elszegényedésükért őket okolják. Zsinagóga- és temetőrombolás (1615). A wormszi zsidók már 1016 elején visszatérhettek, a frankfurtiak pár hónapra rá, ünnepi parádé közt. Fетtmilchet kivégezték. A város nagy kártérítést tartozott üzetni a zsidóknak. Ezen események emlékére ülik meg a frankfurti zsidók ádár 20-án a Vince-pűrimot.

Az új illetőségi szabályzat ötszáz főben állapította meg a zsidó lakosok számát. Évente csak tizenkét pár köthetett házasságot s nem nevezhették magukat polgárnak, csak „erbliche Ratschutzangehörige“-nek. Bécsben dívott az *udvari zsidók* kinevezése, nagy privilégiumokkal. Különös császári kegyben részesült köztük a prágai Jákob Bassevi, kinek nemesi neve: von Treuenburg. (1622. Címere: kék oroszlán s nyolc veres csillag.) Sokat tett hittestvéreiért; a többi is. Midőn a svédek Prágát ostromolták, a zsidók hősieen harcoltak, sőt egyikük vitt hírt Ferdinándnak a helyzetről, aki ezért még kibővíté jogaikat (1648). I. Lipót, kinek évente mintegy 50.000 forint jövedelme volt a zsidóktól, nem szívesen engedte őket bántani. De a császárné nem nyugodott, míg ki nem üzték őket (1670). A hatóság a gettót megvette a császárnak 100.000 forintért s Lipótvárosnak nevezte el. A zsinagóga helyén templom. A kiűzöttek egy része magyar főurak védelme alá húzódott Nyugatmagyarországba. Ötven családot a nagy választófejedelem, Frigyes Vilmos befogadott Brandenburgba, mert belátta a zsidók állampénzügyi hasznosságát.

A keresztény tudósok lelkesedéssel szólnak az üldözött zsidók fenmaradásának csodájáról, például Pierre Jurien, a hugenotta prédikátor Rotterdamban (1685). Vagy a dán Öliger Pauli (1644 — c. 1702) a zsidók palesztinai megújulásáról beszél. A bécsi Johannes Petrus Späth, aki katolikusból zsidóvá lett (Amsterdam 1701, Mózes Germanus néven), megmondja véleményét a vérvádas zsidóüldözésekről. Különben I. Lipót a kiűzés után is kiváltságokat ad egyes zsidóknak. így kerül Bécsbe a heidelbergi Samuel Oppenheim, hittestvéreinek áldozatkész oltalmazója (1684). Rábírta a császárt, hogy zár alá vétesse Eisenmenger zsidófaló könyvét (Entdecktes Judentum), melyet azonban a porosz király,

I. Frigyes pártfogolt. Negyven évig maradt lefoglalva a kétezer példány, — I. Lipót és József nem engedtek — míg végül Königsbergben, I. Frigyes engedélyével — új kiadást rendeztek. A politikai reakcióval együtt sivár tudománytalanság üli meg a zsidóságot. Gyér kivételek: Jáir Chájjim Bacharach Worms és Frankfurtban (1628—1702), matematikus és módszeres talmudista. Önálló, kritikai szellemű az Itáliából Jeruzsálembe vándorolt portugál rabbi, Chizkija da Silva (c. 1659 — c. 1698). Kikel a talmudban nem gyökeredző rabbinikus újítások ellen. Művét (Peri cbádás) Kairóban átokkal sújtották. Művelt rabbi volt Dávid Nieto Londonban (1654—1728); orvos és matematikus. Mantuában J. L. Brieli (c. 1643—1722), filozófiai műveltségű s honi nyelven író apológéta. 1648 után lengyel-zsidó koldustömegek vándorolnak nyugatra, lengyel rabbikat látunk Prága, Nikolsburg, Frankfurt, Hamburg, Amsterdam s másfelé is. Akkor keletkeztek az első lengyel-zsidó közösségek Nyugateurópában s meghonosodott a nyelvük és a vallási formájuk. Sűrű zaklatásban volt részük az osztrák zsidóknak még a 18. század első felében is. Mária Terézia csak a gazdag udvari zsidók és a külföldi követek kérésére vonta vissza a cseh és morva zsidók kiűzésének határozatát (1745). Meggondolta, hogy mégis kár volna a sok szép jövedelemért. Hiszen a cseh, morva és sziléziai zsidóktól még évi 40.000 forint *eszróg-adót* is követelt (1744), amiért megengedte nekik a szabad behozatalt. A zsidók sokalták, mert aránylag nem sokat adnak el, hiszen nem köteles minden zsidó venni. Igen érdekes, hogy a nagytudású jezsuita, Haselbauer, prágai cenzor is ilyen értelemben ad szakvéleményt, mely bizonyára zsidó útmutatással készült. „Ich endes unterschriebener, der Sozietät Jesu Priester und Librorum Hebraicorum Revisor Regius Bezeuge hiemit; dass in dem Jüdischen Rechten-buch Schulchan Aruch im Tractat Tor Orach Ghajim §. 658. Von dem Luloph gelehret wird, dass ein Jud nach dem er mit dem Adams Apfl den Segen gesprochen, kann er denselben per donationem einem andern überlassen und diesser andere einem andern und widerum einen andern folglich nicht ein jeder seinen absonderlichen apfl haben muss, also haben im Talmud

Succa fol. 41 die Vornehme Rabbiner Rabbi Ganiliel, Rabbi Jehoschua, und Rabbi Elieser gethan, welche Talmudische Rabbiner andern Juden zu einem exempl. dienen. Pragae 27 januarii 1745. Franciscus Haselbauer e socte Jesu.“ A furcsa adó-tervről később nem esik szó. Bizonyos, hogy Mária Terézia nem kímélte a zsidóságot; törvénytelen rendeletében külön türelmi adót vetett a zsidókra (1744); nálunk 1846-ban szűnt meg.

A cseh és morva zsidók az országban maradhattak, de megalázó föltételek mellett. Számukat megszábták és csak a legidősebb fiú alapíthatott családot. Csehországban mintegy 20.000 ilyen „iamiliáns“ volt s vagy 200.000 forint évi adót fizettek; így tartott ez majdnem 1848-ig. A zsidó vagyon megroppantó teherpróbáknak volt alávetve. Mert a német zsidók — csekély kivételtől eltekintve — elszegényedtek, bár egyesek a harmincéves háború folyamán, a rengeteg hadizsákmány üzleti értékesítése által meggazdagodtak. De a legtöbb megsínylette a világkereskedelmi eltolódásokat. A zsidó hitelüzlet megszűnt, tőkéik nem voltak; a keresztény kapitalisták versenye nehezedett rájuk. Annál erősebbek gazdaságilag a szefárd zsidók, például a bécsi dohánykereskedő, a marrán Diego de Aquilar báró (Lopez Pereyra), a bécsi török-zsidó község megalapítója, melynek tagjai magyar városokból telepedtek oda.

4. *A bibliás idők és a zsidóság sorsa. Cromwell és az angol zsidók*

A reformáció, a bibliához való visszatérés hangoztatásával, természetes érdeklődést kelt a biblia népe, a zsidóság és a zsidó vallás iránt. Az új szellem Lengyelországban is megragadja a lelkeket. Sok nemes inkább a papság iránt való ellenszenvből, mint meggyőződésből csatlakozik a mozgalomhoz. A külföldön tanuló ifjúság haza viszi a „német eretnokséget“.³³⁾ A király kemény büntetéssel akarja elnyomni. A házakban is kutatnak. Erasmus tanítványa, a tudós Jan Treeskij, ki a héber irodalomban is járta, a katolikusellenes anti-trinitáriusok egész körét gyűjti maga köré. Az Egyház zsidó szellemi befolyást sejtett ezen ariánusok.

sociniánusok, unitáriusok és zsidózó eretnekek (fél-zsidók: judaizantes, demi-judaei) közt, kivált, hogy Jézus istenségét tagadták s csak az ó-testamentumot ismerték el kötelezőnek. Mint Németországban, úgy Lengyelországban is egyesek azt hitték, hogy a protestantizmus átmenet a zsidósághoz s a két vallás közeledésén dolgoztak. Posenben a hitehagyott zsidó misszionárius, Paul Halicz, aki Luther evangélium-fordítását héber betűkkel kiadta (Krakó 1537) s több zsidót áttértett; ugyanígy zsidó részről is megindul a prozelyta-szerzés. Egy krakói katolikus városi tanácsnok felesége, Katharina Maicher Weigel, zsidóvá lett, mert — mondta a bíróság előtt — nem érti a háromságot. Mint agg matróna a máglyán halt meg (1539). A krakói érsek zsidó propagandát látott az esetben. Az Inkvizíció működésbe lép. Hajsza a gyanúsak ellen. A vizsgálat kideríté a zsidók ártatlanságát, hogy tartózkodtak a lélek-vadászástól s nem rejtegették az eretnekeket. A zaklatások, híresztelések folytatódnak. Mérgezett antiszemita irodalom. Az egyik röpirat (*De stupendis erroribus Judaeorum*. Krakó, 1541) a zsinagógák megsemmisítését javasolja. Egészen a korabeli német minta. Krakóban fenyegető mozgolódás. A zsidók, az ilyesminek iecsendesítésére, hogy legalább a főiskolai hallgatóság ne bántsa őket, valahányszor árúikkal elvonultak az Akadémia, vagy egy templom előtt, minden kocsiért 12 garas adót fizettek (kozubalee) azon célra, hogy a hallgatók beszerezhessék könyveiket s írókellékeiket. E „Járandóságot“ a hallgatók sokszor rablás fenyegetésével hajtották be. (i. h. 166.) Az unitáriusok szektája tagadta Jézus istenségét s közeledett a bibliai zsidósághoz. A főúri körökben, ahol zsidók is megfordultak, hitviták voltak papok és szektáriusok közt, melyekben a zsidók is részt vettek.³⁴⁾ Az egyik szektárius, Simon Budny, aki értette a hébert is, zsidó tudósokkal összeköttetésben s nagy tisztelője a talmudnak. A zsidózó Martin Czechowic ellen Nachman (Jákob) Belczyce volt a zsidóság ügyes védelmezője, de még kiválóbb Izsák Troki, kinek művét a későbbi szabadgondolkozók s a francia enciklopédisták is erősen használták; támadásait egy orléansi herceg próbálta megcáfolni.³⁵⁾

Erdélyben 1588 körül alapította Eössi András a szombatosok (a lengyeleknél: subbotniki) szektáját, melynek érdekében sokat tett a fogadott fia, Pécsi Simon, ki Bethlen Gábor idejében Erdély főkancellárja volt. Ránk maradtak szép egyházi énekeik. A reformáció szelleme s a tudomány újjáéledése együtt járt a zsidóság iránt való irodalmi s társadalmi, közéleti érdeklődéssel.

„Divatossá“ lesz a biblia népe. A szépirodalmi művek sokat foglalkoznak vele Erzsébet korában. Látjuk ezt a drámákból. Első a „The Jew“ (1579), melyet előadtak Londonban. Az angol színművekben gyakran találkozunk zsidó alakokkal. Marlowe (c. 1590) és Shakespeare (1596) példái eléggé ismertek. Idézhetjük még Robert Wilson (1584) „The Three Ladies of London“-ját. A névtelen „Selimus“ „Machiavellus“ (1597) „Jacke Drum's Entertainment“ (1601), „The Travels of the Three English Brothers“

dramatizálta John Day 1607), „The Jew of Venice“ (dramatizálta Dekker). vagy Richard Brome „The Jewish Gentleman“, meg Beaumont és Fletcher „Customs of the Country“-ját (1622) s egyéb darabokat.³⁶⁾ Föllendül a héber-tanulmány is, melyet akárhányszor zsidó tudósok látnak el. Mert Angliában az 1290. évi kiűzés után is akadnak zsidók. Londonon kívül leginkább az egyetemi városokban. Jákob Barnett (1608) Oxfordban tanít hébert (tanítványa volt Casaubon). Ugyanott a zsidó Allessandro Amidéi (c. 1620—1630). Az angol bibliafordítás nagy befolyást gyakorolt az angol nép jellemére s nyelvére egyaránt.³⁷⁾ A héber stúdium a keresztényeknél a 14. században kezdődik. A bécsi zsinaton (1310) elhatározták, hogy a hébert tanítani kell a főbb egyetemeken (a hitviták érdekében), William Tyndale angol bibliafordítása (16. század) a héberből készült, a Vulgata és a Luther fordítása segítségével.³⁸⁾

í. Jakab is nagyon érdeklődött a héber nyelv iránt. A Krónikák első könyvének egy részéhez magyarázatot írt és több zsoltárt lefordított.³⁹⁾ Társalgásában sok bibliai idézet és edinburghi látogatásakor (1617) az átnyújtott feliratok egyike héber volt. Az úgynevezett autorizált fordítás készítői, mely inkább csak átdolgozása a régebbi „püspöki bibliának“, a héber forrásokat is

használják, például a targumokat s a középkori bibliamagyarázók műveit, kivált Kimchi Dávidot. Mesteri munka.⁴⁰⁾

A puritanizmus győzelme elősegíté a zsidók visszatérését Angliába. Az ó-testamentum gondolköre s hébersége, hatalmas zsidóság-kultuszt teremtett. Annyira ment ez a szellem a köztársaságiaknál, hogy a vasárnapot — szombaton akarják megülni (1649). A Barebone-parlamentet hetven tagúnak tervezik az egykori szanhedrin mintájára.⁴¹⁾ Bibliai nevek jönnek divatba s a beszélgetésben bibliai szólások. A levelierék „zsidóknak“ nevezik magukat, ellenfeleiket „amalékitáknak“ és a Stuartok uralmát „egyiptomi szolgaságnak“. A győztes puritánok zászlóján a felirat „Júda oroszlánja“ és a jelszó a „Seregek Ura“. Szeretnék a Tóra törvényeinek az állami és társadalmi életben való bevezetését. Egyesek külföldre mennek, hogy ott zsidóvá legyenek. A millenáriusok Cromwell uralmában az ötödik monarchia elérkeztél látják, egyezően a zsidó misztikusok messiási évével. E hiedelmek még forróbbá s színesebbé váltak Sabbataj Ceví kalandjai által. A zsidók visszatelepítését is sürgetik (E. Spencer) a — megtérítésük *végett*, hogy ezáltal részeseivé legyenek az „ezerév“ üdvének. Egész halmaz röpirat: Leonard Busher „Religious Peace“-a, mely úgy okoskodik, hogy a zsidók kizárása lehetetlenné teszi az áttérítést. Sergeant Finch (1621) névtelen pamfletje (The Calling of the Jewes) héber bevezetéssel, melyben buzdítja a zsidókat nemzeti államuk helyreállítására Palesztinában s felszólítja mind a keresztény uralkodókat, hogy hódoljanak a zsidó népnek.⁴²⁾ Roger Williams „Bloody Tenerit“-je (1644) is kiválik a sorozatból. Edward Nicholas, kiről olyan vélemény is van, hogy álcázott marrán és Menasse b. Izrael álneve, azt állítja az „Apology for the honourable Nation of Jews, and all the Sons of Israel“-jében, hogy az országot azért sújtotta megpróbáltatás, mert előzőleg úgy bánt a „kiválasztott néppel“. Említendő még a hebraista John Sadler „Rights of the Kingdom“-ja (Cambridge, 1649) és Norwood kapitány „Proposals for Propagation of the Gospel“-je. Hasonló szellemben a protestáns pap, John Dury (1596—1680) s a baptista lelkész, Henry Jessey (1601—1663), aki később sok

pénzt gyűjtött jeruzsálemi szegény zsidók támogatására.⁴³⁾ E valószínű s érzelmi szempontoknál nyomósabb a kereskedelmi, gazdasági érdek. Az Independentek győzelmével (1648) a vallásszabadság ügye megvalósult és a zsidó-kérdés a gyakorlati politika körébe jutott. Az angol zsidók visszatelepítésének mozgalmába belejátszott a történeti romantika és miszticizmus is: a bibliai száműzött tíz törzs sorsa, mely már rég foglalkoztatta az angol írókat: .Matthew Paris (1241) és John Mandeville (1322—1357). A későbbi Tudorok és Stuartok alatt kiújult az érdeklődés — Giles Fletcher (Erzsébet királynő minisztere Moszkvában) állítólag felfedezte a tíz törzs utódait a tatárok közt; George Sandys (1610) a Kaspi-tenger közelében.⁴⁴⁾ A spanyoloknak amerikai kutatása, felfedezései során az a föltevés alakult ki, hogy a tíz törzs leszármazottjai ott élnek. E probléma körül vita keletkezett az angolok közt is. Az elméletnek fő szószólója volt Thomas Thorowgood (*Jewes in America* 1648). Aztán John Duiie, akinek nagy része volt a visszatelepítésben.

E kedvező hangulatot használta föl Manasse b. Izrael, a márán származású amsterdami rabbi ahhoz a történeti cselekedetéhez, hogy az angol zsidók befogadásáért tárgyalást kezd Cromwellel, az angol köztársaság elnökével. Törekvésének erőt adott Antonio Montezino (Áron Levi) *Relation*-ja, melyben elmondja, hogy utazásai közben, Délamerikában talált egy zsidó törzset, Rúben nemzetségét. Menassenak az volt lelkesítő vezéreszméje, hogy a messiási millénium csak akkor teljesezhetik be s Izrael gyermekei csak akkor szerezhetik vissza a szentföldet, ha általánossá lett a szétszóródásuk — már pedig Angliában nem voltak zsidók, ami hiányossá teszi a szétszórtságukat s így akadály a messiási üdvnek. Ily messiási vonatkozásban fejtegeti Menasse a zsidó-kérdést, az angol zsidók ügyét („Izrael reménye“).⁴⁵⁾ Cromwell nem volt elragadtatva e messiási és tiztörzs-hiedelmektől; ő gyakorlati szempontból mérlegelte a zsidó-kérdést. Menassét Angliába hívták, de utazása egyelőre elmaradt az angol-holland háború miatt; az angol zsidók ügye lekerült a politika napirendjéről, de a politikai irodalom tovább firtatja. Érdeklükben a szélső

puritán Sámuel Herving kérvényt intéz a parlamenthez (1653). Ugyanígy Robert Rich és Henry Martin.⁴⁶⁾ Menasse utazása előtt a rokonát, Martinez Dormidot küldte Angliába, kinek kérvényét Cromwell kegyesen fogadta s az államtanács elé terjesztette, melynek bizottsága még elutasította a visszatelepítést. Ezért vált szükségessé magának Menassénak odautazása, aki Cromwell hívására (1655) meg is jelent fiának s három rabbinak kíséretében. Menasse „Humble Adresses“-e nagy ellenzésre talált a közvéleményben.⁴⁷⁾ A bizottság kényes helyzetbe jutott Cromwell pártfogása s az ellenséges külső nyomás miatt, tehát úgy döntött, hogy a kérdést bízzák egy külön értekezletre. Össze is ültek a legelőkelőbb politikusok s teológusok s kimondták, hogy „nincs törvény, mely a zsidóknak megtiltaná a visszatérést Angliába“.⁴⁸⁾ Ez a tanácskozás sem hozott eredményt. De Cromwell személyes hajlandósága s kedvezése egymaga is teljes jogbiztonságot s vallásszabadságot jelentett a zsidóknak. Szemet hunytak visszatelepedésük előtt. II. Károly oly szabadelvűséget tanúsított, hogy a londoni község főbb tagjai polgárjogot kaptak s még 1661 előtt angol polgárok lettek.

TIZEDIK FEJEZET.

A zsidók és a kapitalizmus.

1. *A kapitalizmus történeti és lelki tényezői.*

A kapitalista tevékenység szorosan összefügg az „eretnek-séggel“. Mindenünnen kizárva, a kereset korlátozottságában, az üldözötteknek csak *egy út* marad az érvényesülésre, hatalomszerzésre: a pénzüzlet. E téren ott látjuk az elnyomott zsidók melleit az üldözött hugenottákat és skótokat is. Nem szólunk azon elméletről, hogy a vallások mennyire befolyásolják vagy gátolják a kapitalista szellemet; nem említjük a 15. század földrajzi fölfedezéseit s a 16. század merész vállalkozóinak arany éhségét, vagy a kapitalista lelki alkatot, hogy vannak „született bourgeois“-k, kiknek „polgári erényei“, a szorgalom, a takarékoság, a vagyongyűjtés, a vállalkozókedv, a kapitalista szellem melegágya;²⁾ de ott a vallási és politikai eretnekséggel kapcsolatban egy társadalmi jelenség, mely még nagyobb befolyást gyakorolt a kapitalizmus kifejlődésére, mint maga az eretnekség: a kivándorlás egyik országból a másikba. Az eretnek kivándorolt és „idegen“ lett az új hazában.³⁾ Rendkívül tanulságos, amit Sombart egy 17. századbeli angol írótól, William Pettytől idéz: A kereskedelem mindenütt a heterodox pártok kezében és olyanoknál, akik az uralkodó véleményétől eltérő nézeteket vallanak. Például Indiában (ahol az iszlám az uralkodó vallás) a hinduk kezében. Törökországban a keresztények és a zsidók a kereskedők. Velence, Nápoly, Livorno, Genua, Lisszabonban a zsidók és egyéb nem-pápisták. Franciaországban a hugenották aránylag fölényben és Írországban, ahol

a katolikus vallás nincs elismerve, a katolikusok. Tehát az üzleti szellem semmi összefüggésben nincs valamely vallással, hanem a heterodoxiával (eretnkséggel), minz a nagy angol kereskedő városok példája is bizonyítja.⁴⁾

Az új európai szellem mélyéből nőtt ki a kapitalizmus, melyből az új állam, az új vallás, az új tudomány és technika; így az új gazdasági életformák is. Nem a zsidó teremtelte a kapitalizmust, hanem a kapitalizmus a zsidót.⁵⁾ Az önrendelkezési jog forradalmi érvényesítése, minden korlát, megkötöttség, ősi megszkottság széíörése: ez az új életstílus. A nyugtalanság fausti szellemen. „Ihn treibt *die Gährung in die Ferne*.“⁶⁾ Az erős egyéniségek végtelenséglendülete, a minden halalommal, akadállyal szemben való győzelmi akarat. Ez az akarat az állami életben mini hódítás, uralkodás jelentkezik. Az Egyházban mint fölszabadítás, a technikában s tudományban: talány-megoldás, fölfedezés.⁷⁾ E végtelenségre törekvés sehol sem bontakozhatik ki úgy, mint a pénzszerzésben, mely mindinkább a hatalom jelképe lesz. Már a középkor utolsó századaiban mutatják ezt a rendes gazdasági tevékenység körén kívül lezajló tömegjelenségek: a rablólovagság, kincsásás, az alchymia, a nagy tervezgetések és uzsorakölesönök.⁸⁾ Aztán a hódításnak e szellemen belül a gazdasági életbe és megjelenik a — kapitalizmus.

Megjelenése előtt már évszázadokkal előkészíté a *polgári szellem*, a városi hivatásos kereskedők s iparosok emelkedése. Most a 17. és 18. században ez a polgári szellem párosul a kapitalizmus szellemével s számító céltudatosságot ad neki. A vallási eretnkségről s az eretnekek kivándorlásáról gondoskodott a folyton növekvő türelmetlenség. Ha a társadalmi idegenség s a vándorélet tenyészti a kapitalista érzéket és hajlamot, akkor a zsidóságban kifejlődhetett alaposan. Nem lelki diszpozíció dolgozott benne, hanem a történeti sors.

Európa új gazdasági rendjének kialakulásában tényleg tonlos szerep jutott a vándorútra kelt zsidóknak, a spanyol és portugál menekülteknek, kik Hollandiában menedéket találtak. Amsterdamban már a 16. század elején nagyon szép hitközségük van és

zsinagógájuk, a vallási és világi műveltség intézményeivel. Egész vallásos szépirodalmat teremtenek spanyol nyelven. Legragyogóbb kultúrtörténeti dicsőségük, hogy közülük való volt Spinoza Báruch is (1632—1677), az emberiség egyik legnagyobb filozófusa, a panteizmus bölcse, aki meghasonlott vallásával; ezért kiátkozták. Hollandia, mely már a 17. században a kapitalizmus mintáország, a kereskedelem művészetének iskolája/) hamar fölismerte a spanyol-portugál zsidók gazdasági jelentőségét. Nagyon befolyásos pénzemberek. Mózes Machado III. Vilmos király kegyence. A Belmonle (Schonenberg) család tagjai diplomaták. A gazdag Suasso Vilmosnak kétmillió forintot kölcsönöz (1688). E holland zsidó nábobok a 17. s 18. században egész Északeurópában uralkodtak (Pinto, Belmonte, Bueno de Mesquita, Francis Mels stb.). Ugyané vezérszerep Angliában a 17. és 18. században. A Hosszú Parlament pénzszükségletei indítják meg a zsidók behívását. Már Cromwell beleegyezése előtt, a 16. században, sok spanyol és portugál titkos zsidó gyűl Londonba. A 16. század Angliában nemcsak a vallás és tudomány megújódása volt, hanem az iparnak is hatalmas föllendülése, kivált a bányászaté, melynek fejlődéséért sokat tett a VIII. Henriktől behívott Joachim löchstetter, majd a prágai Joachim Gaunse intézi a bányászatot Cumberlandben s egyebütt (1581). Kivált Bristol emelkedett általa jelentőségre.¹⁰⁾ Az askenáz (német) zsidók bevándorlása megélénkül a 17. század végén s a 18. század első felében. Bizonyos, hogy Erzsébet korában éltek Londonban titkos zsidók, kik angolokkal társulva, a Jevantei kereskedelemben is részt vettek. Jeles zsidó orvosok nagyszerű érvényesülése: a portugál Roderigo Lopez a királynő orvosa (1586). Erzsébet nagy rokonszenvet érzett a zsidók iránt. Konstantinápolyi követe útján elérte, hogy egy zsidót neveztek ki Oláhország alkirályának s levelezett a szultána zsidó titkárnőjével. Esperanza Malchival.¹¹⁾

2. *A gazdasági imperializmus kezdete és a zsidók.*

A zsidók értékes szolgálatot teljesítettek a 16. század nagy földrajzi felfedezéseiben is. Júda Cresques volt az igazgatója Henrik herceg hajózási iskolájának Sagresben.¹²⁾ Mint már említettük. Columbus, kinek ereiben zsidó vér is folyt, Zakuto x4brahám csillagászati tábláit használta s ezeknek köszönhetette egyszer a megmenekülését. Első amerikai útján zsidó tolmácsa volt s első útjának költségeit a zsidó Luis de Santangel kölcsönözte neki. Térképét, a „Map Jew“, Ribes készíté. Orvosa a zsidó Bernai. Felügyelője, Rodrigo Sanchez és matróza, Rodrigo de Triana, ki elsőnek látta meg a szárazföldet, meg tolmácsa, Luis de Torres, ki először szállt partra — szintén zsidók. Vasco de Gama époly sokat köszönhet Zakutónak, mint a matrózának, Gaspar de Gamának. D'Albuquerque szolgálatában több zsidó tolmács. A Keletindiai Társaság első útján is (1601) szerepelt zsidó tolmács. A spanyol-angol üzleti összeköttetések is sok marránt vonzottak Angliába. Nevezetes, hogy a londoni Anglo-Spanish Trading Company tagjainak névsorában (1605) a lapszámok héber betűkkel vannak jelezve.¹⁰⁾ A londoni idegenek listájában már a 16. század elejéről az angol-zsidó történetből jól ismert Da Costa, Lopez, Alvarez, Mendez, Meza, Casseres nevekkkel folyton találkozunk. A renaissance s a reformációtól véghezvitt vallási és politikai átalakulással pár huzamosan bekövetkezik az ipari és kereskedelmi fejlődés is: mindkettőben áldásosán működnek a zsidók. A normannok s a Plantagenetek hűbérrendszere idején a zsidók helyzete a parasztéhoz hasonlított. Most ez megszűnt. A zsidók a kapitalista vállalkozás lelke, anyagi ereje. Mind többen jönnek át Amsterdamból (1643). A londoni portugál követ, a szintén marrán Antonio de Souza kápolnájában hetenkint összegyűltek e spanyol-portugál kereskedők, misét hallgatni, vagy inkább a zsidó szertartásokait teljesíteni.¹⁴⁾ E kereskedők közt a legtekintélyesebb: Antonio Fernandez (Ábrahám Israel) Carvajal. Óriási üzem, hatalmas vagyon. Hajói eljutnak Nyugat- s Keletindióba, Délamerikába, Szyriába s képviselői voltak Európa kereskedelmi gócpontjaiban.

Nagy szolgálatokat tett Cromwell kormányzatának. A hadsereg gabonaszállítója is volt (1649). A kicsiny szefárd község másik igen érdemes tagja Simon de Caceres (szül. Amsterdamban). Kereskedő, államférfi és „Chauvinist Jew“, üzleti összeköttetésben Hamburg, Nyugatindia és Délamerikával. Segítségére volt Cromwellnek az újonnan megszerzett Jamaica betelepítésében és Chile meghódításában, melyhez személyes expedíció-vezetést és zsidó haderőt ajánl föl.¹⁰⁾ E londoni marrán zsidó kereskedők közt akárhány világkereskedelmi cég; birtokaik voltak a Kanári-szigeteken, Brazíliában s másfelé. Sok ezüstöt s aranyat importáltak Spanyolországból s Portugáliából. Cromwell politikájának legfőbb célja volt, hogy szabaddá s gazdaggá tegye Angliát. Ezért kellettek neki a zsidók, akik a spanyol, portugál és a levantei kereskedelmet intézték. A zsidók segítették megalapítani a Hamburgi Bankot és összeköttetésben voltak a holland Kelet- és Nyugatindia-Társasággal. Kitűntek mint nemesfém-kereskedők s többnek volt kereskedelmi flottája.¹¹⁾ Cromwell zsidó-barátságának külpolitikai oka is volt: a londoni marrán zsidók és ügynökeik támogatták kormányzatát a külföldön. Titkos megbízatásaikban hívek voltak. Carvajal a külföldi levelezőitől minden mozgalomról, így a Stuartokról is pontos és gyors értesítést kapott. Például ennek volt köszönhető, hogy a Cromwell ellen tervezett több összeesküvés megghiúsult. E marrán zsidók tényleg világkereskedelmi központtá tették Angliát. Ezek az első telepések másfél millió font tőkét hoztak magukkal az országba, mikor ott nagy pénzhiány volt.¹⁷⁾ Évi forgalmuk az ország egész kereskedelmének tizenketted részére rúgott.

Angolország amerikai gyarmatai voltak az akkori népek közt vallásilag a legtűrelmesebbek, kivált Rhode Island, melyet Roger Williams alapított, aki írt is a zsidók érdekében. Nagyon szerencsés volt a zsidó-település Newyorkban (1655—1657).¹⁸⁾ Midőn a portugálok elfoglalták Braziliát (1654), a zsidók elmenekültek Északamerika, Nyugatindia holland s angol gyarmataiba. Egy részük megalapította a zsidó-telepet New-Yorkban (akkor New Amsterdam); más részük a rabbijuk, Izsák Aboab vezetése alatt visszatért Hollandiába s az angol gyarmati zsidók e hazatértekkel

folytattak kereskedést. De ez Anglia kereskedelmi politikája miatt (Navigation Act) csak úgy volt lehetséges, ha a holland zsidók Angliába telepszenek, vagy tartanak ott ügynököket.¹⁹⁾ így a dél-amerikai portugál hódítás kihatott London zsidó lakosságának növekedésére. Állandó gyarapodás. Például a két da Sylva-testvér, amsterdami portugál bankárok. Követte őket sok menekült, mert akkor dühöngött Spanyolországban és Portugáliában a marránok üldözése.

A Conventicle Act alapján (1664), melynek értelmében öt-nél több személynek együttléte oly istentiszteletnél, mely eltér a Common Prayer Booktól, a hivatalos imakönyvtől, liturgiától — törvénytelen s büntetendő, megvádolják a zsidókat (1673), de II. Károly megvédi vallásszabadságukat.²⁰⁾ II. Jakab trónralépte után az Erzsébet-féle Act of Uniformity alapján, mely a katolikusok ellen irányult, zaklatják s letartóztatják a zsidókat, de a király most is oltalmába veszi őket. A forradalom jelentős lökést adott az askenáz bevándorlásnak, előbb Hollandiából. A 17. század vége óta az askenáz község nő, a szefárd hanyatlik, de nem a számuk dönt, hanem a dúsgazdag kapitalistáik. Nagyon híres volt Vilmos és Mary idejében Suasso és III. Vilmos uralkodása alatt, akit Hollandiából Angliába követett — Salamon Medina, a nagy hadseregszállítók²¹⁾ Lovagi rangra emelték: az első így kitüntetett zsidó. Kortársa a szintén kiváló financier, Menasse Lopez. De túlszárnyalta őket Sampson Gideon (a községben: Sampson de Rehuel Abudiente 1669—1762), egy nyugatindiai kereskedő fia. Szerény kezdetből dúsgazdagság. Benső barátság fűzte Walpolehoz. Az állam fenyegető, válságos helyzeteiben ő a hitelező. A Déli Tenger-szédelgés örült terveitől és üzemiéitől a zsidók távortartották magukat. A bekövetkezett gazdasági s pénzügyi romlásban a zsidók példás önzetlenséget s hazafiságot tanúsítottak.²²⁾ Híresek az amerikai szabadságharc zsidó pénzemberei (Robert Morris). Velencében már 1550-ben említetik a zsidók váltóüzlete. E téren a génuai zsidók is kitűntek a 16. században (spanyol és portugál menekültek). Velencében a 16. században mintegy hat-ezer zsidó; köztük gyárosok, kik négyezer munkást foglalkoztat-

tak. Több tekintélyes zsidó bankház a 15. században (a Lipman-nok). Velence keresztény kereskedői nyíltan megmondják (1550), hogy kivándorolhatnak, ha megtiltják a marránokkal való kereskedést.

3. *A modern állam és a zsidó kapitalisták.*

A 17. század három legnagyobb pénzintézetének, az amsterdami, londoni és hamburgi banknak megalapításában nagy szerepet játszottak a zsidók. Amsterdamban a 17. század végén ők a váltóüzlet mesterei. Ugyanígy Frankfurtban már a 16. században; emiatt a frankfurti keresztények panaszkodnak is rájuk (1685).²⁴⁾ Hamburgban ők honosítják meg a váltóüzletet a 17. században. E váltóüzleteikkel a zsidók megteremtik az értéktőzsdét s a tőzsdei spekulációt, melynek kezdete Amsterdam (17. század). A portugál József de la Vega megírta a tőzsdeüzlet máig is kitűnő kézikönyvét (Amsterdam 1688).²³⁾ Az amsterdami zsidók döntő fontosságú működéséről egy hivatalos jelentés is beszámol (1698). Ők voltak aztán a londoni tőzsdének is mesterei, mely már a 17. század végén telve zsidóval. Az épület egyik része „Jews Walk”-nak (zsidó kör) neveztetett. A zsidóknak köszönhető, hogy London a világ pénzforgalmának központja.²⁶⁾ Parisban csak a 18. század végén fejlődik az értékpapír-üzlet. A berlini „börze-bizottság” huszonhárom tagja közül tíz zsidó (már 1812-ben).²⁷⁾

Franciaországnak is megvannak a zsidó kapitalistái. Kiváló pénzember XIV. Lajos uralma végén és XV. Lajos idejében Sámuel Bemard, „Európa legnagyobb bankárja”.²⁸⁾ A billet de monnaykat elértéktelenedésük után róla nevezték el „Bernardin”-nak.²⁹⁾ A 16—18. században a zsidók hadiszállítók és fejedelmek hitelezői. E két foglalkozás a modern állam kialakulására nagy jelentőséggel bírt.³⁰⁾ A strassburgi zsidók (1716) a XIV. Lajos hadserege körül szerzett érdemeikre hivatkoznak, mint hírszerzők s élelmezők. XIV. Lajos főhadiszállítója volt Jákob Worms. A 18. században mind *nagyobb* a francia zsidóknak e *téren* való érvényesülése. Szász Móric marsall úgy nyilatkozott, hogy seregei a zsidók által voltak legjobban ellátva. Igen jó hírnévnek örvendett e tekintetben

a francia Cerf Beer is. Aztán a 18. században a hordeauxi (portugál eredetű) Gradis-család. A direktórium éveiben is elsőrangú élelmezők, úgyszintén a napóleoni harcokban. Jellemző plakát Paris utcáin, hogy az éhínségben ők gondoskodjanak a gabonabehozatról. Mayer Jónás udvari zsidó Drezdát menté meg az éhínségtől (1720) a gabona-importtal.³¹⁾ A 16. században Albert érsek azon feltétellel fogadja Halberstadtba a zsidó Mejer Izsákot „unser Stift mit gutem Geschütz, Harnisch, Rüstung zu versorgen“ (1537). A cseh zsidók ruhafélét szállítanak a seregnek (1546). A brandenburgi választófejedelemnek Gompertz és Salamon Éliás tesz jó szolgálatot a hadsereg és a hadianyag ellátása körül. A szász Frigyes Ágost szállítója: Sámuel Julius. Ansbachban a Model-család (17—18. század). Az I. Lipót-féle kiűzés után Bécsbe visszatért gazdag zsidók is szállítók: Oppenheimer, Wertheimer, Meyer Herschel stb. Győr, Komárom, Buda katonaságának élelmezéséről boroszlói zsidók gondoskodnak (1716).³²⁾ A német és osztrák udvari zsidók a 17. században szintén erős kapitalisták. Ugyanígy a kisebb német fejedelemségekben. Már az udvartartások versengése s fényűző igényeik kielégítése is szükségessé tette a zsidó pénzügnyökökkel való összeköttetést a nagy kereskedelmi városokban. Pl. a mecklenburgi hercegek Hamburgban, vagy a würzburgi püspök ágense, Mózes Elkán Frankfurtban (c. 1700). Az ügynök bejáratos a megbízójánál és — hitelezővé is lesz. Némelyik az udvarnál telep szik meg; ez az „udvari zsidó“.

A zsidó kapitalisták igen fontos tevékenysége az iparüzemek üzletesítése.³³⁾ De a korai kapitalizmus világában a zsidók maguk is ipari vállalkozók, pl. a nagy dohányüzemnek ők a megalapítói Mecklenburg és Ausztriában. Aztán a szeszfőzés Lengyel és Csehországban. Bőrgyárosok (Franciaország és Ausztria). Selyemipar (Poroszország, Itália, Ausztria), harisnyagyártás (Hamburg), tükörüveg (Fürth), keményítő (Franciaország), gyapot (Morvaország): mindé foglalkozásban fölényes zsidó siker. A konfekció-ipar megteremtése is majdnem mindenütt a zsidók érdeme. Általában a kapitalista ipari tevékenységnek igen fontos és hivatott képviselői ők a 18. században s a 19. század elején. De ez koránt-

sem volt zsidó különlegesség; „zsidó mesterség“ még mindig csak az ócskaruhakereskedés, melyből az újrúha-üzlet fejlődött s ez az utóbbi nötte ki magát egész konfekció-iparrá. De még ez az összefüggés sem mutat zsidó jellegzetességet, melyet csak akkor látunk, midőn az ipari termelés teljesen árukereskedelemmé lesz. Érdekesek egyes zsidók gazdasági tervei hazánkban. Simon Mihály pozsonyi zsidó azért folyamodik (1703), hogy ott bankot alapíthasson, mely a töröktől felszabadult országnak megnyitja majd a külföldi kereskedelmet, hogy több pénz kerüljön a nép közé; az országnak ebből az első banktervéből nem lett semmi. Beer Salamon vágszeredi sószállító azon eszmével foglalkozik, hogy mikép lehetne a Vág folyót hajózhatóvá tenni (1720 körül). Simon Jakab öt társával Trencsén vidékén gyárat alapít nyirfakéreg-olaj készítésére, mely a timársághoz kellett s azelőtt csak Oroszországból lehetett azt beszerezni. Löbl Éliás dombóvári zsidó a bécsi udvarnál azzal a nagyszabású tervvel áll elő (1774), hogy a Balatont csatornával akarná összekötni a győri Dunaággal. (Venetianer i. h. 74.) Ilyen érzékük volt a zsidóknak nemcsak a „zsibvásár“, hanem az egyetemes gazdasági haladás követelményei, koncepciói iránt is. A zsidók üzleti fölénye, hogy olcsóbban árusítottak, mint a többiek, ezért nem bírtak velük versenyezni. Polgárok és kereskedők panaszai ellenük (Brandenburg 1672. Danzig 1717. Magdeburg 1712. 1717). „Alles verdirbt in der Stadt, wo es viele Juden hat.“³⁴) A Nürnbergből 1469-ben kiűzött zsidók Fürthbe telepszének és — jellemző — a nürnbergiek tovább náluk vásárolnak. Hiába tiltják ezt a hatóságok az egész 17. és 18. században.

Ezt az olcsóbbtságot a zsidók takarékosága tette lehetővé. A bécsi udvari Kancellária is rámutat egyik írásában, hogy a zsidók „wegen ihrer Sparsamkeit und ihrer eingezogenen Lebensweise billiger, als die Christen, liefern können“.³⁵) Ugyanezt hangsúlyoztatja a magyar és erdélyi Kancellária is az itálregále bérbe adása ügyében s ezért a bérösszeg felemelését ajánlja. A prágai helytartóság jelenti Mária Teréziának (1746 ápr. 5) „Infolge der jüdischen Emigration nur einige wenige christliche Kaufleute in Prag das ganze Commerzium führen und ihre Waren eigenwillig

sehr hoch taxieren, wohingegen die Judenschaft ihre Waren, weilen sie ganz gering und sparsame menage in Essen und Trinken und dann sehr schlechte kindertracht gewohnt sind, jederzeit wohlfeiler dahingehen täte, wodurch das Publikum, besonders aber der arme Bürgermann oder ein armer Diensbol um ein merkliches erleichtert wird“.³⁶⁾ II. József uralma alatt megszűnt a zsidó hitelüzlet kizárólagossága; a zsidók lehettek hivatalnokok is, megfelelő életformákkal. Honig Mózes Áron főpecséthivatali igazgató lakásában billiárdszoba is volt. De azért ne gondoljunk fényűzésre; e bécsi kapitalisták egész puritán életet éltek. A zsidó keresete akkor is jól meg volt terhelve: szombati gyertya-, vágatási-, Jahrzeit (szülők halálanapjának fordulója)-adó. Tórával ellátott istentisztelet tartásáért ötven, Tóra nélkül huszonnégy forint fizetség.³⁷⁾ Nagyon virágzott a zsidók közt az arany-, ezüst- és drágakő-üzlet. Továbbá: szövetek, csipke, bőr, miseruha és kegyszerek. Volt zsidó, kinek foglalkozása: udvari törpe.³⁸⁾ Ausztriában az ékszerüzlet s pénzkereskedés a 17. században általában az Itáliából bevándorolt zsidók kezében. Nagy gazdasági fordulatot jelent a Németországból jött Oppenheimer Sámuel. Állami pénzműveleteket bonyolít le, előteremti a hadsereg és a háború pénzszükségeit. A bécsi udvari Kancellária írja Mária Teréziának (1762): „Es sei rathlich mit den Juden Armeelieferungen abzuschliessen, massen dieselben wegen ihrer Sparsamkeit und ihrer eingezogenen Lebensweise auf weit wohlfeilere Lieferungspreise eingehen.“³⁹⁾

Oppenheimer „mesés“ gazdagságának hírei túlzottak. A hagyatéki iratok döbbenetesen rációlnak. Az udvari Kancellária írja Mária Teréziának (1762), hogy Arnsteiner, Leidesdorf er és Eskelesen kívül a zsidók szegények. A néhány gazdag sem volt tőkepénzes, csak közvetítő; mint manapság a pénzüintézetek.⁴⁰⁾ Oppenheimer Sámuel, akinek állami kölcsönei s szállításai (1695—1703) — 1707 végéig számítva — 30,722.913 frt. tőkére és 15,737.086 frt. kamatra rúgtak, nem hagyott hátra vagyont.⁴¹⁾ De már Wertheimer Simon, aki eredetileg Oppenheimer alkalmazottja, helyettese volt, dúsgazdag kapitalista. Hagyatékának értéke 1,830.660 frt: kötelezvénnyek, váltók, ékszerek, házak.⁴²⁾ Otthonuk

berendezésén, természetesen, meglátszott a jólét, de korántsem volt rikítóan, ízléstelenül túltömve, felcicomázva. Egy leltári jegyzék említ festményeket s egy fogatot. Kivált az arany-ezüst tárgyak bősége; ebben nem maradtak a keresztények mögött.⁴³⁾ Zsidó interieurök is a 17. század végéről. Nagyon nevezetes — és ez csakugyan zsidó jelleg — hogy e zsidó kapitalisták sokat költöttek könyvekre; majdnem mindegyik leltár tanúskodik róla. Néha gazdag könyvtárak, többnyire héber művekkel, de német és latin is.

Nagy könyvtára volt Sámuel Emánuel Oppenheimer és Marx Lion Gompertznek. Az előbbi az esküvőjére az anyjától *könyveket* kap, melyek becsértéke ezer birodalmi tallér.⁴⁴⁾ A Wertheimer-család könyveinek értéke a frankfurti bét-hamidrasban 8000, Nikolsburgban 5000 frt. Berend Gabriel Eskeles hátrahagy 2000 frl. értékű könyvet. A nem-zsidó könyvek rendesen orvosi művek.⁴⁵⁾ Pl. Izsák Nátán Oppenheimer hagyatékában: Herbarium vivuni (fol.) 15 írt. Calepini Dictionarium septem linguarum (2 frt.); 3 liber in albis cum alphabeto (45 kr.); Hoffmanni Clavis pharmaceutica (34 kr.). Verheyen Anatómia (36 kr.); Castelli Lexicon medicum (Genf 1746) 30 kr.

A kereskedelem s hitelüzlet, de leginkább a vállalkozás fényes eredményekhez juttatja néha a zsidót, de a nagy többség küzdöködik. A kereskedő- és iparos-céhek még a 18. században se fogadtak be zsidót. Ugyanez a szellem Angliában is. Az 1753. évi naturalizációs törvényt a nép ellenszenve miatt vissza kellett vonni (1754). A hasonló francia törvényt szintén. A toulousei kereskedők panasz tárgyává teszik (1745), hogy mindenki a zsidóknál vásárol. A nagy cégek és bankházak gazdasági összeköttetését elősegítette a zsidók szétszórtsága; együttesen intézik a spanyol, portugál és levantei kereskedelmet. A gyarmatokkal való forgalmat, főleg az ezüst-üzletet az őket kiűző országokból áttérték a föllendülő Holland, Anglia, Francia- és Németországba.⁴⁶⁾ A Livornóban való gazdasági fölényük egészen a vezetésük alá juttatta a levantei kereskedelmet. Ők hozták egymással összeköttetésbe Észak- és Dél-amerikát; csak ez tette lehetővé az északamerikai gyarmatok gaz-

dasági fejlődését, fennmaradását. A zsidók szétszórtságával együttjárt a világ minden részében való tájékozottságuk, mely a tőzsdéken nagy jelentőséggel bírt. A hágai francia követ is annak tulajdonítja a zsidók uralkodó helyzetét az amsterdami börzén (1698). Melyek a zsidók *speciális* gazdasági alkotásai a közép- és újkorban? A kölcsönök — a zálogkölcsöntől a nagy állami finanszírozásig. Áruüzletek, főleg szatócskodás s vándorüzérkedés — a jellegzetes vidéki nyerstermények — a nagyban való kereskedelem bizonyos fajtái, különösen az értékpapírüzlet; pénzváltás és átutalások, állami szállítások, háború és gyarmatok finanszírozása, adóbérlet, hitel- és banküzletek s mindenféle emissziók vállalása, elhelyezése.⁴⁷⁾ Mindezen üzletek közt a modern nyugati kapitalizmusban (ellentétben az ó- és középkorral s a keletázsiai múlttal), jellegzetesek bizonyos jogi és gazdasági formák. Ilyenek: az értékpapír- és kapitalista társaságformák, de ezek nem speciálisan zsidó eredetűek, csak ők vezették be a Nyugaton. Babylóniából eredtek s görög, majd bizánci közvetítés útján lettek zsidó intézménnyé, de zsidóknál és araboknál közös. Másrészt van bennök nyugati középkori és speciálisan germán elem is.⁴⁸⁾ A börze pedig gazdaságilag, mint a „kereskedők piaca“, nem a zsidó, hanem a *keresztény* kereskedők alkotása. Ugyanígy a kommandit-maon, privilegizált társulatok, részvénytársaságok középkori jogformái függetlenek a zsidó befolyástól, bármily nagy részük volt később a zsidóknak a megalapításukban.⁴⁹⁾ *Végül az újkori nyilvános és magánhitel kielégítésének elvei a középkori városok talajából csíráztak ki. A legfeltűnőbb, hogy a modern kapitalizmusra annyira jellemző ipari munkamegszervezés — háziipar, kézművesség, gyár — hiányzik, ha nem is teljesen, a zsidók gazdasági tevékenységéből.*⁵⁰⁾ Hogy van az, hogy a gazdag zsidók, bár a fejedelmek kiváltság-levelei s a céh-köteléktől mentes ipari lehetőségek kecsegtették őket, mégsem vágtak neki, hogy a gettó proletárjaival ipari üzemeket alapítsanak, mint ahogy a kegyes puritánok keresztény munkásokkal s iparosokkal megtették?

Se a modern gazdasági rendszerben, se a modern gazdasági gondolkodásban nem zsidó az, ami benne új. Ez a körülmény ösz-

szefügg a zsidó nép pária-jellegével s vallásosságával.⁵¹⁾ Már a külső nehézségek is leküzdhetetlen akadály voltak: a zsidónak nyomasztó helyzete, melyet a pénzüzérkedés elbír, de nem egy állandó iparüzem. A zsidó, mint pária-nép, fentartotta a kettős morált, mely őseredeti minden gazdasági közösségben, hogy t. i. ami „testvérek közt“ tilos, idegenekkel szemben szabad. Mert az idegen rendszerint — ellenség is volt. Kamat szedhető az — idegentől. Vagy a másik fél tévedéseinek kihasználása. A tóratanulás lévén a zsidó életideál, ezt leginkább a kevés lekötöttséggel járó pénzüzérkedéssel tudta összeegyeztetni.⁵²⁾ Ez volt egyik döntő oka, hogy a hitelüzlet uralkodó zsidó hivatássá lett s hogy az ipar nem tudott a zsidók közt annyira érvényesülni.

E mélyen szántó kutatások megvilágítják a tényeket, csak kár, hogy Weber kettős morál-fejtegetése egyoldalú, fogyatékos. Rá kellett volna mutatnia, hogy az idegen alsóbbrendűségének s a vele szemben megengedett gazdasági méltánytalanságnak általános ó-kori elve mellett a Tóra akárhányszor az egyenlő jogi elbánást követeli az idegennel szemben s a zsidó etikai irodalmon végigvonul a tanítás, hogy a más vallásút épúgy nem szabad megsérteni, megkárosítani, mint a zsidót.

HARMADIK RÉSZ.
A zsidó európaiság.
1750 — 1927.

ELSŐ FEJEZET, **Mendelssohn Mózes és követői. Vallási reform.**

1. A német zsidóság a 18. században.

„Nincs uralkodás a szellem fölött“ — Kohelet e pár szavában mély történetfilozófia. Félelmetes igazsága érzik a 18. század német zsidóságának fejlődésén, válságán. Nem volt ereje, hogy úrrá legyen a „szellem“ fölött, hanem őt nyugözte le az a szellem, a francia encyklopedisták, a kétely, a tagadás, az elmésen gúnyolódó Voltaire, a vallási frivolság szelleme, Rousseau veszedelmes erkölcsi érzélgése, a materialista bölcselet, a romantikus, fellengzős szabadosság. Ennek a közszellemnek mérget mohón szívták be főkép a berlini zsidók. A gazdagabb, világjáró kereskedők, fejlettebb ízlésük sugallatára a zsidó élet méltóbb, tetszetősebb formáit áhítják. Az előkelő zsidó családokban a francia nyelv és műveltség honosodik meg. A midras szavai szerint csakugyan „két világ ütközött össze egymással“: a műveletlenségbe s miszticizmusba temetkezett múlt, meg a „felvilágosodás“ s az emancipáció vágyában égő zsidó modernség. A felvilágosultak, az „újmodiak“ mindent odadobnak a német kultúráért. Sötétséghez szokott szemeket vakítja a fény. Beleszedülnek a kultúra s a jogegyenlőség káprázatába. Feláldoznak érte mindent, a legdrágábbat is: vallást, hagyományt, zsidóságot. A tagadás szellemének sodra ellenállhatatlan. Némelyiknél világnézeti ügy lehetett, de a legtöbbnél a haladás s a társadalmi befogadtatás rögeszméje. A zsidóság felszabadítása — zsidóság nélkül. A történeti bálványimádásnak amaz örületében voltak, kik mentek maradtak a kórságtól. Mendelssohn

Mózes (1729—1786) felismerte a sorsdöntő idők kötelességét: hogy a zsidó élet megújulásának, a zsidó európaiságnak a *művelődéssel* kell kezdődnie s a társadalomnak a művelt zsidó iránt érzett becsülése fogja megérlelni az emancipációt. A becsületes emberek álmodozása, naivitása volt ez az elgondolás. Mert az volt ő: nagy álmodozó. Bölcs és idealista, aki hitt az igazságban és embe-riességben, őt, az „elvámolt“ zsidót, akinek még „Leibzollt“ kellett fizetnie Drezda város kapujában (1776) — tisztelettel övezi a keresztény társadalom színe-java. Meghitt barátja Lessing, aki róla mintázta a Bölcs Nátánt. Bölcs volt és álmodozó, aki hitt a történeti haladásban, a vallási türelmességben. Fel is szólítja „Jerusalem“-ében Európa uralkodóit, hogy érvényesítsék kormányzatukban a toleranciát. Szerencsétlen, elnyomott hittestvéreire gondolt. Szívének minden dobbanása a népe sorsáért való aggodalom, hogy mikép lehetne a helyzetén javítani. Mert hűséges zsidó volt. Meleg érzéssel csüggött a vallási törvényeken, szokásokon. De a követői meghamisították törekvéseit. Mendelssohn egyénisége messze kiragyg a köréje gyűlt társaságból úgy vallási hűségével, mint erkölcsi felfogásával. Az ő történeti öntudatossága s erkölcsi idealizmusa nem tudta megihletni a környezetét. Kínos csalódások. Leányai hitehagyottak lettek. A szellemességükről s irodalmi műveltségükről híres berlini zsidó nők, mint pl. Henriette Herz, vagy Ráhel Levin szalonjai nem a zsidó érzésnek s az erkölcsi szigor-nak voltak tűzhelyei.

Mendelssohn társaságában a szellemi nagyság s az erkölcsi komolyság emberei is, pl. a kiváló orvos, Markus Herz, vagy a jeles kantista bölcsész, Lazarus Bendávid; aztán a felvilágosodás ügyének fáradhatatlan, lelkes szószólói, mint Wessely, az ügyes hebraista; vagy Friedländer Dávid, aki élt-halt a „modernizálásért“, az emancipációnak szinte beteges vágyában. De a vallás-talan, sekélyes „aufklaristák“, kik Mendelssohn körül sűrögtek-forogtak, gyanússá tették az egész mozgalmat. Mendelssohn pró-fétai álmodozó volt: hitt a műveltség megváltó erejében. Német műveltség s ennek fejében szabadság: ez volt történeti programja a zsidóság számára. Ezért fordította le hivatott munkatársaival a

szentírást németre, hogy a német irodalmi nyelv megtanulása hozzásegíti majd hittestvéreit az egyetemes európai kultúrához. Kiátkozták a fordítást, mert attól féltek, hogy az elvonja majd a zsidókat a héber tanulástól. A zsidó művelődés kedvéért alapította Mendelssohn (1783) a „Measszéf“ című héber folyóiratot, hogy terjessze a szabatos héber nyelv ismeretét s a világi műveltséget. Mendelssohn ihletett buzgalma nem teremhetett áldást, mert nem „a templom helyéről vették a fényt“, miként Isten — a midras tanítása szerint — a világ megalkotásához. A világteremtésnek szüksége volt a szentély fényére. Azért nem sikerülhetett annak a 18. századbeli német-zsidó haladásnak, renaissancenak világa, mert a legfontosabb, a mindenható zsidó őserő hiányzott belőle: a vallásosság. A német-zsidó felvilágosodás mestereinek kapóra jött II. József császár iskola-rendelete, mely kötelezővé tette a zsidó iskolákban a világi tárgyak tanítását. Ausztriában s Németországban is *megindul* a rendszeres zsidó iskolázás. Berlinben az első „Freischule“ (1778). Aztán a „Franzschule“ Dessauban (1786); Hamburg (1789), Breslau (1791) s többfelé. Hazánkban az első zsidó elemi iskolák Pest, Buda, Kanizsa és Aradon. Nehezen ment a zsidóság beleillesztése a modern társadalmi s állami életbe. Fő kép a városok kecsegtetik a zsidókat érvényesüléssel. Odatódulnak s a kapitalista gazdálkodás kiépítésére törekszenek, mely Közép-európában még elmaradott volt. Anyagi befolyásuk alá kerül a kisbirtokosság és az ipar, ami gyűlöletet támaszt az egész zsidóság iránt. „Zsidó bűnök“ emlegetése, nyerészkedés, a termelő munkától való idegenkedés. E vádak megcáfolására földműves- és iparos-egyesületeket alapítanak, ami sokaknak tetszett, de a keresztények féltékenysége miatt abba kellett hagyni. Tehát nem marad más hátra, mint belső átalakulással, erkölcsi és szellemi megújítással hozzásimulni az új élethez. A német „aufkláristák“ táborát kezdettől fogva lelkesíté és csábította a vallási reform. A mozgalom eleinte esztétikai irányú volt; az istentiszteleti formák nemesbítésére törekedett. A „moderne“ különválnak és templomukban átalakítják a liturgiát. Hamburg *volt* a reformtörekvések első harctere. A nemzeti és messiási vonatkozású imákat kihagyják, de a

többit is alaposan megrövidítik. A hamburgi istentisztelet új formáit (1818) mintául vették Lipcse, Berlin, Bécs s más községekben is. Kritikus átmeneti idő volt, hogy a rabbinizmus ősi kereteit, hagyományait összhangba hozzák az új műveltség, új világnézet s a kritikai szellem befolyása alatt gyökeresen megváltozott viszonyokkal. Az ortodoxia, mely oly nevekkel ékeskedik, mint Szófér Mózes pozsonyi főrabbi (1762—1839. A Ghatam Szófér c. responzum-gyűjtemény szerzője) és méltó fia, Ábrahám Sámuel Benjámín (1815—1871. A Ketáb Szófér resp. írója), vagy a magyar származású Mordecháj Benét (Benedikt. 1753—1829), nikolsburgi országos főrabbi és Akiba Eger poseni rabbi (1761—1837) — elzárkózik minden vallási újtástól. Mert úgy érezte, hogy a reformot nem a vallásos lelkesedés, hanem a vallási únottság inspirálta. A zsidóság elárulásáért, a tömeges hitehagyásért, a vallási haladásnak, a hagyomány s a korszerűség kibékítésének kísérleteit teszi felelőssé, melyekben — tagadhatatlanul — sok volt a túlzás és tévelygés. De hát a szellemtörténet forradalmaiban is a végletek tombolnak, melyeknek összecsapásából kibontakozik az egészséges, tudományosan megalapozott fejlődés. A zsidóság tudománya, teológiai és történeti tartalmának kritikai föltárása volt rá hivatva, hogy útmutatásul legyen az újkori zsidóság életformáinak berendezésében. E történeti életmentő munkát a 19. század első felének nagy zsidó tudósai, Krochmal N., Rappaport S. L., Zunz L. (*Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden*) és Luzzatto S. D. kezdték meg alapvető műveikben.

A tudományos reformtörekvésben különféle anyaiatok. Geiger Ábrahám boroszlói, majd berlini rabbi, a radikális irány szószólója. Creizenach szélsőséges hangot üt meg a talmud és a rabbinizmus ellen. Még Geigernél is túlzóbb Sachsen-Weimar országos rabbija, Mendel Hess, a folyóiratában (*Der Israelit des neunzehnten Jahrhunderts*). Az ortodox visszahatás nem maradt el. És természetes, hogy minél kíméletlenebb volt a támadás, annál ridegebb az elzárkózás; egy jottányi engedményre se hajlandó, bár voltak az ortodoxiának is általános műveltséggel bíró nagyjai, mint Plessner Salamon és Hirsch Sámson Rafael. A mérsékelt re-

form végül is győzött. Egyik legméltóbb képviselője Izsák Noa Mannheimer, bécsi rabbi. A bécsi példát sok helyütt követik, kivált Cseh- és Morvaországban.¹⁾ A kormány megtiltotta Trebitsch országos főrabbinak elmozdítás terhe alatt, hogy a német prédikáció és német könyvek ellen lázítson. A német mérsékelt újítók egyik legkiválóbbja Ludvig Philippson, magdeburgi rabbi. A zsidó publicisztikát ő alapította meg az „Allgemeine Zeitung des Judentums“-ával (1837). Az 1830-as évek nagy tudományos komolysága s idealizmusa joggal hitt egy megnemesült zsidó élet kialakulásában. Ezért akarták bevinni a zsidó családokba és gyermeknevelésbe a szentírás ismeretét jeles bibliafordításokkal, melyek segítettek leküzdeni a vallási közönyt. Az imakönyvet is fordítják, szószerint, vagy kihagyásokkal és toldásokkal. Iskolai és olvasókönyvek, katekizmusok. Rendszeres, formában és tartalomban művelt prédikációk. A zsidó vallása ismét zsidó és nem üres deizmus. Fiúk és leányok konfirmációja, habár az ortodox Poroszországban (1836) és Bajorországban (1838) a kormánnyal tiltatták be. Különösen sok híve volt Hirschnek Bajorországban, ahol az új ortodoxia vezére Seligman Bamberger würzburgi rabbi. Különben általános reakció korszaka volt az a keresztények közt is. A zsidó közszellem forrongására érdekes világot vet a boroszlói rabbi-viszály. Geiger Ábrahámot az ortodoxok bevádolják a kormánynál, hogy újításai ellenkeznek az államtól elismert zsidósággal, de a kormány mégis megerősíté Geigert a boroszlói állásában. A hitközségi elöljáróság véleményeket kért mindenfelől, hogy a szabad kutatás és haladás összefér-e a rabbisággal. Még pár ortodox rabbi is a megengedés mellett nyilatkozott. Igen fontos kultúrtörténeti gyűjtemény (1842); mintha csak a középkori Majmúni-harcok vihar-szele csapna ki belőle.

2. A reform. Neológia és ortodoxia.

A keresztény egyházban jelentkező kritikai szellem s racionalizmus (Strauss, Baur tübingai iskolája) s a német katolicizmus föllépte csak erősíté a zsidó reformpártiak reményét s törekvéseit. Különösen Frankfurtban volt erős ez az irány. Theodor Creizenach megalapítja a „Verein der Reformfreunde“-t. A korlátlan fejlődőképességgel bíró „mozaizmust“ hirdetik, a talmud és messiási hit nélkül; az újszülött fiúk felavatásának ősi alaptörvényét is elvetik. Nagy felzúdulás még a reformereknél is. Csak Hess és Holdheim pártolták.²⁾ Az utóbbi álláspontja a „vallásos“ és a „nemzeti“ elem szétválasztása. A zsidóság „nemzeti“ alkatrészének tekinti a szombatot (?), az étkezési s házassági törvényeket, a héber liturgiát s a messianizmust. Berlinben megalakul a „Genossenschaft für Reform im Judentume“ (1845). Tagjai szombat helyett a vasárnapot ülik meg. A vallási reform ügyében többször összehívtak rabbizsinatot. A braunschweigi (1844) letért a történeti fejlődés talajáról s elvont, elméleti megvitatásokba tévedt. Csak elmérgesítette az egész zsidóságban dúló viszályt. A keresztényeknek tetszett a zsinat művelt németsége. Egyikük versben köszönté a gyülekezetet: „Rüstige Streiter auf heiligem Schlachtgefield“. A tanácskozásnak mégis volt annyi eredménye, hogy a braunschweigi kormány eltörölte a zsidó esküt. A frankfurti zsinat (1845) túlnyomóan német nyelvű imákat akar s a hébert csak néhány áldásmondatra s a Tóra-szövegre korlátozza. A boroszlói tanácskozáson (1846) elhibázták a szombat kérdését. Csupa kudarc. Pesten Einhorn Dávid magyar hitszónok volt (1848). Különben nálunk a magyarországi zsidó tudomány megteremtője, Löw Lipót és Schwab Lőb, Morvaországban Fassel, Neuda és Schmiedl voltak az istentiszteleti reform szószólói.

Franciaországban nehezen indul meg a fejlődés. A portugiez s a német rítus ellentéte megbénítá a konzisztórium és a rabbik működését. A metzi rabbiképző (1829) jelentéktelen volt. Az első prédikáció 1839 peszachján hangzott el a párisi zsinagógában. Itt is tért hódít a német szabású mérsékelt újítás. Marseilleben orgonás

istentisztelet. Az angol zsidóság is konzervatív szellemű. A lengyel-askenáz elem háttérbe szorítja a portugiezt. Mind az angol közösségek a londoni Chief-Rabbi (főrabbi) vezetése alatt; a szefárdoknak megvolt az ő külön főtanácsuk (Mahamad; a héber: Maamad). Az angol zsidóknál teljes hiánya a világi műveltségnek. Siralmas iskolaügy. Minden reformkísérletnek esküdt ellenségei. De azért itt is kenyértörésre kerül a dolog. A Mocatta- s a Goldsmid-családok kezdesére a hívek egy része különválik az anyaközségtől (West-London-zsinagóga 1840) módosított, de teljesen héber imakönyvvel; csak a kettős ünnepek másodnapjait hagyták el. A változtatásból nagy háborúság lett, mint Hamburgban, mely annyira elmérgesedett, hogy az új közösség rabbijának funkcióit az ellenfelei (a szefárd cháchám Meldola és az askenáz rabbi Salamon Herschel) tilosnak nyilvánították. Hosszú pör támadt belőle, mely csak 1856-ban ért véget. Lassanként a konzervatívok is engedelmeket tesznek a modernségnek. Az angol zsidók tanulatlansága, feológiai tudásuk fogyatékosága miatt az új főrabbi Németországból került: Nátán Márkus Adler (1844).

Északamerikában fényes helyzet. A Mexikó elleni harcban (1845) a baltimore-i zsidók külön zsidó hadtestet szerveztek — hálájuk kifejezésére. New-Yorkban 1706 óta volt hitközség és a szomszédos New-Portban, ahol 1773-ban tartották az első zsidó prédikációt. Aztán Philadelphia, Richmond, Charleston és Savannah. New-Yorkban már az 1840-es évek közepén tizenkétezer zsidó volt, tíz zsinagógával. A német származású dr. Max Lilienthal new-yorki rabbivá választatván (1845), egyengeti a német reform útját. Nagyszerű vallásiskolákat alapít, úgy hogy keresztények és sok hitehagyott zsidó felvétették magukat a zsidóságba. A holland zsidók közönyösek az új formák iránt, de Belgium, Dánia, Svédország átveszik. Az ortodox és neológ irányok mind hevesebben csapnak össze. Az első intranzigens ortodox hitközség Frankfurtban alakult (Israelitische Religionsgesellschaft 1851). Hirsch S. R. hasonló szellemű folyóiratában, a Jesurun-ban hirdeti elveit. A túlbuzgók többször kérték a kormány beavatkozását az újítók ellen. Pl. a mecklenburg-schwerini kormány (1853) tényleg kine-

vezte a község elöljáróit s az országos főrabbit, mert a hivek nem konzervatív embereket választottak. A sokáig ortodox amerikai zsidóságban I. M. Wise, Cincinnati rabbija áll az újító mozgalom élén. Az összehívta tanácskozáson (Cleveland 1855) nyílt szakadás konzervatívok és reformerek közt. Zsidó irodalmi társulatok, olvasóterem, angol nyelvű zsidó iskolák New-Yorkban. Több zsidó képviselő és szenátor. A B'né-B'rit-szabadkőművespáhoiy (Henry Jones alapítá New-Yorkban 1843) üdvös hatást gyakorolt az amerikai zsidókra. Az 1850-es évek vége felé megint szabadabb áramlat egész Európában. Még Poroszországban is a liberális „új éra“ (1858). Ez a szellem kapóra jött a zsidó reform-törekvéseknek. Ismét rabbigyűlés (Cassel 1868), de az istentiszteleti és vallási, hitéleti változtatásokban nem tudtak megegyezni. Eredménytelen volt a lipcsei összejövetel is (1869). Egyetemes érdekű zsidó problémákról és kultuszkérdésekről tárgyaltak, de a községek nem törődtek vele. Az augsburgi zsinat is (1871) csekély érdeklődést kellett. Az ortodoxia egységes volt, míg a „haladók“ különféle irányt követtek: a boroszlóiak (Frankéi Zakariás hívei), a különböző árnyalatú mérsékelték (a Philippon-félék), Geiger radikálisai s a szélső berlini reformerek. Az új ortodoxia legtiszteltebb alakja, Hildesheimer Izrael (1820—1899). A hagyománnyal egyesíteni akarja a műveltséget. Ezért támadták őt Kismarton ortodoxai; ki is átkozták. De Hildesheimer a magyarországi újítókkal (Löw Lipót) is harcba keveredett. A berlini ortodoxok rabbijuknak választották (1869) s azóta kérlelhetetlen ellensége lett minden újító kísérletnek. Ortodox rabbiképzőt alapít (1873). A vitatkozása mindig művelt hangú.

A legtöbben, kivált az észak-német zsidók, sehogysem tudták összhangba hozni a modernséget a középkori ritualizmussal. Berlin 30.000 főnyi községe haladó szellemű elöljáróságot választ (1858) s Geigert meghívják rabbinak. A „Kulturkampf“ során elfogadott felekezetenküliség-törvényt Lasker indítványára úgy módosítják, aki ezt az ortodoxok érdekében megigérte Hirschnek, hogy „vallási aggály“ miatt is kiléphet valaki egy községből anélkül, hogy azért a zsidóságból is kilépett volna, A haladó zsidók-

nak a bécsi reakcióval is küzdeniök kellett. A 15.000 főből álló községnek a császár csak úgy adott templomépítési engedélyt (1854), ha nem lesz benne „Sektiererei“. De a hitközségben győztes szabadelvűség türelmes. Az áldozati és nemzeti vonatkozású imákat nem törölték a liturgiából, csak nem mondják hangosan. A magyar-zsidó ortodoxiának sikerült az autonóm szervezkedés (1871). A neológ hitközségek az 1868—1869. évi kongresszus szentesített szabályzatát fogadták el egyházi alkotmánynak. Mindkét szervezet élén Országos Iroda, mely a hitközségi s általános felekezeti érdekű ügyekben eljár a kormányhatóságoknál.

A világháborús a rákövetkező idők megrázó szenvedései, a zsidóságra zúdult keserves csapások enyhítették a testvérvizsályt. A hagyományok iránt való kegyelet, a vallásos zsidó érzés örvendetes tünetei mindenfelé a zsidóságban. Világnézetek, teológiai meggyőződések ellentétain fölülemelkedve mindinkább belátják, hogy vallás nélkül nincs zsidóság. A zsidóság történeti életerejét nem lehet fölszítani a kultusz formaszépségeinek vagy jogi vívmányoknak esztétikai s politikai injekcióival. Mert bármily szükséges és fontos mindkettő, az istentisztelet műveltsége, méltósága, meg Izrael szabadsága: de mit ér mindaz vallási és szellemi tartalom nélkül? Hiszen igaz, a fejlődés nagy, egyetemes élettörvénye alól nincs kivétel. A fejlődést nem kell akarni, de megakadályozni sem lehet. Csak egyet nem szabad elfelejtenünk, hogy a ritualizmus nemcsak vallási értéke, hanem történeti összekötő kapcsa is a zsidóságnak ... Az amerikai zsidó reform-szellem is engedett az élességéből, bár még mindig van vagy kétezer ilyen jellegű közösség. A londoni zsidó vallásos Egyesülés (Jewish religious Union) és Claude G. Montefiore vezetése alatt álló zsinagógája sem bír különös jelentőséggel az angol-zsidó felekezeti életre. Amerikában a reform-irányzatnak legfőbb támasza Dr. S. Wise rabbi nevének tekintélye és a hasonló szellemben működő rabbiképző Cincinnatiiban.³⁾

A haladó szellemű német zsidóság tömörülése a „Vereinigung für das liberale Judentum“ (alap. 1908), melynek vallási eszménye a zsidó prófétizmus és a zsidóság lényegének nem a szer-

tartást, hanem az erkölcsi törvényt tekinti. Küzd a zsidó élet iránt való közöny ellen és sokat tesz a zsidó tudomány terjesztéseért. Az ortodox zsidók világszervezete az Agudasz Jiszróél (1912), mely iskolákat, tanfolyamokat is tart fön s nagy jótékonytságot is gyakorol. Tóra és tudomány: mindig is ez volt a zsidóság létalapja. Amint a régiek magyarázták Jeremiás próféta szavát, hogy az Isten igéje mint a tűz s mint a kalapács, mely megrepeszti a sziklát, úgy a pöröly csapásától felröppenő szikrák módjára az isteni szóban sokféle értelem megvillanása. Eltérők a zsidóságról vallott felfogások. Hagyományosságban s haladásban mennyi színárnyalat. Az a zsidóság igazi ereje: a rabbiképzők és jesibák tudósai. A boroszlói rabbiszeminárium (1854) első igazgatója a híres tudós, Frankéi Zakariás volt. Tanárai közé tartozott egykor a nagy történetíró, Graetz Henrik is; a mostaniak közt pedig ott van a Magyarországból odakerült jeles talmudtudós, Guttmann Mihály. A berlini rabbiképzőben (Hochschule für die Wissenschaft des Judentums 1872) oly tudósok működtek, mint például Geiger, Joel, Cassel és Dr. Maibaum, a magyar származású híres hitszónok (berlini rabbi). A berlini szeminárium neveltje Lôw Immanuel, szegedi főrabbi, a világhírű sémi filológus, aki tekintély a botanikában (Die Flora der Juden). A berlini ortodox (Dr. Hildesheimer-féle) rabbiképzőben (1873) is kiváló tudósok tanítottak. A budapesti országos rabbiképző (1877) történetét oly nevek díszítik, mint Bacher Vilmos, a bibliai tudományok legnagyobb tekintélye, Kaufmann Dávid, a tudásban s az írás művészetében egyaránt oly ragyogóan szellemes vallásfilozófus és történész; Bloch Mózes, a talmudtudománynak egyik legnagyobbja és a mostani rektor, Blau Lajos, a tudományos talmudizmus legkiválóbb mestere, a talmud és a papyruszok kultúr- s vallástörténeti kutatója, kinek műveiben rendkívül fontos és eredeti megállapítások. Ott tanít Heller Bernát, az agáda és meseirodalmi vonatkozásainak egyik legalaposabb ismerője. Tanítótestületéhez számíthatta egykor a világhírű orientalistát, Goldziher Ignácot is. Gazdag könyvtára van: 23 ezer mű, 32 ezer kötetben. Az intézet volt tanítványai közül nem egy külföldi rabbiképzőben tanár, mint Büchler

Adolf Londonban és Krauss Sámuel Bécsben. Venetianer Lajos a mienkben tanított s értékes művekkel gazdagította a zsidóság tudományát. Kecskeméti Lipót, a nagyváradi főrabbi, a vallási zsidóság ismert szószólója és a bibliai vallás történésze s filozófusa. A zsidó irodalom és történet kutatói közt Wellesz Gyula és Weisz Miksa. A budapesti rabbiképző vezérőlbizottságának elnöke Mezey Ferenc, ki a magyar-zsidó kultúráért s a felekezet erkölcsi tekintélyének emeléséért sokat tett, mint az Országos Iroda ügyvezető alelnöke.

Az amsterdami szeminárium vezetője L. Wagenaar. Van ott egy portugiez rabbiképző is J. v. J. Palache vezetése alatt. Olaszországban is két zsidó főiskola: Florenc és Livornóban. A párisi École rabbinique vezetőségének elnöke Rotschild E. báró. Az intézet igazgatója Bauer J. grandrabbin. A londoni Jews College rektora a budapesti szemináriumból kikerült Büchler Adolf, kiváló történész. A newyorki Jewish Theological Seminary of America (1886) elnöke: Adler Cyrus. Igen szép a könyvtára: 80.000 kötet és 6000 kézirat. A Dropsie College-Philadelphia (1907) elnöke szintén Adler C. A Hebrew Theological College-Chicago 1921-ben alapítva. A Hebrew Union College-Cincinnati (1873) erősen reform-szellemű. Ott működött Kaufmann Kohler s egész sora a kiváló tudósoknak. A bécsi Jüdisch-theologische Lehranstalt (1893) vezetője. A. Schwarz s tanárai közt a magyar Krauss Sámuel, aki megírta a talmud archaológiáját. E főiskolákon kívül vannak egyes országokban kizárólag a zsidó tudományos kutatás céljára szolgáló intézetek, például Berlinben „Akademie für die Wissenschaft des Judentums“ (1919). Philadelphiában „American Academy for Jewish Research“ (1920). New-Yorkban „Jewish Institute of Religion“ (1922. Stephan S. Wise rabbi vezetése alatt). Londonban a „Jewish religious Education Board“ (1922) es a „Judith Montefiore Theological College“ Ramsgateben (1869) s egyebütt. A berlini egyetemen megnyílt egy Institutum Judaicum (1924), a biblia utáni zsidóság történetesek kutatására. Más főiskolákon is hasonló berendezés. A talmudtanulmány ősi, klasszikus hazájában, Orosz- s Lengyelországban és Litvániában ma is

nagy jesibák: Wlozin, Mir, Slonim, Kelmi, Telz, Slobodka, Radin, Lomza s még számos helyütt Európa országaiban s Palesztinában.

A zsidóság szellemi renaissanceát s ezáltal történeti emelkedését s megerősödését hatalmasan viszi előbbre az 1925 április elsején megnyílt jeruzsálemi egyetem, mely az orvosi, fizikai és kémiai fakultáson kívül a zsidó tudománynak is otthona. A zsidó újkor fölvilágosodási mozgalommal (haszkála) kezdte és a „Measszéf“ című folyóiratának többnyire sekélyes, erőtlen, színtelen héberségű cikkeiben terjesztette a művelődést. Measszéf (gyűjtő) az a jeruzsálemi zsidó egyetem is, de az emberi kultúra és a zsidó tudomány színe-javának gyűlőhelye, tárháza, mely nem a vallástalan műveltséget tenyészt, mint egykor a német haszkála, a történeti kiskorúság idején. A nagy emberi kultúregységbe, a tudományok világközösségébe való ama belekapcsolódás a legzsidóbb vonás azon a nagyszerű alkotáson, mert a zsidóság az erkölcsi és a szellemi univerzalizmus. És ez a legmagasabb rendű s a legkívánatosabb asszimiláció.

Ehhez a kifejezéshez sok igazságtalanság s félreértés tapad. A zsidótlanságot, a zsidó öntudat hiányát jelölik vele. Pedig minden kultúrzsido — asszimiláns, a szónak legnemesebb értelmében. A kultúra — asszimilál és nem az asszimiláció tehet róla, mely különben is a társadalmi együttélés természetes, észrevétlen folyamata, hogy egyeseknél, vagy sokaknál — ami eléggé fájdalmas és röstelni való, — az asszimiláció vallástalanságban, a zsidóság kegyeletlen, tüntető megtagadásában nyilvánkozik meg, mintha ez elmaradhatatlan velejárója volna az asszimilációnak. A jelszavak használata ezt a felfogást, megítélést viszi be a lelkekbe. A fürdővízzel együtt ne öntsük ki a gyereket is. Joggal ütközünk meg a kapaszkodó, nyegle zsidótlanságon, de ne bélyegezzük meg vele együtt a társadalmi és műveltségi egységet; hiszen ez nem kívánja a saját irodalmunk, emlékeink, vallási hagyományaink elhanyagolását. A nemzettel való teljes és megbonthatatlan érzelmi és szellemi összeforrottságban is a zsidó tudomány ápolása mindnyájunknak szent, az a politikától mentes zsidó kultúrmunka, melynek felkarolása nem lehet ok a — hisztériára.

MÁSODIK FEJEZET,

A zsidó felvilágosodási mozgalom (haszkála) Orosz- és Lengyelországban,

1. Az első kísérletek.

I. Pál zsarnok uralmának (1796—1801) legkirívóbb jellemvonása az európai befolyástól való teljes elzárkózás. És ép ilyen viszonyok közt foglalkozik a hatalmas Dersavin a zsidó-kérdéssel — európai látókörből. A zsidók társadalmi helyzetének javításához a belső, vallási modernizálást is követeli a német reform-irány szellemében. Az első lépés az volna, hogy a zsidók hagyjanak föl az italméréssel. A *kereskedők* korlátlanul tartózkodhatnak bárhol, míg a *polgárok* csak a városokban. A falusiakat vagyonuk szerint osztályozza: a módosabbak bármely iparral foglalkozhatnak, a szegények legyenek földművelők.¹⁾ Aztán a kultúr-programm: tizenkét éves korig vallási tanulmány, utána közös iskola, honi viselet, orosz, lengyel, vagy német nyelv kényszere, filozófiával fűszerezett vallási könyvek. A káhal helyébe „zsinaágógák“ a rabbi val és a már ismert szindikuszokkal; a legmagasabb felekezeti fórum volna Pétervárott a szinedrion és a zsidó ügyek legfőbb felügyelője, a keresztény „Protektor“. Dersavinnak 88 pontból álló tervezete az orosz zsidó-politikának későbbi körvonalait mutatja.²⁾ I. Pál a zsidó könyvek cenzúráját berendezi Riga és Vilnában (keresztény cenzorral).

De a tömegek szellemi sötétsége lassan dereng. A haszkála népszerűsítését Mendel Lewin kezdi (mh. 1819). Szoros barátságban Czartorisky Ádám herceggel, ki őt anyagilag támogatta s aki-

nek buzdítására írta francia nyelven a lengyel zsidó reform-tervezetét (Kant filozófiájáról is írt franciául). A haszkála ügyének többet használt héber tudományos műveivel. Tóbija Feder (1760—1817) Berdyczewben, akit különösen a műveit szellemű, áldozatkész Perl József támogatott, egészen „aufklarista“-típus. Ezek az első úttörők még hívek voltak a hagyományhoz, azért bízott hozzájuk a nép. De a vallástalanja elől elzárkózott. Ilyen berlini mintára való mászkil volt Jaques Calmansohn, aki „Essai sur l'état actuel des Juifs en Pologne“ (1796) című tanulmányában gyökeres reformot követel (szakáll és zsidó ruhaviselet mellőzése). I. Sándor uralma elején munkához lát a Dersavin-bizottság, mely befolyásos zsidók tanácsait is kérte. Ilyen szerephez jutottak: Notkin, Ábrahám Peretz, akit I. Pál kinevezett kereskedelmi tanácsosnak s pétervári szalonjában államférfiak is megfordultak;³⁾ aztán Lob Newachowicz, aki az első orosz nyelvű apológiát írta a zsidókérdésről (1803). Létre is jött az első zsidó alaptörvény (1804 december 9). Jóakaró elvek és rossz megvalósítás.⁴⁾ A zsidók letelepedési jogot kaptak tizenegy kormányzóságban és — a paraszt védelmére eltiltották őket a bériőségtől; a falvakból meg távoznok kellett. De megengedte a zsidóknak mind az orosz iskolákat. Ok is fentarthattak iskolát, de csak orosz, lengyel, vagy német nyelvű tanítással. A zsidó gimnazisták és zsidó magisztrátus-tagok ne viseljenek zsidó ruhát/!) Legnagyobb csapás volt a falusi zsidóknak városokba való terelése. Ide-oda kérvényeznek, tanácskoznak. Végül (1808) felfüggesztették a kényszer-költöztetést s a „reformmal“ felhagytak. A napóleoni háborúban (1812) a zsidók segítettek az orosz ügyet nemcsak gazdaságilag s emberbaráti áldozatkészséggel, hanem voltak zsidó katonák is, bár még nem kötelezték őket szolgálatra. Salman Ladi, a chászidok nagytekintélyű rabbija keltette a Napóleon-ellenes hangulatot, akit istentelennek s forradalmárnak nevezett.⁵⁾ A győzelem után hálaadó istentisztelet a zsinagógában. A hivatalos Oroszország nem fukarkodott a bókka- l a zsidók hazafiságáért.

De jött a reakció. Az angol Biblia-társulat működésbe lép Oroszországban is s egyengeti útját az „Izraelita Keresztények

Társulatának“ (zsidók térítésére és aposztaták segítésére), de más vallásúakat is fölvelt.⁷⁾ Egyetlen zsidó se akadt. Ez az állhatatosság úgy tűnt fel, mint prozelyta-szerző szándék s megint szimatolnak ilyen bűnök után annyival is inkább, mert az eretnek-szellem II. Katalin óta nagyon föllendült a keleti és dékleleti kormányzóságokban, ami valószínűleg a régebbi zsidó-eretnekséggel függött össze.⁸⁾ Uklein Máté, egyik vezére a quäkerekre emlékeztető „szellemharcosoknak“ (Duchoborz) s kiváló prédikátor, közelebb hozná tanait a zsidósághoz, de még inkább az utóda, Sundukow, ami szakadásra vezetett: amazok a molokánok (tejivók), emezek a „molokani-subbotniki“.⁹⁾ Vádolják őket, hogy fő náluk a biblia-olvasás és a zsoltár. Szigorú egyistenhit. Jézus istenségét tagadják; se templom, se kép, se böjt, se keresztség, hanem — szombat-tartás. Fenyegető ukázok az elnyomásukra (1820. 1825). A szektáriusok miatt a zsidókra haragudtak — mint régebben is — hogy ők, az ő prozelyta-vadászatuk az oka. Ezért aztán gazdasági korlátozások, hogy a paraszt minél kevesebbet érintkezzék a zsidókkal s minél kisebb függésben legyen tőlük.¹⁰⁾ Folytatódik a falusi zsidók városba telepítése, nyomorgásra hagyva őket, úgyhogy soknak megengedik a visszatérést. A letelepedés ügye mellett a zsidóknak városi magisztrátus-tagsága volt jogi helyzetük egyik legfontosabb kifejezője. A 19. század elején általában a tagok számának egyharmada jutott a zsidóknak a városok közigazgatásában; néhol a többség és a hatóságok túrték.¹¹⁾ A Napóleon-tól alapított varsói nagyhercegség zsidói kérik az új királytól, III. Frigyes Ágosttól az egyenjogúságot (1807). A király csak tíz év utánra ígéri, amíg asszimilálódni fognak. A lengyel zsidók mindenképp vállalni akarják a katonai szolgálatot, hogy evvel bizonyítsák hazafiságukat s elnyerjék az emancipációt. Az előző évek zaklatásai miatt kivándorolt Berek Joselewicz hazatér, belép a hadseregbe s az osztrák betöréskor, magyar huszárokkal való ütközetben elesett (1809). Özvegyének a király 1800 forint nyugdíjat adott.¹²⁾ A zsidókra mégsem terjesztették ki az általános katonai szolgálatot, hanem egyelőre évi 700.000 forintot fizettek (1812). A varsói nagyhercegséget megszüntette a bécsi kongresszus és „Lengyel

királyság“ néven (Kongressowka) Oroszországhoz csatolta (1815), alkotmányos kormányzással egész 1830-ig. Mindjárt kezdetben bizottság ült össze Czartorijski Ádám elnöklete alatt, hogy tanácskozzék a paraszt- és a zsidó-kérdés megoldásáról. A sajtó is erősen foglalkozott vele. A hivatalos körök felszólítására Malczewski püspök a berlini aufklaristáktól kért útmutatást. Ezek szolgálnak is programmal: a honi nyelv használata, a zsidó nemzeti szokások elhagyása, közös iskolák, hittankönyvek, külön zsidó elemi iskolák közköltésen, a korai házasságok tilalma, istentiszteleti reform stb. Nowosilczew helytartó — éleslátó szemmel — előbb az emancipációt kívánta, aztán a reformot. Élénk vitatkozás a röpiratokban s az országgyűlésen is (1818, 1820), de a kérdés nem jutott dűlőre.

Már régebben kísérleteztek a zsidóknak földművelésre való nevelésével; 1806-ban vagy hétezer zsidót telepítettek e célból Cherson-kormányzóságba. A telepések szegények voltak; eredmény alig mutatkozott. Az inség s a nagy halandóság miatt megbukott az egész vállalkozás. Megint a művelődést erőszakolják. Varsó tele volt mendélssohni eszmékkel; Oroszországban még kezdetleges a haszkála. De a szóvivők vallástalansága miatt a nép visszariad az ügytől. Vezérük volt Tugendhold J. (1794—1871), aki Varsóban reform-iskolát alapított, a német-zsidó felvilágosodás eszméinek terjesztésére. Munkatársa volt a jeles író és pedagógus, Eisenbaum A. (1791—1852), kinek főtörekvése a lengyel zsidók germanizálása, hogy a német kerüljön a zsargon helyébe.¹³⁾ Velük együtt buzgólkodott még Jan Glücksberg, Epstein, Kronenberg. A szabad eszméket s a lengyel és német nyelvet terjesztik. Az ortodoxia felvonult ellenök, mert elfordultak a tradícióktól. Ábrahám Jákob Stern (1762—1842) főleg rabbiképzőt akart, hogy neveltjei majd a vallási felvilágosodás küzdői lesznek, ő maga hű volt a hagyományokhoz a ruhaviseletben is. Egy számológépet szerkesztett még bonyolultabb műveletekhez is, amiért fölvtették a „Tudomány barátainak lengyel királyi társaságába“ (1812), nyugdíjat adtak neki, melyet a császár, kinek bemutatták a jeles tudóst, fölemelt. Rabbiképző-tervé-

ből nem lett semmi. Az első főiskolát csak 1826-ban nyitották meg Varsóban.

T. Miklós cár (1825—1855) zsidó törvényei, kinek uralma csupa Európaellenes exkluzivitás s oroszosító, meg hitterjesztő politika — kíméletlen zsarnokság és kényszer-civilizálás. Az 1649—1881-ig kiadott hatszáz orosz zsidó-törvénynek több mint a fele I. Miklós korából való.¹⁴⁾ Elrendeli a zsidók hadkötelezettségét (1827), hogy ezenként tíz rekrutát állítsanak (a keresztények csak hetet).¹⁵⁾

A szolgálat a tizenkét éves korban kezdődött. A kiskorúakat az úgynevezett kanton-iskolákban fogták „nevelésre“. A hitközség felelős volt az előírt ujonc-létszámért. Csak kivételesen adtak mentességet — ezer rubelért. Minden a zsidók vallási elidegenítésére irányult, hogy áttérítsék őket. Megtiltották az ima-rojtok viselését, tiltott ételek evésére kényszerítették őket, a szülőket nem engedték besorozott gyermekeikhez. A csapatokban a hitehagyottak s a híven maradtak szigorúan elkülönítve (emezeknél jogcsorbítások). A katonafogdosó ügynökhad fényes nappal, az utcán-rabolta a gyermekeket.¹⁰⁾ Az elcsípők és följelentők (chapper és mószer) garázdaságai megénekelve. Szomorúan zengi a népdal ezt a verbuválást:

Der Ukas is arobgekommen auf jidische Seiner
Seinen mir sich zulofen in die puste Wälder
in alle puste Wälder seinen mir zulofen
In porte Griber seinen mir verlöten . . . Oi weih, oi weih.

Előfordult, hogy a megkereszteléshez kivezényelt kantonisták közül többen öngyilkosok lettek. A felhajtók még a lakásokba is behatoltak s ha nem volt más, a tizenkét évesnél fiatalabbat is elvitték. A búcsú jelenete s az elhurcolás kegyetlenségei a keresztény nézőt is megrendítették. E döbbenetes időkben — behóla (réműlet) néven ismeri az utókor — a zsidók közt nagyon sok korai házasság; azt hitték, hogy a házasságokat nem viszik el. Oly félelem nehezedett a zsidó családokra — leginkább az éretlen gyermek-

házasságok járványa mutatja, hogy az 1835. év kronológiai kiindulóponttá lett. A népdal jellemző:

Tische b'Ow a Chassunke — keiner nit gekommen
Jinglech mit Meidelech haben sich genommen.¹⁷⁾

Az 1835. évi zsidó-törvény aztán megtiltotta a 18 éven aluli házasságkötést s a nőseket nem mentesíté a katonai szolgálattól. így a félelem s a kiházasítás láza megcsillapodott. Ez a törvény a zsidók megtelepedési körzetét is szabályozta és csak az I—II. céhbe sorolt kereskedőknek adott csekély jogot a nagy városokban és kikötőkben való néhány hónapi tartózkodásra és üzletekre.¹⁸⁾ A zsidók kötelesek minden közokiratban az ország nyelvét használni; legfőljebb a névalírás lehet zsidó, de ahhoz is kell fordítás. A zsidó földmívesnek bizonyos kedvezményt juttattak. A hitközség vezetői kellett, hogy tudjanak oroszul beszélni és írni. A zsidók a közös iskolákba korlátozás nélkül fölveendők. Az oroszul tudó zsidók beválaszthatók a magisztrátusba. De mindezen „könnyítések és jogok“ a valóságban folytonos ellenkezésbe ütköztek. A kereszténynek zsidónál való szolgálatát is agyonszabályozták. A zsidó élet megújhodása érdekében Levinsohn J. B. (1788 1860) a gazdálkodást és ipart ajánlja és ő a vallási tanulmányt nem rekeszti ki programjából. De már a varsói Jeseanowski kizárná a talmudot, mert szerinte ez az oka a zsidók társadalmi elkülönződésének.¹⁹⁾ Mindketten szükségesnek tartották az államhatalmi beavatkozást. A zsidó tömegek irtóztak az új iskolától a nyugati és a pétervári előkelő zsidó körökben oly gyakori hitehagyás miatt. Odesszában azért volt életképes az új elemi iskola, mert ott szabadban éltek a zsidók. Különösen Uwarow lelkesedett az iskola-reformért. A rigai iskola (1839) nagyszerűen fejlődött Dr. Lilienthal vezetése alatt. Mindenfelé iskolabizottságok állami főtisztviselőkből és aufklárista zsidókból: Odessza, Kiew, Vilna, Witebsk, Poltawa, Mittau s egyébütt. Lilienthal propaganda-útra megy a községekbe; sok helyütt — megdobálták (1841). Egy ukáz az összes zsidó iskolákat a kultuszminisztérium felügyelete alá helyezte

(1842). Ekkor jött Lilienthal híres irata (Az üdv hírnöke) és újabb körútja, melyen barátságosabban fogadták. Végre (1844) kihirdették a zsidó népoktatási reformot: keresztény felügyelők, akik az orosz nyelvet s a többi világi tárgyakat tanították. Kiábrándító volt Lilienthalra is. Aki csak tehetett, még pénzt is áldozott, hogy meneküljön ettől az iskolától. A vilnai és sitomiri rabbiképző is csak tengődik.

Az iskolaügynél talán mélyrehatóbb változás volt a hitköz-ségi autonómia megszüntetése (1844), hogy a községet a közigazgatási hatóságok alá rendelték; a városi tanácsnál külön „zsidó-ügyosztály“. Aztán újabb reform-mozgalom: a zsidó ruha ellen, melynek varratása különben meg volt adóztatva (1839)²⁰) s most megadóztatták a zsidó ruhaviseletet a 16 éven aluliak és a 60 éven felüliek kivételével, például öt rubel adót kellett fizetni a jarmol-káért (sapka).²¹) A Lengyelországra is érvényes ruhaszabályzat elvileg azt is kimondta, hogy amennyiben a zsidók elfogadják az orosz viseletet, szabad a szakáll, csak a hajtincs nem. Különben csakhamar tilosnak nyilvánítják a zsidó ruhát (1851); csak öreg zsidóknak engedhető meg — adó ellenében. Ez a törvény a nők vallási hajlenyírását is megtiltotta. Mind e szigorúság a gyakorlatban kevésbé volt érvényesíthető. További zaklatások az ötven versznyi határkörzeten belül lakó zsidók kiutasítása miatt. Aztán a megalázó furcsaság: a zsidók beosztása a hasznos és káros egyének kategóriájába; amazok a céhbeli kereskedők, iparosok, földművesek és ingatlantulajdonosok — a többi „káros“, kiket korlátozásokkal sújtanak. Érthető tiltakozásra elejtették a „haszontalannak“ minősítést, de az „elvet“ fentartották. Közben a cár kihallgatáson fogadta az önfeláldozó hittestvéri hűségével ragyogó történeti érdemeket szerzett angol zsidót, Montefiorét (1846), aki diadalmenetben beutazta az orosz-zsidó körzeteket s tapasztalatai alapján kérte otthonról az orosz kormányt, hogy legyen emancipáció, mert — állapította meg ő is helyesen — ez a szellemi és társadalmi megújulásnak előfeltétele. De a cár nem akart róla hallani. Folytatódik a zsidó létfenntartásának megnehezítése; kivált a „haszontalan“ foglalkozások értelmezése körül aratott a hivatal-

noki önkény. Montefiore és Crémieux megbecsülhetetlen szolgálatot tettek a zsidóságnak, midőn a damaszkuszi vérvád idején oda utaztak üldözött testvéreikhez (1840) s a szultánnál való közbenjárásukkal elhárították a halálveszedelmet.

A lengyel fölkelésben (1830/31) a varsói mozgalom lelkesíti a zsidókat is. A rabbiképző tizenegy növendéke az akadémia légiójának fölajánlja hazafias szolgálatait. A zsidók kérik, hogy zsidó csapatok is harcolhassanak a lengyel seregben. A vezetők elutasítják a kérelmet. De Berkowicz J. (a Kosciuszko-hős fia) buzdítására a zsidó önkéntesek mégis szervezkednek s csakhamar megengedik nekik az együttműködést. Az önkéntesek polgárjogot kaptak; az utódaik is. A varsói zsinagóga előjárósága a menyasszonyi ruhák és a talliszok díszeit föláldozza nemzeti célra.²²⁾ A zsidók belépnek a nemzeti gárdába. A nagy hazafias ügy veszte után, a kivándoroltak közt a rokonszenves Benjowski őrnagy a zsidókkal való kibékülést akarná. A kezdetben zsidóellenes Lelewel is hajlik rá és a zsidókhoz engesztelő kiáltványt intéz. A zsidó származású Czynski Jan gróf, lángoló lelkű forradalmár, Benjowskival együtt bizottságot alakít az emancipáció érdekében.²³⁾ (Question des juifs Polonnais.) Czartoryski Ádám tovább gyalázkodik, ami ellen apológiákat ír a jogtudós L. Lubliner (Des Juifs en Pologne), a „Mózes vallású lengyelek“ álláspontjáról; vele együtt Hollaenderski L. is jogkiterjesztést követel. Hiába; a korlátozások tovább is érvényben. A közszellemet megrontotta Chiarini „irodalmi“ zsidógyűlölete.

A gazdasági viszonyok még a 19. század közepén is majdnem a régi keretek közt. A földműves-telepek családjai ötven évre had- és később adómentességet is kaptak huszonöt, illetve tíz évre.²⁴⁾ Szibériában szemelték ki a telepeket, Tobolsk és Omsk vidékén (1836). A zsidók megörültek neki; mintegy ezer család jelentkezett. A chersoni kormányzásában is folytatták a telepítést, mely az 1850-es években éri el tetőpontját. Átterjed új területekre is a jekaterinoslawi kormányzásában és Besszarábiában. De mindez a zsidó tömegek életformáit nem bírta átalakítani. Csak a fejlődő kapitalizmus, gyárak, vasút, bankok élénkítették meg a

zsidók gazdasági tevékenységét. E meggazdagodó zsidó társadalmi rétegek aztán a belső zsidó élet reformját is megindították. A vallási ügyek intézésére rabbi-bizottságot szervezett a kormány (1848). Az 1840-es évekig a zsidó elemi iskola volt a tömegek egyetlen nevelője. Aztán az Uwarow-iskolák megingatták a chéder t zsidó elemi iskola) egyeduralmát. Az állami zsidó iskolákban a bibliát német fordítással tanítják s a talmudot csak kivonatosan. A jesivák körül is nagy harcok, mert az állam követelte az orosz nyelv behozatalát. A woloszini jesivát fölvirágoztatta Naftáli Berlin (1817—1893), aki azt a vilnai gáon szellemében vezette.²⁵⁾ De lassacskán oda is behatolt a haszkála, mely elől a chászidizmus jobban el tudott zárkózni, mint a rabbinizmus. Feltűnő módon eluralkodik a cáddikság. Például Mendel Ljubawicz, aki a talmudot is pártolja — ezidőt már enyhült a chászidizmus talmudellenessége — és gyűlöli a reformot. A Czernobilban működő Mordecháj (R. Motele) nagy fényűzést fejt ki, mely sokezernyi zarándokot vonz oda. A Twerski-család hihetetlen mértékben terjeszti az elfajult cáddikizmust. Aztán a sadagorai dinasztia, melynek őse Sálóm-Schacha Pogrebyszcza, nagy pompa-kultusszal. Utóda a legifjabb fia: Izrael Friedmann Ruschiner (1797[^]98—1850). „Palota“ és fényes mód Ruschinban: szolgasereg, testőrség, fogatok, zenészek. Keresztény zarándokok is. Hatósági háborgatások miatt Sadagorába (Czernowicz mellett) telepedett. A kormány üldözni kezdi a chászidizmust; a pétervári „zsidó-bizottság“ nekilát. Olykor még nők is cáddik-méltóságra emelkedtek.²⁶⁾

Az igazi küzdelmet csak az iskolák által lehetett megívni, a felvilágosodás terjesztésével, melynek egyik legrégibb tűzhelye volt Odessza. Itt nagyrészt német és galíciai zsidók (ez utóbbiak a „brodyiak“), kik már előbb megbarátkoztak a haszkálával. Iskolájukban (1826) keresztény tanította az orosz nyelvet, a többi tárgyat osztrák zsidó. A cár is elismerését fejezte ki a látogatásakor (1837). Nevezetesebb iskolák még: Vilna (1830), Kisenev és Riga (1838). A haszkálának igen nagy erőssége volt a már említett Levinsohn I. B., aki írt héberül egy orosz nyelvtant. A zsidó forrásokból gyűjti bizonyítékait, hogy a zsidók mindig becsülték és sze-

rették az ipart és földművelést. Az ortodoxok se fogadták nagy ellenmondással, mert Levinsohn nem oly kíméletlen túlzó, mint a német mászkilok. Főműve a Bét-Jehúda (1839), melyben bizonyítja, hogy a zsidóság sohasem volt ellensége a világi műveltségnek: tehát alapítani kell fiú- és leányiskolákat s főleg iparra nevelni a gyermekeket. A vallási vezetők ne scholasztikát, hanem erkölcsi oktatást adjanak. Mérsékelni a luxust, mert ez szítja a zsidógyűlöletet.²⁷⁾

Már az 1830-as évek elején *majdnem minden városban* a felvilágosultak kisebb-nagyobb köre. Legfőbb gondjuk az iskola. A magániskolákban (1841) 490 fiú volt és 170 lány. Az államiakban az odesszai kerületben 39 zsidó; ebből 20 a gimnáziumban, 10 a lányiskolában. A dorpati kerületben 112 fiú (12 az egyetemen). 19 lány. A kiewiben 38 és 4 a charkowi egyetemen. A lengyel közös iskolákban mintegy 2500 zsidó. A külföldi tanítók, a német haszkála előharcosai bizalmatlanná tették a tömeget. A kulturtörekvéseknek nagy segítségül volt a vilnai, sitomiri és varsói rabbiképző (ez utóbbi 1826). Tananyaguk: biblia, talmud, héber és lengyel nyelv, világtörténelem, lengyel történelem, matematika, földrajz, német és francia nyelv. A varsói intézet szelleme nem váll előnyére a zsidóságnak. A héber nyelvű haszkála-irodalomnak megalapítója Mordecháj Áron Günzburg (1795—1846). Stílusa nem oly dőcögös, mint a németeké s iránya is mérsékeltebb. Ábrahám Beer Lebensohn (1794—1878) többedmagával alapította Vilnában az első kórusos zsinagógát. Sok tudományos munka is került a felvilágosodás irodalmában és folyóiratok. II. Sándor uralmának (1855—81) legnagyobb eseménye a jobbágy-felszabadítás (1861) s egyéb reformok. A zsidókra igen kellemetlen volt a saratowi vérvád (1852), mely évekig húzódott, bonyolult vizsgálatokkal, a külföld izgalmai közt. Ez vezette be II. Sándor kormányzatát, de azért mégis szakított (1856) a zsidó katonák megalázásának rendszerével s elrendeli az egyforma bánásmódot. A kantonnista intézetet eltörölte; így maradt 1874-ig. Csak tisztek nem lehettek a zsidók. Persze, az egyforma bánásmód nem valósult meg, de mindenesetre volt sok könnyítés. Megengedte (1859) a legalább

öt évig az első céhbe tartozott kereskedőknek, hogy családjaikkal bármely városban letelepülhetnek.²⁸⁾ Később e korlátlan lakhatási jogot kiterjesztik az akadémiai képesítéssel bíró egyénekre (1861). Korlátozottan az iparosok is hozzájutottak, de a kiszolgált katonák teljes jogot kaptak (1867).

A gazdag zsidó kereskedőknél és művelteknél ment is az oroszosítás, a társadalmi asszimiláció, de a katonák és iparosok általában fen tartották a zsidó nacionalizmust.²⁹⁾ Óriási vívmány volt a törvény előtti egyenlőség (1864). Az igazságügyi reformok következtében mind több zsidó ügyvéd. Aztán megengedték a zsidó orvosoknak állami szolgálatát (1865) s elvben — a közigazgatási állásokat is. Nehezebben ment a városi hivatalokkal. A zsidók városi érvényesülését megoldották az első és második céhbeli zsidó kereskedők *diszpolgár sági* intézményével épügy, mint a keresztényeknél; megkaphatták oly zsidók is, kik arany- vagy ezüstérem kitüntetéssel végezték a főiskolát.³⁰⁾ Megengedték a zsidóknak, hogy keresztény cselédséget, vagy munkást tarthatnak; a külföldi zsidók is jogkiterjesztésben részesültek, de mindez nem alakíthatta át lényegesen a zsidóság helyzetét. Mert *ezt* csak a művelődéstől várhatták. Avval a rendelkezéssel is megpróbálkoztak (1855), hogy húsz év leforgása után csak az lehet rabbi és tanító (a zsidó tárgyakban), aki a vilnai, vagy sitomiri rabbiképzőt kijárta, vagy valamilyen magasabbrendű intézetet, középiskolát. A zsidó iskolát és tanítót szigorú ellenőrzés alá helyezték (1856). A felvilágosodás ügyét mindez nem igen vitte előre.

Lengyelországban is megkezdődött a „jogszabályozás“. 453 város közül csak 246-ban volt szabad a zsidóknak lakniok;³¹⁾ 31 helységben volt zsidó-városnegyed és 90 városnak a „zsidót meg nem tűrés“ joga. Míg aztán a kiszolgált katonákkal (1859) s az I. céhbeli zsidó kereskedőkkel itt is kivételt tettek (1860).

2. A lengyel s orosz zsidók és az asszimiláció.

A lengyel sajtó és társadalom nagyon antiszemita volt (kivált a *Gazetta Warszawska*), amely ellen maga Joachim Lelewel vette védelmébe a zsidókat. A lengyel zsidók mégis odaadással csüggttek a lengyelségen. A lengyel irodalmat és tudományt fölkarolják a régebben dívott német-kultusz helyett. Gyermeküket lengyel iskolába járatják. A varsói új zsinagógában (1852) Kramsztyk Izsák bevezette a lengyel prédikációt s ugyanígy Jastrow W. az ő templomában. A varsói rabbiképző igazgatójának, Eisenbaumnak sírkövén volt a varsói zsidó temetőben az első lengyel felirat.³²⁾ A lengyel és zsidó együttműködésnek nagy, ünnepi megnyilatkozása Galíciában 1848, ami D. B. Meisels rabbi érdeme (1798—1870), aki később Varsóba került. Lelkes lengyel hazafi. Prédikációiban egyszerűen lengyelnek nevezi magát épúgy, mint galíciai működése alatt. Bizalommal voltak iránta az ortodoxok és chászidok is. A készülő nemzeti fölkelést (1861) a zsidók erősen támogatták. A küldöttségnek, mely a helytartóhoz ment a nemzeti követelések békés elintézése végett, Meisels is tagja volt.³³⁾ A tüntetések áldozatainak temetésén (márc. 2.) a katolikus és protestáns papság mögött haladtak a rabbik hajadon fővel, neológ és ortodox zsidók a keresztyékekkel karon fogva; a sírnál Meisels is halotti imát mondott. A zsidók nagy hazafias felbuzdulása. A zsinagógában dicsőítik a nemzeti forradalmat. Keresztyények felkeresik a zsinagógát, zsidók a templomokat s hatalmas pénzáldozatok a szabadságharc céljaira. A varsói zsidók az egyik templomnak egy keresztet is ajándékoznak és a zsidó nők a február 27-én elesett áldozatok emlékére feketében járnak s az egyik mártír temetésén (április 8) a zsidók, Eisenbaum sírjánál éneklik „Nincs még veszve Lengyelország” — hogy a kozákok közülük is többet lelőttek.³⁴⁾ A lengyel zsidókat annyira elragadja a hazafias hév, hogy a rós hásonó liturgiájába beleveszik a „Bozse cos' Polske”-dalt s a lengyel-zsidó testvériség imáit (1862).³⁵⁾ A temérdek hivatalos tanácskozás eredményeképp a lengyel zsidók különféle jogi vívmányt kaptak (1863), hogy elvonják őket a forradalmi mozgalmtól. A zsidók

— a csekély számú aufklárista kivételével — vissza is húzódnak. Az oroszok még több kedvezményben részesítik a zsidókat, pl. államszolgálati képesség (1866) s a lakhatási jog kiterjesztése. A forradalom leverése s a parasztság helyzetének megjavítása után a nemesség háttérbe szorul. Helyében: a polgárság, mint a kapitalizmus képviselője. Új jelszavak: gazdasági fejlődés, kulturhaladás, gazdagodás. De e törekvésben vádolják a zsidóságot, hogy nem tud, vagy nem akar a polgársággal együttműködni, hanem csak saját külön érdekeit hajszolja. Ezen antiszemitizmus főharcosa Jelenski szerkesztő, kinek írása (Zsidók, németek és mi) a zsidógyűlölet minden kérdést felölelő programja.³⁶⁾ Követeli a kereskedelem és ipar lengyelesítését, a közgazdaságnak lengyel kézben való összpontosítását.³⁷⁾ A Németországból behatoló antiszemitizmus még fokozta a kölcsönös zsidó-lengyel elkeseredést. A lengyel forradalom legyőzése után megerősödik az orosz nemzeti elzárkózás reakciója, pl. Aksakow a zsidó-kérdés megoldását a zsidók áttérésében látná. Némely tartományban a gyors gazdasági és ipari fejlődés fokozott versenye még jobban kiélesíti a zsidók és a környezetük közt való ellentétet. A kormány, persze, minden körülmények közt a keresztény gyárost és kereskedőt védi. Egy hitehagyott zsidó is az antiszemitizmus szolgálatában: J. A. Brafmann, aki a minski papi szemináriumban a héber nyelv tanára lett: hírhedt könyve (Das Buch vom Kahal) a későbbi korok antiszemitáinak épülésére szolgál. Hihetetlenül hazug és tudatlan az egykori pap, Hippolyt Ljutostanski vádaskodása (A talmud és a zsidók; kiadva több kötetben), melyet alaposan szétszedett és megcáfolt Minor, moszkvai rabbi (1879). A Nowoje Wremja c. orosz újságban A. S. Suworin jogkorlátozást követel a zsidók ellen. Napirinden a tartózkodásuk s foglalkozásuk megszorítása, ingatlan-szerzési tilalom, a tanári s birói pályákról való kizárás. Loris-Melikow minisztersége talán új korszakot jelentett volna a zsidóknak, de a cárt meggyilkolták.

A 19. század második felében mélyreható gazdasági átalakulás ment végbe Oroszországban. A zsidókra rendkívül fontos volt az erőteljes mezőgazdálkodás. Alapítottak is együletet (1880)

a zsidó ipar és földművelés támogatására s már az első félévben összehoztak 200.000 rubelt. A jobbágyság felszabadítása is nagy befolyással volt a zsidók helyzetére. Annak előtte a nemes s a kizsákmányolt paraszt közt nélkülözhetetlen volt a zsidó közvetítő, mert a földesúr nem törődött a munkával, a parasztnak meg kellett a zsidó, hogy eladhassa termésfölöslegét. A reform következtében a zsidók fölöslegessé váltak. Megszűnt a monopóliumszerű falusi jövedelme s az így felszabadult falusi zsidó tőke a kereskedelemben érvényesülhetett volna. Kétségtelen, hogy helyenkint nagy túlsúlyban volt a zsidó kereskedelem, pl. a vilnai kormányzószágban 387 kereszténnyel szemben 1071 zsidó kereskedő (1861). De a keresztény versenyt nem tudta ellensúlyozni úgy, hogy pl. Varsóban a zsidó kereskedelem, a számbeli fölény dacára, nem tud megállni a kereszténnyel szemben; vagy Új-Oroszországban, ahol a görögök voltak a kereskedelem hordozói.³⁸⁾ Máshol meg a német kereskedő áll az útjában. A fakeskedést a zsidók, kicsinyes kereteiből hatalmas üzemmé fejlesztették, mely a jobbágyság felszabadítása által — megszűnvén az erdők kitermelésének földesúri korlátozása — még jobban fellendült.³⁹⁾ A zsidó kereskedő nélkülözhetetlen támasza volt az orosz iparosnak, mert ő bonyolította le az iparcikkek forgalmát, kis haszonra. Oroszország industrializálása, mely a 19. század első felében még agrárállam, hogy legnagyobbbrészt földesurakból s jobbágyságból állt, óriási tőkét követelt az 1850—60-as évek óta s a rengeteg pénzt a zsidók szolgáltatták a bankalapításokhoz, vasút- és gyáráépítéshez.⁴⁰⁾ Az iparban is számos zsidó, főleg tímárság, bőr-, gyertya-, vaj- s dohánygyárban. Nagy zsidó munkásosztály van keletkezőben, mert elhagyván a falut, a zsidók az ipari központokba tódulnak, de az nem proletársors volt, hanem ellenkezőleg: biztos talajon vetették meg a lábukat.⁴⁵⁾ Az orosz gazdasági s társadalmi fejlődésnek ama következménye, hogy rengeteg falusi zsidó városi lakossá lett s a kapitalizmus erősödik köztük: ez a két körülmény csak fokozta a művelődés iránt való fogékonyságukat, mely első-sorban a városi élet velejárója. Az asszimiláció népszerűsítése végett zsidó felügyelők lépnek a keresztények helyébe. A főcél az —

oroszosítás. Még az 1852. évi tantervben heti 24 órából 13½ jutott a zsidó tárgyakra, melyeket németül adtak elő L. O. Mandelstamm tankönyvei szerint — később csökkentették a zsidó órák számát az orosz javára. Mind türelmetlenebb oroszosítás, kivált a lengyel forradalom leverése után. A felvilágosultak közt már azelőtt is ruszsofil szellem. Egyesek a németet szerették volna, kivált a régi aufklaristák, de mindannyian gyűlölték a — zsargont.⁴²⁾ 1864-ben az orosz lépett a német nyelv helyébe. A vilnai és kovnoi iskolákból teljesen ki voltak küszöbölve a zsidó tárgyak. De a vallástánító, a „melámméd“ képesítéséről s ellenőrzéséről kiadott sok rendelet — papíron maradt; nem lett a melámmédből német, vagy orosz hitoktató.⁴³⁾ A rabbiképzők odahajlanak, hogy világi intelligenciát neveljenek. Mind többen látogatják, hogy így közvetett úton eljussanak az egyetemre, ahol csak francia s latinból kellett fölvételi vizsgát tenniök. A jesivák ifjai közé is beférkőzik a világi műveltség vágya. Az asszimilációs törekvés lankadatlan erővel folytatódik. Lilienthal és Mandelstamm az irányítói. Őket követi Brody és Odessza zsidósága. A felnőttek számára művelődési tanfolyam szombat délutánokon. Megnyílt az út az orosz gimnáziumokba és egyetemekre is. A német nyelv kultusza helyén az orosz. Háború a zsargon ellen. Még a nagy zsidó nacionalista, J. L. Gordon is várja az időt, „míg az orosz-zsidó tömegek megtanulnak oroszul s nemcsak oroszul beszélnek, hanem oroszul gondolkoznak is.“⁴⁴⁾ Csak a *vallást* tekintik a zsidóság összekötő kapcsának. Következnek a vallási újítások. Odesszában gazdag — leginkább brodyi zsidók — orgonás zsinagógát rendeznek be (1840). Vilnában is volt ilyen zsidó templom. J. L. Gordon és a prózaíró R. A. Brandes, teljesen szakítanak a tradícióval (Két szélsőség s Vallás és élet című regényeiben.)⁴⁵⁾ De hamarosan jelentkezik a ráeszmélés, hogy a zsidóság nemcsak vallás, hanem nép is (Smolenskin iránya). A pétervári „Társulat a felvilágosodás terjesztésére az orosz zsidók közt“ (1863), melynek vezetői voltak Günzburg J., Rosenthal L., Lewin G. D. — az orosz nyelv ismeretét terjeszti, de héber tudományos műveket is. Mindez csak az előkelő, intelligens zsidók érdekében; mert a chéderrel és a jesivával nem törődött a társulat.⁴⁶⁾

Ez a kultúrmunka Odesszában volt a legmerészebb (Ossip Rabbínovitsch, E. Soloweiczik, Leo Pinsker). Oroszosítás nyelvben és szellemben. De az 1871. évi pogrom kiábrándítóan hatott és a pétervári hivatalnok világban is bizalmatlanság az asszimilációs törekvések iránt. A zsidóknak az orosz iskolákba tódulása emelkedett, mert az orosz iskolázás az általános védkötelezettség szempontjából bizonyos előnyökkel jár. Ez a lázas kulturaszeretet odahűz a reakcióellenes népmozgalmakhoz, mert azt remélte, hogy az orosz zsarnokság megdőlése a zsidó-kérdést is megoldja; de ezt az összefüggést a tömeg nem látta át, csak a műveltebb zsidók; azért szerepelnek ezek minden forradalmi eseményben. Volt chéder- és jesivabáchurok munkás- és parasztvezéreknek lépnek fel a jelzett politikai számításból.⁴⁷⁾ A zsidó forradalmi gondolat legtekintélyesebb képviselője A. J. Sundelewicz. E zsidó forradalmárok tagadták a zsidó nemzetiséget s csak a vallásban látták a zsidóság egységét. A jogtipró cári uralom megszűnésétől várták a zsidók egyenjogúsítását. De e forradalmárok gyűlölték a zsidó válást is, ezért nem érezték velük a zsidó tömegek, melyek különben is kiskereskedők és kisiparosok voltak, nem pedig földnélküli parasztok, proletárok s így nem igen volt kedvük a szocializmusra, osztályharcra.⁴⁸⁾ És járta az ősi megítélés, hogy e forradalmárokért az egész zsidóság felelős. Azok közt a zsidóság iránt közönyös, valóstalan szabadgondolkozók közt jóleső kivétel Áron Liebermann, aki tömeg-propagandájában a zsidó nemzeti érzés erősítését se hagyta figyelmen kívül.⁴⁹⁾ Még bizonyos vallási szokások pl. az áb. 9-i gyásznapi fentartását is kívánta, mint a zsidó állami függetlenség bukásának emlékét.⁵⁰⁾

Az ortodoxia és a haszkála összebékítésén fáradt a nagy tudós és talmudista, S. J. Fünnek által alapított Há-Kármel (1859), de határozatlansága miatt egyik félnek se volt rokonszenves. A Ha-Mággid c. lap, mely nagy érdemeket szerzett a zsidó és nem-zsidó előítéletek ellen való küzdelmével, kivált amióta Gordon Dávid is résztvett a szerkesztésben — lelkes aufklárista, de tekintettel volt a konzervatív irányra is. A P. Smolenskin alapította Há-Sáchár (1868) a szó legnemesebb értelmében vett kultúrharcot vívta.⁵¹⁾

Az orosz nyelvű zsidó sajtó pedig a német haszkála eszményeit szolgálja (A „Rasswjet“. Odessza 1860). A konzervatívokat felháborítja vallási szélsősége. A hatóságok bizalmatlansága s akadékoskodása miatt — nem tetszett az emancipációért való küzdelem — hamar megszűnt. A Rasswjet nyomdokait követte a „Denj“ mely még túlzóbb auf kláris ta. A „Wjestnik russkich Jewrejew“ (1871—73), a „Jewreiskaja Bibliotheka“ (1871—1880) és 1881-től a „Russkiji Jewrei“, a „Woschod“ nagy hatással voltak az ifjú nemzedékre. A lengyel-zsidó asszimilációt hirdette a „Jutrzenka“ (a felkelés éveiben 1861—63 szerepet játszott) és az 1866-ban alapított „Izraelita“.

Az itt-ott kiütköző vallási radikalizmust szeretik sokan megtenni zsidó „pszichének“ és destruktívnak nevezik azt a népszellemet, melynek a vallási haladás, az alkalmazkodás minden követelményére a zsidóság igen széles köreiben csak egyetlen válasza van: a hagyomány féltés non possumus-a. A vallási konzervativizmus a zsidó lélek, nem a forradalmiság.

A szovjet-kormány vallásitanítási rendeletében azt is ki mondta, hogy a „héber nyelv tanítása alatt tilos a bibliát, vagy más vallásos könyveket használni“. Fehéroroszország népbiztosainak tanácsa az összes chédereket és vallásiskolákat bezáratta. Erre ezernyi-ezer zsidó ház — iskolává lett, ahol biztonságban volt a Tóra és tanították és tanulták az ősi tant a családok körében, ahol annak előtte a héber nyelv és zsidó tanulmány nem volt otthonos. Az orosz-zsidó diákok kétheti folyóiratot adtak ki orosz nyelven („A zsidó diák“) és 1923-ban megjelent Petrogradban egy orosz nyelvű tudományos irodalmi zsidó Szemle (Jewreszkaja Mysl), Saul Ginzburg szerkesztésében.⁵²⁾ Leningrad főrabijja, Schneersohn kérte a városi szovjetet, engedné meg egy jesi va alapítását. A szovjet azon feltételhez kötötte az engedélyt, ha a tantervben napi egy órát juttatnak a politikai ökonómiának és heti három órát a kommunizmus történetének. Semmiféle túlkapás, akadékoskodás nem állhatja útját annak az ősi, örök zsidó stúdiumnak: ebben tükröződik a zsidó „psziché“, nem ateista forradalmárok gondolkodásában.

HARMADIK FEJEZET.

Az emancipáció.

I. Felszabadulás és reakció.

Korszakos vívmány volt, történeti dísz és életerő. De nem csupa fény; sok volt az árnyéka is. Beteges mohóság, mint Ézsaiás próféta szavában „Csak a te neved neveztesse rajtunk, vedd el gyalázatunkat”⁴. Mendelssohn korának s a 19. század első felének zsidósága epedő vágyban ég, egyetlen szónak imádatában, hogy az majd leveszi róla a történeti szégyent, elmaradottságot: az emancipáció volt eszménye s bálványa. Fenséges cél, de kórsággá fajult a történet nyomorúságaiban kiéhezett lelkek lázas igyekezete. Minden odadobtak érte: vallást, önértetet, hagyományt, kegyeletet, történeti összetartást. Tüntetnek a zsidótlansággal, hogy fitogtassák a műveltséget, a „korszerűséget“, hogy ők nem „exkluzivok“, hanem méltók a befogadtatásra. Dicső küzdelem volt, a zsidóság becsületének, méltóságának, megújulásának ügye, de túlságos drágán fizette meg az első nemzedék. Repeső várakozás, remény a zsidóság lelkében, midőn a francia forradalom szentesíté a zsidók jogegyenlőségét (1791). De jött a nagy zűrzavar. Napoleon ismét felszínre hozza a kérdést. Összehívja a „zsidó szánhedrint“ (1807), rabbik és világi előkelőségek gyülekezetét, amely elé kérdéseket terjesztett a zsidó vallásos tanokról, hogy összhangban vannak-e a zsidók polgári és hazafiúi kötelességeivel. A szánhedrin válasza kielégítette Napóleont, aki mégis várakozó, megfigyelő álláspontra helyezkedett. Poroszországban az 1750. évi zsidó-privilégium nem igen dicséri Nagy Frigyes szabadelvűségét. Nagy Fri-

gyes a berlini hitközség előjáróinak kérelmére, királyi rendeletben ráparancsol egy Posner Ábrahám nevű „modern“ zsidóra, hogy szakált kell növesztenie s ugyancsak az ő uralkodása alatt a Bleichröder-bankcsalád egyik ősenek távoznia kellett Berlinből, mert — német könyvet találtak nála (Grätz XI. 5). A zsidók foglalkozásának mindenféle korlátozása. Minden házassuló köteles volt a királyi porcellán-gyárból egész tömeget átvenni és saját veszélyére külföldre eladni. Utóda, II. Frigyes Vilmos (1786—97) kegyes a zsidók iránt. Szobájában Mendelssohn mellszobra. Megszüntette a zsidók személyének elvámolását (1787). A berlini társadalom is szíveli a zsidókat. Herz Henriette szalonjában Schiller is megfordult és Stäel asszony. A nagy nemzeti katasztrófa után megkomolyodik a közszellem; a zsidó szalonok társasága is. Herz Henriette házánál nem a frivol „Schöngesisiók \ hanem egyetemi tanárok és jeles hazafiak, mint Arndt. Vagy Ráhel Levinnél Fichte és de la Motte-Fouqué. A porosz emancipációs törvény (18.12 március 11) rövid életű volt. Ausztriában nyomasztó viszonyok. A rendőrségen külön zsidó-osztály (Judenamt). Csak egyes dúsgazdagokkal tettek kivételt; az ilyeneket nemesítették (Arnstein, Eskeles, Leidersdorf, Schlesinger, Siegheimer, Honig). Minden Bécsbe érkező zsidó Leibzollt fizet (Kollektentaxe).¹⁾ Bécsben a zsidónak nem lehetett háza, nem kereskedhetett nyersanyagokkal, sóval, gabonával, szőrmével s nem lehetett gyógyszerész. Csehországban csak 8600 zsidó családot tűrtek, bár a zsidókból nagy gazdasági haszna volt az országnak: az 58 íexfilgyárhól 15 zsidó kézben.

Csakhamar világi tanítás a zsidó iskolákban Bécs, Prága. Tarnopol, Lemberg, Brody, Pozsonyban s egyebütt. Itáliában is változik a helyzet Napoleon fenhatósága alatt. VI. Pius (1775—799) elnyomó rendszere után teljes szabadság. A római gettó megszűnik. Zsidó őrnagy (Barraffael) és zsidó szenátor (Morpurgo). Szabad volt ismét héber imakönyvet kinyomatni. Angliában a 18. század közepén zsidóellenes áramlat. Az idegen zsidók naturalizálását megengedő törvényt eltörölték (1754). Az eskü-törvény (1766) lehetetlenné tette a zsidók politikai s részben polgári jogait. Az antiszemitizmus elősegíti a hitehagyást az előkelő angol zsidóknál;

akkor tértek át a régi szefárd családok sarjai (Ricardo, Disraeli). Az angol zsidógyűlölet alább hagyott a francia racionalizmus eszméinek hatása alatt. De beköszönt a reakció Európaszerte (1815—1830). Atyáskodó abszolutizmus, „keresztény állam“, a múltnak kultusza — még hibáiban is. Középkori romantika, a zsidó középkor vérezen komoly realizmusával. Természetes, hogy ez az életlátás „idegennek“ érzi s ítéli a zsidót, kinek gazdasági és szellemi gettóban a helye.

Annál elszántabb a zsidók emancipáció-küzdelme. A német zsidók kemény harcot vívnak a Deutschtümelei ellen. Pedig példás hazafiúi áldozatkészséget tanúsítottak a felszabadító harcok idején; a berlini zsidók 700, a boroszlóiak 5079 tallért adtak. A sebesültek ápolásáért Beer bankár nejét III. Frigyes Vilmos kitünteti és — zsidóságára való tekintettel — az érdemrendben a keresztet medaillonnal helyettesíti. Kitüntetett zsidó orvosokat is. Az 1813—1815 évek harcaiban 72 zsidó kapta meg a háborús vaskeresztet.²⁾ 1813—14-ben 406 zsidó önkéntes szolgált a porosz seregben; 1815-ben legalább 731 porosz zsidó. A bécsi kongresszuson is kedvezőtlenre fordult az emancipáció ügye. A városok és tartományok sorra kikezdi; különösen Frankfurt, Lübeck, Bréma. A hamburgi szenátus megértőbb volt, de a polgárság kenyérirígyságával nem bírt; visszalökték a zsidókat az 1710. évi „jogállapotba“.

A német közvélemény megmérgezésében nagy részük volt az irodalmi támadásoknak; így a berlini egyetemi tanár, Ch. Fr. Rühs (*Ansprüche der Juden an das deutsche Bürgerrecht* 1816) és az erlangeni filozófus, Fries (*Über die Gefährdung des Wohlstandes und des Charakters der Deutschen durch die Juden* 1816) nagyon hozzájárultak a pamfletjeikkel. A színpad is az antiszemitizmus szolgálatában. Hírhedt volt Kari Sessa, boroszlói orvos „Die Judenschule“-ja. A német-zsidó felvilágosodás egyik harcosa, Jacobsohn a társaival kieszközölte Hardenbergnél a betiltását. Erre „Unser Verkehr“ címen mégis előadták s Wurm „mesteri“ alakítása óriási tetszést aratott (1815). Ez a megalázás a zsidó öntudatosságra serkentően hatott. De keresztények is megszólalnak a zsidóság védelmében, például I. L. Ewald lelkész (Karlsruhe);

két védőíratot is szentelt a zsidóság ügyének (1817). Kotzebue megöletése rábírta a kormányokat a Deutschtümlerek ellen való eljárásra. Az ifjúság, nem mehetvén semmire a rendőrséggel s katonasággal szemben, a zsidókra vetette magát. Würzburgban s többfelé a „hep-hep“-kiáltással fűszerezett utcai harcok ía kecskék hajtásánál dívott az a szó, melyekhez a szakálas zsidókat hasonlították).³⁾ Hartwig Hundt, egy álnemesi címmel (v. Radowsky) ékeskedő kalandor „Judenspiegel“-je (1819) a zsidók kiirtására izgat. Végre a kormányok elfojtották az anarchiát. A mozgalom azonban általános zsidóellenességet hagyott hátra a lelkekben, amely hangulat csak húsz év múlva javult meg. A harcokból győztesen hazatérő önkénteseknek polgári hivatalt ígért a porosz kormány, de a zsidókra vonatkozólag visszavonta. A legtöbb porosz egyetem nem avat zsidót doktor juris-szá, mert nem tanulhatta és taníthatta az egyházjogot. Az egyik egyetem meg úgy határoz, hogy csak kereszténynek ad filozófiai doktorságot. Gyógyszerész se lehet a zsidó, mert ez a foglalkozás is — államhivatal. A hadseregben csak altiszti rangig vihetett; az 1840-es években még „Gefreiter“ se lehetett, hogy „zsidó a kereszténynek ne parancsolhasson“. A porosz zsidóknak megtiltják a keresztény nevek használatát (1828. 1836). Keresztény gyermekek nem járhatnak zsidó iskolába (1819). Beavatkozások a zsidó kultuszba. A kormány megtilt (1823) minden „Sektiererei“-t (újítást). Ilyen volt az u. n. konfirmáció is s a német nyelv istentiszteleti használata. Ezért a szabadelvű Dr. Francolm hitszónoknak le kellett mondanía (Königsberg 1827).

A porosz reakció csak két zsidóval tett kivételt. Az egyik volt Sachs Salamon, aki még II. Frigyes Vilmos idejében építészeti felügyelő lett, a másik a rokona, Menő Burg, aki mint a katonai iskola geometria-tanára, az őrnagyságig vitte. Bár az 1812. évi emancipációs eredményeket nagyon megnyirbálták, a zsidók megterítésére alakult társulat (Verein zur Bekehrung der Juden. Berlin 1822) mégsem ért el sikert. A királytól, mint keresztapától minden hitehagyónak ígért tíz arany csak a haszonlesőket csábította. De sajnos, a közéleti és társadalmi érvényesülés becsvágya sok

zsidót eltántorított; ez volt a 18. század végének s a 19. század elejének áttérési járványa után a második ilyen megszédülés. A hívek többsége annál buzgóbban látott hozzá a szellemi és társadalmi átalakuláshoz.

Franciaországban is megélénkül az emancipációs vita-irodalom. Kiemelkedik Anton Toussaint Desquiron nemeshangú apológiája (1817). A francia közvélemény szívesen fogadta. Az elzászi zsidók helyzete is szemlátomást javul, kiket nagyon megviselt a folytonos uzsoravád. Ipari mesterségre adják magukat. Eltűnik a külön ruhaviselet, a zsargon: francia zsidók lettek. A Bourbonok kegyesek voltak a zsidók iránt. Az angol zsidók, mint említettük, az eskütorvény miatt sok hivatalból ki voltak zárva, de lassanként több ily hivatalnál mellőzték a formulát. Az 1825-ben alapított londoni egyetemnek elvi kifogása sincs a zsidó professzor ellen; csakhamar kettő is működik ott: Hurwitz és Sylvester, a jeles matematikus. A gyarapodó műveltség, a nagykereskedői világlátottság emeli az önérzetüket; mind erősebben kívánják az emancipációt, kivált, hogy a katolikusok is megkapták (1829). Németalföldön (Holland és Belgium egyesítve) még a francia időkből megvolt a politikai jogegyenlőség. Zsidó főtisztviselők. Meyer I. D. (sz. 1780) kitűnő nemzetgazdász és jogtudós; nagy része volt a holland alkotmány kidolgozásában. Kortársa, Karl Asser, az államtanács tagja. A dán zsidók is kedvező sorsnak örvendtek. Norvégiából a zsidók ki voltak zárva; az 1814. évi alkotmány szerint még az átmeneti tartózkodáshoz is királyi engedély kellett. Svédországnak csak négy városában lakhattak zsidók. Svájcban pedig két falu volt lakóhelyül kijelölve: Lengnau és Ober-Endingen (Aargau kanton).⁴⁾

Napoleon bukása után az egyházi államnak első dolga volt, hogy a római gettót visszaállítsa (1814) s az egyetemekről, hivatalokból száműzze a zsidókat. VII. Pius védte őket az üldözés ellen, sőt szellemi pályákat s földbirtokszerzést is megengedett nekik. Utóda, XII. Leó (1823) zsidógyűlölő. Vidéken is a gettók visszaállítása. A jómódú családok tömegesen kivándorolnak. A zsidóknak nem szabad keresztény cselédet tartaniok (1827), vagy keresz-

ténynél lakniok, még átutazóban se. VIII. Pius megtiltja a zsidóknak a keresztényekkel való érintkezést (1830). Toscanában tűrhető viszonyok; a rézmetsző Sámuel Jesi európai hírnű művész. Érdekes, hogy Portugáliában földerült a zsidók sorsa; már a 18. század közepe óta megtűrték őket. Az inség idején való közhasznú gabona-behozataluk érdemeit avval jutalmazták, hogy megengedték nekik (1813) zsinagóga építését Lisszabonban. Zsidó község van még Faroban is. Bár a törvény szerint „idegenek“, de azért mindig hazafiasán viselkedtek. A trónbitorló Don Miguel elleni harcokban (1828—34) kitüntette magát a Bensabbat-család: Marcos Bensabbat tiszt lett.

A júliusi francia forradalom — Lajos Fülöppel — meghozta a zsidó vallás jogegyenlőségét; államköltségen gondoskodnak a zsidó kultuszról is, mint a többiről (1831 február 8. törvény). Hasonlókép Belgiumban. Egyébként a júliusi forradalom nem sokat lendített az emancipáción; talán csak veszített mérgéből a zsidóellenesség. De azért a legszeszélyesebb vádak röpködnek a levegőben: egyszer forradalmárok a zsidók, máskor túlságosan konzervatívok s nem akarnak asszimilálódni. Uralkodnak a közéletben, nagyon eszesek, csak a saját érdekeiket ápolják, az összességgel nem törődnek. De e „gyakorlati“ kifogások mellett a „tudományos“ szempont is: a zsidóság mint a „keresztény állam“ ellentéte. A hitehagyott zsidó, Fr. Julius Stahl a művében (*Die Philosophie des Rechts* 1830) nagy és maradandó hatást kelt azon *elvével*, hogy a természetjogi álláspontról vissza kell térni az egyházéhoz s az államot a „keresztény világnézetre“ alapítja. Ezen a réven akarták a zsidókat kizárni a felsőbb hivatalokból s a törvényhozásból. Németországban az emancipációnak olyan harcosai, mint Riesser Gábor, Geiger, Steinheim, Philippsen L., Weil K., Jacoby stb. Keresztények is síkra szállnak érte; így a heidelbergi jogtanár, H. Mathias Zöpfl (1831). Az ő iratában szerepel először az „emancipáció“ kifejezés.

Mindenütt készülődés a nagy történeti küzdelemre. Württembergben örvendetes társadalmi művelődés s szellemi haladás a zsidók közt. Jogegyenlőségüket elérték 1848-ban; ez az év hozta

meg a legtöbb európai ország zsidóságának a várva-várt történeti üdvöt. A württembergi kormány mindig is jóindulatú volt. Elsőnek alkalmazott zsidó jogtanárt, dr. Mayert, a tübingai egyetemen s a württembergi Pflaumbachban volt az első zsidó polgármester (1846). Badenben is szép fejlődés. A zsidók igyekeznek a szatócskodás, zálogkölcsonzés s házalás helyett a földművelést s az ipart megtanulni. Zsidó iparosnak, földművesnek, sőt *napszámosnak* jutalmat tűznek ki — szép eredménnyel. Szászországban sok vergődés. A drezdai zsidóknak csak 1837-ben engedik meg, hogy hitközséget alapítsanak. Drezdában 27, Lipcsében csak 3 zsidó iparost tűrtek meg (1838). Poroszországban is temérdek viszontagság III. Frigyes Vilmos reakciós uralma nem sok jóval biztat. Streckfuss főkormánytanácsos irodalmi harca az emancipáció ellen *Verhältniss der Juden zu den christlichen Staaten* 1833). Okoskodása, melyet később is követtek, odalyukad ki, hogy a gazdag és művelt zsidóknak mindent megadni, a szegénynek és műveletlennek semmit. Riesser, Jóst, Jacoby méltón felelnek neki. Öröndetes volt a 80.000 poseni zsidó helyzetének javulása; lelkes hívei lesznek a német kultúrának.

Nagy reményekkel köszöntötték a német zsidók a művelt szellemű IV. Frigyes Vilmos uralmát, aki parádés alkalmaknál csupa figyelem volt irántuk s nagy ígérető. A keresztény nevek használatának tilalmát meg is szüntette (1841), mégis csalódtak benne a zsidók, mert a középkor álmodozója volt. Az állam ókeresztény jellegét meg kell óvni; ezért nem vették a zsidót se hivatalnoknak, se katonának; csak önkéntes lehetett. Kivált az utóbbi bántotta a zsidókat. Tömeges kérvény a sérelem miatt. Ki is mondták a katonakötelességet mind a porosz zsidókra (1845) és a rekruta-pénz megszűnt. A társadalom liberálisabb volt a zsidók iránt, mint a porosz kormány. Sokfelé voltak zsidó városi képviselők, sőt Berlinben zsidó tanácsnok (1844). Az Akadémiának, melybe Mendelssohn óta nem választottak be zsidót, tagja lett dr. Riess, fizikus (1842). A közhangulat zsidóbarát pl. Streckfuss visszavonja hírhedt iratát s pártolja az emancipációt (1843). Az új zsidó-törvény (1847), bár sok „kivételezéssel“ dolgozik s meg-

hagyott egész sereg korlátozást, mégis haladási jelentett. Különösen az akadémiai pályákat választották a zsidók szívesen; dr. Remak a berlini orvosi fakultáson magántanár (1847). Míg a porosz közvélemény mind több megértést tanúsít az emancipáció iránt, Ausztriában a régi sivár viszonyok. Wertheimer I. (később nemesítve) zsidó kézműves egyesületet alapít Bécsben (hasonló intézmény volt Tarnopolban és Pesten is). A bécsi társadalom is jóindulatú a zsidók iránt. Előkelő zsidó családok bejáratosak az arisztokrata körökben. Városi hivatalokba is beválasztanak zsidókat. Hivatalosan nem volt szabad idegen zsidónak még az 1836—1838-as években Ausztriában letelepednie, de a gyakorlatban enyhébben kezelték a szabályzatot. Mind több „túrt” családnak — 1847-ben 197 ilyen volt — engedik meg, hogy Bécsben lakjanak.

Csehországban csak külön adó fejében nyaralhattak a zsidók. Csak 1846-ban rendelte el a kormány, hogy a zsidó-adó hét éven belül eltörlendő. Így ott megszűnt a védenc-zsidó (Schutz-jude), vagy az „idegen” fogalma. A cseh-morva zsidók művelődését is előmozdította a kormány. A galíciai zsidók közt csak gróf Stadion helytartósága alatt (1846) kezdődik a kulturálódás, világi iskolázás, aki arra is törekedett, hogy európai ruhaviselethez szoktassa őket. Hazánkban Pest, Arad, Kanizsa, Pápa és Szegeden mozdul meg legelőször a zsidóság a művelődésért. Északon chaszideus többség. Minden modern tanítás kiátkozva. Az emancipáció többször szóba került az országgyűlésen (1840, 1844, 1847), de egyelőre nem sikerült. Csak a türelmi adót szüntették meg, 1,200.000 forint átalány ellenében (1846). Hálaadó istentiszteletek, prédikációk — magyar nyelven (így Makón is) s magyar tanítási nyelv a zsidó iskolákban.

Norvégiában megható volt a parasztpárti képviselőnek, H. Wergelandnak lelkes buzgólkodása az egyenjogúsításért (1842); a zsidók emléket állítottak neki Christiániában.

2. Az európai forradalmak és a jogegyenlőség.

Angliában — a júliusi forradalom hatása alati — Grant Róbert indítványozza a zsidók teljes emancipációját a katolikusok jogegyenlőségének (1829 április 13) példájára. Írók, tudósok, publicisták (Macaulay, Brougham) magukévá teszik az ügyet. A tory párt és a lordok többsége, sőt IV. Vilmos király is féltik az állam „keresztény jellegét“, azért elvetik az indítványt. De az új liberális többség elfogadta (1833), ám a lordok leszavazták. Hiába. A közvélemény a zsidók mellett volt. Sir Francis Goldsmid az első zsidó ügyész (1833). Dávid Salomons London sheriffjévé választva s a kedvéért megváltoztatták a hivatali eskü egyházas szövegét; két év múlva Montefiore lett az utóda. A zsidók bejutnak a városi hivatalokba; Philipps B. S. a City aldermanje. Az egyházi államban nyomasztó helyzet. IX. Pius kormányzatával kedvezőbb fordulat (1846). A római község évi adójának átnyújtásakor szokásos, lealázó ceremóniát megszüntette. Gyámolította a zsidó szegényeket is. De a legnagyobb jótétemény volt, hogy megdőlt a római gettó (1848 április 17). Míg Szicíliában és Szardiniában csupa korlátozás, Franciaországban meglepő érvényesülés: katonatisztek, magasrangú tisztviselők, a becsületrend lovagjai, egyetemi tanárok; egy akadémikus már 1836-ban, sőt egy zsidó képviselő is (Crémieux), kinek érdeme, hogy eltörölték a zsidó-esküt (1846).

A politikai és emberi szabadságot betetőzték 1848 alkotásai. A frankfurti nemzetgyűlésen zsidó képviselők is: Riesser G. (Hamburg), Dr. Veit (Berlin). Ausztriából Hartmann M. és Kuranda I. A berlini nemzetgyűlésen Jacoby, Dr. Kosch és Brill. A frankfurti tanácskozáson elfogadták azon elvet, hogy az állampolgári jog független a vallástól. Riessert a nemzetgyűlés második alelnökévé választották. Zsidók a hivatalokban, katedrákon és a katonaságnál; hitehagyottak visszatérésének és keresztények áttérésének engedélye. Hazánkban zsidóellenes zavargások, főleg Pozsonyban. Erre a pesti zsidók érdekeik védelmére állandó bizottságot alakítanak Hollander Leó elnöklete alatt s kéri az országgyűléstől az egyenjogúsítást. Meg is adták nekik (1849 július). Az olasz sza-

badság-harc a zsidókon is segített. Az egyházi állam polgári gárdáiba fölvetették őket (1847) és IX. Pius az emancipációs követelménynek is engedett. Hát még Velence. Az ideiglenes kormány kereskedelmi minisztere zsidó volt és Udinében a kormány egyik tagja a zsidó Luzzatti. Az osztrák zsidók szintén fölszabadultak. A Reichstagban sok zsidó: Fischhof, Goldmark, Mannheimer, Meiseies. Csak Svájc zárja ki tovább a zsidókat, ahol még a legújabb időkben is sok vallási kellemetlenség a vágás tilalma miatt. Poroszországban az 1848 művét meghamisították a törvénybe iktatott mindenféle kivételekkel.⁵⁾

A német zsidók minden érdeklődése a politikai vívmányoké és a — természettudományé. Félelmetes vallási közöny és a zsidó tanulmány és irodalom elhanyagolása. Félő volt, hogy a belső enyészet sírba viszi a zsidóságot minden politikai siker dacára. Mind többen vonják ki magukat a község terheinek vállalásából. Elrettentő volt Berlin példája. Csak az ismét beköszöntő reakció tudta őket észre téríteni. Ausztriában Ferencz József császár alkotmánya (1849 március 2) megadta az osztrák zsidóknak az emancipációt. Minden téren érvényesülnek. Egyetemi tanárok is. Gettók megszűnnek, szabad letelepedés. Tömegesen vásárolnak, vagy bérelnek földet. Nagy virágzás, de nem tartós. Nálunk Windischgrätz és Haynau megsarcolja a zsidókat hazafiságukért, de Ferencz József király méltányossága visszaadja az egymillió forintot zsidó iskolaalpnak. Az olasz forradalmi események során a rövid életű római köztársaság ügyét lelkesen védték a zsidók (1848) az ostromló franciák ellen, mert a köztársaság kimondta a teljes jogegyenlőséget; két zsidót meg is választottak a római nemzetgyűlésbe. A pápai uralom helyreállítása után bűnhődtek a „republikánusok“; följújtották a régi korlátozásokat.

A diadalmas 1848-ra reakció következik Németország, Ausztria, Itáliában s Louis Napoleon elnöksége alatt Franciaországban. A „keresztény állam“ hitvallói, kik a szabadelvűség s az emancipáció közös ügyét gyűlölték, támaszt leltek a „liberális“ protestáns teológusoknál is. A Gusztáv Adolf-egylet megalapítója, a lipcei szuperintendens, Grossmann, az emancipáció fejében a

vallási elkülönöttség abbahagyását kívánja a zsidóktól, főleg a vasárnapi szombatozást. A helyreállított Bundesversammlung, minden reakciós törekvés pártfogója, a frankfurti 1848-as „alapjogokat” érvénytelennek nyilvánítja és sokhelyütt, Frankfurtban is, visszavonta a jogegyenlőséget (1852). Poroszországban is megfosztották a 48 nagy eszméit, törvényeit igazi, jelentős tartalmuktól, sérelmes magyarázatokkal, csűrés-csavarásokkal és a zsidóknak a közpályákon és az államnál való visszaszorításával. Az emancipáció csak papíron volt meg. A példát a többi német ország is követi. Folytatódik a tömeges kivándorlás Amerikába, hogy népes bajor községek megszűnnek. Kivétel Nürnberg, ahol 350 évi száműzöttség után befogadják a zsidókat. Az osztrák abszolutizmus eleinte nem bántotta a zsidók jogait. „Ich will kein Judengesetz” — mondta Ferencz József. A prágai egyetemre a zsidó Wesselyt rendes jogtanárnak nevezik ki (1858). Zsidó tudósoknak ily főiskolai érvényesülésére ez volt Ausztriában az első eset. A zsidók földbirtokot vehettek még a katolikus Tirolban is. De csakhamar kijutott az osztrák zsidóknak a reakcióból; megtiltják nekik az „Institut für Litteratur”-hoz való csatlakozást s Morvaországban a zsidó kereskedőknek börtönbüntetés terhe alatt zárva kellett tartamok az üzletüket szombaton. Nálunk se volt az osztrák kormány zsidógyűlölő; persze, itt is földbirtok-tilalom. A hadisarcból elemi és u. n. mintaiskolákat alapítottak. De ha sokfelé megnyomorították is a zsidók jogait, a jogegyenlőség elvét nem lehetett többé kitudni a világból; még Svájc is behódol neki (1856). Norvégia szintén (1851). Az angol zsidók jogegyenlősége megkapóan érvényesült, midőn Rotschild Lionelt képviselőnek választották s a parlament megengedte neki, hogy a keresztény eskü formulától eltérjen s így Rotschild, aki az angol parlamentnek első zsidó képviselője volt, földött fővel tette le az esküt (1856 június 26): „Úgy segítsen engem Adonáj”.

Franciaország s Algierban is az egész közélet nyitva a zsidók számára az 1850-es években. Az egyházi államban a régi nyomorúság. A zsidó gyermekek titkos megkeresztelése gyakran előfordult; az ilyeneket könyörtelenül elszakították szüleiktől. A bolognai

Mortara-eset miatt európai felzúdulás támadt, de mit sem éri; Mortarából hittérítőt neveltek. Az emancipáció erejét, életképességét tanusítja az a valósággal történeti dátum, hogy Poroszországban kineveztek egy zsidó bírót (1860). De I. Vilmos elidegenedett a liberalizmustól (1862) s a Bismarck-kormány kíméletlen reakciós politikát folytat a zsidók ellen; hivatal nincs a számukra. Csak az osztrák háború tereli Bismarckot egy kissé balra; a zsidók helyzete javul. Rendkívüli tanárok lehettek az egyetemen; a berlini jogi fakultáson az első zsidó magántanár Dr. Behrend (1864). Az osztrák háború győzelmei után enyhébb szellők fújdognak. A porosz-zsidó közösségek kérvény-áradata a kormányhoz, a még fennálló korlátozások megszüntetésére. A Norddeutscher Bund alkotmányozó gyülekezetének négy zsidó tagja is volt (köztük Ed. Lasker). A porosz törvény is szentestté a nagy igazságot (1869), hogy vallása miatt senkinek joga, hivatali érvényesülése nem szenvedhet csorbát. Az állami szolgálat megnyílt a zsidók számára; tartalékos tisztek is lehettek. Az 1866 és 1870 eseményei után mind szívélyesebb a zsidók és keresztények társadalmi érintkezése. Az osztrák zsidóknak még várniok kell igazaik elismerésére, habár 17.000 zsidó szolgált a seregben (1859). Sok hadi kitüntetés. A zsidó kapitány, Theodor mentette meg az ezredzászlót Melegnano-nál. Az osztrák zsidók helyzetének javulásában nagy része volt a zsidó jogtudós, Heinrich Jacques tanulmányának (*Denkschrift über die Stellung der Juden in Österreich* 1859).⁶⁾ Zsidó egyetemi professzorok. A nép zsidó városi tanácsosokat, tartomány- és országgyűlési képviselőket is választ. Az Urak házába Rotschild Anselm báró meghíva (1861). Az 1867 december 22-i alaptörvény mind a vallások jogegyenlőségét kimondta. Az új kormány kereskedelmi minisztere zsidó volt (Winterstein).

Hazánkban Löw Lipót „Magyarosító Egyesületet” alapít az emancipáció érdekében. A pesti hitközség bevezeti a magyar szót a templomban és iskolában. Több község bezárta a — német iskoláját. Lelkes szószólójuk volt Gr. Széchenyi Béla. Rámutat a zsidók nagy kultúraszeretetére (náluk minden 270, a keresztényeknél minden 500 lélekre jut egy gimnazista). Az emancipáció megtaga-

dásáf „politikai orgyilkosságnak“ nevezte. A javaslatot a képviselőházban egyhangúlag elfogadták; a főrendeknél is csak négy ellenzője volt (1867. évi XVII. t.-c.)

Elkövetkezett rá vallásunk befogadása is, a recepció törvénye (1895: 42). Akkor még élt a Kossuth Lajos, a Széchenyi István, az Eötvös József és Deák Ferenc szelleme. A zsidóság, a zsidó vallás közjogi elismeréseért folytatott ama dicső küzdelemnek lelke Vázsonyi Vilmos volt. Történelmet csinált az „Egyenlősége-be írt ragyogó cikkeivel. A Szabolcsi Miksa alapította „Egyenlőség“ mindig is ott harcolt a legelsők közt a zsidóság igazainak védelmében.

A szabadelvűségnek ama korszakában egyes zsidók fényes közéleti pályája. Hollandiában zsidó igazságügyminiszter (M. H. Godefroy 1860). Britanniában zsidó képviselők, polgármesterek. Az első zsidó főbíró — Master of the Rolls — a kitűnő ügyvéd, Georg liessei. Hasonlóképp az angol gyarmatokon; Melbourneban Cohen többször volt pénzügyminiszter. III. Napóleonnak is volt zsidó pénzügyminisztere: Achille Fould. A köztársaság idején (1870) Grémieux ismét igazságügyminiszter. Több zsidó praefektus. Az 1872. évi törvény szabadságot biztosít a francia-zsidó katonáknak a szombati istentiszteleten való megjelenésre.

Az olasz egység meghozta a zsidók felszabadulását s hivatali érvényesülését. Minden téren kimagasló érdemek. Költők, tudósok, képviselők, katonák. Nyilvános állami ünnepélyek hivatalos résztvevői. A zsidó Ártom — első eset Európában — előkelő diplomáciai állásba jut. Szicília fölszabadításáért zsidó katonák is küzdöttek Garibaldi seregében s az ottani zsidók meg is kapták az egyenjogúságot (1860).⁷⁾ Csak Rómában tart még a lealázottság. A gettón kívül megtelepült kereskedőket karhatalommal űzik oda vissza, de a római zsidók is felszabadultak (1870). Svájc szövetség-tanácsában a zsidó Dubs is helyet foglalt, mint Zürich-kanton küldöttje s a népszavazás szentesíté az emancipációt (1866).⁸⁾ Északamerikának a déliek ellen vívott harcában majdnem egy egész zsidó ezred. A győzelem után hatalmas emelkedés; még zsidó kormányzók is. A zsidó összetartás megeremte az Alliance

Israélite Universelle-t (1860), hogy segítségül legyen az emancipáció kiküzdésében s az európai műveltségnek utat nyisson a Kelet zsidósága közé. És kitalálták a zsidó világhatalmi törekvések meséjét, hogy az Alliance zsidó világhatalmi szervezet. Még az intézményen belül sem volt egység. A kizárólagos francia jelleg szakadásra vezetett: az angol-zsidók megalapítják (1871) az „Anglo-Jewish Association“-t és az osztrákok is külön (Israelitische Allianz zu Wien 1873). A szegény- és az iskolaügy gondozása sok szép eredményt mutathat föl, csak az Alliance-iskolák tanítása, szelleme nagyon nyugati.

A zsidóság helyzete az 1870-es években a civilizált országokban kielégítő volt. De a német „Kulturkampf“-nak a zsidók itták meg a levét. Bár a zsidó képviselők Bismarck erőszakos jezsuita, u. n. „májusi“ törvényei ellen szavaztak, vagy tartózkodtak a szavazástól, a klerikalizmus mégis a zsidók ellen uszít, mert a szabadelvűségért s az egyházellenes irányzatért a zsidóságot okolja. IX. Pius egyik allokációja (1873) volt a jeladás. A zsidóellenes sajtó, kivált a bécsi „Vaterland“ s a hasonló németországi lapok, főleg a Rohling pamfletjének terjesztésével (Der Talmudjude) lelketlenül izgatnak. Az angol katolikus újság, a „Tablet“ szintén fenyegető jóslatot hirdet a zsidóságnak. Be is teljesedett. Az emancipációs törvény Jákób-hangja mellett a közéleti szellem, a társadalom Ézsau-keze. De az idők keserű csalódása nem rendíté meg a zsidóságot polgári és honfiúi kötelességtudásában. Éhez különben emancipáció se kellett, mert annak előtte is buzgó szívvel csüggött hazáján. A történelem nem ismer ennél különb nemzeti hűséget; hiszen a zsidó nem kötötte föltételhez az ő áldozatkészségét; ragaszkodott a mostohájához is, amikor még üldözték, gyálázták s nem vették emberszámba. Az emancipációért hálás akart és tudott lenni, pedig az nem kegy volt iránta, hanem a jog és igazság követelményének teljesítése, a történelem becsületbeli tartozásának lerovása; a zsidó nagyon rászolgált a polgári és vallási elismertetésre. Nincs igazuk a zsidó-kérdés pesszimistáinak, akik szerint az emancipáció volt az újkori zsidó történet „proton pszeüdosz“-a, első és legfőbb hazugsága, melyből egy egész áldat-

Ian, hazug helyzet kinőtt, az elméletek és valóságok kínos ellentéte. A törvényben testvériesség, eszményi jogtisztelet — a társadalom pedig kinézné a zsidót minden érvényesülésből. A zsidó-kérdés nyílt sebére — mondják a kiábrándultak — hiába ragasztják flastromnak az emancipációs törvény papírlapját, bár ez a papír egy szabadelvű, idealista korszellem eszméinek anyagával van átítatva. De azt a régi sebet nem tudja behegeszteni. A zsidóság lelkében a magát egynek érzés a nemzettel, a társadalom lelkében a zsidó idegennek érzettsége. Fenséges volt a testvériesedésnek az a mánóra és nem az emancipáció tehet róla, hogy sokan a nagy ünnepi elragadtatásban elfeledték önmagukat, a zsidóságot is, mintha ezt így kívánta volna a nemzeti hűség. Hálátlanság, bűn volna a zsidótlanságot az emancipációra ráolvasni, mintha ez csábította volna az 1867 utáni nemzedékeket, a honfíui együttérzés bizonyítása nevében, vallástalanságra s a zsidó öntudat megtagadására. A gettónak is volt sok „rossz“ zsidója.

*3. A zsidó állampolgár. Mit jelent a zsidó a nemzetek gazdasági és szellemi haladásában^*

Hogy az emancipáció nem tudta átvarázsolni a társadalom lelkét? De a zsidóságot óriási haladáshoz segítette s megbecsülhetetlen áldásul volt az egyes országoknak. A zsidók minden téren, pályán kifejthették szabadon tehetségüket, hivatottságukat. A 19. század modern államának kiépítésében a zsidóknak igen nagy részük volt. Kultúra, közgazdaság, politika, irodalom és művészet: a zsidó munka érdemeitől ragyog. A már említett franciaországi példákhoz vesszük még Klotz pénzügy- és Bokanowsky tengerészeti miniszterségét. Az Egyesült Államokban Júda P. Benjámint államtitkár volt (1862—65). Itáliában a 19. század végén s a 20. elején Luigi Luzatti pénzügyminiszter és kormányelnök; Ottolenghi tábornok hadügyminiszter. Olasz zsidók vezető diplomáciai állásokban. Zsidó miniszterek Angliában is: Lord Montagu, Sir Herbert Samuel (Palesztina volt főbiztosa) és Sir Alfred Mond. Sir Rufus Isaacs (Lord Reading) India alkirálya. A Baldwin-kormány-

ban két zsidó al-államtitkár volt. Nálunk a magyar hűségében és zsidó öntudatosságában feledhetetlen, lángelméjű jogász és szónok, Vázsonyi Vilmos, igazságügyminiszter. Amerikának van a legtöbb zsidó diplomatája: Solomon Hirsch, Oscar Strauss, Henry Morgenthau és Ábrahám L. Elkus Konstantinápolyban követek, vagy Ira Nelson Morris Stockholmban.⁹⁾ Egész sereg zsidó konzul Kína, Japán s a Kelet más országaiban. A háború után Németország súlyos történeti válságában sokat tettek hazájukért a zsidó miniszterek: Preuss, Hilferding, főképp pedig Walther Rathenau, kinek működését a külföld is bizalommal kísérte, de meggyilkolták.

Ausztriának külügyi államtitkára volt Bauer Ottó, a szociáldemokrata vezér, aki mindvégig zsidó maradt s a hitközség köte lékében.

Lengyelországot egy ideig Askenazy Szymon tanár képviselte a népszövetségénél. A békeszerződések megállapításában zsidók is szerepeltek: Dr. Rosenbaum, Litvánia képviselője. Klotz Franciaország és Montagu Anglia részéről. Amerikának a legújabb időkben is zsidó konzuljai: T. E. Jacobs (Sanghai), M. D. Kirjasoff (Mandsuria) és Kornfeld rabbi volt teheráni követ. I. H. Kann holland konzul Jeruzsálemben, Milan Schwarz zürichi jugoszláv konzul, S. Guttmann, román főkonzul Hamburgban. Közvetlen a háború után Görögországnak zsidó pénzügyminisztere volt: Malach. Mezopotámiában is zsidó pénzügyminiszter: Ezekiel Sassoon és Egyiptomban Kattani József pasa.

Morgenthau követet a népszövetség megbízta, hogy a török-görög békeszerződés egyes rendelkezéseit végrehajtsa; Athén díszpolgára lett.¹⁰⁾ A Painlevé-kormányban Ábrahám Schrameck belügy- és André Hesse gyarmatügyi miniszter. Az egyes országok parlamentjeiben zsidó képviselők is. Az angol alsóháznak pár évvel ezelőtt 12 zsidó tagja volt, köztük a konzervatív Samuel Samuel, Sir Philip Sassoon, S. Finburgh, Major G. Salmon, a szabadelvű Sir Alfred Mond. A francia kamarában is több zsidó: Bokanowsky, Maurice Rotschild báró, Simoni, Ehrlich, Georges Levy, Leon Mayer, Leon Blum, Friburg. Vagy a szenátusban: Paul Strauss, Lazar Weiler, Grémieux, Schrameck. A német birodalmi gyűlé-

sen Dr. Ludwig Haas s még többen. Az olasz kamarában 4, a szenátusban 15 zsidó. A görög képviselőházba is bevásztottak 4 zsidót. Hollandia, Délafrika, Mezopotámia parlamentjébe is, ugyanígy a román kamarába és szenátusba. A régi osztrák birodalmi gyűlésen is voltak zsidó képviselők; nálunk szintén nem egy. A magyar zsidóság igazainak is lelkes szószólói: Sándor Pál, Fábíán Béla. A lengyel zejmnek 35 és a szenátusnak 12 zsidó tagja van. Az Egyesült Államok kongresszusának tagjai többek közt: Sidonie Kahn, A. I. Sabbath, I. Battach, Emanuel Seller, a szenátusban 5 zsidó. De nézzük a zsidók kulturális jelentőségét a népek életében. Ha pontos képet akarnánk adni a zsidó írók és tudósok szellemi értékéről s munkásságáról Európa egyes országaiban, egész könyvet tölthetnénk meg vele. De a pusztá nevek is eleget mondanak a zsidók irodalmi szerepléséről: Victor Basch, H. Bernstein, R. Beer-Hoffmann, Georg Brandes, Martin Buber, M. Hermann, Hugo v. Hofmannsthal, Alfred Kerr, Alfred Nossig, Arthur Schnitzler, André Spire, Prof. Dr. Stein, Jakob Wassermann (ma a legolvasottabb német író), Franz Werlel, Theodor Wolff, F. Kafka, AI. Ehrenstein, Else Lasker-Schüler, Paul Kornfeld, Paul Adler, Max Brod, Israel Zangwill, Stefan Zweig, Maxmilian Harden, Alfred Döblin, Otto Weininger, Alfred Mombert, Peter Altenberg, Rudolf Borchardt, Georg Hermann, Arnold Zweig, Carl Sternheim, Karl Kraus, Fiedrich Gundolf stb.¹³⁾

A tudományos érdemek milyen ragyogása: Einstein relativitás-elmélete, A. Wassermann (vérvizsgálati reakció), S. Ehrmann, a bécsi dermatológus, ki úttörő, korszakos jelentőségű volt e téren. Leon Sternbach, az ó-görög filológiának legkiválóbb ismerője, Henry Bergson, a jelenkor egyik legnagyobb filozófusa. Prof. Willstätter, a világhírű kémikus, aki 1924-ben az antiszemita mozgalmak miatt elhagyta a müncheni egyetemet. Róbert Bárány (Bécs), kinek orvostudományi fölfedezései eseményszámba mentek. Siegmund Freud, a psycho-analyzis tudományának világhírű megalapítója. Szinte végeszakadatlanul lehetne a sort folytatni: Paul Ehrlich, H. Steinthal, M. Lazarus, Cesare Lombroso. Az „American Jewish Year Book“ (1923) több mint 700 ilyen zsidó szellemi

nagyság nevét állította össze a jelenkorból. Zsidó festőművészek: Joseph Israels, Isidor Kaufmann, S. Hierschenberg, David Kohn, Max Liebermann, Isaac Israels, Lesser Ury, Jehuda Epstein — messze fénylő nevek. De a többi is: Berlewi, I. Budko, Marek Chagal, Leop. Gottlieb, Lazar Krestin, M. L. Lilien, Artúr Markowitz, Abr. Neumann, Hermann Struck, L. Pilichowski, Maurice Trembacz, Wilhelm Wachtel. Vagy a szobrászok: H. Glitzestein, S. Beizermann, I. L. Butensky, A. Dreyfus, L. Friedländer, A. Goodemann, H. Hochmann, E. fr. Keyser, Isidore Conti, Meyer Matzkin, Eli Nadelmann, A. Porrtinoff, A. Bosenstein, B. Bosen-thal, E. B. Wise, A. Zeitlin. A fiatalabb nemzedékből: I. Adler, M. Kisling, N. Altmann, B. Lang, A. Feder, I. Kahan, K. Losowik, M. Bapaport, I. Bybak, F. Feigl, O. Gutfreund, G. Kers, A. Justitz, Moro, Buben, I. Czorny, L. Gimes, S. Birnbaum, stb. Aztán az ame-rikai zsidó művészek hatalmas gárdája: A. M. Abrahamowitz, I. Alexander, A. Altmann, L. Asanger, Morris Aschkenazy, H. M. Baer, H. Ballin, M. Becker, Thérèse Fr. Bernstein, A. Blondheim, Anne Bremer, H. Brodzky, P. Burlin, Isabel Cohen, L. Gordon s még nagyon sokan.

A zeneművészet története bizonyítja a zsidó születésű angol államférfiú, D'Israeli azon megállapítását, hogy a zsidóknak különös tehetségük van a zenéhez. Igen sok és világhíres zsidó zene-művész: Grünfeld, Ochs, Haifez, Hubermann, Elmann, Kreisler, Wolfsohn, Zimbalist, A. Schönberg. Az ifjabb művészek és szer-zők: Engel, Stutschinski, Bosowski, Milner, Aaronsohn, S. Golub, Bloch, Gnesin, Kipnis, Achron s még többen. Palesztinában is nagy gondot fordítanak a zsidó képzőművészetre és zenére. Ott van a Boris Schatz vezetése alatt működő „Beczalél“ művészeti iskola és zenei intézetek; ezenkívül számos zsidó művész, pl. A. Pann.¹²⁾ A magyar zsidók pedig? Nemcsak itthon, hanem külföldön is öregbítették hazánk dicsőségét. Az orvostudomány történetének halhatatlanjai: Biedl Arthur, Kassowitz Miksa, Benedikt Móric, Klein Salamon, Zuckerkandl Emil, Kaposi (Kohn) Móric, Neu-mann Gyula, Politzer Ádám, Stern Sámuel és Stricker Salamon magyar-zsidó származású bécsi, Szili Aurél freiburgi, Vészi Gyula

bonni egyet, tanárok.¹³⁾ Vagy a németek közt: Neisser, Traube, E. Mendel, I. Israel, H. Senator. A magyar nyelvészet és irodalomtörténet-kutatás terén: Simonyi Zsigmond (áttért, de a köztudat mindvégig zsidónak tekintette), Balassa József, Bánóczi József, Halász Ignác, Hannos Sándor, Heller Bernát, aki a sémi filológiának is jeles tudósa, Kardos Albert, Körösi Sándor, Gábor Ignác, Munkácsi Bernát, Radó Antal, Roheim Géza, Rubinyi Mózes, Halm (Havas) Adolf, Elek Oszkár, Fokos Dávid, Gyalui Farkas, Kertész Ármin, Kallós Ede, Kallós Zsigmond, Krausz Jakab, Lederer Béla, Perényi Adolf, Prém József, Reich Emil, Rózsa Géza, Sas Andor, Szilasi Móric, Vajda Gyula, Verő Leó s a magyar irodalmat a külföldön ismertető Kont Ignác. Mahler Ede, hírneves egyiptológus. Strausz Adolf, a bolgár nyelv és irodalom kutatója. Kunos Ignác, a török nyelv és irodalom kiváló ismerője. A bölcsészet, esztétika és neveléstudomány magyar-zsidó művelői: Alexander Bernát, Bánóczi József, Gerő Ödön, Kármán Mór, Lederer Ábrahám, Palágyi Menyhért, Sebestyén Károly, Silberstein Adolf, Waidapfel János. A magyar történetírásnak elsőrendű nagyjai: Marczali Henrik és Acsády Ignác. De meg kell említenünk, hogy Angyal Dávid, Fraknói Vilmos és Óváry Lipót is zsidó származásúak voltak. A magyar zsidók történetének kutatásában nagy érdemeket szerzett Kohn Sámuel, Büchler Sándor, Bernstein Béla, Mandl Bernát. Frisch Ármin, Weisz Mór, Goldberger Izidor s még többen működtek e téren. Meiler Simon s Diner József jeles művészettörténészek. A matematika és természettudomány különféle ágaiban közismert, dicsőséges nevek: Darvai Móric, Déchy Mór, Fejér Lipót, Hári Pál, Kánitz Ágoston, König (ki halála előtt áttért), Pfeifer Ignác, Réthy Mór, Schlesinger Lajos, Wittmann Ferenc. Stein Aurél, Ázsia-kutató, büszkén hirdeti magyar származását.¹⁴⁾ A magyar szépirodalomban káprázatos bősége a zsidó tehetségnek: Agai Adolf, Bródy Sándor, Dóczy Lajos (áttért), Kiss József, Makai Emil, Ignotus, Kóbor Tamás, Kemény Simon, Patai József, Kiss Arnold, Újvári Péter, Somlyó Zoltán, Palágyi Lajos, Füst Milán, Szép Ernő, Szabolcsi Lajos, Sas Irén, Szomaházy István, Szomory Dezső, Lengyel Menyhért, Lakatos László, Földes Imre, Szenes Béla, Tietai

Jenő s a világhírű Molnár Ferenc. A két utóbbi a becsületrend kitüntetését kapta a francia kormánytól. Még felekezeti lapjaink is lelkesen gondozták a nemzeti és általános művelődés érdekeit.

Mennyi magyar vonatkozás a Blau Lajos és Hevesi Simon szerkesztette, magas színvonalú tudományos folyóiratban, a *Magyar-Zsidó Szemlé-hen*, vagy Patai József méltán elismert irodalmi s művészeti beccsel bíró *Múlt és Jövő*-jében. A felekezeti sajtó és kultúrintézmények vállvetett buzgalommal terjesztik a zsidó műveltséget s ezáltal erősítik a zsidó öntudatosságot. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) alapítása s működése körül nagy érdemeket szerzett Hevesi Simon s az Izraelita-Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) egyik elnöke és szellemi vezére Fischer Gyula, pesti főrabbi.

A magyar festőművészet kincsesházából ki ne ismerné az ilyen értékeket, mint: Baditz Ottó, Basch Árpád, Basch Gyula, Brodszky Sándor, Bihari Sándor, Brück Lajos, Brück Miksa, Erdei Viktor, Faragó Géza, Feledi Tivadar, Fényes Adolf, Frank Frigyes, Frank Lajos, Geiger Richárd, Hatvány Ferenc, Halmi Artúr, Herman Lipót, Herzl Kornél, Horowitz Lipót, Iványi-Grünwald Béla, Glatter Ármin, Glatter Góth Mór, Katona Nándor, Knopp Imre, Kóber Leó, Kövess Izsó, Körmendy Ervin, Lakos Alfréd, László Fülöp, Magyar-Mannheimer Gusztáv, Márk Lajos, Perimutter Izsák, Podvinetz Erzsébet, Rottmann M., Rubovics, Skutetzky, Szenes Fülöp, Timár Miksa, Tolnay Ákos, Till Ödön, Vadász Miklós, Vajda Zsigmond, Zádor István, Zilzer Antal. A magyar szobrászatban is zsidó erők: Barcza Lajos, Beck Ö. Fülöp, Donath Gyula, Füredi Richárd, Gárdos Aladár, Körmendy Jenő, Ligeti Miklós, Murányi Gyula, Róna József, Teles Ede, Vedres Márk. A magyar zeneművészetben is ott a zsidó teremtmény: Goldmark Károly, Kálmán Imre, Konti József, Jakobi Viktor, Verő György, Major J. Gyula, Reinitz Béla, Pártos István, Popper Dávid, Zerkowitz Béla.

Szédítő embarras de richesse-e a magyar zsidók közművelődési munkájának s érdemeinek. Folytathatnók közéleti, gazdasági szereplésükkel, publicisztikai működésükkel. Ez utóbbi téren olyan

nevek, mint: Falk Miksa (áttért), Bródy Zsigmond, Kessler József, Mezei Ernő, Radó Sámuel, Rothauser Miksa, Schiller Zsigmond, Sebestyén Károly, Singer Zsigmond, Sturm Albert, Szatmári Mór, Veigelsberg Leó s a mostaniak egyik legnagyobbika, Vészi József. Az emancipáció után szabadon nekilendült a zsidó munkakedv és hivatottság. Hatalmas ipari üzemek, vasútépítés, hajózási vállalatok, világkereskedelmi intézmények, állami hitelműveletek: minden nagyszabású közgazdasági tevékenységben a zsidónak hozzáértése és tőkéje. A nagyipart és az államgazdaságot a zsidó nagytőke táplálja. Bankházak világcégei, melyek közül a legrégibbet említem: a Rotschildokat. És a kapitalizmus rendszerének teljes kibontakozása az ipari termelésben. Ez az uralkodó gazdasági világrend, nemzetek, vallások különbsége nélkül. Nem zsidó találmány. Vagy mégis akad benne zsidó motívum, ahogy egy-egy nagy egyéniség vallomásában jelentkezik; az a szellem, melyet nem a szerzés vágya, a harácsolás szenvedélye fűt, hanem a legnagyobb életmunkában, az üzleti vállalkozásban is megtele a magasabb eszmei szempontokat, lelkeséget, esztétikai s erkölcsi gyönyörködést, melynek nem a nyereség teszi a boldogságot, hanem a hivatás szeretete. „Ich habe noch niemals einen Geschäftsmann gekannt, dem das Verdienen die Hauptsache seines Berufes war, und ich möchte behaupten, dass, wer am persönlichen Geldgewinn hängt, ein grosser Geschäftsmann überhaupt nicht sein kann“ — mondta Walther Rathenau (Reflexionen 1908). így gondolkozott a kapitalista foglalkozásról, az üzleti szellemről. Ki nem hallotta volna még a James Simon, Arnhold, N. Israel, Georg Wertheim, Hermann Tietz nevét, a német kereskedelemnek e világcégeit? Vagy a német nagyiparnak elsőrangú képviselői: Löwe, Reichenheim, Ginsberg, Caro, Hulschinsky. A Hamburg—Amerika-vonal hajózási társasága élén a zsidó Ballin Albert állt. A berlini általános villamossági társulat megalapítója Rathenau Emil. A világ egyik leghatalmasabb ujságvállalatának megteremtője és tulajdonosa Mosse Rudolf. A honi pénz- és iparvilágból ha csak Ullmann Adolf nevét s a Weisz Manfrédék gyárát említem: már nagyon sokat mondtam.

4. *A zsidók a világháborúban.*

Gazdasági fejlődés, művelődés a zsidó munkája nyomában. A polgári egyenjogúsítás megsokszorozta erejének kibontakozását. A modern államok felvirágzása az emancipáció óta, a zsidó észnek, hivatottnak s hazaszeretetnek apoteózisa. Az a zsidó hűség és hála élt, dolgozott a hazaérei, de meg is tudott halni érte. Hogy érdemes volt-e a zsidó az emancipációra s összeforrt-e a nemzettel — a világháború története megadja rá a feleletet, hogy minden elfogultságnak, gyűlöletnek, erkölcsi pogányságnak megszegyenülten kell elnémulnia. Pl. hazánkban, hivatalos oldalról is, 10.000-re teszik a zsidó hősi halottak számát s a magyar-zsidó katonáknak bőven jutott a legmagasabb kitüntetésből is. A világháborúnak majdnem 100.000 német-zsidó harcosa volt, vagyis minden hatodik német zsidó katona és köztük 10.000 önkéntes. A hivatalosan számon vett 84.352 német-zsidó harcos közül 29.875 kapott kitüntetést és 19.045-öt előléptettek. Katonai érdemeikről így nyilatkozott Deimling, porosz gyalogsági tábornok: „Wir wollen doch auch nicht vergessen, dass Tausende von Juden als Freiwillige zu den Fahnen geeilt sind, dass Tausende für ihr Vaterland den Helden tod gestorben und Tausende zu Krüppeln geworden sind. Die Juden meines Armeekorps haben sich ebenso brav geschlagen, wie ihre christlichen Kameraden und manchem von ihnen konnte ich das Eiserne Kreuz verleihen. Drückeberger hat es überall gegeben, auch unter Christen und Heiden; nichts aber ist verwerfliche], als aus Einzelercheinungen auf das Ganze zu schließen.“^(e) A monarchia összes haderejében 400.000 zsidó lehetett, ami az összes zsidó lakosság számához viszonyítva 20%-ot jelent. Már az első, vázlatos statisztika megállapította, hogy 1917 elejéig 474 zsidó tiszt esett el. A Lipót-rendet megkapta két zsidó, a vas-koronarend első osztályát 11, a másodikat 8, a Ferenc József-rendet 183, a Signum Laudis-t 307, a katonai érdemkereszt harmadik osztályát 225, a vaskereszt első osztályát 4, a másodikat 2000, a harmadikat 2, az arany érdemkeresztet 345, az ezüstöt 729 zsidó. Persze, a folytatása éppoly dicsőséges volt. Még a Mária Terézia-

rend kitüntetésében is részesültek zsidók. Nevezetes írás: „Besonders ist es mir lieb, dass diese Auszeichnung — den Maria Theresia-Orden, die höchste Auszeichnung für die Mannschaft — gerade jener bekommt, der mit anderen Hunderten ausgezeichneten Glaubensgenossen dazu beitragen wird, das alte Märchen von der Minderwertigkeit jüdischer Soldaten zu zerstören.“¹⁷⁾

Jellemző a krakói zsidóság kiáltványa (1914 augusztus), hogy a lengyel zsidók mennyire együtt éreztek a lengyel nemzeti ügygel. A felhívás lengyel nyelvű s aláírták asszimilánsok, ortodoxok s cionisták egyaránt. „A nagy és magasztos pillanat bekövetkezett, a történeti leszámolásnak rég várt órája: a véres leszámolásé civilizáció és barbárság, szabadság és zsarnokság között. Lengyelország harcba indul a cárizmus ellen, hogy széttörje láncait s jobb helyzetet, jobb jövőt küzdjön ki magának. Bátor harcosok vére fog végigömleni lengyel földön. E történeti órában *mi, lengyel zsidók*, teljes és tántoríthatatlan hűségben az alkotmányos Ausztria iránt, *hódolunk Lengyelország elévülhetetlen jogainak és eszményeinek*. Bensőségesen óhajtjuk ezen eszmények minél gyorsabb megvalósulását, az igazságos ügy győzedelmet. Szilárdan hiszünk e dicső győzelemben és minden erőnkkel siettetni akarjuk. Mi mindnyájan, a politikai meggyőződések különbsége nélkül, minden áldozatra készek vagyunk, melyeket e nagy óra tőlünk követel. A zsidó lakosság minden rétegének s árnyalatának felhatalmazásából.“ Hasonló tartalmú volt a lemergi zsidó kereskedők és iparosok végrehajtóbizottságának felhívása, vagy a bukovinai zsidó tartomány gyűlési képviselőké; mind e megnyilatkozások elsősorban a *lengyel ügyel* hangsúlyozzák. (Kreppel 51.)

Az angol hadseregben még az általános védkötelezettség megvalósítása előtt 10.000 zsidó katona. Ausztráliának 19.000 zsidó lakosa közül 1800 önkéntes. Az Angliában született zsidók 90%-a önként szolgált. Az angol zsidók hazafias lelkesedésének szép bizonyossága volt a „Jewish Lad's Brigade“. Vagy 50.000 angol-zsidó vett részt a harcokban; 8674 főnyi veszteségről van tudomásunk. A hősi halottak száma: 2324. Itt is, mint másfelé, a hűségnek és bátorságnak kitüntetettjei. A Victoria Cross-t kapta 5, a Distin-

guished Service-rendet 50, a Military Cross-t 240, a Distinguished Conduct-érdemrendet 70 s egyéb díszeket. Hasonlóképp a francia és belga zsidók.¹⁸⁾ A törökök elleni harcokban a Jabotinsky vezette alatt álló zsidó légiók (Zion Mule Corps) is küzdöttek az angolok oldalán.¹⁹⁾ E csapatok 1918 szept. 28-án vonultak be Jeruzsálembe. A zsidó zászlóalj ügyét kivált Amerikában támogatták óriási lelkesedéssel s áldozatkészséggel. A nagyon ritkán szereplő, legmagasabb amerikai kitüntetés, a „Congressional Medal of Honour“-t is megkapták zsidók. A világháborúban 1,225.000 zsidó katona vett részt, de ezen adatba nincsenek beleszámítva az Egyesült Államok zsidó katonái (Orsz. Egyetértés. 1927 febr. 23. szám).

A törökök felett aratott győzelmek sikerhez segítették a zsidó Palesztina-törekvéseket. Balfour, a Rotschildhoz intézett nyilatkozatában (1917 nov. 2) határozott ígéretet tesz Palesztina, mint zsidó nemzeti otthon ügyének támogatására és a san-remoi konferencián (1920 ápr. 25) Anglia megbízási kapott a legfelsőbb Tanácstól, hogy dolgozza ki a protektorátusa alá helyezett Palesztinának s a létesítendő zsidó nemzeti otthonnak statútumait. A tervezethez Francia- s Olaszország is hozzájárult 1923 végén s a Népszövetség is jóváhagyta.

Tengernyi vér folyt és ránszakadt a legszörnyűbb igazságtalanság, a történeti hazugságnak s erkölcstelenségnek irtózatoss műve: a trianoni békeszerződés. Hazánkat feldarabolták. A magyar zsidók szívének is végtelen fájdalma ez. Fáj a történeti csapás, hazánknak ez a megnyomorítottsága és fáj a csalódás, a meghasonlottság és gyűlölködés, mely a szerencsétlen háború befejeztével annyira ránehezedett a magyar zsidóságra. Lengyelországban — pogromok (1918 nov.), nálunk pedig — numerus clausus. Ha még nem lett volna meg az emancipáció, akkor a magyar zsidó polgári és honfíúi önfeláldozásának s becsületérzésének láttára meg kellett volna csinálni, nem pedig a több, mint ötvenéves törvényt — meghazudtolni, az ország szellemi és anyagi haladásának mérhetetlen kárára. És a zsidó „idegenségének“ rögeszméje megfogja a lelkeket, az 1870-es évek antiszemitizmusának kísértetjárása. Egész annak a korszaknak eszmeköre, szótára és — demagógiája.

Van még elég kívánni való, de nem tagadjuk a fejlődést, a javulást. Észreveesszük azt is, ami örvendetes és biztató. Hitfelekezetünk közjogi méltósága immár teljes: hozzájutott a felsőházi képviselethez. A kongresszusi és status quo-hitközségek küldöttei Dr. Low Immánuel szegedi s az ortodoxok Reich Koppel budapesti főrabbit választották meg főrendnek (1927 január 6). A törvény ama rendelkezése, hogy lelkész képviselje a zsidóságot, elvi jelentőséggel is bír: azon felfogást érvényesíti, hogy *vallásfelekezet* vagyunk.

NEGYESEDIK FEJEZET.

A német és orosz zsidógyűlölet.

1. A zsidó mint „idegen elem“.

Az 1870-es évek elején, a nagy győzelmek után, zavartalan béke s pazar fejlődés Németországban. Társadalmi s felekezeti összhang. Az antiszemita Dühning a zsidók aranykorának nevezte e korszakot. De lecsapott rá a kultúrharc. Már említettük, hogy IX. Pius pápa 1872 karácsonya előtt tartott allokációjában (s másodszor 1873 március 23-án) kíméletlenül támadta a zsidókat, mint Jézus ellenségeit s materialistákat; kivált a zsidó újságírást. A birodalmi gyűlés centrumpártja ügyesen a zsidók művének tűntette fel a kultúrharcot s igyekezett a protestáns konzervatívokat is ellenük megnyerni. Itáliában, Francia- s Angolországban is dolgozik a klerikális sajtó. Rohling professzor „talmud-leleplező“ s vérvád-bizonyító ferdítése, tudatlansága s hazudozása nagy port vert fel. A német centrum a kereszténység s germánság ellenségének állítja be a zsidóságot. Konstantin Frantz, neves publicista, a könyvében (Der Nationalliberalismus und die Judenherrschaft) kiadja a nagyon felkapott és szinte politikai credová lett jelszót: „Der Liberalismus ist lediglich Sache der Juden und Juden-knechte.“ A klerikális német sajtó, főleg a „Germania“ örökös panasza Németország „elzsidósodásáról“. Még az amerikai sajtóban is visszhangra talál az antiszemitizmus. A „Germania“ a zsidók bojkottját követeli: se zsidó áru, se zsidó kölcsön. Az így előállt gazdasági lehetőségeket az antiszemitizmus jól kihasználta.

Az egyházpolitikai törvények vélt sérelmessége miatt lassan-

ként a protesztánsok is csatlakoznak a harcos katolikusokhoz. A „Kreuzzeitung“ állandó izgatása, hogy Bleichröder uralkodik a német közigazdaságban s Lasker, Bamberger, Oppenheim a parlamentben; hogy a német politika — „zsidó politika“. Az antiszemitizmus egész Európára kiterjed. A liberalizmus lehanyatlott. Még fontosabb tényező volt a túltengő nacionalizmus faji alapon való zsidóellenessége: a zsidó, mint „*idegen elem*“. A helyzetet sokat rontott az 1873. évi nagy gazdasági összeomlás is, melyért a zsidó „szélhámosságot“ tettek felelőssé. A katolikus antiszemitizmus egyik hírhedt vezére: Rebbert (Nicht Judenhets, sondern Christenschulz), túlsz Rohlingon is. Röpiratok (pl. Der jüdische Referendar) a zsidók bírói hivatása ellen. Ügyészek, bírák feltűnően enyhén kezelik az antiszemitizmust. A császár és Bismarck ellenességei a szabadelvűségnek és szívesen látják a reakciós törekvéseket. Hegyen-völgyön a „zsidó kézre jutott sajtó“ emlegetése, pedig Berlin 362 lapja közül csak 48-nak volt zsidó szerkesztője, vagy kiadója. És felröppennek a legújabb korból is jólismert, divatos szólások a zsidó pénzuralom „nemzetköziségéről“ (Wilmans bíró hazug könyve: Die goldene Internationale).

Történeti fontosságú volt a Todt lelkész által alapított „Christlich-sozialer Verein“ (1878) zsidóellenes irányzattal. És járja a meg nem únt nóta, hogy a zsidók „panteisták és materialisták, elkeresztényietlenítették a germán és román népeket“. Adolf Stöcker, Todt szellemében a munkásságot akarja elhódítani a szocializmustól s erre legalkalmasabbnak látszott neki az antiszemitizmus, társadalomboldogító jelszavakkal fűszerezve. A munkásság nem hajt a csábító ígéretekre, de a középosztály, a polgárság kapva-kap rajta, mellyel sikerült elhitetni, hogy *zsidóság, liberalizmus és felforgatás egyet* jelent. E politikai babonát terjeszti Heinrich Treitschke, nagy hatással a művelt osztályokra (Ein Wort über unsere Juden 1880). Mint egyetemi tanár, az ifjúságot zsidóellenesen hangolja. Segítőtársa a panteista és szocialista bölcsészettanár, Eugen Dühring, aki felhagyván a kereszténység támadásával, a zsidóságot, mint „az isteneszme s a kapitalizmus képviselője“ ellen fordul (1875). Keresztény tudósok is, mint Wünsche

és Delitzsch Ferenc, védik a zsidóságot s kikelnek az antiszemita izgatások ellen. De még Augusztá császárné és Frigyes Vilmos trónörökös elítélő nyilatkozatai sem használtak. Putkammer miniszter (1879) elnézi, hogy az iskolai könyvek a zsidót Kájinhoz hasonlítják s újra előszedi a „keresztény állam“ jelszavát. Duna. elfajult hírlapi uszítás, sok helyütt zsidóellenes zavargások. Üzleti s társadalmi bojkott. Torna- s harcos-egyesületekben, társaságokban felhangzik „Juden raus“. Kávéházak, vendéglők, nyaralóhelyek a „zsidómentességükkel“ (judenrein) vonzanak közönséget. Dühring a „fajiságot“ firtatja s esküszik a zsidók alacsonyrendűségére (Die Judenfrage als Frage der Rassenschädlichkeit 1880). Alapos visszavágások (M. Lazarus: Was heisst Nationalität?) — keresztény részről is. Különösen a trónörökös nem hallgatja el véleményét s az antiszemitizmust „a század gyalázatának“ nevezi. A német társadalom és tudomány színe-jáva összefog az antiszemitizmus ellen (köztük Mommsen, Sybel, Gneist, Siemens). Városok községianácsai is ily szellemben nyilatkoznak. Mommsen elítélte az antiszemitizmust, de lelkében nem érzett a zsidókkal (Auch ein Wort über unser Judentum), mert a zsidóság szerint „ein Element der Dekomposition“ (ma destrukciónak nevezik) s a probléma megoldását abban látja, hogy vessék le „sajátságait“ s legyenek — keresztényekké. Putkammer nem nevez ki zsidó tanárokat. Az ortodox protestáns lelkészek konferenciáján (1880) megbélyegzik a zsidókat, mint a kereszténység ellenségeit. A német egyetemeken „Vereine deutscher Studenten“, antiszemita programmal. Ilyen testületek a társadalomban. A zsidógyűlölet apostolai követelik a zsidók jogainak korlátozását, pl. a felsőbb hivatalokból való kizárásukat.

A kispolgárok és parasztok, akik a nagybirtok és nagytőke hatalmas fejlődése miatt szorult helyzetbe jutottak, szentül hitték, hogy a zsidók mindennek az oka. Egy Henrici nevű tanító Berlin egyik legvadabb antiszemita agitátora. A féktelen üzelmek kiváltják a visszahatást. Antiszemita-ellenes gyűlések. Fontos volt a munkások ily értelmű állásfoglalása (1881 és 1893). A lázítók röpiratokban és szószéken követelik az emancipáció megszüntetését.

A „zsidóság“ és a „destruktív szellem“ harsogásától visszhangzik Németország. S mintha csak egy fonográfbba rögzítették volna azokat a szólamokat. Kiújult az ötven év előtti német reakció frazeológiája. Az antiszemitizmusban sok minden van, de eredetiség nincs. A zsidóellenesség kivált a hivatalnoki és bírói karban. Az ítélelhozásban hivatkoznak az u. n. „allgemein herrschende Gesinnung“-ra, mint enyhítő körülményre. A csőcselék vérszemet kap az ilyen elbírálástól. Erőszakosságok. Berlinből s Frankfurtból a zsidók kezdenek elköltözni. De a kormány erélyesen fellépett a demagógia ellen. Még a drezdai nemzetközi antiszemita kongresszus sem zavart sok vizet, mert az egész műveit világ telve volt akkor (1881 végén s 1882-ben) felháborodással az orosz zsidóüldözések miatt. Az angol társadalom tiltakozó gyűlésen (1882 jan. 2) követeli az orosz kormánynál való közbenjárást. Mindenfelé antiszemita-ellenes megbotránkozások, felekezeti különbség nélkül. Segély-bizottságok alakulnak, Franciaországban pl. Victor Hugo elnöklete alatt. Erre az általános felzúdulásra a német antiszemiták kissé meglapulnak. Mély benyomást tett a berlini rabbi-gyűlés (1884) ünnepélyes közlése a zsidó vallás erkölcsstanáról. De az áramlatot nem lehetett visszaszorítani: a bíróságok lanyhasága csak erősíti. A zsidókat egyre kizárják a hivatali és tanítói állásokból. Az orosz menekülteket, mint „alkalmatlan idegeneket“ (lästige Ausländer) tovább kergetik. A „tudományos“ antiszemitizmus is virul. Treitschke és A. Wagner mellett Paul de Lagarde, mint szélsőséges nacionalista követeli a zsidók teljes beolvasását a németiségbe (Deutsche Schriften. Juden und Indogermanen. Purim, ein Beitrag zur Geschichte der Religion 1887). Méltó társa a bécsi orientalista, A. Wahrmundt (Das Gesetz des Nomadentums und die heutige Judenschaft. 1887). Az antiszemiták a fenkölt szellemű III. Frigyes halála után sokat vártak II. Vilmos trónra-léptétől (1888), de csalódtak. Kijelenti, hogy a zsidó vallású poroszok époly alattvalói, mint a keresztények. Hiába; a zsidók teljes társadalmi kirekesztettségben. A bochumi kongresszuson (1889) nyilvánítják a *faji* antiszemitizmust a „zsidó veszély“ ellen. A politikai antiszemitizmus helyett nagyobb sikert várnak a gazdasági

és társadalmi elnyomástól. Stöcker munkatársa a véresszájú demagóg, Ahlwardt, berlini iskolaigazgató (*Der Verzweiflungskampf der Arier mit dem Judentum*). Gyalázkodó cédulák özöne s fölragasztása. Mohón falják az „Antisemiten-Katechismus“-t. Egy egy elitélt demagógból — nemzeti hőst látnak (Karl Paasch). Íme, hogy megismétli magát a történelem . . .¹⁾ Nemzeti tornaegyesületek, melyek a „Judensprössling“-eket is kizárják; az áttérés nem használ. Antiszemita diák-szövetségek. A zsidót az esküdti szolgálatban mellőzik. A zsidó vagyoni elkobzására is uszítanak a „natürlich auf gesetzlichem Wege“ — óvatos formulájával. Berlinben rabolnak is (1889) „Juden raus“-jelszóval.

Vége 1891-ben megalakul a „Verein zur Abwehr des Antisemitismus“, Gneist Rudolf vezetése alatt. Gyűlések, szónoklatok, röpiratok.²⁾ A berlini híres jogtudós, Berner nagyhatású előadása. A xanteni vérvád a zsidók felmentésével végződik (1892). A világhírű orientalista, Nöldeke Th. veszi védelmébe a talmudot a vérvádas rágalmakkal szemben. Fischer kölni püspök beszéde is jótétemény volt. Hasztalan. A porosz igazságügyminiszter kijelenti a képviselőházban (1901 febr. 8), hogy a törvény, mely szerint a polgári jogok élvezése független a vallástól — nem vonatkozik a zsidókra is. Háromszáz porosz hitközség hiába tiltakozott e miatt a kormánynál. A zsidók továbbra is kizárva az állami hivatalokból. Egyetemeken még rendkívüli tanárok se lehetnek. A bajor kormány a zsidó tanítókat egyszerűen kiteszi a népiskolából. A zsidók pedig folytatják — mást nem tehettek — az erkölcsi védelem megszervezését; 1904-ben megalakul a „Verband der deutschen Juden“. Aztán az önértékes zsidó ifjúság főiskolai szervezetei. Az első ilyen testület volt a Viadrina (Boroszló 1886). Másfelé is. Elvők: a németiség és zsidóság összhangja; hazafiság és zsidó öntudat. De a nem-akadémiai zsidó ifjúság is szövetségbe tömörül s így fokozódik a belső, társadalmi s erkölcsi ereje. Az 1903. évi választáson megcsappant az antiszemita siker. Lassanként enyhül a kirekesztések rendszere.

Mint Németországban, úgy Ausztriában is a zsidóság a bűnbak a sok vagyoni pusztulásáért (1873). Rauscher, bécsi herceg-

érsek a pásztorleveleiben a zsidót mondja minden társadalmi baj okozójának. Az osztrák németek haragudtak a liberalizmusra, mert hibái miatt elveszett a német politikai fölény; szláv-barát, föderalisztikus kormányzat kezdődött, mely behajtott a németeket a túlzó nacionalizmusba. Ráolvassák a zsidóságra a liberalizmus — bűneit. A zsidó származású Schönerer a legfőbb „nagynémet”¹ uszító. A német-nemzetiek politikai célja: „Beseitigung des jüdischen Einflusses auf allen Gebieten des öffentlichen Lebens“. Csehországban meg gyűlölik a zsidókat, mert a németek szövetségeseit látják bennök; meg is támadják őket (1881—82). Egész Német-Ausztria Schönerer mellé áll; leghívebb politikai támaszukat, a zsidókat ellökik, akik átmennek a csehekhez és lengyelekhez. Nálunk Istóczy még 1880-ban antiszemita egyletet alapít. A kormány erélyessége dacára Beregmegyében zavargások heteken át. Következett Tiszaeszlár. A vádlottak felmentve (1883). Pozsonyban támadás a zsinagóga és a zsidók házai ellen, de a katonaság közbelép. Tisza Kálmán, Trefort, Haynald bibornok föl-emelik szavukat az antiszemitizmus ellen, melyet Ferenc József is, a klérushoz intézett szavaiban erősen elítéli. A budapesti rabbiképző tanártestülete ismerteti a zsidó erköcslant. Lassanként le-higgadnak a szenvedélyek és a magyar liberalizmus nemes hagyományai érvényesülnek a közéletben, amely szellemet az osztrákok ezzel a szójátékkal jelezték: Judapest. Az osztrák antiszemitizmus tovább virul: Lueger korszakai) De megalakul Bécsben is (1891) a Verein zur Abwehr des Antisemitismus; tagjai közt keresztény mágnások s irodalmi előkelőségek. Ferenc József ismételten megbélyegzi az antiszemita üzemeket⁴), melyek annyira elfajultak, hogy a cseh Kolinban és Holleschauban vérvád-zavargások. Föl-éled a céh-rendszer, a kereskedői pályára való képesítettség bizonyítása, a részletfizetési üzlet s a házalás tilalma; kivált a galíciai szegény zsidók szenvedtek e miatt. Luegert főpolgármesternek választják, de csak negyedszerre (1897) kapta meg a császári jóvá-hagyást. A zsidók megsínylették e kormányzatot. A németek és csehek egyaránt fosztogatják üzleteiket, mert mind a két nép „ide-gennek” tartja a zsidót. Prágában durva zsidóellenességek. Gali-

ciában is erősödik az üldözés. A nemesség — az ősi, bevált gyakorlat szerint — a zsidókat dobja oda az elnyomott nép haragjának, mely azonban a nemesi birtokokat sem kímélte. Galíciában a zsidó leányokat akárhányszor ellopták a szüleiktől s klostromban nevelték őket; a kormány eltúrte ezt egész 1905-ig. Az osztrák keresztényszocialisták kísérleteztek a — numerus clausus-szal is (1908), de az indítványukat elvetették.⁵⁾

Franciaországban is érezhető volt az antiszemitizmus már az 1871—76. évi nemzetgyűlésen, kivált Mac Mahon kormánya alatt. Úgy látszik, a nemzetek életének egy-egy nagy fölindulása mindig a zsidóság vesztére megy. Hatalmas győzelmek után, mire elszáll az első napok testvériesülési máмора, a túltengő nacionalizmus, vagy faji öntudat mind érzékenyebb, büszkébb s — exkluzívabb lesz, hogy szintiszta egységének s magasabbrendűségének fikciójában türelmetlenné válik minden „idegen“ iránt. Ez történt a győztes Németországban. A legyőzött Franciaországnak pedig, mint minden háborút vesztett népnek, bűnbakra volt szüksége s erre a szerepre mindig kéznél volt a — zsidó. És nem győzik falra festeni a zsidó világuralom ördögét, hogy Rotschild és az Alliance a tal-mud „rettenetes tanai“ szellemében (?) világhódításra törnek. E végveszélyre a hírhedt antiszemitavezér, E. Drumont figyelmezteti a franciákat (*La France juive* 1886). Radikálisok is csatlakoznak hozzá, pl. Rochefort. A reakciós tudósok, mint Brunetière, a zsidóság faji alsóbbrendűségét hirdetik.⁶⁾ Drumont lapja (*La libre Parole*) vakmerőn izgat, vérvád-mesékkal is. A legesztelenebb támadások zsidók, protestánsok és szabadgondolkozók — - és tüntetések a zsidó tisztek ellen. A francia közszellemnek e kórságán megütkezik a nagy angol sebész, J. Lister is; méltatlankodásából nem csinál titkot.⁷⁾ Jött a Dreyfus-ügy. Rettenetes kirohanások a sajtóban. Bátor védelmezők: Bernhard Lazare, Leroy-Beaulieu és Zola. A Dreyfus-tüntetések során zsidó házakat és zsinagógákat lerombolnak. A történelemé lett Zola „J'accuse“-cikke. A semmitőszék kimondta Dreyfus ártatlanságát (1906) s mint őrnagyot visszavették a hadseregbe; de csakhamar elbocsátását kérte (1907). Loubet és Waldeck-Rousseau kormánya érvényt szereztek a zsi-

dók jogainak, hogy rövidesen nyolc zsidó tábornok volt a francia hadseregben.

Furcsa hajtása volt az antiszemitizmusnak, hogy még az állatok rituális levágását is meg akarja tiltatni (1885) — kiméleteségből. A zsidók 150 keresztény fiziológus és állatorvos szakvéleményét szedték össze, melyek a vágást a legelőnyösebb módszernek nyilvánítják s a német parlament meg is védte a zsidók válásgyakorlatát (1887). Csak Szászország tiltotta meg (1892). A svájci népszavazás is a vágás ellen döntött (1892). Erre a német zsidók felvonultattak 253 tudományos véleményt a vágás érdekében (1894) s e felfogást a német parlament is magáévá lette. Sőt a katonai igazgatás a konzerv-gyárakban bevezette a vágást, mert a hús így ízletesebb s tartósabb. Grác és Bécs is akadékoskodtak e téren (1905), de a felsőbb hatóságok megsemmisítették e határozatokat.

Ezen újkori antiszemitizmusnak legijesztőbb hatása volt a sok hitehagyás. Kivált a nagyvárosokban, ahol tenyészik a hitetlenség, becsvágy, hiúság. Megdőbbentő a műveltek nagy arányszáma: Berlinben *ezebből* került ki az áttértek 36%-a. Nálunk is magas számok: 1897-ben 169 és 1904-ben már 492. A kommunizmus bukása után járványként dühöngött a hitehagyás. A belső ellenállás fejlesztésére mindenfelé zsidóvédelmi intézmények, pl. a Deutsch-israelitischer Gemeindebund és az angol Board of Deputies. Az orosz, lengyel és román zsidók segítésére alapította báró Hirsch (százhuszmillió márkával) a „Jewish Colonization Association“-! (1891. JCA); zsidó földműves-kolóniákat rendezett be Argentínában, Braziliában és a Keleten. De európai lakóhelyükön is támogatja a zsidókat. Aggasztó, hogy Európa több országában fogyott, vagy stagnál a zsidóság. Csak a természetes szaporulatot vehetjük számításba, nem a bevándorlást, pl. a háború galíciai menekültjeinek Németországba való telepedését. Ép Németországban, az összes lakossághoz viszonyítva, 1871-ben 1.25%, 1905-ben 1.04% az apadás. Kevés a zsidó házasság és a sok vegyes házasság sarjai elvesznek a zsidóság számára. A születések csökkenése legkirívóbb Bajorországban, ahol 1900-ban ezer keresztényre 38, ezer zsidóra

csak 18 születés jutott. Vegyes házasság Ausztriában 1881—1885 átlag 51 és 1900—1903 átlag 140. Nálunk 1900-ban a zsidó házasságok 6%-át tette. Poroszországban (1903) már 19VÍ2, Dániában (1873—91) 40% az arány, Svédországban meg több volt a vegyes házasság, mint amolyan. Mind e megdöbbenő adatokkal szemben örvendetes, hogy a halálozási arány mily kedvező a zsidóknál. Ausztriában (1895—900) 19 (ezrenként), a keresztényeknél 26. Poroszországban (1877—1903) a halálozás aránya 24.73-ról 20.61-re csökkent, a zsidóknál 17.38-ról 14.40-re. Ezt az eredményt a gondos, bensőséges zsidó családi élet magyarázza. Mértékeletesség; nincs alkoholizmus. Érdekes megfigyelés, hogy a zsidók különösen ellentállók a tüdővésszel szemben. Valószínűleg az az oka, hogy a tüdővész leginkább városi betegség és a zsidók ősidők óta városlakók voltak s így hozzáalkalmazkodott szervezetük a város levegőjéhez, életviszonyaihoz. Elmebajos több van köztük. Mert a nyugateurópai zsidók íúlnjomóan intellektuelek s az elődök kevésbé edzett életmódja miatt elterjedt náluk az idegesség. Feltűnő a zsidók tódulása a nagyvárosokba, amit az ott lűkető hatalmas ipari és kereskedelmi élet magyaráz. Aztán meg a vidéken elszaporodott fogyasztási-, hitel- és áruszövetkezetek feleslegessé teszik a zsidó közvetítést és hitelezést, ezért a zsidó, aki nem foglalkozik gazdálkodással — kénytelen a városban keresni a megélhetését. Kisebb helységekbén az antiszemitizmus is nyomasztóan nehezedik reá. A nagyvárosban nem érinti ez oly közvetlenül, nyugodtabban kereshet és a hittestvérek közt támogatást talál. A feltörekvő zsidó becsvágyát jobban kielégíti, válogathat a létfentartási lehetőségekben, a gazdag élvezheti a vagyonát s gyermekei megtalálják a magasabb iskolázást. Régi erénye a zsidónak a tudományszeretet. Nálunk a gimnáziumokban (1876) 12% volt a zsidó, a reáliskolákban 37. Még Oroszországban is, minden elnyomás dacára, a kulturális fölény a zsidók részén; köztük 39% tud írni-olvasni, a többi lakosságnál csak 21%.

2. A zsidó „forradalmiság“. A pogromok.

De ami az európai ember szemében érdem, az bűn volt ott Oroszországban: a tanulásvágy, a kultúrtörekvés. III. Sándor cár jóindulatú, de egészen az ó-oroszság fanatikusának. Pobjedonoscevnnek hatása alatt. A hírhedt Ignatiev lett a belügyminisztere. Gyűlöli a németeket és zsidókat; irtóháború az „idegen kultúra" ellen. Ignatiev elhitette a cárral, hogy a nyugateurópai műveltségű zsidók tenyésztik a forradalmi szellemet s a népet kizsákmányolják. Rendőrségi segédlettel fosztogatják a zsidókat Kievből s egyebütt (1881). Odesszában rengeteg pusztítás; egész csaták. A tetteseknek alig esett bántódásuk. Tömeges kiutasítás; még külföldieket is (1882 január). A cár félig-meddig megnyugtatta a zsidók küldöttségét, de Ignatiev durva, kegyetlen volt. Megkezdődik a sereges kivándorlás. A lengyel zsidókat is utoléri a végzet: pogromok Varsó és Balta városában (1881, 1882). Ignatiev korlátozza a zsidók foglalkozásait, kiadják a hírhedt, megnyomorító rendeletet, az u. n. „májusi törvényeket“ (1882), melyek kitiltották őket a falvakból, hogy az önkény ide-oda hajszolhatja őket tetszése szerint. Az orosz-zsidó családok kétharmadrésze leírhatatlan ínségbe jutott. A pogromok és a májusi törvények elől visszamenekültek a — gettóba. Nagy erőre kap a zsidó nacionalizmus. Smolenski és Lilienblum elfordulnak a nyugateurópai eszményektől s a cionizmus irodalmi vezérei lesznek. A parasztok és kereskedők az általános gazdasági romlás s a keresztény uzsorások miatt visszakivánják a zsidókat. Az orosz szellemi élite — közte Tolstoj — tiltakozik a vérengző gazságok ellen. Még az addig antiszemita lapok is rendszerváltozást sürgetnek. A cár elbocsátja Ignatievet (1882 június) s már előbb szigorúan ráparancsol a hivatalnokokra, hogy akadályozzák meg az öldöklést s rombolást. Az új belügyminiszter, gróf Tolstoj érdeme volt, hogy a régebbi tetteseket megbüntették. De az antiszemitizmus ismét dühöng. Még a zsidó ipart is agyonkorlátozzák s a zitomiri zsidó ipariskolát megszüntetik (1884). A főiskolákon megszorítják a zsidó hallgatók számát; ez tipikus orosz intézkedés volt. Se vége, se hossza a kiutasításoknak.

Újabb pogromok. Jekaterinoslawban nagy fosztogatás (1883 aug.). Nisnij-Novgorod egyik elővárosában borzalmas vérvád-öldöklés (1884). Kivételes intézkedések a zsidó ügyvédekről és katonákról.⁹⁾ A zsidó iparosoknak megtiltják a Szibériában való letelepedést (1891). A zsidónak nem szabad nafta-termeléssel foglalkoznia (1892). Odesszának 5000 zsidó iparosát kiutasítják (1886) s Moszkvából is többezret (1891). Lengyelországból mind a nem-orosz kereskedőket és gyárosokat (1887). Csak kivételes miniszteri engedéllyel maradhattak egyesek.

A pétervári orvosi fakultásra 1886-ban már nem vettek fel zsidót. A többi egyetemen — numerus clausus. A cári Oroszországban kitalált eme „kulturintézménnyel“ akarják nálunk megmenteni a társadalmat a szellemi túltengés „veszedelmétől“; mintha a kultúra bősége — romlásba vinne. Így akarunk eljutni a sokat emlegetett „kulturfölényhez“? Az orosz közigazgatás kieszelt mindenféle bosszantást, jogtalanságot, pl. a kiewi rendőrfőnök a szukótűnnepi sátrakat lebontatja (1886). A zsidó betegeket kitiltják a délorosz gyógyhelyekről (1894). A kivándorlás rohamosan nő; 1880^{TM} 1894-ig Amerikába ment 427.500 orosz zsidó, Angliába 35 ezer, Franciaországba 18 ezer, Németországba 9 ezer, Palesztinába 13 ezer, Kanadába 9 ezer, Délafrikába 14.500 s másfelé 13 ezer. De itthon a szaporodás kiegyenlítő az apadást: az orosz-lengyel birodalomban 1875—1897-ig a zsidóság száma 2,760.000-ről 5,216.000-re emelkedett.

II. Miklós cár uralma elején csupa figyelem és kegy volt a zsidók iránt. Még a sajtó is filozemita húrokat penget. A kiutási fásokat megszüntetik. A zsidók mindenféle hivatalokban, vasút-építésnél stb. (1895—96). A zsidó katonák ismét elnyerhetik az altishti rangot. De a törvénytíró hivatalnokok kijátszák a rendelkezéseket és zsarnokoskodnak. II. Miklós is Pobjedonoscew és Plehwe befolyása alá került; az utóbbi nyíltan hirdette, hogy a zsidóknak elviselhetetlenné akarja tenni Oroszországot.

A sajtó vakmerően uszít a zsidók gyilkolására. Vérvád-rágalmakkal fűtik a hangulatot (1902—903). Fölvirradt *Kisinew* napja (1903 ápr. 6). Rablás, öldöklés; állatias kegyetlenkedések ható-

sági beleegyezéssel, sőt támogatással. Kétmillió rubel kár; 800 ház és üzlet kifosztva, lerombolva. Következett Homel (Mohilew kormányzóság), ahol a lakosság többsége zsidó volt (36.800-ból 20.400). A japánoktól elszenvedett vereség után (1904^905) Oroszországban mindenfelé paraszt- s katonalázadások. A cár enged az alkotmányt követelésnek (1905 okt. 17). A zsidók is megkapták az aktív és passzív választói jogot; csodásan küzdöttek a japán háborúban. A többi oroszral együtt lelkesen felkarolták a szabadság ügyét s e célból szervezetekbe tömörültek. De már előbb is szervezkedett a zsidó proletariátus a szociáldemokrata párton belül (1897). Az elfogult lengyel szocialisták nem engedték a külön zsidó szervezetet a körükben, azért a lengyel Arbeiterbund hívei kiléptek a pártból. Az orosz Bund hatalmasan fejlődött; lapja volt az „Arbeiterstimme“. Felölelt egy zsidó nacionalista programot is s elítélt minden terrorpolitikát. A Bund lassanként elejti a zsidó nacionalista törekvéseket s kizárólag a politikai cél szolgálatába szegődik, de a Bundon kívül erős zsidó nemzeti kötelékek alakultak, kivált az intelligens ifjúság körében, pl. a szociál-cionisták, kik a párt-program mellett küzdenek az önálló Zsidóország kivívásáért; vagy a „Póálé Ción“, kiknek számára a zsidó-kérdés egyetlen megoldása: Palesztina. Aztán a sejmisták, kik Oroszországban zsidó autonómiát követelnek, zsidó parlamenttel (sejm). Am a nagy tömeg minden politikai s szociális célnál fontosabbnak tekinté a megalkuvást nem tűrő vallásosságot; irtózott a vallásra veszélyesnek tartott szabadelvűségtől s ép ezért volt feltűnő kevés a zsidó politikai bűnös: 1905—1906 politikai száműzöttjei közt a 12.694-ből csak 972 zsidó. De a rosszhiszemű, hazug orosz bürokrácia a forradalmat minden áron az „idegenek“ és „hitetlenek“ művének akarja megtenni.

Az októberi pogromokat a kormány szervezte. Már 1901 óta állandóan játszották az „Izrael fiait“, mely a zsidók és liberálisok legyilkolására izgatott. Itt is a nemzeti és társadalmi katasztróféért való zsidó felelősség demagóg formulája. Széltében-hosszában hirdetik, hogy a zsidók okozták az orosz csatavesztést (a japán háborúban) és a forradalmat. Különösen a kispolgárokat s a parasztsá-

got uszítják ellenük. A pogrom kezdete: *Zitomir*, 1905 április 24. (66.000 lakosa közül 31.000 zsidó). Aztán *Bialystok*, *Kertsch*. Munkába lépnek a huligánok (a „fekete százak“ nevű reakciós szövetség tagjai), ahol a lakosság pártolta a zsidókat. A java októberben következett, mintegy a bürokrácia feleletékép a cár októberi szabadelvű kiáltványára, hogy a zsidók kiirtásával az alkotmányt is megdöntsék. *Kisinev* (okt. 19). *Akkerman*, *Bajramtsa*, *Kalaras* s egyéb besszarábiai helységekben. Majd *Cherson*-kormányzóság került sorra. A legszörnyűbb s hivatalosan előkészítve *Odesszában*, melynek mintegy 165.000 zsidó lakosa volt. Gyászos emlék a *Neidhardt* főkapitány és *Kaulbars* katonai parancsnok neve. Az okt. 18—21-ig tartó pusztításban 302 zsidó halott, több ezer sebesült, sok eltűnt; 3% millió rubel kár, hogy sokezer zsidó család koldusbotra jutott. „Aç igazi oroszok szövetsége“ jól működött. *Jelissawetgradban* 11 halott, 150 sebesült. *Nikolajew*, *Simferopol*, *Bachmut*, *Jusowka*, *Mariapol*: mindenütt zsidó mártírok vére és zsidó vagyon pusztulása. A kannibáli örület végigsöpört *Cherson*, *Jekaterinoslaw*, *Poltawa* kormányzóság nagy részén, *Tschernigow* tartománynak több, mint 320 helységében: *Klintzy*, *Starodub*, *Nowosybkow*, *Koseletz*, *Semjonowka*, *Nieschin*. *Kiewben* (70 ezer zsidó lakossal) 27 halott, 300 sebesült, 10½ milliós kár. A *podóliai* kormányzóságban: *Balta*, *Bogotol*, *Golta*, *Olviopol*. Még 85 Tórárt is elpusztítottak. Vadállati tombolás *Orschában* (a *mohilewi* kormányzóság). A *szibériai Tomszkan* is nagy pogrom, de leginkább a birodalom déli és délnyugati részeiben. Az októberi pogromok összes zsidó áldozata körülbelül ezer halott, 7—8 ezer sebesült és 201 ezer zsidó 62,700.000 rubel kárt szenvedett. Számptalan üzlet tönkrement. Zsidó kereskedelmi és ipari alkalmazottak kenyér nélkül. 300 ezer zsidó kivándorolt. Pillanatnyi segélynek 5,600.000 rubelt osztottak szét.

Hivatalosan megállapították, hogy már 1905 nyarán kész volt egy messzeágazó rendszeres pogrom-szervezet a legmagasabb hivatalnoki és katonai körökben. Vezetője volt a pétervári központban *Bogdanowits* tábornok. A pogromok után (1905 nov.) a duma-választások s gróf *Witte* rövid kormányzása a demokrácia vívmá-

nyát jelentették (12 zsidót is megválasztottak). A cárt elriasztá a demokrácia győzelme s azért a reakcióhoz csatlakozott. Goremykin lett Witte utódja (1906 május). Pár hónap múlva Stolypin, aki egészen a reakcióhoz szegődik. Többszöri felosztatás után végre a harmadik дума (1907 nov.) elég megbízhatónak találtatott: 130 tagja a „fekete százak“ szövetségéhez tartozott és csak két zsidó jutott be. x\ zsidóknak meg kellett érniök még Trepow uralmát is, aki 12—13 éves fiúkat s leányokat is kivégeztet, mint politikai bűnösöket (1906). Itt-ott kitörnek újra a pogromok: Homel, Bialystok s a lengyel Siedlceben (1906). Elült a zsidóirtás (1907), de azért alkalomadtán esnek bántalmazások. Mindenféle ürügyek, hogy például a zsidók kibújnak a katonai szolgálat alól; pedig 1907-ben az orosz seregben 53.194 zsidó katona volt, tehát a népességi arányon túl. A kiutasítások ismét napirenden: Kiewből mintegy 10 ezret (1910). Moszkvában tilos volt a zsidókat felvenni a kórházba. A zaklatások miatt megszűnik a varsói zsidó népegyetem. A főiskolákon végeszakadatlan korlátozás; még a kereskedelmi és művészeti intézetekben is. A zsidó magániskolák fennállása folyton veszélyben.¹⁰⁾ A kiábrándult zsidók kétségbeesését legjobban kifejezi S. Frug verse „Aber die Sterne“ . . . A „Bund“ tevékenysége is lehanyatlott; a zsidók elfordulnak a politikától. A chászidok és a misznággédok, a chászidizmus ellenségei kibékülnek. Kivirágzik a zsidó testvériség, a gazdag és szegény zsidók szolidaritása, a belső megújulás vágya művelődés útján, még az ortodoxia körében is. A zsidó sajtó föllendül.¹¹⁾ Tudományos társulatok. Orosz nyelvű zsidó Encyklopédia. Számtalan irodalmi egyesület, melyeket a kormány felosztatott (1911). A zsidó kongresszus és rabbitanácskozás (1910) nem tudott, vagy nem akart az orosz zsidók baján segíteni.

Az iskolázás akadálya volt a nagy szegénység is: Odesszában 130 ezer zsidó közül 60 ezer hitközségi segélyre szorult; Mohilewben a község egynegyed, Berditschewben egyharmad része. Áldásos volt az IGA telepítése, így a mintagazdaság Sorokiban és a résinai (Besszarábia) szőlőművelés.

A lengyel zsidók, bár megvolt a polgári egyenjogúságuk —

elméletben, de sokat szenvedtek a gazdasági antiszemitizmustól, kivált a 19. század utolsó harmadában. Ez a kenyéririgység itt is mint nemzeti tiltakozás, „idegenellenesség“ jelentkezik. Ez az „idegen“-elmélet gáncsolta el annak idején a román zsidók egyenjogúsítását, melyet a berlini szerződés 44. cikke előírt (1878). A román zsidókérdés nem egyszer foglalkoztatta az európai hatalmakat, sőt Roosevelt, amerikai elnök is közbelépésre szólította fel őket (1902). A lengyel zsidók gazdasági fölénye oly nagy volt, hogy a lengyel nép sokszor „kereskedőt“ mond „zsidó“ helyett. A lengyel antiszemitizmus kitört a varsói pogromban (1881 dec. 25—27) a zsidók vagyona ellen. De Lengyelországban — egyes rablásoktól s öldöklésektől eltekintve (Lodz 1892, Censtochau 1902) — nem hatalmasodott el annyira a zsidóirtás kórsága, mint Oroszországban. Inkább üzleti, társadalmi elnyomás, kivált a forradalmi mozgalmak leverése után. El is nyomorodott a zsidó kereskedelem. A lengyel zsidó ipar sem tudott virágozni, pedig sok volt a zsidó iparos. A létalapjaiban megrendített lengyel zsidóság is özönlik Amerikába. Onnan, Európa keletéről, csak 1903/1904—1907/1908-ig 642.463 orosz-lengyel zsidó. Magában New-Yorkban ma körülbelül másfélmillió. Sok van Filadelfia, Baltimore és Chicagóban. Mindenütt önkéntes gettóba tömörülés. Nagyobbrészt iparosok, de számos lateiner is. Munkaterük leginkább a ruha- és fehérneműipar és kereskedelem. Az 1920. évi létszám: 3,602.150. Nagyszerű iskolák, kultúrintézmények, könyvtárak s folyóiratok. Sok zsidó színház is, a klasszikusok jeles zsargon-fordításaival. Több zsidó egyesület, például a Hebrew Emigrant Aid Society, a Board of Deputies és a Jewish Agriculturist's Aid Society meg akarván gátolni a bevándorlók összetorlódásának veszedelmét, egy részüket falvakba telepíté, hogy földművelők legyenek. Sok akadály, de azért például Dél-Jerseyben különféle zsidó földműves-kolóniák, melyek legvirágzóbbja Woodbine. Új-Anglia államaiban is hasonló telep 40.000 acre birtokkal, 1,100.000 dollár értékben. Nyugaton az Alleghanyés Rocky Mountains-hegységek közt ezernél több zsidó gazdálkodó.

Kevésbé örvendetes a vallási fejlődés. A bevándoroltak ma-

gukkal vitték hamisítatlan orosz és lengyel vallási formáikat, melyek az ifjabb nemzedéket nagyzó kultúrkényességében, modernség-imádásában elriasztották a zsidóságtól. Mély szakadék a régi és új zsidóság közt, ami nemcsak az amerikai, hanem az *európai* zsidóságnak is legsúlyosabb problémája, lét- és nemlét-kérdése. A műveit és rendszeres hitoktatás sokat segített. Az amerikai zsidók nagy szerepet játszanak a tudományban, művészetben, politikában, közgazdaságban. Ki nem ismerné az orvostudomány e nagyjait: Franz Boas antropológus, Simon Flaxner patológus és Jacques Loeb, az élettan világhírű tekintélye. J. H. Schiff és J. Speyer bankcégek városok és államok hitelezői. Egy emberöltő leforgása alatt több millió zsidó hagyta el Európa keletét. Amerika lett számukra az ígéretföldje, de mentek amoda is, a régi hazába, a vallási szentség s a történeti álmok, remények országába, mely a földönfutóknak, az élet megvertjeinek vigaszul, menedékül lett.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A zsidó nacionalizmus.

1. *Palesztinai zsidó telepítés és zsidó állam.*

A 19. század közepétől kezdve Európa államaiban a nemzeti eszme uralkodik, mely kapcsolatban az olasz és német nemzeti egység-törekvésekkel, a zsidóságot is varázsába vonja. Ez nemcsak történeti romantika volt, hanem reálpolitika is, hogy egy zsidó állam révén megteremtsék a zsidóság jogának nemzetközi biztosítékait. Az eszme az elnyomott orosz és román zsidó tömegeknek megváltást ígért. A cionizmus szószólója már 1862-ben a publicista Moritz Hess (Rom u. Jerusalem). A vilnai D. B. Gordon és G. H. Kalischer (Thorn) felkarolják a palesztinai telepítés ügyét, melynek az 1880-as évi pogromok hatása alatt mind többen lépnek szolgálatába. Mindenekelőtt Palesztina földműves kolóniáinak szervezését készítik elő. Csakhamar hozzájárult a politikai gondolat is. A politikai cionizmus megalapítója Herzl Tivadar (1860—1904), jeles publicista. Bécsben jelent meg „Der Judenstaat“-ja (1896). Abból indul ki, hogy a zsidók helyzete mindenütt rossz, ahol sokan vannak.¹⁾ Megoldási kísérletek: paraszttá tenni a zsidót mesterségesen nem lehet; ez annyi volna, mint: die Cultur gewaltsam zurückzuschrauben . . . az antiszemitizmust azonban megszüntetni lehetetlen. Tehát — fejtegeti Herzl tovább — államot kell adni a zsidóknak s akik ezt az államot akarják, megalkotják a *Society of Jews-t* (ez a főgondolata)²⁾ s ez tárgyalna az egyes hatalmakkal. Argentina is alkalmas hely volna, de Palesztina történelmi otthon. A Jewish Colonization földet vásárolna, építene,

gondoskodnék a munkásokról, hétórás munkanapok volnának, melynek csábja odacsődítené a munkásokat, akiket jól fizetnének.³⁾ Aztán gondoskodnék a zsidók meglévő vállalatainak likvidálásáról és *átviteléről Palesztinába* (a zsidók részére giro-számlát nyitna, hátrahagyott üzletét vezetné!). Azonkívül a Jew. Colon, gondoskodnék a zsidók kivonulása által okozott gazdasági válság leküzdéséről — az államnak fizetne.⁴⁾ Az alaptőke lehetne például egy milliárd márka, melyet a nagybankok jegyeznének, aztán a középbankok, persze a zsidók, végül a nagy tömegek, aláírás útján.⁵⁾

A zsidók helyi csoportokban vándorolnának ki s minden csoportnak egy rabbija⁶⁾, akinek elnöklete alatt bizalmi testület alakul; a helyi csoportok aztán kiválasztanak a helyet, ahová mennek — kinek melyik város-tervrajz tetszik jobban.⁷⁾ A római jogban negotiorum gestor az, aki más birtokát kezeli, ha a tulajdonos akadályozva van. Ilyen gestor volna a zsidóság számára a Society of Jews.⁸⁾ Ez fogja megállapítani, hogy a zsidóknak ki kell-e már menniök Palesztinába, aztán tervszerűen vezetni a mozgalmat. A földszerzők tudományos alapon dolgoznak. Az egyes földterületeket árverés útján szerzik meg, de nem pénzért, hanem szükséges beruházásokért; amelyik helyi csoport a legtöbbet vállalja, az kapja meg.⁹⁾ Új alkotmányt is csinálnak (*Ich bin ein überzeugter Freund monarchischer Einrichtungen*)¹⁰⁾; de a zsidó történelem oly rég félbe szakadt, hogy a monarchia visszaállítása lehetetlen, ezért *arisztokratikus köztársaságra* gondol: Velence, a hibái nélkül.¹¹⁾ A nyelv *nem héber*; mindenki megtartja a magáét, de a zsargonról leszoknak.¹²⁾ *Semmi teokrácia*. A zászló fehér, hét arany csillaggal, mely a hétórás munkanapot jelzi.¹³⁾ „Die Makka-bäer werden wieder aufstehen“ — tör fel lelkéből a rajongó hit; hogy „csodálatos zsidók nőnek ki a földből“.¹⁴⁾ Ez volt Herzl koncepciója.

Pinsker Leó már az 1880-as években a zsidó nép-eszmét akarja újjáéleszteni (Autoemancipation); ez lett volna a „Volksrenaissance“. Ugyancsak a 80-as években keletkezett a Chóvévé Ción (Ción barátai) és a Bilu-mozgalom: ezek szervezői rendkívül

önfeláldozással Palesztinába mentek földet művelni.¹⁵⁾ A cionizmus nem messianizmus, mert nem csodákra, hanem gyakorlati lehetőségekre épít.¹⁶⁾ Az első cionista világkongresszust Baselben tartották (1897). Egyik legfontosabb határozat, hogy minden cionista évente egy sekelt fizessen egy Nemzeti Alap megteremtésére. A Nemzeti Alap eszméje Schapira, heidelbergi matematikustól származik (1897). Nagy érdek fűződött hozzá, hogy az Alap vásárolja a földet és ne magánemberek, mert ezek spekulálnak vele és arabokkal műveltetik, míg az Alap örökös bérbe adja s így jól járnak a szegények is, a zsidó földmunkások is.¹⁷⁾ A Fonds elve, hogy a földet nemzeti tulajdonként veszi. A telepítés előkészítésére alakult a Palestine Land Development Co., melyben a Zsidó Nemzeti Alap 11.000 fonttal érdekelve van; a P. L. D. aztán földet vásárolt telepek berendezésére.¹⁸⁾ A Nemzeti Alap mintagazdaságokat tart fenn, meg iskolákat. A cionisták 1904-ben olajfa-adományokat kezdtek gyűjteni. Később mindenféle fákat (gyümölcs) kezdtek ültetni. A Zs. N. Alap is részt vesz a fásításban. Gondoskodik a kivándorlók gazdasági kiképzéséről s munkásházakat épít.¹⁹⁾ Földművesszövetségek: Merchavia, Oppenheimer tervei szerint; az Alap földjén és az Alaptól kapott kölcsönnel dolgozik egy szövetség, mely először szakszerű vezetés alatt tanul, aztán saját kezelésbe veszi a földet, visszafizeti a Nemzeti Alap előlegét, végül pedig új elemekkel bővül. Eleinte veszteséggel dolgoztak. Az előleg nyújtására külön Társulati Alap, Genossenschaftsfonds alakult.²⁰⁾ A Nemzeti Alap felöleli a városi-ipari települést is. Az Alap tulajdona a Herzl-gimnázium (Tel-Aviv). Vagyona 1914 végén 4,150.000 márka; ebből mintegy három millió márka beruházásokra.²¹⁾ Élén áll 5 igazgató és 2 kormányzó; a jaffai képviselőt (Palästinaamt) Ruppín vezeti. Világszerte gyűjt adományokat és folytat propagandát.

Az adományok formája: közvetlen ajándék, önmegadóztatás, gyűjtő-persely. Ötven dollártól kezdve beírják az adakozót az aranykönyvbe.²²⁾ Aztán örökségek, alapítványok, távirat-lapok, bélyegek, föld- és faadomány. A szívós munkának sok nehézséggel kellett megküzdenie. A török kormány eleinte megtiltotta a zsidók

palesztinai letelepedését. Az európai zsidóság körében nagy ellentétek, melyek már a III. és IV. kongresszuson (Basel, London) mutatkoznak. Különösen viharos volt a VI. nagy-gyűlés lefolyása (Basel 1903), mert sokaknak nem tetszett a Palesztinán kívül való telepítés eszméje. (El-Aris, Keletafrika.) Meghasonlás a pártban. Feltűnően apadt a hívek száma még a szegények közt is. A VII. kongresszus (1905) Nordaut választja Herzl utódjának s kimondják Palesztina kizárólagosságát; így a VI. tanácskozás győztes territorialistái alul maradtak. Teljes szakadás. A territorialisták külön tömörülnek (Jew. Territorial Organisation = Ito) Zangwill Izrael vezetése alatt. A sok vitából győzelmesen került ki az egész akciónak legfontosabb része, a gazdasági térhódítás. Ezért főképp az orosz zsidók lelkesedtek; vezetőjük a most is nagy szerepet játszó Ussischkin volt. Eleinte, tévesen, reakciós-soviniszta mozgalomnak hitték a cionizmust, például Kautsky.²³⁾ A szociáldemokraták ellenezték, amiben a zsidó szociáldemokrata pártnak, az anticionista Bundnak is volt szerepe. A Bund-dal szemben megalakult a proletár-cionizmus: Póálé Gión.²⁴⁾

Palesztina földműves telepeinek berendezését — 1914-ig — három korszakba oszthatjuk: 1. 1882—1899: patriarkális telepítés szőlőművelési alapon. 2. 1900—1907: rendszeres filantropikus támogatással, gabonatermelésre. 3. 1908—1914: nemzeti kolonizálás, vegyes gazdálkodással.²⁵⁾ Az első időkből: Petach-Tikva, Risón-Le-Ción, Zichrón Jákob, Wádi-Chanin, Ekrón, Rechóbót, Chedera, stb. s egyéb kolóniák alapítása — Rechóbót kivételével — Rotschild báró műve volt.²⁶⁾ De e telepek erkölcsi önállósága nem tudott erőre kapni (ha nem sikerült valami, ott volt a — báró) úgy, hogy Rotschild átadta a vezetést a Jewish Colonization Association-nek (JCA), amely aztán hozzálátott az újjászervezéshez. A szőlőket részben kiirtották; narancsot (Petach-Tikva), mandulát, stb. termelnek.²⁷⁾ Nagy baj volt, hogy olcsó arab bémunkásokat fogadtak, úgyhogy ezek csakhamar többségre jutottak s a földet is voltaképp ők művelték, míg a zsidó tulajdonosok gyermekei Európában tanultak.

Az JCA Alsógázileában bevezette a gabonatermesztést. Itt a

telepesek már maguk dolgoztak, de szűkösen éltek, mert költséges termelés mellett nem tudtak annyi többtermelést elérni, ami a befektetést kifizette volna.²⁸⁾ Végül, mint már említettük, a jaffai Palesztina-hivatal Európában toborzott fiatal földműveseket. Az achuza- (földbirtokszerző) társaságok megszerezték, mielőtt kívándoroltak — fejenként 9 hektár földet s előre beültették. így alakult néhány telep, 4500 hekt. földön. 1914-ben már többségben a zsidó bér munkások.²⁹⁾ A cionista Anglo-Palestine Co. Bank olcsó hitelt ad. A narancs- és mandulatermesztés is gyümölcsözött. 1914-ben 40.000 hekt., 43 telep, 12.000 lakos. Az igazgatást választott testület (váád) végezte; telekkönyvet is vezetett.³⁰⁾ Iskola, orvos, gyógyszertárról gondoskodott; bíraskodott is. Felsőbb szerv a jafTai döntőbíróság volt (Mispát Ha-Sálóm).³¹⁾

A gazdasági fejlődést nem bénította meg az ortodoxia és modernizmus vallási ellentéte. A társadalmi irányok eltérése sem ártott: a Póálé Ción-munkásszervezet szocialista-kollektivistá alapon állt, a Ha-póél há-cáir inkább nacionalista.³²⁾ Természetes, hogy a haladó polgári cionizmus s a kapitalista irány sem hiányzik. Életképesség szempontjából körülbelül 60% földművelőre, 30 % iparos és kereskedőre volna szükség. Ruppín számítása szerint 20 év alatt egy millióra növekedhetnék a palesztinai zsidóság s így 20—30 év múlva a zsidók többségben volnának.³³⁾ A földet lecsapolás s talajjavítás útján szereznék, tehát gazdátlan területet, aztán telekkönyvezetlen (de magántulajdon) földet, végül állami birtokokat, összesen körülbelül két millió dunamot, azonban szükség volna még 4½ millió dunam mo[^]d/i-birtokra.³⁴⁾ Kellenek még jogi s gazdasági reformok. Ruppín szerint Palesztinában első-sorban nem gabonát, hanem gyümölcsöt kell termelni, mert a szomszéd Haurán olcsóbban termeli a búzát s a gyümölcs Palesztinában jobban kifizeti magát.³⁵⁾ Az egyes gazdasági típusok: nagy-ültetvényesek, ültetvényesek, gabonatermesztők, kisültetvényesek, napszámosok.³⁶⁾ Kooperatív csoportok: munkásszövetségek; az első ilyet a Pal. Land Development Co. alkalmazta (1909) s nagy nyereséget ért el; így hasonló vállalkozások is következtek. A munkásszövetségek lehetnek telepes társulatok, melyek másnak földjén

dolgoznak közösen, rendes bérért s a veszteséget a tulajdonos viseli. Aztán okkupáló társulatok: ugyancsak bérért dolgoznak s műveletlen területet művelésre alkalmassá tesznek. A főzelék-termelő társulatok közösen bérelnék már feljavított földet és főzeléket termelnek s a veszteséget maguk viselik. Végül a munkatársulatok (Arbeitsgenossenschaft) is bért, vagy akkordbért kapnak, általában bizonyos meghatározott időre és munkára.

Jelenleg 89 zsidó telep van, 859.000 dunam terjedelemben (egy hektár = kb. 11 dunam) és 18.000 lakossal. E kolóniák megszerzésében igen nagy része volt a Palesztina-munka másik hatalmas pénzügyi támaszának, a Keren hájeszódznak (Alap. 1920). A Keren há-jeszódznak főképp a Nemzeti Alap földjén berendezett telepein két gazdasági típus: a Kevúcot, vagy szövethazati gazdálkodás és a Mósvé Óvdim, vagy törpe paraszt-gazdaság. A Nemzeti Alap (Keren Kájjetmet le-Jiszróél) 750.000 dunam terjedelmű földet szerzett s tekintélyes nagyságú városi tulajdont is. A földbirtokot örökbérletképp adja át a telepeseeknek; a Nemzeti Alap városi tulajdona pedig biztosítja a bérlőknek az örököpítési jogot, mérsékelt földjáraadék fizetése ellenében.³⁷⁾ A telepeken dús tejgazdaság. Ezenkívül: fenyő, cyprus, csemegeeszőlő, olajfa, erdei fák, gabona, takarmány, főzelék, dohány, apró jószág, méz, gyümölcs, erdősítés.

Palesztina mostani, polgári közigazgatásának kereteit 1920-ban állapították meg. Élén állt a volt angol miniszter, a zsidó Sir Herbert Sámuel, mint főbiztos (High Commissioner). Hivatali utóda lord Plumer. A közigazgatás legfelsőbb irányításában, mint tanácsadó testület, résztvesz egy államtanács (Advisory Council), melynek tagjai: a legelőkelőbb mohammedán családok 7, a beérésbai beduin törzsfőnökök 1 képviselője, 2 keresztény arab, 2 zsidó. Palesztina közigazgatási beosztása: 1. Jeruzsálem és Jaffa tartománya, az északi provincia, Samária és a déli provincia. A közigazgatás Angliának 1923[^]24-ben 14 millió fontjába került.³⁸⁾ Palesztina vasúti hálózata 1923-ban 1312 kilométer volt. A kolóniák őrzésére alakult a sómér-szervezet (1910). Palesztinának 2490 főnyi hivatalnoki karában volt 616 zsidó (1919-20), vagyis 24%. Ezen arány csökkent azóta.³⁹⁾ Előkelő állásban működött

14 angol és 36 palesztinai zsidó, alacsonyabb rangban 13 angol és 553 palesztinai. A postánál 40, a vasútnál 22% a zsidó. A bírói tisztségekben az arabok és zsidók aránya nagyjából 2: 1. A palesztinai zsidóság szervezetének élén áll az 1920-ban választott alkotmányozó gyűlés végrehajtóbizottsága, a Nemzeti tanács (váád leumí). Kevéssel rá, Anglia palesztinai mandátumának negyedik cikke alapján alapítottak egy zsidó közjogi testületet, mint Palesztina adminisztrációjának tanácsadó szervét, hogy közreműködjék a zsidó Nemzeti Otthon megteremtésében. Ezen közjogi intézmény: a Jewish Agency, melynek törvényhozó testülete a 150 tagból álló Jewish Council. A tagságok fele a cionista szervezeté, a többi felosztva az egyes országok közt: az Amerikai Egyesült Államoké 30; Lengyelország 10, Románia 3, Anglia 2, Palesztina (Váád leumí) 2, Kanada 2, Németország 2 s a többi állam — Oroszország kivételével — 1—1 helyet kapott.⁴⁰⁾ Hatalmasan fejlett Palesztinának munkásszervezete. A már említetteken kívül ott van például a Chevrát Há-óvdim (zsidó munkások egyesülete Palesztinában 1923). Az Achdut Há-avódah, a Póalé Cion-világ-szövetségnek palesztinai országos egyesülése, a szocialista cionizmus megvalósítására. Aztán a Mifleget Póalim Socialim (szocialista munkáspárt), vagy a Mifleget Socialdemokratim ivrim b'Erec Israel, a Póalé Ción balszárnya.⁴¹⁾

Palesztinának *héber nyelvű* közoktatása: 41 óvoda, 68 népiskola, 8 középiskola és tanítóképző, 7 tanonc-műhely; összesen 124 intézet, 496 tanítóval. A tanulók száma 11.524. A haifai héber nyelvű technikum 1924-ben kezdte meg működését. A „Becalél“ művészeti iskolát 1906-ban alapították. Jaffa, Jeruzsálem és Haifában zeneiskola is van. Tel-Avivban mezőgazdasági intézet és kísérleti állomás. Jeruzsálemben pedig mezőgazdasági és régészeti múzeum. Ezen intézeteken kívül, melyek nagyjából a cionista szervezethez tartoznak, az Alliance is tart fenn iskolákat, például Jeruzsálemben ipariskolát internátussal, aztán fiú- és leány-, meg iparostanonc-iskolákat Jaffa, Haifa, Szafet és Szaidában. Az Alliance-é a Mikvé Jiszróél földműves iskola is Jaffa mellett. Az Alliance-intézetekben mintegy 70 tanító 1700 növendéket tanít.

Ott van még Jeruzsálemben a Rotschild Eveline-leányiskola 650 tanulóval. Az Alliance jeruzsálemi ipariskolájának 7 műhelye van: asztalos-kovácsmesterség, gépészet, fémöntés, festés, szövés s csipkekészítés tanfolyamai. A közművelődésnek egyik legfontosabb tényezője a mintegy 70.000 művet számláló jeruzsálemi könyvtár. Közjóléti intézményekben sincs hiány.⁴²⁾

Palesztinában 1880-ban mindössze 35.000 zsidó és több, mint a fele szefárd. Azóta az askenáz zsidóké lett a többség. Jeruzsálemnek 1921-ben 50.000 zsidó lakosa volt.

2. Különféle irányok a cionizmusban.

Szép gyarapodás minden téren; lélekszámban, művelődésben, gazdasági erőben egyaránt. De a belső életképesség csorbitatlan-e? A csüggedetlen szívósság s a diadalmas eredmények láttára eszünkbe jut a bölcsék példázata, hogy Jeruzsálem egykor káprázatos nekilendülésben mind magasabbra fog emelkedni, föl az égnek tart, miglen oda ér az isteni dicsőség trónjához s így szól: „Szűk a helyem, menj arrább, hadd helyezkedjem el“. Nem akarom hinni, hogy Palesztina fejlődése ide vezetne, a legkínosabb önmeghazudtolásra; hogy a szellemi és technikai fölkészülés sodrában, a csodálatos megújulás önfeledtségében, a kultúra-istenítés mámorában, abban a nagy fölszárnyalásban neki ütdjék a zsidó történeti és népi öntudat az „isteni dicsőség trónjának“ a türelmetlen szóval „Nem férek tőled, utamban állsz, fejlődésben gátol a vallás. A zsidó nemzetiségnek, államnak különben sincs szüksége vallásra“. Ez a felfogás, ez az irány végzetessé válhatik a cionizmusra. Ereztek is ezt a mizrachisták, kik nagyon helyesen a vallástól nem tágítanak, mert — egész történelmünk bizonyítja — csak a vallás konzerválta a zsidó népiséget. A zsidó problémának nem az a súlypontja, hogy vallás vagyunk-e, vagy nemzetiség. Ez a megjelölés különben is csonka. A zsidóság egy páratlan történeti specifikum, melynek fogalmát nem meríti ki a politikai és a kultúrhistóriának egy-egy életformája: vallás, nép, nemzetiség, állam, világnézet — hanem mindegyikből volt benne valami.

Rámutattunk a maga helyén nem egyszer, hogy e komplex jelenségben a vallásé az elsőség, mert ez — több mint 1800 év tanúskodik róla — el tud élni nemzetiségi, vagy népi autonómia, meg állami keretek nélkül, de nem ezen kategóriák vallás nélkül. Volt már egyszer zsidó állam. Az ó-kori Palesztinában a teokrácia ölte meg az államiságot, a mostaniban pedig megtörténhetik, hogy az államiság kisemmizi a vallást, de evvel önmagát is megdönti, mert vallás nélkül nem állhat fenn. A vallási radikalizmus s a hagyományosság éles ellentéte, harca egyik leg súlyosabb kérdése a palesztinai zsidóságnak.

Még azoknak is, akik teljesen távol tartják magukat a cionizmustól, el kell ismerniök, hogy e mozgalom serkentően hatott a zsidó közszellemre s fokozta a zsidó közügyek iránt való érdeklődést. Bizonyos, hogy a legutóbbi évek zsidóüldözései a conizmus malmára hajtották a vizet; az erős antiszemita áramlat visszahatásakép is jelentkezik. De már régebben is a szellemi megújulás útját egyengette mindenfelé. Tanfolyamok, olvasótermek. Parisban zsidó népegyetem. Az alsóbb néprétegek továbbképzésére s erkölcsi művelésére a nagyszerű Toynbee-csarnokok Bécs, Berlin, Hamburg, Brünn, Lemberg, Tarnopol, Amsterdamban s egyebütt, már az első években. A zsidó nacionalizmussal függ össze a héber nyelv újjászületése, melyről már beszéltünk más összefüggésben. Az orosz-zsidó nacionalizmus megalapítója és irodalmi mestere, Perec Smolenski (1842—85) köré sereglik a zsidó ifjúság, melynek eszménye a zsidó állam: szerinte ez a messiási remény beteljesedése, nem az egyistenség hitének győzelme.⁴³⁾ A héber írók — Smolenski hatása alatt — majdnem mind cionisták (a lírikus G. A. Schapira, Bialik). Náchum Sokolovv jeles hírlap- és novellaíró. Mély gondolkodó s nagyhatású Áchád-Háám (Áser Ginzburg; mostanában halt meg), ő elvetette a népi cionizmust. A tiszta, tökéletes vallási renaissance, az erkölcsi vallás rituálé nélkül: ez az ő eszménye. De kérdéses, hogy ez a prófétai erkölcs-vallás, az Áchád-Háám-féle „kultúrcionizmus“ *raison d'être*-jévé válhatik-e a zsidóságnak, hogy amaz eszme körül kristályosodik majd ki a népi öntudatosság. Kétségtelen, hogy e

szellemi és erkölcsi cél a legmagasb rendű megokolása a cionizmusnak, hogy az a külön zsidóság, mint az igaz, etikai vallás hordozója, mint II. Jesájánál az „Isten szolgája“, fejlődéstörténeti szükségesség, egy világtörténeti küldetés választottja. A prófétizmus valóban különleges zsidó szellemiség s föltéve, hogy a zsidóság minden gyermeke, a vallásos ideálokért nem lelkesedő kor-szellem közepette is, ujjongó készséggel vállalja az erkölcsi mono-teizmus hirdetésének dicső feladatát — földrajzi és politikai elkülönzésbe illesszük a prófétizmus vallását ahelyett, hogy a népek közt terjesztené a zsidóság, mint az ő legsajátabb szellemi ségét, mely maga a tökéletes — univerzalizmus. Ilyen belső ellen-mondás jelentkezik a kulturcionizmus elemzése körül, még ha meg is tudná ragadni a lelkeket . . . Félő, hogy az eredmény csak egy negatívum volna: a szertartások mellőzése, minden különö-sebb erkölcsvallási vívmányok nélkül. Ez a vallásos színezetű formula is oda vezetne, ahová a vallástalan elgondolás: a zsidó állam történeti csődjéhez.

Nagyon figyelemreméltó, amit Zollschan I. kifejt a zsidó nacionalizmus bírálataiban. Szerinte a zsidó nacionalizmus csók Palesztinát jelentheti; ott lehet zsidó nemzet, másutt még nincs.⁴⁴⁾ A cionisták mégis követelik, amit ő hibáztat, mert a nemzetiség elismerése által minden téren szentesítenők a bojkottot, a numerus clausust s más eféle jókat. Például Ausztriában a magukat zsidó nemzetiségűnek valló orvosokat nem bocsátották eskütevésre, a krakói egyetemen 5%-os numerus clausust szabtak meg, Bécsben nemzetiségi zsidókat nem neveztek ki asszisztensnek.⁴⁵⁾ A vallási jogegyenlőség ma természetes, a nemzeti éppen nem.⁴⁶⁾ A zsidókat eddig is államnak mondták az államban, hát még ha maguk is annak vallják magukat. A cseheknél állami bojkott; ha szívesen látják a zsidó nemzeti törekvéseket, csak a németek *ellen* teszik.⁴⁷⁾ A zsidók érdekeit a nagyhatalmak nem védelmezik meg ott, ahol bántják őket.

Az osztrák alkotmány a nemzetiségek részére némikép (pl. nyelvben) autonóm kerületeket létesített. Hogy lehet ezt a zsidókra alkalmazni?⁴⁸⁾ Ha pedig vegyes a kerület *nemzeti* szempontból, a

zsidók *kisebbségbe* jutnak s így elnyomják őket — még gazdasági téren is. „Herostratesi dicsőségért való buzgólkodás, mely a fáradtságosan megszerzett egyenjogúságot megint vissza akarja változtatni metoikosok jogává.“⁴⁹⁾ A bolsevik Ukrajna zsidói autonóm nemzetnek vallották magukat, de jiddis alapon és tudni sem akartak Palesztináról. A cionisták maguk sem egységesek. Némelyek mindenütt akarják a zsidó nemzeti autonómiát, mások már gondolkodóba esnek.⁵⁰⁾

Mi a nemzet? Népközösségek ragaszkodnak életformájukhoz, múltjukhoz; továbbá terjeszkedni, emelkedni akarnak — amaz konzervativizmus, emez imperializmus. Ezek a nemzeti lét elemei. De mi a nemzet? Kritériumok: egy terület, nyelv, kultúra, erkölcs, szokás stb.⁵¹⁾ *Nép* többet jelent, mint nemzet; nemzet helyett mindig mondhatunk népet, nép helyett *nem* mindig nemzetet. Osztrák nép van, nemzet nincs; így van zsidó nép is, melyben a fenti nemzet-kritériumok nincsenek meg.⁵²⁾ *Vallás* van, de ez ma már nem statuál nemzetet, bár eredeti alakjában kétség telenül van benne bizonyos államjogi rendszeresség.⁵³⁾ A közös *tradíció* nem elég egységes, hogy nemzetté formálja; legfeljebb a keleti zsidóknál él. A közös leszármazás nem elég kritérium; például a francia és angol *vegyes* nemzetek, viszont egységes törzsek (skandináv) különböző nemzetek.⁵⁴⁾ Csak az *ország* és a *nyelv* a biztos jegyek. A „pszichológiai“ iskola a spontán nemzeti hitvallásban keresi a fő jegyet — de elfelejti, hogy bizonyos elemi attribútumoknak már ezelőtt adva kell lenniök; ezek — ha nincs is meg *mind* együtt — a faj, terület, kultúra, állam,⁵⁵⁾ a létezésforma pedig az autonómia. Mi van meg ezekből a diaszpóra zsidóságában?

Ha a nemzet *politikai* fogalom, régebben vérségi kötelék volt.⁵⁶⁾ A modern nemzetek lassan fejlődtek egységgé; ma *nyelvi és kulturális* egységek, melyek állampolitikaijaként aktívak. *Av.* európai zsidóságra ez alkalmazhatatlan.⁵⁷⁾

A cionizmus, az üldözések visszahatásaként, Herzl akarata ellenére nyert nacionalista jelleget.⁵⁸⁾ A „keleti zsidó“ fogalomzavar; az Ostjud zsidó etnikuma még nem statuál nemzetet.⁵⁹⁾ A

kény szerorganizáció kultúra- és érdekellenes,⁶⁰⁾ a zsidóságra vonatkozólag is lassan megszűnik és *szabad hitvallás tárgya*.⁶¹⁾ A zsidóságban hiányzik a nemzeti alépítmény, a vegetatív népiség széles tömegei.⁶²⁾ Kettős igazodás: az európai népek nemzetiségébe való bekapcsolódás és a zsidó nemzet újjáélesztésére való törekvés.⁶³⁾ A keleti zsidók kisebbségi védelme szükséges, de lehet vallási, vagy faji kisebbség is; miért nemzeti? És nemzeti idegen testnek nyilvánítani mindenütt a zsidóságot, sőt világkongresszust követelni politikai hatáskörrel Európára nézve is — ein schauerlicher Wechselbalg.⁶⁴⁾ Helytelen az is — mondja Zollschan — hogy magukat németnek, franciának stb. érző zsidók nem vehetnek részt aktive, Palesztinát érdeklő dolgokban (csak pénzt adhatnak).

A zsidó nemzetiségi önállóságnak nem volnának szubsztrátumai: nemzeti iskola, hivatalos nyelv; csak egy egységesítő szempont van, a vallás. Ezt nem veszélyeztetné a szekularizáció sem.⁶⁵⁾ Csakhogy a vallás elvesztette kötelező erejét, nem hat s így az egyedüli tényleges kritérium a zsidó leszármazás.⁶⁶⁾ Ez, ha nem is ősidőig, de hosszú időre vissza tényleg fennáll. A zsidó *lélek* maga finom lelkek szőrszálhasogatása, nem elemi erő.⁶⁷⁾ A zsidók, legalább is Nyugaton, nyelv szerint csakis hazájuk nemzete mellett optálhatnak. Mesterségesen meg akarni alkotni a nyelvet a nemzethez: „Streckung auf ein Prokrustesbett“.⁶⁸⁾ A zsidóság nem mint nemzet, csakis mint etnikum, mint nép szervezhető.⁶⁹⁾ Ha kényszerítik a zsidókat a *nemzeti* színvallásra (optálásra), tömeges hitehagyás áll elő, ha szabadon hagyják az opciót (fakultatív német, francia, magyar stb. zsidók), akkor a zsidóság kettéhasad.⁷⁰⁾

Ahol a zsidók mint zsidó nemzetiség optáltak, teheték azért is, mert az új urakkal kerültek szembe. (Erdélyt nem említi.)⁷¹⁾ Vagy *föld*, vagy *nyelv* elengedhetetlen kritérium. Az asszimiláció hibái elkerülhetők, de *a természetes asszimilációt csak a középkori elszigeteltség visszaállításával lehetne meggátolni*.⁷²⁾ Azonban nem is kell. A zsidóság természetes szerve a *község*, amely ma sem tisztára vallási, hanem művelődési, gazdasági, népjóléti munkát végez

s eredetileg is népközség. Tehát a községeket kell fentartani. És ha a zsidók a nyelvi és kultúrkörnyezetükhöz tartozóknak vallják magukat, az nem kétlakiság, hanem megfelel a tényeknek. A nemzeti hűség ténye: a spanyol zsidók példája.)

Nemzeti iskola csak nemzeti nyelven tökéletes, vagy ha teljes elkülönődéssel jár együtt — a zsidóknál csak zárt területeken.⁷⁴⁾ A tradíció ápolására azonban megvan a módjuk a községeknek. Azzal érvelnek a zsidó nacionalizmus szószólói, hogy a zsidóság, ha nem is a szó teljes értelmében nemzet Európában, de nem is tartozik a gazda-nemzetekhez — tehát különállását kell jelölni a „nemzet“ megnevezéssel; zsidó „specifikumot“ akarnak megvalósítani Palesztinában, nemcsak praktikus célokat. Ezt az irányi képviseli Achád Háám és Martin Buber.⁷⁵⁾ Irányuk a Herzl-féle praktikus iskolával szemben az ideális, szellemi újjászületést hangsúlyozza. Buber szerint a zsidóság három alapeszméje: az *egység* (melyet a lélek a valóság kettéhasadtságával szemben megvalósít), a *tett*, a *jövő* (nem térben és jelenben, hanem *időben* élő nép).⁷⁶⁾ Ez *dinamikus* felfogás. Buber a vér *állandó egységében* a zsidó egység-gondolat állandóságát, változatlanságát hangsúlyozza.⁷⁷⁾ Ezzel a propaganda-célra kielevezett kiválasztottsági gondolattal, mely a keleti zsidóságot, mint az *igazit* eszményíti, romboló hatás jár együtt: túlzott önérzetet, sőt hetykeséget fejleszt a keleti zsidó fiatal nemzedékben. Azonkívül Buber határozatlan a gyakorlati kérdésekben, mert általánosságokat ad.⁷⁸⁾ Ismeretelméleti alapja: a faji emlékezés (mnémé), melyet Zollschan másképp fog fel, mint ő. Zollschan szerint az „egység, tett, idő“ nem sajátos zsidó eszmék, hanem egyetemes emberek s a keleti és európai életformák különbsége (ott vallás, itt praktikum) nem faji, hanem kor- és környezeti különbségen alapul.⁷⁹⁾ Zollschan szerint — aki Frobergnek ellenmond — a különböző területek zsidói *fajilag* azonosak, de *szellemileg, lelkiileg* nem. (Faj nem jelent állandó szellemi habitust.)⁸⁰⁾

Ezzel az eszményies (Achád Háám—Buber) nacionalizmussal szemben van *formális* nacionalizmus (Klatzkin-Berdiczewski), mely *formális követelmén}* ékben, országban, nyelvben látja a

nemzet lényegét,⁸¹⁾ tehát cionista; míg egy más formális nacionalizmus, a Dubnow-féle és szocialista nacionalizmus, *nemcionista* jellegű,⁸²⁾ mely a diaszpórában akarja a zsidó nemzetiséget helyreállítani. Ezek a zsargonban látják a zsidó lélek életképességének tükrét.⁸³⁾

Azon elmélettel szemben, hogy a zsidók csak elszórtan élnek meg, összesűrűsödve elnyomorodnak, felhozzák a külön országba tömörítés szószólói, hogy ez csak a kapitalizmus előtti kereskedő-zsidóra áll; a mai zsidóság — ott van New-York példája — ipari munkás s inkább tömörülni, mint elszóródni igyekszik.⁸⁴⁾ így új. erős jiddis kultúra fejlődik ki. Viszont nem áll, hogy az összpontosítás megóvná a zsidókat az asszimilációtól. New-York zsidósága is angolosodik, keveredik.⁸⁵⁾ A diaszpóra zsidósága számára az asszimiláció elkerülhetetlen (Klatzkin). A gettó, az „Ansiedlungs-rayon“ (a zsidó telepedési körzetek Oroszországban) tartotta fenn a zsidóságot.⁸⁶⁾ Klatzkin szerint a gálut-zsidóság pusztuljon s Palesztinában élni fog a zsidóság osztatlanul. Elvet minden kritériumot és elfelejti a legfontosabbat: a faji tényezőt.³⁷⁾ A népek: lelki típusok is, csakhogy ez nincs a fajhoz kötve; nem is örök csirákból maradt meg változatlanul, hanem változhat.⁸⁸⁾ A zsidó lélek is változik s ezzel el is veszít sokat, de megmarad *etnikumnak, törzsnek*, és csak annak.⁸⁹⁾ Nemzeti alapon szervezni a zsidó kisebbségeket káros volna, mert jogukat csorbítaná; a zsidó község azonban (etnikai alapon) megmaradna a nemzeten belül, amellelt támogathatná a Palesztina-munkát⁹⁰⁾ és nem szakítaná részekre a zsidóságot. Hamis ideológiák ártanak és romlásra vezethetnek.⁹¹⁾

HATODIK FEJEZET.

A zsidó „faj“.

1. *Antropológiai megállapítások.*

A kérdés körül heves vita zajlik, melyben sokkal több a politika, mint a tudomány. Vannak, akik esküsznek rá; az antiszemitizmus egyik dogmája a zsidó fajiség. Némelyek meg tagadják az antropológiai jellegzetességet, a zsidó típust is. Hol itt az igazság? I. Kollmann, a fajok állandóságának szószólója, kétféle faji vonást különböztet meg: 1. tulajdonképpenieket, ezek: a szem, a haj, a bőr színe, az arc formái, a koponyaalkat; 2. szekundär, vagy ingadozó vonásokat, ezek: fokozott zsírképződés, izomzat, csontrendszer, magasság — ezeket a jó táplálkozás idézi elő. A primär vonások — szerinte — eltörülhetetlenek.¹⁾ Ezzel szemben Ridgeway a tipikus vonások megmaradását sem a leszármazással, hanem a *környezettel magyarázza*.

A fajok állandóságának tétele meg van cáfolva. Vannak ugyan örökölhető vonások, de a környezet, vérkeveredés ezeken is változtat.²⁾ A zsidókat egységes típusnak tekinti Blumenbach, Nött, Cliddon, Andrée, Jacobs, Judt, Elkind, Zollschan, Chamberlain — kevertnek Renan, Loeb, Vogt, Broca, Ikoff, Ripley, S. Reinach, Weissenberg stb. Ma általában elismerik, hogy a zsidókban többféle faji elem található s mindnyájukkal csak a vallás közös.³⁾ Ikoff az orosz zsidókat a szemitáktól különálló fajnak tekinti.⁴⁾

Az antropológiai jegyek: az európai zsidók bőre általában fehér; Abessziniában s Indiában vannak fekete zsidók és Kínában

sárgás arcszínnel, mint a mongolok. A haj és a szemek színe: Németországban (Wirchow) 65% sötét és 32% világos haj; 52% sötét és 46% világos szem.⁵⁾ Hazánkban (Körösi) 23% világos haj, 42% világos szem. A felnőttek közül Olaszországban a zsidók 4-8%-a szőke; Északafrikában 5%. A szefárdok még inkább szőkék, mint a lengyelek: Boszniában a szefárdok 18%-a. Az európai zsidók 4%-a vörös (a szefárdok közt 2%). Barna haj és világos szem, vagy viszont: *kevert* típus. A zsidók nagyobb fele Európában tiszta barna típus, a többi szőke, vagy kevert (tiszta szőke 10%). A 25—30% kevert típus faji keveredésre vall.⁶⁾ A szőkeséget némelyek a környezetből, mások az emóritáktól, vagy más keveredésből, vagy pedig társadalmi kiválasztásból vezetik le.⁷⁾ Az emórita-elmélet tarthatatlan, mert szőke zsidók nagyobb számmal vannak ott, ahol a többi lakosság szőke; egyes helyeken, ahol csupa barna él (Jemen, Kaukázus), egyáltalán nincsenek.⁸⁾ A kiválasztási elmélet (Auerbach) nem áll meg, mert a szőkeség a gettó-zsidóknál nem volt előny; házasodásnál kívánatosabbnak látszott a tiszta zsidó típus. Fishberg szerint a jelenség oka: keveredés.⁹⁾

A zsidók közt mindenféle koponyaalkat előfordul. Az index szélsőségeket mutat. Északafrika csupa hosszú fej, a Kaukázus csupa rövid — itt a környező népek is ugyanolyanok. Az európai zsidóknál 50% közép-rövid (80—83 index), 80% 78—85 indexű.¹⁰⁾ A zsidó orr görbesége előítélet. New-Yorkban 2836 zsidó férfi és 1284 zsidó nő közül csak 14.25, illetőleg 12.70 %-nak volt görbe (sas-) orra, 57, illetőleg 59%-nak egyenes (görög) orra — persze, nem a pontos görög, hanem bemélyedéssel az orrtőnél. Sok a homorú (pisze) orr is; az ukrán-rutén vidékekről való zsidóknál, ahol a nemzsidóknál is gyakori, feltűnően sok. Épily feltűnő, hogy a bajor zsidóknál annyi a görbe (sas-) orr, amely maguknál a bajoroknál is nagyon elterjedt: 31 %. Luschan megállapítása szerint a nemzsidó szemita törzsek (arabok, beduinok) egyáltalán nem sasorrúak: szerinte a sasorr a hetitákkal való keveredés eredménye.¹¹⁾ Jacobs szerint nem maga az orr, hanem az *orrcimpa* adja a zsidó kifejezést.

A zsidók gyöngébb izomzata szintén előítélet. Ha sportolnak, igen kiválók lehetnek. A mellkas *normális* kerülete több, mint a testmagasság fele, általában 55—58%-a; a szlávoknál 52—58% az átlagos, a köztük élő zsidóknál csak 49.68%, tehát a fél magasság alatti.¹²⁾ Ennek gazdasági és társadalmi okai vannak: a túlkorai és túlsók tanulás, a chéderek higiénája.¹³⁾ A földmívelő foglalkozás hiánya is fontos tényező. A szűk mellkas nem faji jelenség.¹⁴⁾

A zsidók testmagassága Oroszországban átlag 2 cm.-rel kisebb, mint a nemzsidóké, de a lengyel-ukrán vidékek lakosságáéval egyező. Amerikában az ott születettek viszonyai változnak, de ez az „alkalmazkodás” sem zsidó vonás, mert az összes bevándoroltak gyermekeinél megvan.¹⁵⁾ A menstruáció a zsidóknál Oroszországban korábbi, mint a nemzsidó nőknél (13—14 év 16-tal szemben); Amerikában nem észlelhető különbség. A termékenység nem nagyobb, hanem ellenkezőleg, kisebb, mint a környező népeknél.¹⁶⁾ Ahol magas a szaporodási kvóta (Algier 24, Oroszország 18, Galicia-Románia 11—16 ezrelék), ott a környező népé is magas. Nyugaton ellenben: Bajorországban 4.81 ezrelék a zsidó szaporodási kvóta, a keresztényeké 13.96. Ezer emberre 1881-ben 27.63 zsidó születés (nemzsidó 37.63) — 1909-ben már csak 16.27 (nemzsidó 33.65). Poroszországban 1908-ban 3.33 (nemzsidóknál 14.97) a természetes szaporodás. Breslauban (1906—1907) 581 születés, 694 halálozás. Hazánkban a zsidó születési kvóta (1881—1885) évi 36.84 (nemzsidó 44.36) és 1906—1910 közt 28 (nemzsidó 36). Romániában (1871—1910) 46.53-ról (nemzsidó csak 34.20) 29.33-ra esett (a nemzsidóké 50.1 l-re emelkedett). A zsidók régebbi szaporasága, mely a társadalmi viszonyok változásával megszűnt, nem faji vonás.¹⁷⁾

A fiúgyermek többsége sem igaz. Oroszországban állítólag 1000 leánnyal szemben 1331 fiú, de ez téves adat, mert a leánygyermekeket gyakran nem jelentik be. Varsóban, ahol pontosabb a statisztika, 100 leány és 106 fiú az arány, Prágában 100—100.¹⁸⁾ A zsidóknál állítólag kevesebb a halvaszületés, mint a nemzsidóknál. Ez nem áll. Galíciában meg éppen több (a társadalmi helyzet

magyarázza). Csak hazánkban kevesebb; itt is a szociális viszonyok döntenek.¹⁹⁾ A vegyes házasságoktól a zsidók nem faji, hanem vallásos érzésből vonakodnak. Skandináviában igen gyakoriak; Poroszországban a zsidóknak több, mint egyötöde köt vegyes házasságot.²⁰⁾ A vegyes házasságok aránylagos gyermektelensége — tévedés.²¹⁾ Nemzsidó részről hátrányosnak tartják, pedig kár csak a zsidókra származik belőlük, mert a vegyes házasságból született utódok legnagyobb része elvész a zsidóság számára.²²⁾

A legfurcsább „fölfedezések“ a zsidó fajiság körül. A zsidók állítólag az európai nyelvek egyikét sem sajátítják el tökéletesen (!); Rohlfis szerint az arabot, berbert sem.²³⁾ Andrée szerint a „mauscheln“ faji vonás. Ez, persze, nem igaz, mert az idegenszerű kiejtés az elszigetelődés következménye.²⁴⁾ És hozzátehetjük, hogy — amivel különben a maga helyén részletesen foglalkoztunk — az európai zsidók a középkorban is országuk nyelvét beszélték. A zsargon megőrizte a régi formákat; a spanyolban szintén.²⁵⁾ A nemzsidó és a honi nyelvű zsidó iskolában nevelkedett zsidók nyelvi készsége kifogástalan.

A zsidók alkalmazkodási képességét is faji vonásnak mondják némelyek; például a trópusi vidékre telepített európaiak nem tudnak alkalmazkodni és szaporodni, a zsidók igen.²⁶⁾ Ennek az állításnak ellenmond az a tény, hogy a különböző világrészek zsidói fajilag nem azonosak; mindenütt a környező típushoz alkalmazkodnak. A tropikus éghajlat viszonyait könnyebben bírják, mert józanul élnek.²⁷⁾ Az alkalmazkodás nem faji sajátság, sőt nagyrészt éppen faji *keveredés* eredménye.

A faji kérdésben nagy jelentőséggel bírnak a patológiai jegyek. F. Theilhaber szerint a fajokat a betegségeik szerint lehet leginkább meghatározni.²⁸⁾ Hajlamosság, vagy immunitás egyes betegségekkel szemben mint zsidó faji jegy. Például az alkoholizmus igen ritka, még a szegények közt is. Némelyek szerint faji vonás. Reid azt állítja, hogy a régi héberek sokat ittak, az alkoholisták elpusztultak és utódaik is — ép az alkohol hatása miatt — kivesztek s így a megmaradt zsidók „immúnisak“.²⁹⁾ Teljes

absztinencia már a vallási előírások miatt is lehetetlen; örömdetes alkalmakkor kötelező a borivás. A gettóban megvetették a zsidók az ivást, de azért ott sem volt aszkétikus az élet; egy pohár bor mindig került a szombat, az ünnep, vagy vallásos vendégség örömére. Rheuma, köszvény, anyagcserebántalmak (herpetizmus) gyakoriak a zsidóknál.³⁰⁾ A cukorbeteg a zsidóknál 2—6 szor gyakoribb, mint a nemzsidóknál. Budapesten 100.000 katolikus haláleset közül 5.9-nek, 100.000 zsidó halálozás közül 21.4-nek oka cukorbeteg; Frankfurtban a keresztény esetek hatszorosa, Poroszországban 6.4-szerese.³¹⁾ Karlsbadi tapasztalatok nem mérvadók, mert zsidók, még szegények is, inkább mennek oda, mint nemzsidók. Angliában sok a cukorbeteg, viszont kevés a zsidó. Hogy a zsidók könnyebben viselik el, annak ismét mértékletes alkoholivásuk az oka.³²⁾ Az orosz zsidók közt, mint általában a szegény osztályokban — kevés a cukorbeteg. A német zsidók közt igen gyakori, mint általában a gazdagabb városi rétegekben. Izgalom, veszteségek gyakran váltják ki³³⁾), túlsók evés-ivás s a kevés mozgás. Ezek és nem faji diszpozíció a zsidó cukor-esetek nagy számának oka.

A légzőszervbetegségek ritkábbak a zsidóknál. Budapesten (1886—1890) százezer katolikus közül tüdőgyulladásban 405, protestáns közt 307 és zsidó 186.³⁴⁾ Hasonló arány Bécsben. Az összes légzőszervi bajokban, Auerbach szerint, Budapesten kétszerannyi zsidó hal meg, mint keresztény. Amellett asztma, tüdőtágulás stb. igen gyakori, a szobai foglalkozások miatt. Tüdőgyulladásnál a mértékletes alkoholivás a betegség gyógyulását kedvezően befolyásolja. A szívbaj gyakori, de például Budapesten a halálozási arány 1886—1890 kisebb, mint a katolikusoké.³⁵⁾ Érelmeszesedés sűrűn előfordul. Küzdelmes életmód, korai öregedés. Az aneurysm a igen ritka a zsidóknál. Az aranyér, az ülő életmód miatt, gyakori; szintúgy a haemophilia is.³⁶⁾ A gyermek-bélhurut a zsidóknál kevesebb áldozatot szed. Budapesten (1886—1890) százezerre 4.143 katolikus, 1.442 zsidó s még a nyomorúságos new-yorki zsidónegyedben is kisebb az arány, mint a keresztényeknél. A gyermekhalandóság kvótája általában kedvezőbb a zsidóknál:

a zsidó anya sokkal ritkábban munkásnő, mint a keresztény: ott-hon van. nevel, *maga szoptat* stb. Orvost is hamarább hívnak.³⁷⁾ *Angolkór* csak az egészen nyomorult litván-orosz zsidók közt gyakori.

Gyomoridegesség, savtúltengés, hypochondria igen sűrű eset; a szombati (állott) ételek okozta emésztési zavarok.³⁸⁾ A Bright-féle vesegyulladás a zsidóknál nem gyakoribb, mint egyéb városi elemeknél. A *golyva* a zsidó nőknél feltűnően ritka. Sokat beszélnek össze az u. n. „zsidó szagról“, ami mesebeszéd. Különben az európai nemességnek is felhányták, hogy kellemetlen szagú. Sokat emlegetik az orosz- és a négerszagot.³⁹⁾ Az ekcéma nem gyakoribb, mint a nem-zsidóknál; a lengyelországi „lengyelfűrt“, amit „zsidó-fűrtnek“ is neveznek — egy rühfajta — lengyel eredetű és zsidók közt ma már ritka.⁴⁰⁾ A vérbaj a vallásos zsidók közt természetesen ritkán található, úgyszintén bélpoklosság.⁴¹⁾ A szembetegségek közül a trachoma, a szegények betegsége, előfordul. A zöld hályog gyakori, de nem faji okból, hanem mint idegességi tünet.⁴²⁾ Retinitis pigmentosa — festéklarakódás a kötőhártyában — rokon házasságok után gyakori, így a zsidóknál is. A veleszületett vakság gyakoribb, mint a keresztényeknél.⁴³⁾ Rokonházasságok, idegesség befolyásolják. A színvakság is elégszer tapasztalható; Breslauban 4.1% zsidó, 2.1% keresztény esetet állapítottak meg. Londonban fiúknál körülbelül 5% (a nem-zsidóknál 3.5); a felnőtt férfiaknál 12.7¼. Ebben a túlnyomó szám a szegényeké, tehát nem faji ok. A rák némelyek szerint több áldozatot szed a zsidók, mint a nem-zsidók közt; mások szerint kevesebbet. A méhrák rendkívül ritka: 186 rákeset közül (München 1876—98) 6. Budapesten (1902—06) ezer ember közül 70 zsidó halt meg rákban, nem-zsidó 60. Algírban kevesebb zsidó, mint keresztény; Bécsben szintén több. A fertőző betegségekkel szemben zsidó immunitást emlegetnek, hogy állítólag az 1348. évi pestis megkímélte őket (?).⁴⁴⁾ Fracastor szerint az 1505. évi kiütéses tífuszjárványtól megóva maradtak, Rau szerint pedig a Langeonsban dühöngő tífusztól (1824). Ma Amerikában kevesebb a zsidók közt a tífusz-halálozás (27 ezrelék, nem-zsidóknál 32.16). Némely járványtól

csakugyan ment maradhatott a gettó, külön vízellátása miatt.⁴⁵⁾ Az odesszai pestisben *több* volt a zsidó beteg. Budapesten az 1851. évi kolerában aránylag hétszerannyi nem-zsidó halt meg, mint zsidó.⁴⁶⁾ Londonban is kedvező volt a helyzet. Oka ennek ismét csak az alkoholizmus hiánya. Kivételek: Lengyelországban (1831) a zsidók oly erősen szenvedtek a kolerától, hogy mint betegség-hordozókat kergették el őket.⁴⁷⁾ Oroszországban sok helyütt kedvezőbb az arány (Witebsk, Szt.-Pétervár): ennek oka higiénikusabb viselkedésük s az absztinencia.

A betegségi statisztika helyenként változó. A difteritisz és krup Amerikában nagyobb mértékű a zsidók közt; Bécsben viszont alacsonyabb a szám; Krakóban ismét emelkedik. Faji vonásról szó sem lehet, mert például Budapesten 1863—1886-ig teljesen megváltozott az arány.⁴⁸⁾ Ugyanígy más gyermekbetegségeknél is. Himlőnél kielégítőbb a zsidók helyzete, mert az oltást jobban gyakorolják.

Mínthogy a zsidók szűkmellűek, szobában, rossz levegőben élnek, azt hihetnők, hogy gyakori náluk a tüdővész, — a helyzet mégis az, hogy például a londoni gettónegyedben félannyi zsidó halálozás, mint a nem-zsidók közt. Oroszországban, Ausztria és Magyarországon ugyanilyen volt a helyzet. Budapesten 1901—1905 tízezer lakosra 54.15 kat., 20.6 zsidó tuberkulózis-haláletet; Tuniszban is, noha egészségügyi viszonyaik igen rosszak, kevesebb a tüdővész zsidó, ami szokásaikkal magyarázható: kevesebbet porolnak a lakásban (vizes ronggyal törölgetnek) és kevesebb a bútoruk.⁴⁹⁾ Általában a megfelelő társadalmi viszonyoktól, életberendezéstől függ az ellenállóképesség: a gazdag zsidó immunisabb a tüdővész ellen, mint a szegény; tehát minthogy a szegények vallásosabbak, elvetendő az étkezési törvények immunizáló hatásának elmélete.⁵⁰⁾ Ellenben, mint már e kérdést érintettük, a zsidók kedvező tuberkulózis-statisztikáját magyarázza az évszázados *alkalmazkodás* a gettólevegőhöz.⁵¹⁾ A betegség lefolyása is lassabb, igen ritkán „galoppierend“. A zsidók rendkívül hajlamosak az idegbajra. Sokak szerint az egész zsidóság ideges, hisztérikus (Tobler, Raymond, Buschan. Ziemssen, H. Oppenheim). A renge-

teg vallásos előírás ortodoxoknál hisztérikusan feszült lelkiállapotra vezet.⁵²⁾ Locomotor ataxia igen ritka, de paralízis agitans és időleges sántítás nagyon gyakori.⁵³⁾ Amerikában a zsidóknál a halálokok között több az idegbaj. Epilepszia, mivel alkoholos, vagy vérbajos alapon lép fel, ritka.⁵⁵⁾ Tehát a funkcionális idegzavarok (főleg hisztéria) gyakoribbak a zsidóknál, mint a szerviek, mint-hogy az utóbbiaknak alkohol és vérbaj az okuk.⁵⁶⁾ A neuraszténia elterjedtségét magyarázza az üzleti, idegölő foglalatosság és a sok üldöztetés.⁵⁷⁾

Az elmebetegség általában — Poroszországban s Ausztriában az idiotizmus és kretinizmus — a zsidók közt gyakori. A nevelőintézetekben kezelt gyöngéelméjű zsidó gyermekek száma aránylag is több, mert a zsidók inkább beadják őket (a falusi nép otthon tartja).⁵⁸⁾ A zsidók közt több a süketnéma is, mint a nem-zsidóknál. Németországban 1902-ben százezerből 83 protestáns, 92 katolikus és 136 zsidó süketnéma, de faji ok ebben sincs, mert a *veleszületett* süketnémaság nem gyakoribb, mint a nem-zsidóknál s így a többletet a betegségben megsüketült gyermekek adják; ugyanis a zsidók inkább kezeltetik gyermekeiket s ezek életben maradnak, ha siketen is.⁵⁹⁾

Németországban 1895—1897 háromszorannyi zsidó volt elmebajos, mint keresztény. De ha a városi lakosságot külön vesszük és szem előtt tartjuk a zsidók átlagos gyermektelenségét — elmebetegek leginkább felnőttek közt vannak — nem magasabb a zsidó örültek száma.⁶⁰⁾ Általános paralízis (oka: szifilisz) ritka; szifilisz mint előzmény (New-York) 4.18%, alkohol 5.51%. A paranoia zsidó férfiaknál, dementia praecox nőknél gyakoribb.⁶¹⁾ Gyermekegyi elmezavar is gyakori. Általában az elmeegógyintézetekben kevesebb nő, mint férfi, de zsidónő aránylag több, mint keresztény (45—50%; az utóbbi 40—42).⁶²⁾ A morfinizmus Ausztriában s Németországban elterjedtebb; talán fájdalmas betegségek: epe-vesekő az oka.⁶³⁾ A zsidó elmebetegek halandósága is nagyobb (Bécs). Különleges zsidó pszichózis nem mutatható ki.⁶⁴⁾

Az elmezavarok gyakorisága ellenére, régebben ritka volt a zsidók közt az öngyilkosság, aminek oka nem a „gyávaság“, hanem

a vallásosságuk, a vallásos zsidónak hite, optimizmusa. A hitetlenséggel, vallástalansággal együtt szaporodnak az öngyilkosságok. Keleteurópában, például Krakóban 1895—1900 keresztény 1%, zsidó 0.4. De Nyugaton túl is haladta a zsidó öngyilkosságok arányszáma a keresztényekét, Bajorországban 100%-kal a katolikusokét (a protestánsok vezettek). Poroszországban a zsidók 1907-ben még a protestánsokat is elhagyják: katolikus 104, protestáns 254, zsidó 356 egy millióra.⁶⁵⁾ Speciális viszonyok hatása: az 1900. évi gazdasági válság erősen megnövelte a zsidó öngyilkosságok arányszámát⁶⁶⁾, akárcsak napjainkban a konjunktúra utáni idők temérdek összeomlása. A zsidó elmebetegségek fő okai: az üldözések és a rokonházasságokkal járó degeneráció.⁶⁷⁾

2. Zsidó típusok.

Ami a zsidó antropológiai típusokat illeti, a „zsidó arc“-ban sokan hisznek: Beddoe, Jacobs, Andrée, Weissenberg, Elkind, Judt. Le is írták — de egyik sem egyezik a másikkal. Pontos, tudományos meghatározás lehetetlen. Sokak szerint a zsidó arcípus megmarad, eltörülhetetlen, még vegyes házasságoknál is kiüt.⁶⁸⁾ Salaman vizsgálatai azonban megállapították, hogy 136 vegyes pár 362 gyermeke közül csak 26-nak volt zsidó fiziognómiája.⁶⁹⁾ A Mendel-törvény alkalmazása arra vezet, hogy keveredésnél a *keresztény* és nem a *zsidó* elem a *präpotens*. A fiziognómia nem is állandó, hanem változik, még a környezet hatása alatt is.⁷⁰⁾ Topinard tanítása: „Aucune barrière physiologique ne défend les races contre la dislocation“ — semmi fiziológiai korlát nem védi a fajokat az eltolódásoktól.⁷¹⁾ Majd folytatja „La tendance naturelle n'est pas à la fixation des types, mais à leur desagrégation“ — nem a típusok megszilárdulása, hanem fölbomlásuk a természetes tendencia.⁷²⁾ Topinard azt is hirdette, hogy „a faj nincs az emberi nemben, mihelyt túlmegyünk az általános típusokon“.⁷³⁾ Ezek: a fehér, a sárga, vörös, fekete. A „germán faj“, „germán vér“ Hovelacque szerint fikció.⁷⁴⁾ Az ily kifejezések s elméletek kapóra jöttek az antiszemitizmusnak. A fajelméletet nem antropológusok,

vagy természettudósok, hanem nyelvészek és történészek alkoták.⁷⁰⁾ Mert a híres „árja és szemita faj” emlegetése annyi, mintha göndör hajú szókincsről, vagy fekete mondattanról beszélnének; az is, ez is egyformán értelmetlen (Max Müller).⁷⁶⁾ A „szemita faj fikciójából” indulva ki, ennek kifejezőjét a *szefárd* zsidókban találták meg (barna, magas, sasorrú, hosszúfejű), míg az askená-zok germán-szláv keveredés.⁷⁷⁾ Ez téves. A zsidók tipikus vonásai — mondja S. Reinach — a környezetével azonosak. Clémence Roy er asszony szerint: az egyes országok zsidói kevésbé hasonlítanak egymáshoz, mint az őket környező népekhez és az északiak oly határozottan különböznek a déliektől, mint a germánok a latinoktól.⁷⁸⁾ Az üldözések folyamán természetesen elszigetelődtek, de „azelőtt kevésbé voltak jellegzetesek, mint ma. A kereszténység előtti utolsó századokban mindenütt sok prozelytát csináltak,”⁷⁹⁾ akikkel keveredtek. Ezt vallja Renan is, Loeb, Neubauer, Topinard és Ripley is.⁸⁰⁾

A Kánaánt meghódító héberek összevegyültek a kánaáni különféle fajta népekkel, akik közt a filiszteusok valószínűleg krétai (indogermán), a hittiták mongol fajt képviselnek.⁸¹⁾ E keveredésnek tulajdonítják a zsidó típusokat, például mint már említettük, az emóriaktól vezetik le a szőkét. Tarthatatlan föltevések. Aztán jött a számkivetés, a tíz törzs eltűnése, a templom lerombolása, a diaszpóra, újabb keveredés.⁸²⁾ A 8. században a kazárok zsidóvá lesznek. Az orosz zsidók eredete vitás: nyelvük német, de másrészt a keresztény éra eleje óta vannak zsidók Oroszországban. Topinard szerint „Les juifs ne sont qu'une fédération religieuse. Ils ne sont ni une nation ni une race” — a zsidók csak vallási közösség. Nem is nemzet, nem is faj.⁸³⁾ Legnagyobbrészt egymás közt házasodnak; van is határozott zsidó külső.⁸⁴⁾ Az endogámia létrehoz bizonyos típusokat, nem az egész zsidóságban egyet, hanem többet, a környezet szerint. Ez magyarázza, hogy északon szőkék, keleten szlávok — nem keveredés, hanem mert a miliő annak a típusnak kedvez. A gettó-keret hatással volt a zsidó külsőre, de a környezet változásával a habitus is megváltozik.⁸⁵⁾ Renan szerint nem zsidó típus van, hanem zsidó típusok.⁸⁰⁾ Ezek, minthogy a zsi-

dók mind jobban szétszóródnak, még szaporodni fognak a környezet behatása szerint.

Weisbach és Ikow úgy vélik, hogy a tiszta zsidó típust a szefárdok őrizték meg; az utóbbi, mint már jeleztük, az orosz zsidókat nem is tekinti fajilag zsidóknak.⁸⁷⁾ Broca, Topinard s mások több típus-elméletével szemben Weissenberg csak egyet fogad el (Európára), de ez többé-kevésbé keveredett. A szefárd típus: barna haj, ragyogó szem, büszke tartás. Itt is különböző fajták: spanyol, arab, berber, a környezet szerint.⁸⁸⁾ Askenáz típusok: 30% szőke, 50% világos szem, csak 12% sasorr. Több fajta, például szláv: széles arccsontok;⁸⁹⁾ a turáni (kazár), Déloroszországban. Galícia: szögletes arc, tömpe orr; az északi teuton típus: magas, szőke, hosszúfejű; mongoloid: fekete haj, kevés szakáll, mandulaszem, vagy inkább háromszögű;⁹⁰⁾ a negroid típus: nagyon sötét bőr. fekete gyapjas haj, hosszú fej, előreugró áll, széles, lapos orr, hogy mulattnak néznék az ember.

Ázsiai típusok: palesztinai zsidó őslakók; olyanok, mint a felláhok, arabul beszélnek. A szamaritánusok: eltérők az európai zsidóktól, magasak, erősek.⁹¹⁾ A jemeni zsidók Weissenberg szerint nem azonosak fajilag az európai zsidókkal, de talán eredetibben őrizték meg a régi zsidó típust; Maltzan szerint zsidók.⁹²⁾ A szyriai és mezopotámiai zsidók: őslakók és szefárdok; askenáz igen kevés. Típusuk nem-európai, a szyr nem-zsidóval egyező. A mezopotámiai zsidókat a babylóni száműzöttek maradékának tekintik, Andrée az elveszett tiz törzset látja bennük;⁹³⁾ típusuk nem-európai. A középpázsiai, bokharai zsidók: szépek; perzsa dialektust beszélnek s a tiz törzs utódainak vallják magukat, de a talmudot követik.⁹⁴⁾ A perzsa zsidók hosszabb fejűek, mint a középpázsiaiak, akik tőlük származnak, tehát emezek keveredtek: nem zsidó kinézésűek. A kaukázusi zsidók: georgiai és daghesztáni típus. Igen rövid fejűek, barnák, sasorr gyakori; olyanok, mint a szomszédai (néhányak szerint etnikailag sem zsidók) s a tatár nyelvet beszélnek ők is. *Indiában*, *Cochinban* (Malabar) zsidó telep, mely állítólag a szentély pusztulása után került oda. Bombayban a Béni Israel. Részeit fehér, részeit fekete zsidók; szigorúan elkülönöd-

nek egymástól.⁹⁵⁾ A fehérek típusa körülbelül európai, a feketéké kevert. A kínai zsidók valószínűleg Indiából vándoroltak be, ezek Perzsiából (tehát a kínai település *nem* az első századba esik, hanem későbbre); teljesen kínai típus.

Az afrikai zsidókon általában negroid vonások. Algírban, Tuniszban olyanok, mint a mohammedánok. Elég hosszú fejűek, barnák.⁹⁶⁾ A M'zab-oázis berber zsidói igen hosszú fejűek; olyanok, mint a környező arabok, m'zabiták. Tripoliszban zsidó barlanglakók. Földbe ásott városok (2—3 emelet). E troglodyták zsidó kinézésűek. (A berber zsidók nem-zsidó származásúak: világos haj, kék szem.) Az abesszíniai zsidók (falasak): negroidok, teljesen a környező néphez hasonlóak. M. H. Nahoum szerint megtérített négerek.⁹⁷⁾ Loangoban is, Madagaszkárban is vannak néger zsidók.⁹⁸⁾ Jamaicában és Surinamban *vegyes házasságokból* származtak színes zsidók. Külön nyelvük is van: a néger-portugál egy változata.

Az oroszországi *karaiták* egyenjogúak a többi lakossal. Némelyek szerint a kazárok utódai; fajilag inkább tatárok, mint zsidók, de A Veissenberg megállapít rajtuk zsidó faji vonásokat is.⁹⁹⁾ A marránok krypto-zsidók: titokban élték a zsidóságukat. Minthogy üldözték s elkülönítették őket, bizonyos különállásban maradhattak meg. Csak a 18. században szüntették meg velük szemben a kivételes rendelkezéseket, de számon tartották őket ezután is, úgyhogy elkülönödésük nem rajtuk múlt.¹⁰⁰⁾ A *dönmék* törökországi zsidók. Három csoportban élnek, melyek egymás közt nem házasodnak; más zsidókkal, vagy mohammedánokkal éppen nem.¹⁰¹⁾ Sabbataj Ceví követői. Ma már törökökkel is házasodnak.

A zsidó típus nem is biológiai, hanem *társadalmi*: ruha, magatartás.¹⁰²⁾ Továbbá lélektani: a zsidó psziché. A sok évszázados üldöztetés s gettóélet tükröződik a zsidó fiziognómiájában s testtartásában. „Gettó-arcokat“ találunk nemcsak a zsidóknál, hanem általában a hosszú időn át kegyetlen bántalmakat elszenvedett vallási kisebbségeknél (örmények, koptok). Számos kutató a vallási kisebbségek különleges pszichológiájáról beszél. Köztudomású, hogy a lelkiállapot megérzik az arcvonásokban. Talá-

lóan mondja Emerson „Minden vallási szektának megvan a jellegzetes fiziognómiája. Metodisták, quäkerek és apácáknál sajátos arckifejezés ... A különféle mesterségek s szellemi hivatások jellegzetesen fölismerhetek az arcon és a formákban“ (English Traits).¹⁰³⁾ A „gettóarc“ nem a teint, a termet, a testnagyság, az orr-alak, a zápfog, ajak és áll összeadása, hanem tisztára pszichológiai jelenség.¹⁰⁴⁾ A zsidó típus lehet társadalmi kiválasztás eredménye: mert a gettóban nagyrabecsülték a zsidó k-inézést;-ma nem szeretik a zsidók sem a zsidós ábrázatot.¹⁰⁵⁾

Az úgynevezett „zsidó arc“ nemcsak a zsidók, hanem a legkülönbözőbb népek közt is található, melyeknek országában sohasem léteztek zsidók. Ez tenyésztette ki az elveszett „tiz törzshöz“ fűződő romantikát, hogy az ő utódjaikat akarták fölfedezni az angolok, irek, szászok, spanyolok, frankok, hunnok, rómaiak, görög, peru- és mexicobeliek, japánok, négerok s Középamerika néptörzseiben. Kiváló antropológusok is bizonyították a japán-zsidó összefüggést. A legkülönbözőbb fajok közt föllelhető zsidó fiziognómiákról beszél Ten Kate, hogy a japánok közt a sémita arcú férfiak és nők a legszebb típusok. Ilyen vonásokat talált még az északamerikai indiánusoknál; a pápuknál is akad nem egy. Balz is említi a japánoknál fölbukkanó sémita típust, úgyszintén Ranke. Ratzel több afrikai néger törzsről állapította meg a „zsidó kinézést“. Hasonlóképp nyilatkozott von den Steinen. Deniker beszámol a „zsidó arcú“ todákról s szerinte Afganisztán s Beludsisztán benszületttei is erősen hasonlítanak a zsidókhoz (233). Ugyaníly jelleget lát Hutchinson Kasmír hinduinak ábrázatán.

Stratz döntő ítélete: „Der in Europa als Kennzeichen aufgefasste Judentypus ist keine Eigentümlichkeit des Juden allein, sondern findet sich mehr oder weniger häufig unter sämtlichen Rassen der Erde. Er ist weder ein Stammes- noch ein Rassencharakter, sondern lediglich eine durch starke jahrhundertlange Inzucht erblich gewordene Anhäufung von individuellen Abweichungen, eine stärkere Hervorhebung der Individualität im Gegensatz zu den allgemeinen Rassenmerkmalen.“

Van olyan föltevés, hogy a zsidó vonások rendkívüli külön-

bőzősége helyek szerint a környezethez való alkalmazkodás eredménye; ezzel szemben bizonyítható, hogy vegyes házasságok már a bibliai korban is voltak: a kánaáni népek stb.¹⁰⁶⁾ A görög-római korszakban is erős keveredés, sok prozelita.¹⁰⁷⁾ A középkorban Magyarországon László király tiltotta el a keresztény-zsidó vegyes-házasságot.¹⁰⁸⁾ Róbert, esztergomi érsek 1229-ben vegyes vad-házasságokról tesz jelentést a pápának.¹⁰⁹⁾ Spanyolországban is sok összeházasodás. A középkorban a rabszolgaság erős térítő tényező volt: Spanyol-, Olasz-, Magyarországon ismételt tilalmak a rabszolgák zsidóvá térítése ellen. Grätz szerint a rajnai zsidó hitközségeket a Jeruzsálemet járt római katonák és zsidó (Jeruzsálemből hozott) anyák utódai alapították, akiket anyjuk zsidó hitben nevelt. A kozák fogságba került zsidó nők is gyakran tértek vissza kozák gyerekekkel.¹¹⁰⁾

Zsidó etnikai egység épűgy nem létezik, mint keresztény, vagy mohammedán. Zsidó fajról épűgy nem lehet beszélni, mint katolikus, vagy református fajról (258). Keleteurópa zsidósága egy nagy részének ereiben több szláv vér folyik, mint zsidó. Németország, Ausztria és Angolország zsidói több „indogermán“ vérrel (ha ugyan létezik ilyesvalami) dicsekedhetnek, mint az „árja“ délolaszok, görögök, örmények s más sötétbőrű etnikai csoportok. Az afrikai zsidók nagy tömege, mely évszázadok óta ott él, túlnyomóan az afrikai típust képviseli, az ázsiai zsidók az ázsiai és az európaiak az európai antropológiai típust (259). Az orosz zsidó sokkal inkább rokona a szlávnak, akivel együtt él, mint a Marokkó belsejében lakó hittestvéreinek, vagy Németország szőke zsidói az úgynevezett indogermánoknak, mint a Jemenben, vagy Mezopotámiában lakó hittestvéreiknek. A Kaukázus kerekfejű és a M'zab-oázis (Algier) hosszúfejű zsidói közt faji tekintetben nagyobb a különbség, mint Posen lengyeléi és Poroszország germánjai közt. Ez a megállapítás halomra dönti az antiszemitizmus beállításeit, hogy a zsidóság a „sémi fajnak“ egyik ága (a Chamberlain-féle *Homo syriacus*), mely exotikus jeligében nem képes az európai formákhoz asszimilálódni, hogy az „árja“ és a „sémi“ fajt össze nem férő biológiai sajátságok választják el egymástól. Ez az elő-

ítélet még Sombart gondolkozását is megejteti s azon nézetet vallja (Die Zukunft der Juden) „dass die Assimilation der Juden im Sinne völliger Verschmelzung während des letzten Menschenalters keine Fortschritte gemacht hat, und dass sich auch in der Zukunft mächtige Hindernisse entgegenstellen werden“. És hirdeti „dass über der Blutmischung der jüdischen Rasse mit den Nordvölkern ein Unstern zu schweben scheint. Es ist fast als ob die Natur die Vereinigung nicht wolle.“

Sombart nagyon elveti a sulykot és sajnálatos, hogy oly tudós is demagóg hangot üt meg. A zsidó nagyon is képes és hajlamos az asszimilációra, de ne kívánjanak tőle etnikai öngyilkosságot, hogy majd akkor ismerik el az asszimilációját, ha vérkeveredés által eltűnik a föld színéről. Az asszimilációnak éppen nem követelménye a biológiai összeolvadás, hanem az *érzelmi, társadalmi és művelődési* egység. Ezen fordul meg minden. S ép ezért a magyar, német, francia, angol, olasz stb. zsidók époly hű és igaz gyermekei az országuknak, mint a keresztény polgártársaik. De Sombartot megcáfolják a zsidó hitehagyások megdöbbentő adatai is már a régi évszázadokban. H. v. Bülow azt állítja (Geschichte des Adels), hogy Európában ezernél több nemesített zsidó család van. E zsidó származású nemesi családokból 480-at névszerint felsorol. Salamon Reinach rámutat, hogy hitehagyott francia zsidók utódai ragyogó érdemeket szereztek az — antiszemitizmus terén (260). Németországban is van rá elég példa. Az utolsó 1800 évben több millió zsidó tért át a kereszténységre, kiknek leszármazottjain se híre se hamva a zsidóságnak.

A 12. században körülbelül háromnegyed millióra becsülték a világ összes zsidóinak számát, mely a 16. században egy millióra nőtt és csak a fele lakott Európában. Ez a színvonal még a 18. század közepén is így volt nagyjából. Tehát ha az utolsó 150 évben a zsidó népesség több mint a 20-szorosára emelkedett, kétségtelen, hogy a keveredés aránya is épúgy nőtt. A zsidó faji keveretlenség elenyészett, de nagyon kevés keresztény család is mondhatja magát zsidó vértől mentnek (261).

A zsidó faji kérdés igazsága, hogy „zsidó faj“ nincs, amint-

hogy egész Európa csupa faji kevertség. Csak zsidó típusok léteznek, ami nem annyira biológiai, mint társadalmi és pszichológiai jelenség s a környezet hatása. A gettó-élet formálta a különleges zsidó fiziognómiát, de Nyugaton, a szabadság és társadalmi asszimiláció légkörében elmosódik a külső jellegzetesség: a nyugateurópai zsidó általában az illető ország típusát mutatja. Akik ma zsidó fajról beszélnek, azt teszik, amit Leibniz psittacizmusnak, papagálybeszédnek nevezett — szavakat kapcsolnak, melyeknek külön-külön van értelmük, de így összekapcsolva nincs.¹¹¹⁾

3. A zsidóság statisztikája.

Az egész világon szétszórott zsidóság lélekszáma körülbelül 15 millió. Nézzük e statisztika főbb adatait:

<i>Európa.</i>			
A számlálás ideje	Az ország	A zsidók száma	Az összes lakosság hány százaléka
1921	Lengyelország	3,400.000	12.5
1920	Európai Oroszország és Ukrajna	2,625.000	2.8
1919	Románia	900.000	4.8
1919	Németország	620.000	10
1920	Magyarország	490.000	6.3
1921	Csehszlovákia	354.000	2.6
1923	Ausztria	300.000	4.5
1921	Britannia	300.000	0.7
1921	Franciaország	150.000	0.4
1923	Litvánia	153.000	7.6
1919	Hollandia	115.000	0.2
1920	Görögország	110.000	2.2
1920	Belgium	100.000	1.2
1923	Lettország	100.000	7.5
1922	Európai Törökország . .	100.000	6.5
1921	Jugoszlávia	64.000 (?)	0.5
1920	Bulgária	40.000	0.9
1921	Itália	45.000	0.1
1920	Svájc	21.000	0.5
1920	Svédország	8.000	0.1
1921	Dánia	6.000	0.2

A számlálás ideje	Az ország	A zsidók száma	Az összes lakosság hány százaléka
1922	Esztország	7.500	0.7
1919	Spanyolország	12.000	0.02
1920	Finnország	2.000	0.05
1922	Norvégia	2.000	0.04
1920	Portugália	2.000	0.02

Ázsia.

1920	Mezopotámia	87.000	3.1
1922	Palesztina	84.000	11.1
1920	Szibéria	45.000	0.5
1922	Szýria	35.000	1.0
1920	Középázsia	28.000	0.24
1920	Arábia	25.000	0.4
1920	Buchara	20.000	0.6
1922	Afganisztán	18.000	0.3
1921	Aden	4.000	6.8
1920	Japán, Kína, India . . .	28.000	0.0

Afrika.

1919	Marokkó (francia) . . .	150.000	2.8
1921	Algier	74.000	1.3
1917	Egyiptom	60.000	0.5
1921	Délafrika (angol) . . .	59.000	0.8
1921	Tunisz	48.000	2.3
1918	Tripolisz	19.000	3.4
1922	Marokkó (spanyol) . . .	18.000	3.0
1922	Tanger	10.000	19.2

Amerika.

1922	Egyesült Államok . . .	3.602.000	3.0
1921	Kanada	126.000	1.4
1921	Argentína	100.000	1.2
1918	Kuba	4.000	0.1
1921	Mexico	9.000	0.06
1920	Chile	3.000	0.01
1920	Brazília	3.000	0.01
1921	Egyéb államok	3.000	0.0

Ausztrália.

1921		23.000	0.32 ¹¹²⁾
------	--	--------	----------------------

A földkerekség majdnem minden zugában élnek zsidók. Meglepő egy körülbelül 2800 éves kínai kézirat, melyben említve van Noé, Ábrahám, József és Mózes története. Perzsa zsidók telepedtek Kínába (Kr. e. 224).¹¹³⁾ A zsidó kínai neve „Jol-tak“, vagy „Go-Go“. A kínai zsidók magukat „Pan-Khin-Kian“-nak nevezik. Vallástörvényi ismereteikre jellemző, hogy a levágott jószág húsból eltávolítják a tilalmas ereket.¹¹⁴⁾ Kai-Fang-Pu városában (Sanghaitól 500 kilométerre) van egy zsinagóga, mely 1183-ban épült. A falain kínai s héber írások. A kínai zsidók közt akadnak, akik beszélnek is héberül. Használják a tefillint és az imarojtokat (cicisz); az istentiszteletnél a Tórát. Más szent könyvet nem ismernek. Az újszülött fiúk fölavatását a 30. napon tartják. A legnagyobb község Kantonban (15—20.000 zsidó). A zsinagógájuk három kis hajóra van építve a vízben s mielőtt belépnek, megfürdenek télen-nyáron a folyóban. Külsejük s életmódjuk, mint a kínaiaké. Vannak ott zsidó tábornokok, tengernagyok, főtisztok, sőt mandarinok is.¹¹⁵⁾

Japánban érdekes zsidó nyomokra bukkantak. Yamato környékén van két régi falu — *Gasen* és *Menase*, melyek héber nevek volnának; japán etimológiával nem magyarázhatók meg.¹¹⁶⁾ Usumasa városában egy másfélezeréves kút, melynek kávéjába bevésve az „Izrael“ név. Az exotikus országok zsidói közt érdekes vallási sajátosságok. Például a bucharai zsidók a semóne eszré-imánál nyugatra fordulnak s peszaeh előestéjén szokásos a peszach-áldozat: egy bárányt vág mindenki; a szegényebb zsidók közösen.³¹⁷⁾ Az indiai fekete zsidók megülik mind az ünnepeket a púrim kivételével, melyet nem ismernek. Dahomey fekete zsidóinak templomában még van áldozati kultusz főpappal és papi családokkal. A törvények bevésve a templom falába. A Tóra pergamenre írva, héber betűkkel; csak a pentateuchot ismerik. Szigorúan veszik a szombatot s a pogány környezet dacára híven őrzik a tradíciót.¹¹⁸⁾ A krimi zsidók társalgási nyelve a tatár.

A tudományos kutatás bebizonyította, hogy egyik-másik kaukázusi törzs zsidó eredetű. Elsősorban a mingréliaiak. Aztán az osszéték szokásai, kivált esketési s temetési szertartásaik egyez-

nek az ó-héberrel.¹¹⁹⁾ Az osszétéknél a gyermektelenül elhalt férfi fivére köteles volt a sógornőt feleségül venni. A csecsecek is zsidóknak tekintendők. Az abesszíniai falasak nyelvében héber kifejezések, de vallásgyakorlatukban keresztény fogalmak és szokások is. Tartják a szombatot; a peszachi bárányáldozat is szerepel náluk. Egész elkülönödvé élnek a városnegyedekben és falvaikban.¹²⁰⁾

A tudományos tények, cáfolatok dacára is kísért a zsidó faji kérdés, mert a politikai elfogultság vesszőparipája. Belejátszik a fajgóg is, a faji tisztaság fikciója. Pedig nem lehet elégszer ismételni, hogy sokszorosan kevert vérű az európai emberiség. Mily kalandos hiedelmek: a zsidó kereskedői foglalkozását is megtennék „faji vonásnak“. Meg újra rámutattunk, mennyire téves, tartatatlan elmélet. Még csak pár statisztikai adat.

Magában az odesszai kormányzóságban kb. 50 ezer zsidó paraszt, az ottani zsidó lakosság 10 százaléka.¹²¹⁾ Fehér-Oroszországban mintegy 21 ezer zsidó gazdálkodik, 20 ezer desjatin területen. Számottevő a zsidók dohánytermelése Podóliában. A világháború előtt híres volt róla a tschernigowi kormányzóság (Mglina és Surarz), ahol az olcsóbb fajtát és Észak-Besszarábia, ahol a finomabbat termelték. Besszarábiában több ezer zsidó család ebből élt; ott a dohánytermelést zsidó foglalkozásnak tekintették. A háború után Podóliában (Cherson kormányzóság, Dubossary) rendezkedtek be rá a zsidók; 1923-ban már 850 desjatin területen művelték. A legtöbben maguk dolgoznak; csak néhanapján vesznek segítségül napszámost, aki szintén zsidó. Az 1923. évi termés egy-egy desjatinon 40—50 pud volt.¹²²⁾ Dohányon kívül gyümölcs-termelés s szőlőművelés. Besszarábiában a zsidó telepek kiterjedése a háború előtt 3000 desjatin körül, ma mintegy 50 ezer. Lengyelországban 5451 zsidó gazdaságot vettek számon (1921) Vilna, Grodno, Brest-Litowsk és Wolhynia 68 helységében. E gazdaságok lélekszáma 26.815; több mint a fele mezőgazdasági munkát folytat.

A régi Ausztriában a zsidók 8.4 százaléka választotta a mezőgazdaságot, 24.8 az ipart, 51.8 a kereskedelmet, 15 százalék a

szabad foglalkozást és hivatalt.¹²³⁾ A régi Magyarországon az 1000 holdon felül való nagybirtokosok közt volt 19.9 százalék zsidó, a 200—1000 holdasok közt 19 százalék; 100—200 közt 8, 50—100-ig 2.5, 20—50-ig 0.7, 10—20-ig 0.4, 5—10 közt 0.4 és 5 hold alatt 0.3 százalék.¹²⁴⁾ A háború előtt Orosz-Lengyelországban: 39.04 százalék kereskedő, 34.89 iparos, 2.33 mezőgazdasággal foglalkozik, 8.31 munkás és napszámos, 4.38 szabad hivatásban; a többinek nem volt határozott foglalkozása. A háború előtti Németországban a zsidók létfenntartása: mezőgazdaság (1.0 százalék), ipar (22.6), kereskedelem (55.2), bér munka (0.3), szabad hivatás és közhivatal (6.6), önálló (14.2).¹²⁵⁾ Németországban a háború előtt minden 10 ezer zsidó közül: 128 gazdálkodó, 2151 iparos, 4972 kereskedő, közhivatalban s szabad hivatásban 647, bér munkás 210, önálló hivatásban 1892. E hat csoportnak arányszáma Ausztriában: 1142, 2867, 3826, 723, 543, 377. Oroszországban minden tízezer zsidó közül: 381 gazdálkodó, 3463 iparos, 4315 kereskedő, hivatalban s szabad hivatásban 630; egyéb kereset 1211. A háború utáni adatok közt nevezetes, hogy Bukovina nagybirtokainak 30 százaléka zsidó kézen.¹²⁶⁾ Ugyanott a háború előtt a magasabb állami hivatalokban 15, az alsóbbakban 30 százalék volt zsidó; a háború után nagyon megcsappant a számuk. Lettlandnak majdnem egész fakereskedelmét zsidók intézik.¹²⁷⁾ Szaloniki zsidóinak többsége kikötői munkás. (Íme, ennyire irtóznak a zsidók a fizikai fáradalmaktól.) Szombaton és ünnepeken csöndes a kikötői élet, mert a zsidók nem dolgoznak. Ruszinszkóban a legtöbb zsidó gazdasági dolgokat végez; van vagy 20 ezer hegyi pásztor is.

Zsidó földműves-iskola nemcsak Palesztinában, hanem Európában is van: Ahlem (Németország) és Sloboda-Rongurska (Galícia). Ujabban a német mizrachisták Elshofban (Rathenow mellett) farmerképző tanfolyamot rendeztek be, ahol másfél év alatt 10 fiút és 8 leányt megtanítanak a különféle gazdasági munkákra. Fulda mellett is működik egy ily előkészítő iskola. A zsidók gazdálkodása rendkívül jelentős Amerikában. Az 1924. évi adatok szerint 75.000 farmer több mint egy millió acre földön.¹²⁸⁾ Még

1909-ben alapították New-Yorkban a Federation of Jewish Farmers of America-t. Az Amerikába bevándorolt zsidók mezőgazdasági téren való érvényesülését s a fejlődést sokat mondón bizonyítják e számok (1912): Kanadában volt 12 zsidó telep és 53 magánfarm, 55 ezer hektár terjedelemben. Az Egyesült Államokban 3718 zsidó farm er-család, 140 ezer hektár földdel. Argentínában az JGA telepein 4520 család 183.185 hektár megművelt területtel, mert birtoka sokkal több volt: 569 ezer hektár Argentínában és 92 ezer Rio Grande do Sul, braziliai tartományban.¹²⁹⁾ A megmunkált földön termett: gabona, kender, zab, köles, árpa, kukorica, lucerna. A telepeken nagy jószágtenyésztés is: szarvasmarha, juh, ló, öszvér stb.

Délafrikában szintén számos zsidó farmer. A kezdetleges viszonyok közt az ő modern földművelő módszerük nagy hatással volt a búrokra, mert olyan területeket is termővé tettek, melyekkel amazok nem bírtak. Délafrika mezőgazdaságában egész új korszakot jeleni a bevándorolt orosz zsidó, Kaínowitzsch működése, akit a földművelésügyi miniszter példaképnek állított a búr mezőgazdák elé. Egy másik zsidó farmer, Lurie, a burgonyakirály néven ismeretes. Az angol gyarmatokon tevékeny zsidó vállalkozók: Dél ausztráliában a Montefiorek, Új-Zeelandban Sir Julius Vogel, Délafrikában Mosenthal (iparvállalat). De Pass, nagy hajóscég Gape Townban; Natalban Nathaniel Isaacs, Transvaalbari (gyémántipar) Sámuel Marks, Barnett Barnato, Wernher, Beit & Co. Kanadában a Joseph-család (vasúti vállalkozók) és sok zsidó a jamaikai cukoriparban (J. Jacobs: Jew. Contributions to Civilization).

A zsidó ipari statisztika pár adata. Kiemeljük a keleteurópai zsidóság példáit annak föltüntetésére, hogy a vallási ortodoxia világa sem idegenkedik az ipari, testi munkától, mint ezt sokfelé hiszik. A közép- és nyugateurópai zsidó nagyipar világgraszoló üzei és a zsidó tőke közgazdasági jelentősége benne élnek a köz tudatban. Mintegy 60—70 ezer zsidó iparos volt Lengyelországban (1919). Hivatalos kimutatás szerint (1920) Varsóban 5616 zsidó ipari műhely, míg nem-zsidó csak 5558; de ez utóbbiakban

16.132 munkás dolgozott, míg amott csak 9507. A zsidó fölény leginkább a textiliparban mutatkozik: 2262 zsidó üzem, 1493 nem-zsidó. A zsidó ipari tevékenység oly méretekbe nőtt, hogy New-York zsidó lakosságának nagyobb része munkás; kivált a ruha- és cipőiparban a zsidóké a többség. Az Egyesült Államokban a munkás-Ringnek 1922-ben 82.000 tagja volt, de ez csekély töredéke az unióbeli zsidó munkásosztálynak. Londonban is igen magas a zsidó munkások arányszáma s ott is főleg a ruhaiparban: némely munkaágban vezetnek.¹³⁰⁾ A holland és belga gyémánt-iparral főképp zsidók foglalkoznak. Belgiumban aránylag sok a zsidó bányamunkás. Oroszországban például a minski kormányzóság szervezett munkásságának 50.508 tagja közül 17.173 zsidó (= 34 százalék; 1921. évi adat). A witebski kormányzóságban 27.745 munkás közt 15.196 zsidó (54.8 százalék). Kiewben 71.811-ből 16.106 (23.4 százalék). Polozk körzetében mind a ruhaipari munkás zsidó. Palesztinában az 1922. évi számlálás szerint 16.554 munkás volt: kisiparosok, parasztok, bér munkások. Mintegy 70 százalék a három legnagyobb városban: Jeruzsálem, Jaffa és Haifában. Köztük mezőgazdasági munkás 15.6 százalék, építő 13.3, egyéb 9.4 százalék.

A nagy zsidó néptömegek, kivált a keleti zsidóság szegénységét korántsem ellensúlyozhatja a sokat emlegetett „zsidó gazdagság”. Az angol lordok vagy a cseh nagybirtokosok vagyona mindig túlszárnyalta a Rotschildokét.¹³¹⁾ Még Amerikában is hátrább kerültek a zsidó nábobok. Amerika leggazdagabb emberei közt csak a következő zsidók szerepeltek (1924), kik évente tíz-millió dollárnál több jövedelem után fizettek adót: George Blumen - thai 327.827, Herbert Pulitzer 198.371, Montague Glass 10.111, dr. L. Weisskopf 85.924, Ralph Pulitzer 83.119, Bernhard J. Gimbel 12.598, Morris Guggenheim 346.941, S. B. Guggenheim 300.359, Adolf Zucker 22.856, Alvin Untermyer 15.536, Louis J. Horowitz 12.813, Dávid Bolesco 13.856, Samuel Epstein 32.084, Nathan Strauss jun. 18.216, Mark Eisner 51.826, Nathan Ottinger 13.220. Jakob W. Laks 16.159, Irving Blumenthal 48.344, Herbert N. Strauss 45.304, Jesse J. Strauss 55.018. Fred Hirsch Korn 102.933,

Walther Blumenthal 47.919. Louis Marshall 40.326. A zsidó művelődési statisztika dicsőséges volt; ma kevésbé, de erről nem a zsidóság tehet. Például egyetemünkön a numerus clausus miatt nagyon kevés a zsidó hallgató. Nézzünk pár múltbeli adatot. Poroszország középiskoláiban (1901) 56¼ százalék volt a zsidó, keresztény csak 7¼ százalék, a lakosság számához viszonyítva. Ausztriában 1851—1903/1904-ig a közép fokú intézetekben a keresztény tanulók száma 12.200-ról 99.700-ra emelkedett — a zsidóké 1250-ről 15.900-ra: vagyis a keresztényeknél 8V£-szeres, a zsidóknál 12%-szeres a gyarapodás. 1904-ben a középiskolákban 16 százalék volt a zsidó tanuló, a főiskolákon meg 17—18 százalék. „És a prófétáknak megparancsoljátok: ne prófétáljatok.“ A szellemi rátermettséget elzárják a tanulástól. A tudományos érdem nem jogcím, ha a „faj“ körül hiba van. Bécsben a német-nemzeti diákok kiderítették, hogy a bécsi egyetem tanártestületében 199 a „nem-árja“ származású. Egy másik forrás szerint a bölcsészeti karon 49 árja és 5 zsidó rendes tanár; a rendkívüliek közt 26 árja és 12 zsidó. Az orvosi karon 20 árja és csak 4 zsidó rendes professzor. És járja a nóta sémi fajról, árja fajról. Mintha „alsóbb rendű“ nép volnánk. Mintha nem a zsidóság adott volna az emberiségnek — világvallást. De erre nem is hivatkozunk. Csak a Tórát említjük, a szentírásunkat. Tízparancs, profétizmus, zsol-tárok: a szellemtörténetnek nem legdrágább értékei közül valók-e?

*

A zsidóság lelke, harmadfélezer éves múlt történeti és szellemi tartalmától megihletve, ma is ott csügg az ősi, örök eszmén: a Tórán. Dicsőséges emlék, halhatatlan erő: a vallás és a tanulás szerelme. Ezt jelenti a zsidóság az emberiségben. A Tórát nem sötétségben adta az Úristen — elmélkedik a midras — hanem világos nappal, amint írva van a színáji kinyilatkoztatásról: „És lőn . . . amidőn reggel lett“. Íme, a zsidóság életproblémája: a Tórának s a fénynek együttessége. Hogy a vallás nem az éjszaka, nem a szellemi homály a zsidóság gyermekének — hanem világosság, művelődés, haladás. Izrael adta az emberiségnek az erkölcsi

egyistenség-hitet és — ami talán még több — a vallás nappali fényben való születésének gondolatát. A tudományok története, a kultúrhistoria fennen hirdeti a zsidó szellem sokféle érdemét, áldását, de mindenek fölött álló amaz egyetlen igaz fejlődési elv: a szellemi és erkölcsi haladás összhangjának költészete, zsidó tanas megvalósítása; hogy annak a fenséges harmóniának nem szabad egyoldalúsággá torzulnia, mert a vallástalan kultúra s a kulturátlan vallás a legszörnyűbb kárhozat. Izrael tudósai s bölcsészei a Tóra neveltjei voltak. A zsidóságban az erkölcsi hűség s a tisztult vallási fölfogás kell, hogy a kultúraszeretet inspirációja legyen: nappal lett a miénk a Tóra, nem az éj sötétjében. S ha megpróbálták a zsidóságban vallásvédelemmé tenni a műveletlenséget, hát meghamisították s meggyalázták vele a zsidó szellemet.

A harmadfélezeréves múltnak még egy nagy tanítása: a zsidó erkölcsi idealizmus. Hogy akit a legsivárabb józanság, a kíméletlen pozitivizmus, a lelki szikkadtság hordozójának, terjesztőjének tartanak — a zsidó: vértanú-sorsot vállalt a hitéért. Materialista lélek erre nern képes. A zsidó nemcsak a gazdasági haladás tényezője volt, hanem a legmagasabb rendű lelkiiséget is tanította a hitéért elszenvedett martiriummal. S ez a vértanúság is emberiség-szolgálat: az évezredes igazságtalanság, a zsidó szenvedés látványa is megtermékenyíté s erősbité a jók, a nemesen, becsületesen érzők lelkét az emberi szabadságért, jogokért való küzdelemre.

Európa-e, vagy Palesztina — asszimiláció-e, vagy cionizmus: bármily keret s létformák közt is a zsidó probléma súlypontja az a midras-példázat, a napvilágtól övezett Tóra, hogy korszakok, kultúrák ragyogása mindig körülötte legyen; hogy a modern, a legműveltebb zsidó is megtalálja azt a vallási formát, mely a zsidósággal való teljes összhangot érezteti a lelkével — tántoríthatatlan, önfeláldozó hazaszeretetben s a zsidóság erkölcsztörténeti küldetésén csügghő vallási öntudatosságban.

JEGYZETEK.

III. FEJEZET.

¹⁾ Grätz VI. 84. 1. j. ²⁾ Scherer 174. ³⁾ i. h. 196. 2. j. ⁴⁾ i. h. 225. ⁵⁾ Stobbe 170. ⁶⁾ Scherer 242. ⁷⁾ i. h. 243. ⁸⁾ i. h. 333. 1. j. ⁹⁾ i. h. 334. ¹⁰⁾ Bondy I. 18. ¹¹⁾ Scherer 350. ¹²⁾ Grätz VII. 136. ¹³⁾ i. h. 336. ¹⁴⁾ Venetianer: A magyar zsidóság története 39. ¹⁵⁾ Süssmann: Die Judenschuldentilgungen unter König Venzel 3. ¹⁶⁾ i. h. 6. ¹⁷⁾ i. h. ¹⁸⁾ i. h. 7. ¹⁹⁾ i. h. 16. ²⁰⁾ i. h. 44. ²¹⁾ Stobbe 135. ²²⁾ i. h. 137. ²³⁾ i. h. 254. ²⁴⁾ i. h. 129. ²⁵⁾ i. h. 254. ²⁶⁾ Venetianer 45. ²⁷⁾ Bondy I. 71. ²⁸⁾ i. h. 182. ²⁹⁾ Grätz VIII. 187. 1. j. ³⁰⁾ Scherer 422. 2. j. ³¹⁾ i. h. 431. 2. j. ³²⁾ i. h. 447. ³³⁾ i. h. 449. ³⁴⁾ i. h. 473. ³⁵⁾ i. h. 485. 1. j. ³⁶⁾ i. h. 519. ³⁷⁾ i. h. 521. ³⁸⁾ i. h. 546. 5. j. ³⁹⁾ Reuter: Gesch. der religiösen Aufklärung im Mittelalter II. 322. ⁴⁰⁾ Scherer 547. ⁴¹⁾ i. h. 550. ⁴²⁾ i. h. 573. ⁴³⁾ i. h. 578. ⁴⁴⁾ i. h. ⁴⁵⁾ i. h. 608. 2. j. ⁴⁶⁾ Nübling i. h. LXXXIX. ⁴⁷⁾ i. h. XC. ⁴⁸⁾ Caro I. 310. ⁴⁹⁾ GJ. 499. ⁵⁰⁾ i. h. 78. ⁵¹⁾ i. h. 594. ⁵²⁾ i. h. 600. ⁵³⁾ Reuter I. 154. ⁵⁴⁾ i. h. 307. ⁵⁵⁾ i. h. 308. ⁵⁶⁾ i. h. 308. 15. j. ⁵⁷⁾ i. h. 156. ⁵⁸⁾ i. h. 157. ⁵⁹⁾ Bondy I. 79. ⁶⁰⁾ GJ. 225. ⁶¹⁾ i. h. 220. ⁶²⁾ i. h. 123. ⁶³⁾ i. h. 501. ⁶⁴⁾ i. h. ⁶⁵⁾ i. h. 502. ⁶⁶⁾ i. h. 503. ⁶⁷⁾ i. h. 601. ⁶⁸⁾ i. h. 661. ⁶⁹⁾ i. h. 339. ⁷⁰⁾ i. h. 503. ⁷¹⁾ i. h. 505. ⁷²⁾ i. h. ⁷³⁾ Caro II. 77. ⁷⁴⁾ i. h. 88. ⁷⁵⁾ i. h.

IV. FEJEZET.

¹⁾ Sozialökonomik 533. ²⁾ Scherer 35. ³⁾ i. h. 37. ⁴⁾ i. h. 38. ⁵⁾ 39. ⁶⁾ 40. ⁷⁾ Stobbe 271. ⁸⁾ Scherer 42. ⁹⁾ i. h. 43. ¹⁰⁾ i. h. 44.

¹¹⁾ i. h. 45. ¹²⁾ i. h. ¹³⁾ i. h. 48. ¹⁴⁾ i. h. 50. ¹⁵⁾ i. h. 52. ¹⁶⁾ i. h. 54. ¹⁷⁾ i. h. 56. ¹⁸⁾ i. h. ¹⁹⁾ Venetianer 22. ²⁰⁾ i. h. 10. ²¹⁾ i. h. 13. ²²⁾ i. h. 15. ²³⁾ i. h. ²⁴⁾ i. h. 16. ²⁵⁾ i. h. 61. ²⁶⁾ Hyamson 67. ²⁷⁾ i. h. 95. ²⁸⁾ i. h. 102. 1. j. ²⁹⁾ i. h. 115. ³⁰⁾ i. h. 117. ³¹⁾ i. h. 119. 1. j. ³²⁾ i. h. 120. ³³⁾ Bondy II. 169. ³⁴⁾ i. h. III. 909. ³⁵⁾ Hyamson 127. ³⁶⁾ Grätz VII. 114. ³⁷⁾ i. h. 119. ³⁸⁾ Grätz 63. 4. j. ³⁹⁾ Baer: Gesch. der Juden im Königreich Aragonien etc. 31. ⁴⁰⁾ i. h. 32. 67. j. ⁴¹⁾ i. h. 57. 27. j. ⁴²⁾ i. h. 59. ⁴³⁾ i. h. 63. ⁴⁴⁾ i. h. 64. ⁴⁵⁾ i. h. 65. ⁴⁶⁾ i. h. ⁴⁷⁾ i. h. 66. ⁴⁸⁾ i. h. 67. ⁴⁹⁾ i. h. ⁵⁰⁾ i. h. ⁵¹⁾ i. h. 68. ⁵²⁾ i. h. 72. ⁵³⁾ i. h. 73. ⁵⁴⁾ i. h. 74. ⁵⁵⁾ i. h. 77. 10. j. ⁵⁶⁾ i. h. 92. ⁵⁷⁾ i. h. 93. ⁵⁸⁾ i. h. 93. 23. j. ⁵⁹⁾ i. h. 174. ⁶⁰⁾ i. h. 175. ⁶¹⁾ i. h. ⁶²⁾ i. h. ⁶³⁾ i. h. 177. ⁶⁴⁾ i. h. 178. ⁶⁵⁾ i. h. 180. ⁶⁶⁾ Grätz VIII. 144. ⁶⁷⁾ i. h. 77. 3. j. ⁶⁸⁾ i. h. 88. ⁶⁹⁾ i. h. 118. ⁷⁰⁾ i. h. 120. 3. j. ⁷¹⁾ i. h. 151. ⁷²⁾ REJ. 43. 259. ⁷³⁾ Grätz VIII. 291. ⁷⁴⁾ i. h. 293. 1. j. ⁷⁵⁾ REJ. 43. 126—128. ⁷⁶⁾ Grätz VIII. 293—294. ⁷⁷⁾ i. h. 297. ⁷⁸⁾ i. h. 310. ⁷⁹⁾ i. h. 317. ⁸⁰⁾ i. h. 348. ⁸¹⁾ i. h. 351. ⁸²⁾ Hyamson 121. ⁸³⁾ Grätz 362. ⁸⁴⁾ i. h. 370. 1. j. ⁸⁵⁾ i. h. 371. ⁸⁶⁾ i. h. IX. 2. ⁸⁷⁾ i. h. IX. 11. ⁸⁸⁾ Sombart: Der Bourgeois 304. ⁸⁹⁾ Monatschrift für Gesch. u. Wissenschaft des Judentums (MS.) 1909. évf. 6. ⁹⁰⁾ REJ. 46. 239. (Monod.) ⁹¹⁾ i. h. 240—241. ⁹²⁾ i. h. 243—244. ⁹³⁾ i. h. 245. ⁹⁴⁾ Gudemann III. 153. ⁹⁵⁾ i. h. ⁹⁶⁾ i. h. 155. 1. j. ⁹⁷⁾ i. h. 223. ⁹⁸⁾ i. h. 224. ⁹⁹⁾ i. h. 224. 4. j. ¹⁰⁰⁾ i. h. 225. ¹⁰¹⁾ i. h. ¹⁰²⁾ i. h. 226. 3. j. Grimm nevében idézve. ¹⁰³⁾ Gudemann II. 255.

V. FEJEZET.

¹⁾ Güdemann III. 12. ²⁾ i. h. 14. ³⁾ Germ. jud. (GEJ.) 76. ⁴⁾ Güdemann: Frankreich u. Deutschland 4. ⁵⁾ i. h. 152. ⁶⁾ GEJ. 48. ⁷⁾ Güdemann III. 53. ⁸⁾ i. h. ⁹⁾ i. h. 54. ¹⁰⁾ Güdemann. Deutschland 257. ¹¹⁾ i. h. 74. ¹²⁾ i. h. 82. ¹³⁾ i. h. 91. ¹⁴⁾ Güdemann. Frankreich u. Deutschland 256. ¹⁵⁾ i. h. 243. 2. j. ¹⁶⁾ Güdemann. Deutschl. (III.) 26. ¹⁷⁾ Frankr. u. Deutschl. 114. ¹⁸⁾ i. h. 275. ¹⁹⁾ GEJ. 30. ²⁰⁾ i. h. 38. ²¹⁾ Frankr. u. Deutschl. 276. ²²⁾ Deutschl. (III.) 35. ²³⁾ i. h. 37. ²⁴⁾ Baer 103. ²⁵⁾ i. h. 118. ²⁶⁾ Venetianer 42. ²⁷⁾ Bondy I. 253. ²⁸⁾ i. h. 479. ²⁹⁾ i. h. 455. ³⁰⁾ i. h. 295. ³¹⁾ i. h. 302. ³²⁾ i. h. 406. ³³⁾ i. h. 535. ³⁴⁾ i. h. II. 592. ³⁵⁾ Frankr. u. Deutschl. 257. ³⁶⁾ i. h. 258. ³⁷⁾ i. h. 259.

VI. FEJEZET.

¹⁾ Grätz VII. 121. ²⁾ i. h. VIII. 216. ³⁾ i. h. IX. 22. 1. j. ⁴⁾ i. h. 28. ⁵⁾ Bondy II. 675. ⁶⁾ REJ. 27. 115. ⁷⁾ i. h. 130. ⁸⁾ Grätz IX. 293. ⁹⁾ i. h. 376. ¹⁰⁾ i. h. 381. ¹¹⁾ i. h. 385. ¹²⁾ J. Meisl: Geschichte der Juden in Polen u. Russland I. 41. ¹³⁾ i. h. 45. ¹⁴⁾ i. h. 58. ¹⁵⁾ i. h. 60. ¹⁶⁾ i. h. 61. ¹⁷⁾ i. h. 75. ¹⁸⁾ i. h. 76. ¹⁹⁾ i. h. 77. ²⁰⁾ i. h. 81. ²¹⁾ i. h. 82. ²²⁾ i. h. 83. ²³⁾ i. h. 86. ²⁴⁾ i. h. 92. ²⁵⁾ i. h. 100. ²⁶⁾ i. h. 101. ²⁷⁾ i. h. 150. ²⁸⁾ i. h. 153. ²⁹⁾ i. h. 154. ³⁰⁾ i. h. 155. ³¹⁾ Venetianer 62. ³²⁾ Meisl I. 179. ³³⁾ i. h. 181. ³⁴⁾ i. h. 182. ³⁵⁾ i. h. 187. ³⁶⁾ i. h. 203. ³⁷⁾ i. h. 214. ³⁸⁾ i. h. 217. ³⁹⁾ i. h. 221. ⁴⁰⁾ i. h. 235. ⁴¹⁾ i. h. 236. ⁴²⁾ i. h. 237. ⁴³⁾ i. h. 240. ⁴⁴⁾ i. h. 241. ⁴⁵⁾ i. h. 247. ⁴⁶⁾ i. h. 252. ⁴⁷⁾ i. h. 262. ⁴⁸⁾ i. h. 266. ⁴⁹⁾ i. h. 267. ⁵⁰⁾ i. h. 269. ⁵¹⁾ i. h. 278. ⁵²⁾ i. h. 280. ⁵³⁾ i. h. 281. ⁵⁴⁾ i. h. 286. ⁵⁵⁾ i. h. 289. ⁵⁶⁾ i. h. 290. ⁵⁷⁾ i. h. 288. ⁵⁸⁾ i. h. 289. ⁵⁹⁾ i. h. 290. ⁶⁰⁾ i. h. 291. ⁶¹⁾ i. h. 294. ⁶²⁾ i. h. 295. ⁶³⁾ i. h. 297. ⁶⁴⁾ i. h. 298. ⁶⁵⁾ i. h. 299. ⁶⁶⁾ i. h. 305. ⁶⁷⁾ i. h. 318. ⁶⁸⁾ i. h. 319. ⁶⁹⁾ i. h. 333. ⁷⁰⁾ i. h. II. 6. ⁷¹⁾ i. h. 7. ⁷²⁾ i. h. 15. ⁷³⁾ i. h. 23. ⁷⁴⁾ i. h. 25. ⁷⁵⁾ i. h. 29. ⁷⁶⁾ i. h. 32. ⁷⁷⁾ i. h. 38. ⁷⁸⁾ i. h. 44. ⁷⁹⁾

i. h. 45. ⁸⁰⁾ i. h. 46. ⁸¹⁾ i. h. 49. ⁸²⁾ i. h. 70. ⁸³⁾ i. h. 76. ⁸⁴⁾ i. h. 77. ⁸⁵⁾ i. h. 80. ⁸⁶⁾ i. h. 83. ⁸⁷⁾ i. h. 95. ⁸⁸⁾ i. h. 97. ⁸⁹⁾ i. h. 98. ⁹⁰⁾ i. h. 99. ⁹¹⁾ i. h. 101. ⁹²⁾ i. h. 102. ⁹³⁾ i. h. 104. ⁹⁴⁾ i. h. 105. ⁹⁵⁾ i. h. 106. ⁹⁶⁾ i. h. 107. ⁹⁷⁾ i. h. 109. ⁹⁸⁾ i. h. 110. ⁹⁹⁾ i. h. 111. ¹⁰⁰⁾ i. h. 121. ¹⁰¹⁾ i. h. 122. ¹⁰²⁾ i. h. 124. ¹⁰³⁾ i. h. 125. ¹⁰⁴⁾ i. h. 126. ¹⁰⁵⁾ i. h. 140. ¹⁰⁶⁾ i. h. 143. ¹⁰⁷⁾ i. h. 144. ¹⁰⁸⁾ i. h. 156. ¹⁰⁹⁾ i. h. 158.

VII. FEJEZET.

¹⁾ Vogelstein u. Rieger: Gesch. d. Juden in Rom I. 239. ²⁾ i. h. 243. ³⁾ i. h. 274. ⁴⁾ Güdemann: Italien 121. ⁵⁾ i. h. 149. ⁶⁾ i. h. 188. ⁷⁾ i. h. 206. 3. j. ⁸⁾ i. h. 206. 5. j. ⁹⁾ i. h. 228. ¹⁰⁾ i. h. 232. ¹¹⁾ i. h. 252. 1. j. ¹²⁾ i. h. 238. ¹³⁾ i. h. 249. ¹⁴⁾ i. h. 249. 4. j. ¹⁵⁾ i. h. 275. 3. j. ¹⁶⁾ i. h. 276. 2. j. ¹⁷⁾ i. h. 277. 6. j. ¹⁸⁾ Strauss i. h. 77. 99. 112. ¹⁹⁾ Güdemann i. h. 285. ²⁰⁾ i. h. 211. ²¹⁾ i. h. 212. ²²⁾ i. h. 213. ²³⁾ i. h. 216. ²⁴⁾ i. h. 251. ²⁵⁾ i. h. 267. ²⁶⁾ i. h. 260. ²⁷⁾ i. h. 235. ²⁸⁾ i. h. 236. idézve Burckhardt nevében. ²⁹⁾ Rom 328. ³⁰⁾ i. h. 330. ³¹⁾ i. h. 332. ³²⁾ i. h. 335. ³³⁾ Sombart: Der Bourgeois 331. ³⁴⁾ Rom 337. ³⁵⁾ i. h. 338. ³⁶⁾ i. h. 339. ³⁷⁾ i. h. 430. ³⁸⁾ i. h. 341. ³⁹⁾ i. h. 348. ⁴⁰⁾ Rom II. 8. ⁴¹⁾ i. h. 11. ⁴²⁾ i. h. 17. ⁴³⁾ i. h. 35. ⁴⁴⁾ i. h. 63. ⁴⁵⁾ i. h. 117. ⁴⁶⁾ i. h. 118. ⁴⁷⁾ i. h. 119. ⁴⁸⁾ i. h. 121. ⁴⁹⁾ i. h. 122. ⁵⁰⁾ i. h. 126. ⁵¹⁾ i. h. 132. ⁵²⁾ i. h. 133. ⁵³⁾ i. h. 148. ⁵⁴⁾ i. h. 150. ⁵⁵⁾ i. h. 170. 1. j. ⁵⁶⁾ i. h. 173. ⁵⁷⁾ i. h. 176. ⁵⁸⁾ i. h. 177. ⁵⁹⁾ i. h. 180. ⁶⁰⁾ i. h. 181. ⁶¹⁾ i. h. 183. ⁶²⁾ i. h. 185. ⁶³⁾ i. h. 186. ⁶⁴⁾ i. h. 188. ⁶⁵⁾ i. h. 189. ⁶⁶⁾ i. h. 190. ⁶⁷⁾ i. h. 191. ⁶⁸⁾ i. h. 195. ⁶⁹⁾ i. h. 201. ⁷⁰⁾ i. h. 202. ⁷¹⁾ i. h. 225. ⁷²⁾ i. h. 241. ⁷³⁾ i. h. 229. ⁷⁴⁾ i. h. 230. ⁷⁵⁾ i. h. 234. ⁷⁶⁾ i. h. 291. ⁷⁷⁾ i. h. 292. ⁷⁸⁾ i. h. 299. ⁷⁹⁾ i. h. 301. ⁸⁰⁾ Güdemann: Deutschland 260. ⁸¹⁾ i. h. 307. ⁸²⁾ i. h. 308. ⁸³⁾ Abrahams: Jewish life in the middle age 138. ⁸⁴⁾ i. h. 37. ⁸⁵⁾ Rom II. 308. ⁸⁶⁾ Bondy I. 219. ⁸⁷⁾ Rom II. 309. ⁸⁸⁾ i. h. 310. ⁸⁹⁾ i. h. 312. ⁹⁰⁾ i. h. 315. ⁹¹⁾ i. h. 319. ⁹²⁾ i. h. 322.

⁹⁵) i. h. 323. ⁹⁶) Gd. Deutschl. 258. 6. j. ⁹⁷) Deutschland (III.) 6. ⁹⁸) i. h. 8. ⁹⁹) i. h. 9. ¹⁰⁰) i. h. 71. ¹⁰¹) i. h. 73. ¹⁰²) i. h. 76. ¹⁰³) GJ. 576. ¹⁰⁴) Gd. i. h. 79. ¹⁰⁵) i. h. 85. ¹⁰⁶) i. h. 86. ¹⁰⁷) i. h. 94. 2. j. ¹⁰⁸) i. h. 95. ¹⁰⁹) i. h. 97. ¹¹⁰) i. h. 100—101. ¹¹¹) Berliner: Aus dem inneren Leben der deutschen Juden im Mittelalter 6. és 51. 20. j. ¹¹²) i. h. 34. ¹¹³) i. h. 7. ¹¹⁴) Bondy II. 829. ¹¹⁵) Nübling i. h. XCIV. ¹¹⁶) Gd. i. h. 168. ¹¹⁷) i. h. 143. ¹¹⁸) i. h. 145. ¹¹⁹) i. h. 146. ¹²⁰) i. h. 148. ¹²¹) i. h. 149. ¹²²) i. h. 179. ¹²³) i. h. 151. ¹²⁴) i. h. 163. ¹²⁵) i. h. 4. j. és 214. 6. ¹²⁶) i. h. 165. ¹²⁷) i. h. 3. j. ¹²⁸) i. h. 169. ¹²⁹) Berliner 17. ¹³⁰) i. h. 54. ¹³¹) i. h. 19. ¹³²) i. h. 20. ¹³³) i. h. 55. ¹³⁴) i. h. 21. ¹³⁵) Gd. i. h. 40. 6. j. ¹³⁶) i. h. 120. ¹³⁷) Berliner 27. ¹³⁸) i. h. 16. ¹³⁹) i. h. 29. ¹⁴⁰) i. h. 141. ¹⁴¹) i. h. 9. ¹⁴²) i. h. 11. ¹⁴³) i. h. 13. ¹⁴⁴) i. h. 145. Gd. Deutschl. 128. 2. j. ¹⁴⁵) i. h. 132. ¹⁴⁶) i. h. 133. ¹⁴⁷) i. h. 135. ¹⁴⁸) i. h. 102. ¹⁴⁹) Abrahams 280. ¹⁵⁰) Gd. Frankreich u. Deutschland. 148. ¹⁵¹) i. h. 149. ¹⁵²) i. h. 150.

VIII. FEJEZET.

¹) Gd. Frankr. u. Deutschl. 155. ²) i. h. 159. ³) i. h. 1. j. ⁴) i. h. 161. ⁵) Gd. Deutschl. 6. ⁶) Frankreich u. Deutschl. 162. ⁷) i. h. 163. ⁸) i. h. 164. ⁹) i. h. 165. ¹⁰) i. h. 11. ¹¹) i. h. 166. 1. j. ¹²) Deutschl. 203. ¹³) i. h. 204. ¹⁴) Horodezky: Mystisch-religiöse Strömungen etc. 8. ¹⁵) i. h. 30. ¹⁶) Meisl I. 117. ¹⁷) i. h. 119. ¹⁸) i. h. 126. ¹⁹) i. h. 127. ²⁰) Grätz IX. 244. ²¹) Horodezky 52. ²²) Meisl II. 162. ²³) i. h. 168. ²⁴) i. h. 177. ²⁵) i. h. 179. ²⁶) i. h. 188. ²⁷) i. h. 190. ²⁸) i. h. 191. ²⁹) i. h. 192. ³⁰) i. h. 21. ³¹) i. h. 198. ³²) i. h. 201. ³³) i. h. 203. ³⁴) i. h. 204. ³⁵) i. h. 205. ³⁶) i. h. 206. ³⁷) Horodezky: Relig. Strömungen im Judentum mit besonderer Berücksichtigung des Chasidismus 45. ³⁸) i. h. 47. ³⁹) i. h. 40. Meisl II.

209. ⁴¹) i. h. III. 93. ⁴²) i. h. 94. ⁴³) i. h. 99. ⁴⁴) i. h. 105.

IX. FEJEZET.

¹) Grätz IX. 99. ²) i. h. 130—131. ³) i. h. 147. ⁴) i. h. 169. ⁵) i. h. 182. 1. j. ⁶) MS. 1909. 8—9. ⁷) i. h. 10. ⁸) i. h. 136. ⁹) i. h. 137. ¹⁰) i. h. 138. ¹¹) i. h. 139. ¹²) i. h. 141. ¹³) i. h. 142. ¹⁴) i. h. 150. ¹⁵) Feilchenfeld: R. Joselman v. Rosheim 121. ¹⁶) i. h. 126. ¹⁷) i. h. 128. ¹⁸) i. h. 129. ¹⁹) i. h. 131. ²⁰) i. h. 134. ²¹) i. h. 15. ²²) i. h. 16. ²³) i. h. 32. ²⁴) i. h. 56. ²⁵) i. h. 58. ²⁶) i. h. 59. ²⁷) i. h. 59. ²⁸) i. h. 64. ²⁹) i. h. 66. ³⁰) Grätz IX. 251. ³¹) i. h. 310. 2. j. ³²) i. h. X. 24. ³³) Meisl I. 159. ³⁴) i. h. 330. ³⁵) i. h. 333. ³⁶) Hyamson: 134. ³⁷) i. h. 145. ³⁸) i. h. 148. ³⁹) i. h. 152. ⁴⁰) i. h. 156. ⁴¹) i. h. 164. ⁴²) i. h. 167. ⁴³) i. h. 168. ⁴⁴) i. h. 181. ⁴⁵) i. h. 191. ⁴⁶) i. h. 193. ⁴⁷) i. h. 197. ⁴⁸) i. h. 201.

X. FEJEZET.

¹) Sombart: Der moderne Kapitalismus 878. ²) Sombart: Der Bourgeois 256. ³) Mod. Kapit. 882. ⁴) i. h. 879. ⁵) Sombart: Die Juden u. das Wirtschaftsleben 78. ⁶) Mod. Kapit. 327. ⁷) i. h. 328. ⁸) i. h. 9. Bourgeois 185. ⁹) Hyamson 135. ¹⁰) i. h. 140. ¹¹) i. h. 141. ¹²) i. h. 142. ¹³) i. h. 171. ¹⁴) i. h. 173. ¹⁵) i. h. 176. ¹⁶) i. h. 178. ¹⁷) i. h. 179. ¹⁸) i. h. 180. ¹⁹) i. h. 220. ²⁰) i. h. 269. ²¹) i. h. 271. ²²) Die Juden u. das Wirtschaftsleben 66. ²³) i. h. 99. ²⁴) i. h. 103. ²⁵) i. h. 108. ²⁶) i. h. 110. ²⁷) i. h. 56. ²⁸) i. h. 109. ²⁹) i. h. 51. ³⁰) i. h. 53. ³¹) i. h. 447. ³²) i. h. 132. ³³) i. h. 138. ³⁴) J. Taglicht: Nachlässe der Wiener Juden im 17. u. 18. Jahrhundert 3. ³⁵) i. h. 27. ³⁶) i. h. 22. 1. j. ³⁷) i. h. 24. ³⁸) i. h. 41. ³⁹) i. h. 25. ⁴⁰) i. h. 28. ⁴¹) i. h. 39. ⁴²) i. h. 44. ⁴³) i. h. 45. ⁴⁴) Sombart: Die Juden u. das Wirtschaftsleben 200. ⁴⁵) M. Weber: Sozialökonomik 350. ⁴⁶) i. h. 351. ⁴⁷) i. h. 351. ⁴⁸) i. h. 351. ⁴⁹) i. h. 354.

HARMADIK RÉSZ.

I. FEJEZET.

- ¹⁾ M. Philippson: Neueste Geschichte des jüdischen Volkes I. 186. ²⁾ i. h. 204.
³⁾ Kreppel: Juden und Judentum von heute 584.

II. FEJEZET.

- ¹⁾ Meisl III. 46. ²⁾ i. h. 47. ³⁾ i. h. 123.
⁴⁾ i. h. 126. ⁵⁾ i. h. 128. ⁶⁾ i. h. 135. ⁷⁾ i. h. 143. ⁸⁾ i. h. 146. ⁹⁾ i. h. 147. ¹⁰⁾ i. h. 148. ¹¹⁾ i. h. 150. ¹²⁾ i. h. 162. ¹³⁾ i. h. 194. ¹⁴⁾ i. h. 198. ¹⁵⁾ i. h. 200. ¹⁶⁾ i. h. 203. ¹⁷⁾ i. h. 206. ¹⁸⁾ i. h. 213. ¹⁹⁾ i. h. 225. ²⁰⁾ i. h. 242. ²¹⁾ i. h. 243. ²²⁾ i. h. 257. ²³⁾ i. h. 260. ²⁴⁾ i. h. 266. ²⁵⁾ i. h. 277. ²⁶⁾ i. h. 280. ²⁷⁾ i. h. 285. ²⁸⁾ i. h. 306. ²⁹⁾ i. h. 311. ³⁰⁾ i. h. 314. ³¹⁾ i. h. 318. ³²⁾ i. h. 320. ³³⁾ i. h. 323. ³⁴⁾ i. h. 324. ³⁵⁾ i. h. 325. ³⁶⁾ i. h. 331. ³⁷⁾ i. h. 332. ³⁸⁾ i. h. 352. ³⁹⁾ i. h. 353. ⁴⁰⁾ i. h. 356. ⁴¹⁾ i. h. 359. ⁴²⁾ i. h. 366. ⁴³⁾ i. h. 367. ⁴⁴⁾ i. h. 378. ⁴⁵⁾ i. h. 380. ⁴⁶⁾ i. h. 382. ⁴⁷⁾ i. h. 383. ⁴⁸⁾ i. h. 385. ⁴⁹⁾ i. h. 386. ⁵⁰⁾ i. h. 390. ⁵¹⁾ Kreppel 739.

III. FEJEZET.

- ¹⁾ Philippson I. 60. ²⁾ i. h. 84. ³⁾ i. h. 101. ⁴⁾ i. h. 130. ⁵⁾ i. h. 311. ⁶⁾ i. h. 377. ⁷⁾ i. h. 385. ⁸⁾ i. h. 388. ⁹⁾ Kreppel 836. ¹⁰⁾ i. h. 837. ¹¹⁾ i. h. 855. ¹²⁾ i. h. 855—858. ¹³⁾ Venetianer 397. ¹⁴⁾ i. h. 404. ¹⁵⁾ Kreppel 160. ¹⁶⁾ i. h. 137. ¹⁷⁾ i. h. 141. ¹⁸⁾ i. h. 101. ¹⁹⁾ i. h. 109.

IV. FEJEZET.

- ¹⁾ Philippson II. 30. 42. ²⁾ i. h. 44. ³⁾ i. h. 81. ⁴⁾ i. h. 84. ⁵⁾ i. h. 92. ⁶⁾ i. h. 98. ⁷⁾ i. h. 101. ⁸⁾ Philippson III. 133. ⁹⁾ i. h. 151. ¹⁰⁾ i. h. 265. ¹¹⁾ i. h. 268.

V. FEJEZET.

- ¹⁾ Th. Herzl: Der Judenstaat 22. ²⁾ i. h. 28. ³⁾ i. h. 40. ⁴⁾ i. h. 45. ⁵⁾ i. h. 52. ⁶⁾ i. h. 57. ⁷⁾ i. h. 58—59. ⁸⁾ i. h. 70. ⁹⁾ i. h. 72. ¹⁰⁾ i. h. 73. ¹¹⁾ i. h. 74. ¹²⁾ i. h. 75. ¹³⁾ i. h. 76—77. ¹⁴⁾ i. h. 85. ¹⁵⁾ Bernstein:

Der Zionismus 26. ¹⁶⁾ i. h. 29. ¹⁷⁾ Böhm: Der jüdische National-Fonds 30—31. ¹⁸⁾ i. h. 38. ¹⁹⁾ i. h. 44—45. ²⁰⁾ i. h. 51. ²¹⁾ i. h. 63. ²²⁾ i. h. 69. ²³⁾ i. h. 60. ²⁴⁾ i. h. 65. ²⁵⁾ A. Ruppin: Der Aufbau des Landes Israel 35. ²⁶⁾ i. h. 37. ²⁷⁾ i. h. 38. ²⁸⁾ i. h. 41. ²⁹⁾ i. h. 43. ³⁰⁾ i. h. 47. ³¹⁾ i. h. 48. ³²⁾ i. h. 49. ³³⁾ i. h. 113. ³⁴⁾ i. h. 118—119. ³⁵⁾ i. h. 155. ³⁶⁾ 200—206. ³⁷⁾ Kreppel 457—458. ³⁸⁾ i. h. 468. ³⁹⁾ i. h. 476. ⁴⁰⁾ i. h. 438. ⁴¹⁾ i. h. 473. ⁴²⁾ i. h. 479—481. ⁴³⁾ Philippson II. 168. ⁴⁴⁾ I. Zollschan: Revision des jüdischen Nationalismus 11. ⁴⁵⁾ i. h. 15. ⁴⁶⁾ i. h. 16—17. ⁴⁷⁾ i. h. 19. ⁴⁸⁾ i. h. 24. ⁴⁹⁾ i. h. 28. ⁵⁰⁾ i. h. 29—30. ⁵¹⁾ i. h. 33. ⁵²⁾ i. h. 34. ⁵³⁾ i. h. 35. ⁵⁴⁾ i. h. 37—38. ⁵⁵⁾ i. h. 39. ⁵⁶⁾ i. h. 43. ⁵⁷⁾ i. h. 45—46. ⁵⁸⁾ i. h. 48. ⁵⁹⁾ i. h. 50—51. ⁶⁰⁾ i. h. 54. ⁶¹⁾ i. h. 55. ⁶²⁾ i. h. 56. ⁶³⁾ i. h. 57. ⁶⁴⁾ i. h. 60. ⁶⁵⁾ i. h. 63. ⁶⁶⁾ i. h. 64. ⁶⁷⁾ i. h. 65—66. ⁶⁸⁾ i. h. 67. ⁶⁹⁾ i. h. 68. ⁷⁰⁾ i. h. 71. ⁷¹⁾ i. h. 74. ⁷²⁾ i. h. 78. ⁷³⁾ i. h. 80. ⁷⁴⁾ i. h. 81—82. ⁷⁵⁾ i. h. 89—91. ⁷⁶⁾ i. h. 91—98. ⁷⁷⁾ i. h. 98—102. ⁷⁸⁾ i. h. 106. ⁷⁹⁾ i. h. 107—110. ⁸⁰⁾ i. h. 111—114. ⁸¹⁾ i. h. 114—115. ⁸²⁾ i. h. 116. ⁸³⁾ i. h. 117. ⁸⁴⁾ i. h. 118—119. ⁸⁵⁾ i. h. 123. ⁸⁶⁾ i. h. 127—132. ⁸⁷⁾ i. h. 134. ⁸⁸⁾ i. h. 138. ⁸⁹⁾ i. h. 138—145. ⁹⁰⁾ i. h. 155—156. ⁹¹⁾ i. h. 157—158.

VI. FEJEZET.

¹⁾ Fishberg M.: Die Rassenmerkmale der Juden 5. ²⁾ i. h. 7—8. ³⁾ i. h. 11. ⁴⁾ i. h. 5. ⁵⁾ i. h. 16. ⁶⁾ i. h. 20. ⁷⁾ i. h. 21. ⁸⁾ i. h. 23. ⁹⁾ i. h. 24—25. ¹⁰⁾ i. h. 30. ¹¹⁾ i. h. 52—55. ¹²⁾ i. h. 61. ¹³⁾ i. h. 62. ¹⁴⁾ i. h. 63. ¹⁵⁾ i. h. 63—64. ¹⁶⁾ i. h. 65—67. ¹⁷⁾ i. h. 69—70. ¹⁸⁾ i. h. 70—71. ¹⁹⁾ i. h. 71. ²⁰⁾ i. h. 72. ²¹⁾ i. h. 73. ²²⁾ i. h. 74—75. ²³⁾ i. h. 76—77. ²⁴⁾ i. h. 77—78. ²⁵⁾ i. h. 79. ²⁶⁾ i. h. 81. ²⁷⁾ i. h. 93. ²⁸⁾ i. h. 88. ²⁹⁾ i. h. 90—91. ³⁰⁾ i. h. 92—93. ³¹⁾ i. h. 93. ³²⁾ i. h. 95. ³³⁾ i. h. 96. ³⁴⁾ i. h. 97. ³⁵⁾ i. h. 99. ³⁶⁾ i. h. 100—101. ³⁷⁾ i. h. 103. ³⁸⁾ i. h. 104. ³⁹⁾ i. h. 108. ⁴⁰⁾ i. h. 109. ⁴¹⁾ i. h. 111. ⁴²⁾ i. h. 112. ⁴³⁾ i. h. 113.

⁴⁴⁾ i. h. 120. ⁴⁵⁾ i. h. 122. ⁴⁶⁾ i. h. 123.
⁴⁷⁾ i. h. 124. ⁴⁸⁾ i. h. 127. ⁴⁹⁾ i. h. 131.
⁵⁰⁾ i. h. 133. ⁵¹⁾ i. h. 134. ⁵²⁾ i. h. 142—144.
⁵³⁾ i. h. 143. ⁵⁴⁾ i. h. 145. ⁵⁵⁾ i. h. 146—147.
⁵⁶⁾ i. h. 148. ⁵⁷⁾ i. h. 150—151. ⁵⁸⁾ i. h.
152—153. ⁵⁹⁾ i. h. 154. ⁶⁰⁾ i. h. 157. ⁶¹⁾ i.
h. 158. ⁶²⁾ i. h. 161. ⁶³⁾ i. h. 162. ⁶⁴⁾ i. h.
165. ⁶⁵⁾ i. h. 166. ⁶⁶⁾ i. h. 172—173. ⁶⁷⁾ i.
h. 177—178. ⁶⁸⁾ i. h. 180—181. ⁶⁹⁾ i. h.
184. ⁷⁰⁾ REJ. Actes et Conférences 1903.
II. ⁷¹⁾ i. h. ⁷²⁾ i. h. III. ⁷³⁾ i. h. IV. ⁷⁴⁾ i.
h. V. ⁷⁵⁾ i. h. VI. ⁷⁶⁾ i. h. VIII. ⁷⁷⁾ i. h.
⁷⁸⁾ i. h. VIII—IX. ⁷⁹⁾ i. h. ⁸⁰⁾ i. h. IX.
⁸¹⁾ i. h. X—XI. ⁸²⁾ i. h. XI. ⁸³⁾ i. h. XII.
⁸⁴⁾ i. h. XIII. ⁸⁵⁾ i. h. XIV. ⁸⁶⁾ Fishberg
186. ⁸⁷⁾ i. h. 187—190. ⁸⁸⁾ i. h. 191. ⁸⁹⁾ i.

h. 192—193. ⁹⁰⁾ i. h. 196—197. ⁹¹⁾ i. h.
198. ⁹²⁾ i. h. 201. ⁹³⁾ i. h. 202—203. ⁹⁴⁾ i.
h. 206—207. ⁹⁵⁾ i. h. 210—211. ⁹⁶⁾ i. h.
214. ⁹⁷⁾ i. h. 215. ⁹⁸⁾ i. h. 217—218. ⁹⁹⁾ i.
h. 222—223. ¹⁰⁰⁾ i. h. 224. ¹⁰¹⁾ i. h. 226.
¹⁰²⁾ i. h. 229. ¹⁰³⁾ i. h. ¹⁰⁴⁾ i. h. 236.
¹⁰⁵⁾ i. h. 241—242. ¹⁰⁶⁾ i. h. 244—245. ¹⁰⁷⁾
i. h. 248. ¹⁰⁸⁾ i. h. ¹⁰⁹⁾ i. h. 252. ¹¹⁰⁾ Actes
XIV. ¹¹¹⁾ Kreppel 302—304. ¹¹²⁾ i. h. 802.
¹¹³⁾ i. h. ¹¹⁴⁾ i. h. ¹¹⁵⁾ i. h. 803. ¹¹⁶⁾ i. h.
806. ¹¹⁷⁾ i. h. 807. ¹¹⁸⁾ i. h. 808. ¹¹⁹⁾ i. h.
862. ¹²⁰⁾ i. h. 538. ¹²¹⁾ i. h. 539. ¹²²⁾ i. h.
554. ¹²³⁾ i. h. 541. ¹²⁴⁾ i. h. 554. ¹²⁵⁾ i. h.
555. ¹²⁶⁾ i. h. 556. ¹²⁷⁾ i. h. 540. ¹²⁸⁾ i. h.
541. ¹²⁹⁾ i. h. 558. ¹³⁰⁾ i. h. 560. ¹³¹⁾ i.
h. 560.

TARTALOM.

MÁSODIK RÉSZ.

III. FEJEZET.

A szabad prédává lett zsidó élet és vagyon.

	Oldal
1. Elnyomás és privilégiumok . . .	6
2. Német társadalmi átalakulás a 14. században s a zsidók gazdasági helyzete. Adósság-törlések. A városi polgárság a zsidók ellen . . .	13
3. A zsidó ruhajel. Zsidóellenesség az egyházi művészetben . . .	22
4. A francia zsidók. Balfordulat a 12. század végén. A talmud elvetése. Kiűzések . . .	29

IV. FEJEZET.

A zsidógyűlölet lélektana s a nagy kiűzések . . .

41

V. FEJEZET.

Az üldözések s a zsidóság életformáinak leromlása.

1. A középkori rabbinizmus . . .	79
2. A hitközségi élet ziláltsága és rendezése. A főrabbiág intézménye . . .	84

VI. FEJEZET.

A keleti és a szláv zsidóság.

1. Palesztina s a messiási remények. A törökországi spanyol zsidók jelentősége a 15. és 16. században . . .	93
2. A lengyel és orosz zsidók gazdasági szerepe. Vallási hatások . . .	98
3. A lengyel-litván zsidóság szervezete. Adók . . .	109
4. A lengyel zsidók és társadalmi formáik. A lengyel zsinagógák. A zsargon . . .	113
5. A lengyel nemesség és a zsidók. A kozák lázadás. . .	117
6. A zsidó bérlő. Keresztény és zsidó céhek. A lengyel zsidók külföldi kereskedelme a 17. és 18. században . . .	121

VII. FEJEZET.

Zsidó-keresztény társadalmi életközösség a középkorban.

	Oldal
1. A pápák és az olasz zsidók. A zsidók és a honi nyelv . . .	131
2. A zsidók életberendezése s a környezet hatása . . .	135
3. Az olasz zsidók helyzetének romlása a 16. században . . .	142
4. Az olasz gettó élete . . .	149
5. Németek és zsidók szellemi közössége a 14. és 15. században . . .	153

VIII. FEJEZET.

Tudomány és misztika.

1. Bölcséleti és gyakorlati kabbala. Zsidó és keresztény misztikusok . . .	167
2. Zsidó messiási mozgalmak a 16. és 17. században . . .	173
3. A chászidizmus . . .	178

IX. FEJEZET.

A reformáció és a zsidók.

1. Vita a talmud körül és a humanisták . . .	183
2. Luther és a zsidók . . .	186
3. Joselman v. Rosheim. Üldözések. A marránok Németországban. „Udvari” zsidók . . .	193
4. A biblíás idők és a zsidóság sorsa. Cromwell és az angol zsidók . . .	199

X. FEJEZET.

A zsidók és a kapitalizmus.

1. A kapitalizmus történeti és lelki tényezői . . .	205
2. A gazdasági imperializmus kezdete és a zsidók . . .	208
3. A modern állam és a zsidó kapitalisták . . .	211

HARMADIK RÉSZ.

A zsidó európaiság.

I. FEJEZET.

*Mendelssohn Mózes és követői.
Vallási reform.*

1. A német zsidóság a 18. században 221
2. A reform. Neológia és ortodoxia 226

II. FEJEZET.

*A zsidó felvilágosodási mozgalom
(haszkála) Orosz- és Lengyelországban.*

1. Az első kísérletek 233
2. A lengyel s orosz zsidók és az asszimiláció 244

III. FEJEZET.

Az emancipáció.

1. Felszabadulás és reakció . . . 250
2. Az európai forradalmak és a jogegyenlőség 258
3. A zsidó állampolgár. Mit jelent a zsidó a nemzetek gazdasági és szellemi haladásában? 264
4. A zsidók a világháborúban . . 271

IV. FEJEZET.

A német és orosz zsidógyűlölet.

1. A zsidó mint „idegen elem“ . . 275
2. A zsidó „forradalmiság“. A pogromok 284

V. FEJEZET.

A zsidó nacionalizmus.

1. Palesztinai zsidó telepítés és zsidó állam 291
2. Különböző irányok a cionizmusban 298

VI. FEJEZET.

A zsidó „faj“.

1. Antropológiai megállapítások . 305
2. Zsidó típusok 313
3. A zsidóság statisztikája . . . 320

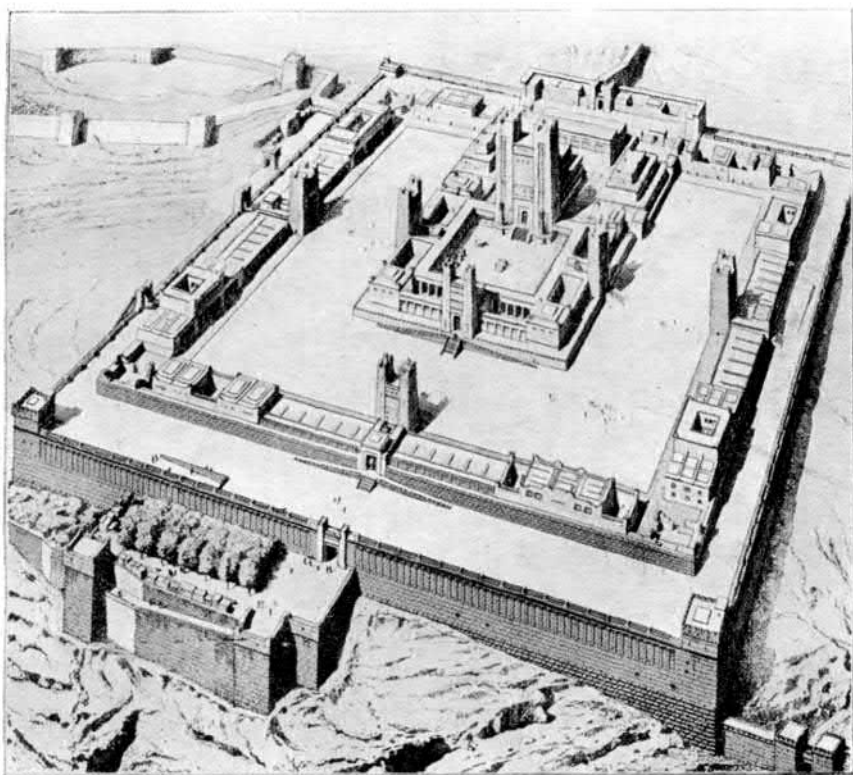
Jegyzetek 329

Képek 337

Hörfázó zsidó foglyok Asszíriában

A szent templom modellje Ezekiel próféta látomása szerint

Írásjegyek régli pénzeken és pecsételen	Samari- tánus írásjegyek	Írásjegyek a második templom idejéből	Négyszög- letes írás
𐤀𐤁𐤂𐤃	𐤀𐤁	אב	א
𐤄𐤅𐤆	ג	בב	ב
𐤇𐤈𐤉	ד		ג
𐤊𐤋𐤌	ה	דד	ד
𐤍𐤎𐤏	ו	הה	ה
𐤐𐤑𐤒	ז	ווו	ו
𐤓𐤔(𐤕)	ח	זז	ז
𐤖𐤗𐤘	ט	חח	ח
6	י		ט
𐤛𐤜𐤝	כ	י	י
𐤞𐤟𐤠	ל	ככ	כ
𐤡𐤢𐤣	מ	לל	ל
𐤥𐤦𐤧	נ	מם	מ
𐤨𐤩𐤪	ס	נ	נ
𐤫𐤬	ע	סס	ס
𐤰𐤱𐤲	פ	עע	ע
𐤴𐤵𐤶	צ	פפ	פ
𐤹𐤺𐤻	ק	צ	צ
𐤾𐤿𐥀	ר	ק	ק
𐥁𐥂𐥃	ש	רר	ר
𐥆𐥇𐥈	ת	שש	ש
𐥊𐥋𐥌		תת	ת

A héber írás fejlődéstörténetének
összehasonlító táblája

*Az u. n. „Dávid tornya” Jeruzsálemben
(A II. templom idejéből.)*

Kapubejárat Herodes idejéből

Oszlopos bazilika Herodes korából

*Templomi edények mint római diadalmi jelvények
(Titus diadallván.)*

„Kötel Haa-maarabi“. (A nyugati fal.)

Bar Kochba

Juda Aristobulus

Jochanan Hyrkannus

Alexander Jannaj

Makkabi Simon

Bar Kochba

Herodes

A Tizparancsolat legrégibb ismert kézírása
(2. sz. ad.)

„Eben Seltija“ (ketelti oldala)

Lincolni Aron háza

Spangol zsidó sírfelirat a 11. század végéről

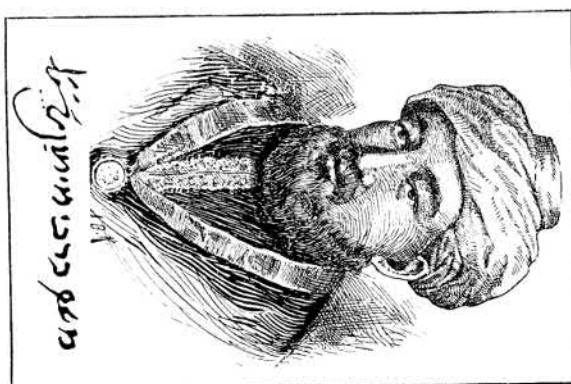
*Német zsidók viselete
a 13. században*

*Francia rabbik konferenciája
a 13. században*

Hirshel zsidók és keresztények között

Meirumai Mozes (1835–1901)

תורינו הדרת ידך עפרת המחרת מדינו ורבינו אדונינו נגיד יטענו
 ראשינו מנהיג דורינו הודינו והדרינו אברהם הרב המוכהק הפטיט
 החוקר המערבי דגל הרבנים יחיד הרור ופלאו ממזרח ומשער
 אביו הנגיד הנדול נגיד עם יי צבאות ירום הוד ויגדל כבודו
 פרימסה אשראך בערפין כדכאן עבד וחריד במלחם עמלם
 מדה מן אטון פלגה אחרת הוא יוס מא למבל מוקדמה כמסה
 עשרה דינאר פאקדעהם איחה בעץ אשראך יאקאמה
 ענדהם מדה וגמיעהם עארפין בהא פלגה קוומא אדכאן יוס
 מא בער אדכאן לא טך שה נטוסהם כיד הדא למבל
 לעאחה פמעהם מן יכר הדא ומנהם יאטחה לא אנה
 יאטס אפאקין יפרינא סידנא מא אדרינו פודלך
 פולאמן השמים

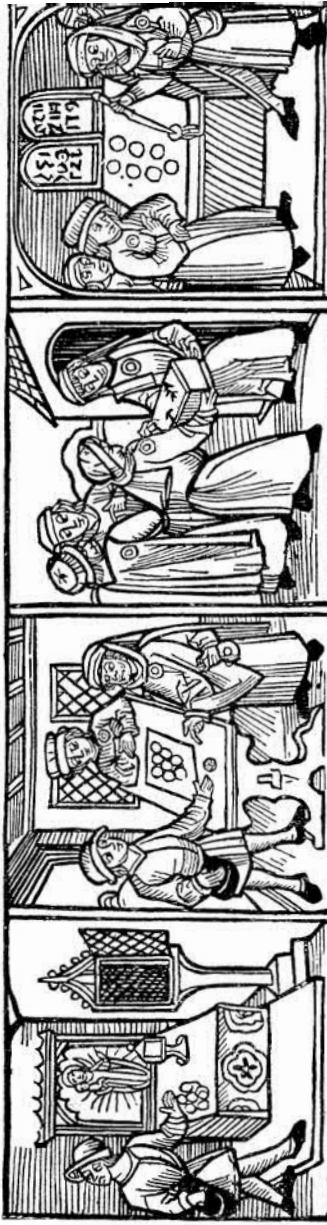
אמאב

א מן ענפס מעש יקני בטיילת אפי' רב
 ומי מן ענפס יואל וימיו אפי' רב
 באליל יואל שבלגה ממד אפי' רב
 שבלגה בפרק ועבד אדכאן

Ein grawsamlich geschicht Betheben zu passaw Von den Juden als berrachs volgetz

byerstet. Inhoff acht partickel des la-
cremēt auß der kirche. legt das in sein
salchē. hant by darinnē drei tag bepalte

bye tragen die iude vñ schultloffer.
die sacramēt yn ir synagog. vñd vber
aus er yn ander iuden gelthen haben.

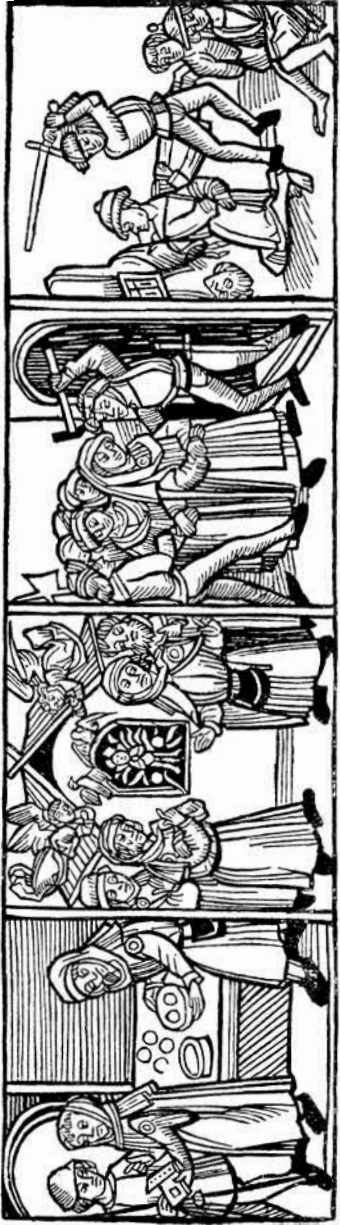

bye testen. In auß bye sacramēt schick
ten zwen partickel gen. piag. byē gen
galspurg. zwen yn iole Hwennstlat

bye verperten In die sacramēt verlu-
chen ob vnser glaub gerecht wer flogē
auß dem offen zwen engel. vñ. ij. taubē

bye vecht man all Juden zu passaw
die dy sacramēt geisauß verichu ge
stolen vñd verpiant habet.

bye furt mā In furgericht. verurteilt
die vier getauß. sackt man. holman
vñd walich. sein geschöpf. worden.

Dye kercklyc man den pfeyl vnto verred
die dase sacrament bebylde. dy darnach
geschoyen vnto verpant haben.

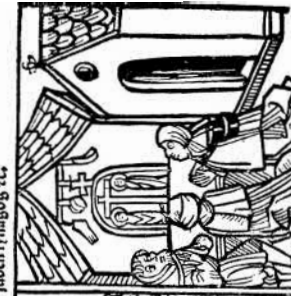
Dye verpant man sy mit lampy vnto in
den die yn yren glauben blyben. vnto
ymb das sacrament gewyrt haben.

Dye wirt der L. ruffosco sacraments
verkaufter. auf einem wagen yersien
mit glendene zangen.

Dye heit man on yro pavent yntem
berren zu lob en. gosch auf. Zugt oze
juden synagog etc.

Nach christi gepurt. m. cccc. lxx

vil. iar Regirnde zu den zeit der hochwirdig furst vil herr heer
Zellrich zu passaw geboen vonn Hufschaff. So hat sich beggeben
das ein leychferriger vil veragter menich werlander genant L. ruffosco etien
gesshamer vergessende seiner sel selighayt nach Judas syten auf begger
gryliche gawe abbt den iuden dye xeri wonet byt zu passaw bey der Jlig
alda hindor sent Joagen perey seymet vnto leiter des gecreusigten waren
lebenigen gote vil abbare seiner geperey in ein vorede vertrag gemacht
hat. Nach dem als yn etwo off in yren postchaffte genuyt vil gebauchet
nabemir vnto verr geschickt hetten. ob er yn precht das hochwirdig sacra
ment. den leychnam vnter berren Jhesu christi ob sy den icht kauften wol
ten. darsu sy yn als die begyngen handel. auß grossen neyde so yn dem ber
ren Jesh vntem berland haben. antwort gaben. Er salt den ptinge daru
wollen sy yn em beugen thun. nach solchem geolng der verkauffer vnto
verflocht lunder yn seiner posthayt nach dem hoch wirtigen sacrament stels
let. des beuelten syben vnto beyngigsten iare. Zum freytag vor sant Abacha
do tag die kirchen vnter liden frauen yn der freyung der abey. So stoch
geschuß auß gebochen. dar yn. vil. partickel des hochwirtigen sacraments
gestollet. das mit seinen sunoligen henden an ge geyffen. vnto yn ein rucklen
gewickelt von dem freytag byß an den suntag. Soogen bey yn getragt dar
nach den Juben saltchaffte vberantwort. vnto yren reymlichen gulde ver
kauft. eny partickel gepurt vnto beyngig pfennig. zu sich mach der heyligen
christenlich kirchen. dye Juben vnto leiter gote das bechalen. zu xerckel
yn ir synagog pracht den leychnam christi mit iren sunolig. berden. geyffen

mit grymiger giet zu creusigge. christe glaudt zu bewert. En in nro ein scher
pkes messer genumt den leychnam xpi auß irem altar in der synagog geschode
darauf plus gesoffen. En ins kuroes angefticht erichyne. Die judt lere erichya
eten. wure zu nro. vil. schickel. partickel gen. prag. in die H. wellarig
gen. Saltpurg. d. partickel woffen sy yn eine glendoe pachoffen. haben sy
geschehen. d. engel. d. tauben auß dem ofen flygt. nach malis ist der vobetter
vor der fallen im synund beyngigste lare. bey ein kyrichock zu Eernm
purg begyffen vil den grossen gesturt auß das oberhauf bey passaw. Da
seist der obgenant hochwirtig yn got vater. vil her. Zellrich byschoff zu pas
saw. Zals ein christlicher furst dem solch vob pillich zu berken ist. gengen.
yn recht zu straffen etant h. al. schuff durch bekenen vil geistliche kly
ker herre. So ballen vo der aben. die sen lemer genade martyscha. die selbe
Juben byt zu passaw auß zu fahen vnto vnto die warhayt zu frage. die ood
allo gemeynlich einbellig yn bekandlich vnto. vil. paygt das messer. d. de
llen. die hat yn den ofen da sy solch handel mit dem hoch wirtigen sacra
ment volbracht vil begangt habet. Zills bekerie sich yr vier zu dem L. h. h. h.
lichen glaudt. vil wure am Ertichach nach Japica yn der fallen des syben
vnto beyngigste iare fur recht gestelt. Die newt christe mit mer (syperst) ge
richt die Juben yn oem ferner. auch ir syten mit jange geeyffen. Nach der alle
gherlich wochet wart der verkauffer auch nach sonolig des rechte mit
vnto beyngig geirich. das er als mit grosser geuirt rew yn antwort erlyde
hat. wie das durch yn geschonert ist. offentlich vor meniglich bekant. got
wol sich ywer sein vnto alle glaubig ist erbaumen. Amen.

Az erfurti zsinagóga 1357-ben

Kínzókamra az inkvizíció idejéből

Az újhold
megáldása

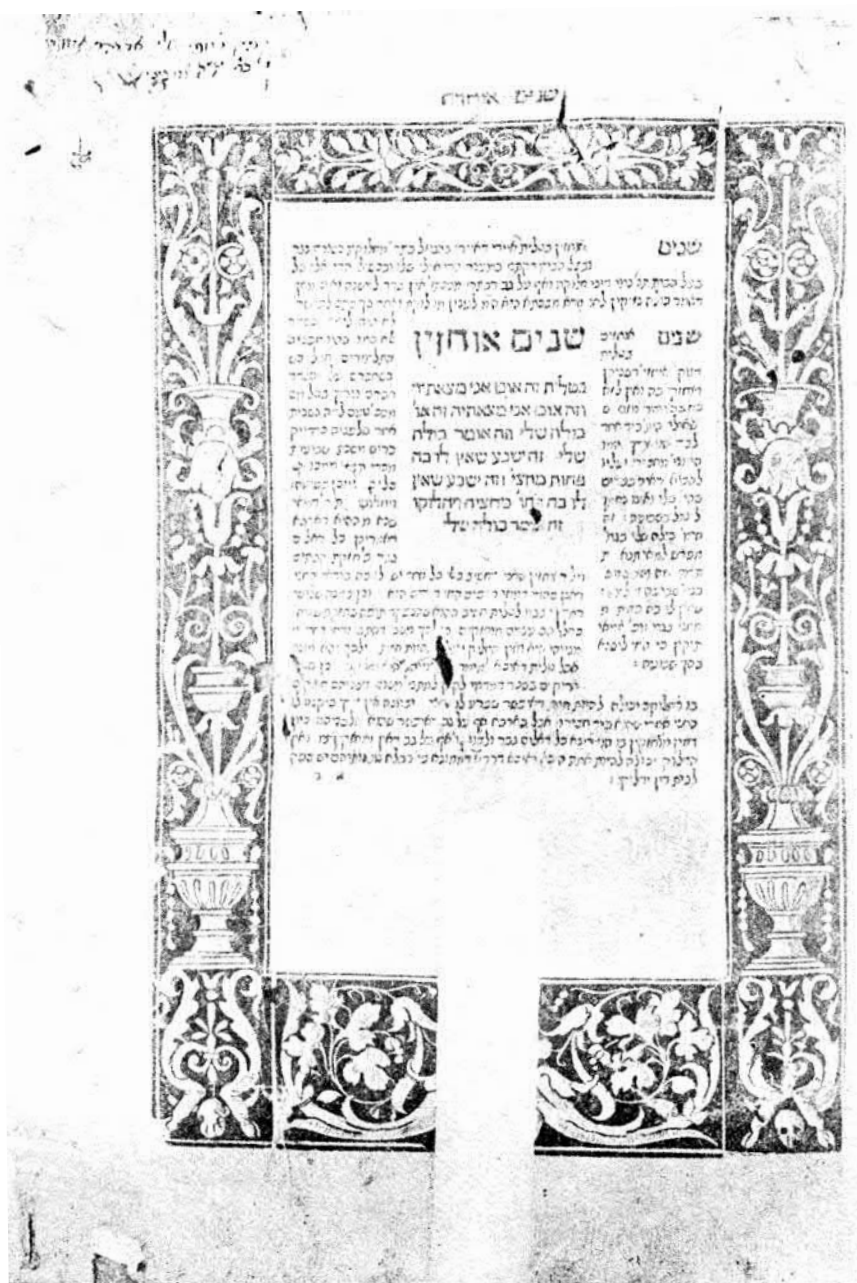
egy 1657-i
hollandi
fajetszelen

Az inkvizíció körmenete Godbar

ויהי חמיק אל יעבתי בכל עת הכה לני
 ארבע כנסות הארץ כי בעו בחרת מכל
 שון וקרבנו לשמך הגדול באהבה באמת להודות
 לך וללחודך נא ייחבדיך בעמו ושרי שמע
 ישראל לזכות לבס לאלהים אנוי אדיר
 אמ נתייב נטון וקוים ישר ונאמן אהוב וחביב
 נתייב נתייב נתייב אדיר ומתקן ומקבל וקוים ונתייב
 הוה עלינו לשלם ועד אמת הוא לשלם אדיר
 הוה מלכות נתייב ועקב כען ישיב חור ודור
 הוא קיים ושימ קיים וכסא נכון מלכות קיים
 כדיו חיון וקיימין ועומדין לעד ייחבדיך עולמית
 מן חסד ליודקו ועדקתו ליש ילב ש אבות
 יעלנו על כעט ועל דודתנו ואל יחידה ודע ישר
 עבדיך על הד אשעם ועל האחריתים וס קיים
 כאמת ובאמונה חק נתן לא יעבד אדיר אמת
 הוא ייחבדיך מלכות ומלך אבותינו ונאמן
 אמת אמת צור ישועתינו פריש ומאילת מעלת
 הוא נעמד ואין לו אדיר עור וזלזל עור את אדיר
 אדיר הוא מעולם מען ומישיב לזכות אחרים
 בכל דור ודור ברוך עולם מתיבך ומעלה לך
 ונתייבך עד אפני ארץ אשר יושב אשעם
 למען ודודתך ודכך ישוב לל אמת אמת

Az „Ahabah Rabbah” kezdetű ima egy régi kairói kézirat
 imakönyvéből

15. századbeli olasz Talmud-kiadás egy lapja

הקורא יטובת מדיינים קטיגוריהם ישתק נרגנים רוח
 נבאה דבאיה לב ושברוים רעזו יעלו כחלבי קרבנים
 שבויעת אבות קיים לבנים שיוועת קוראיד תשמע
 ממייענים תבין לבם ליראתך מוכנים תקשיב אוניך שח
 חינונים שוב להעלות עמר משאונים מדר יקדמו
 רחמיך קדמונים פרעם ינארחניך כינים קדוים חסדיך
 ועל רחמיך נשענים כי על רחמיך

פניה טהרה יזכיר מכלל (על יום כפור) יזכיר טהרה על

סלח נא אטימתינו רבה הטה אוני בקשתינו
 הקטיבה כי לא על זרקותינו גשנו לפניך
 לקרבה כי על רחמיך דלתך רפקנו להקרבה סלח
 נא קדושה בתשובה הטה אוני ועורר את האברה
 כי לא על זרקותינו זימנתה עשרת ימי תשובה כי על
 רחמיך וזימנתה שלש עשרה לשוובה סלח נא
 טובאת ליבנו המרובה הטה אוני יהי בעהתך להתיצנה
 כי לא על זרקותינו כבודך יושב בישיבה כי על רחמיך
 לתחלות יטורף הקטיבה סלח נא מרבה לסלח
 לחביבה הטה אוני נרחים שמיע ער חובה כלא על זרקות
 שמתנו בארץ הטובה כי על רחמיך עוררת שבויעת
 העריבה סלח נא פז איש הענה הטה אוני נקוני
 תבין סליחתך באו לנוכבה כי לא על זרקותינו קפצת
 גלות לחוצבה כי על רחמיך רעה שקדתה להטיבה סלח
 נא שוכן שחקים בצאת הטה אוני תשוב לקדש
 נאיה כי לא על זרקותינו אפך רחום ממנו להשיבה

איש אחד מן הרמתיים צופים מחר אפרים
 ושמו אלקנה בן ירחם בן אליהוא בן תחו בן
 צוף אפרתי : ולו שתי נשים שם אחת חנה
 ושם השנית פננה ויהי לפננה ילדים ולחנה
 אין ילדים : ועלה האיש ההוא
 מעירו מימים ימימה להשתחות ולזבח ליהוה
 צבאור בשלה ושם שני בני עלי חפני ופנחס
 בתנים ליהוה : ויהי היום ויזבח אלקנה ונתן
 לפננה אשתו ולכל בניה ובנותיה מנות :
 ולחנה יתן מנה אחת אפים כי את חנה אהב
 ויהוה סגר רחמה : וכעסתה צרחה
 גם כעס בעבור הרעמה כי סגר יהוה בעד
 רחמה : וכן יעשה שנה בשנה
 מדי עלתה בבית יהוה בן תבעסנה ותכבה
 ולא

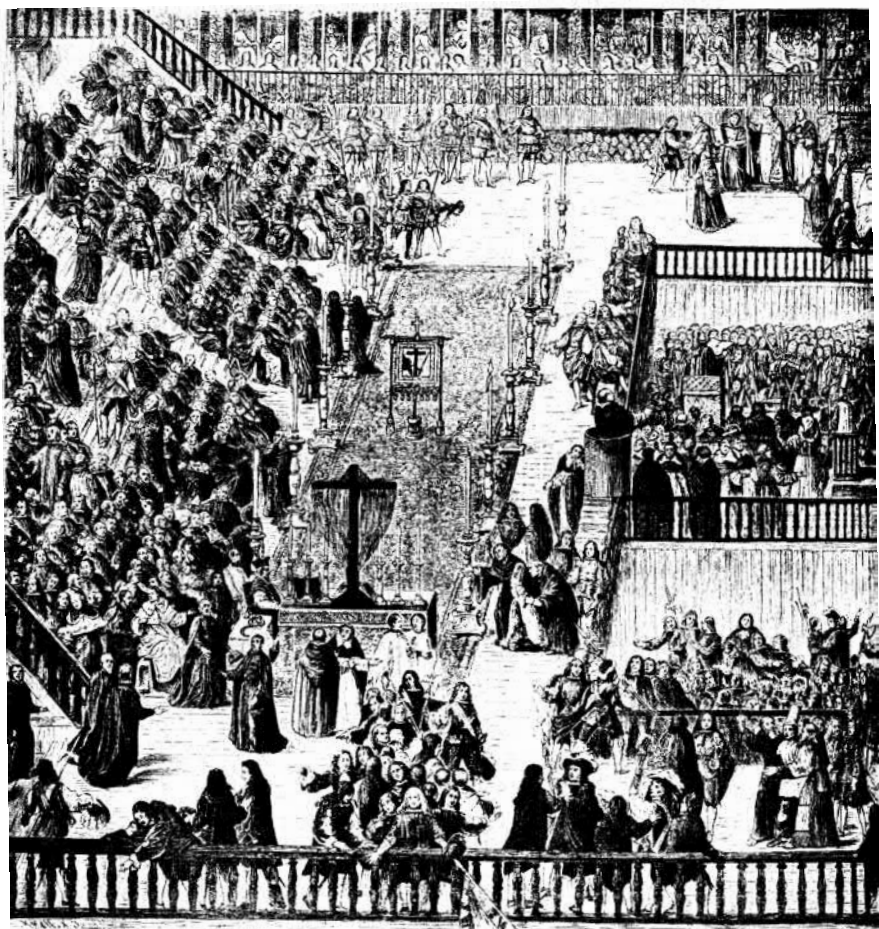
N V M E R I

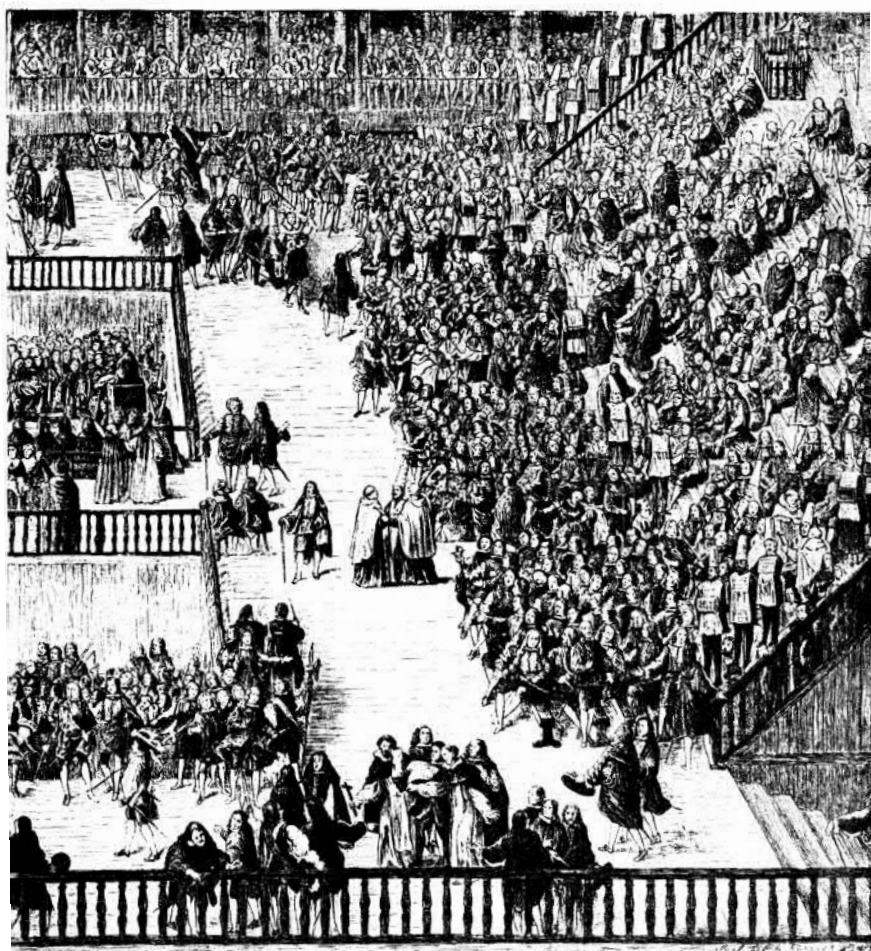
IOCVTVS QVE est domin⁹ ad Mosen in de ferro Sinai, in tabernacu- lo testimonij, in una se- cundi mēsis, in anno se- cundo, postquā egressi sunt de terra Aegypti, di- cens. Tollite summā uniuersi coetus filiorum Israel, iuxta cognationes suas, & iuxta domū patrum suorum, cum numero nominum, omnes scilicet masculos iuxta capita sua. A sū- tio uiginti annorum & supra, quicunque egreditur ad militiam in Israel, hos inquit nu- merate per exercitus suos, tu & Aharon. E- runtq; uobiscū uiri de singulis tribubus, quo- rum quilibet caput sit familia patrum suorū. Hæc autem sunt nomina uirorū, qui stabunt uobiscū: de Ruben, Elizur filius Sedeur. De Simeon, Selumiel filius Zuri Saddai. De Iu- da, Nahsion filius Amminadab. De Iasach- ar, Nethancei filius Zuar. De Zebulun, Eli- ab filius Helon. De Ioseph & Ephraim, Elisama filius Ammihud: de Menasse, Gam- liel filius Pedahzur. De Biniamin, Abidan fi- lius Gideoni. De Dan, Ahiezer filius Ammi Saddai. De Aser, Paghiel filius Ochran. De Gad, Elisaph filius Dehucl. De Naphthali, Ahira filius Enan. Isti erant in congregatio- ne magni nominis, principes tribuum pa- trum suorū, & capita militū in Israel. Tuliq; Moses et Aharon uiros istos, qui nominibus suis

יהוה אל-משה במ

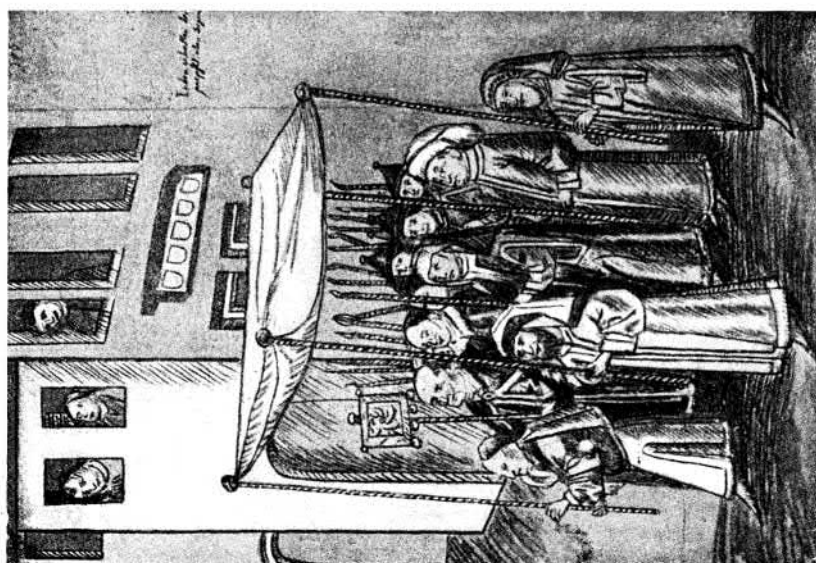
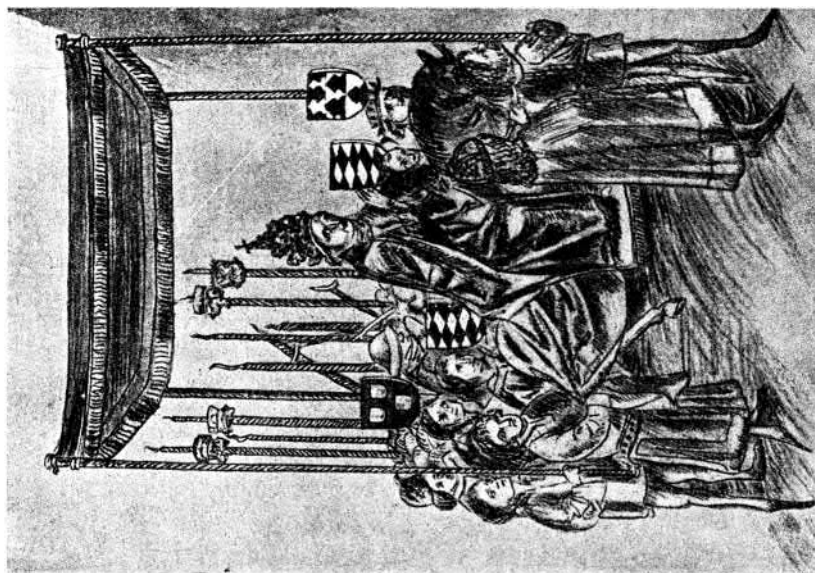
במדרש סיני באהל מועד כאשר לחוש ח- חשני בשנה חשנית לצאתם מארץ מצ- מצרים לאמר / שאר את ראש כל ערת בני ישראל למשפחתם לבית אבתם במ- במספר שמות כל זכר לגלגלתם / מכון עשרים שנה ומעלה כל יצא צבא ישראל חסדו אתם לצבאתם אתה ואחריו / ואהבם והיו איש איש למטה איש לבית א- אבמיו הוא / ואלה שמות האנשים אשר יעמרו אהבם ל- לראובן אליצור בן שריאור / לשמעון שלמיהל בן צורי שרי / ליהודה נחשון בן עמינב / ליששכר נהנאל בן צופר / לזבולן אליאב בן חלן / לבני יוסף לאפרים אלישמע בן עמיתור למנשה גמליאל בן סב-סצור / לנחמן לנחמן בן גרעני / לבן אהיעזר בן ע- עמי שרי / לאשר גמליאל בן ע- עבדו / לנחמיהל אהיעזר בן עני / ואלה קריאו תעבה נשיא מטה אבותם כאשר אלסי ישראל הם / ויקח משה ואהרן את שמות האנשים אשר נקבו ב- בשמות / ואת כל תעבה הקהיל ב-

Auto da fé Nova

1680-bari

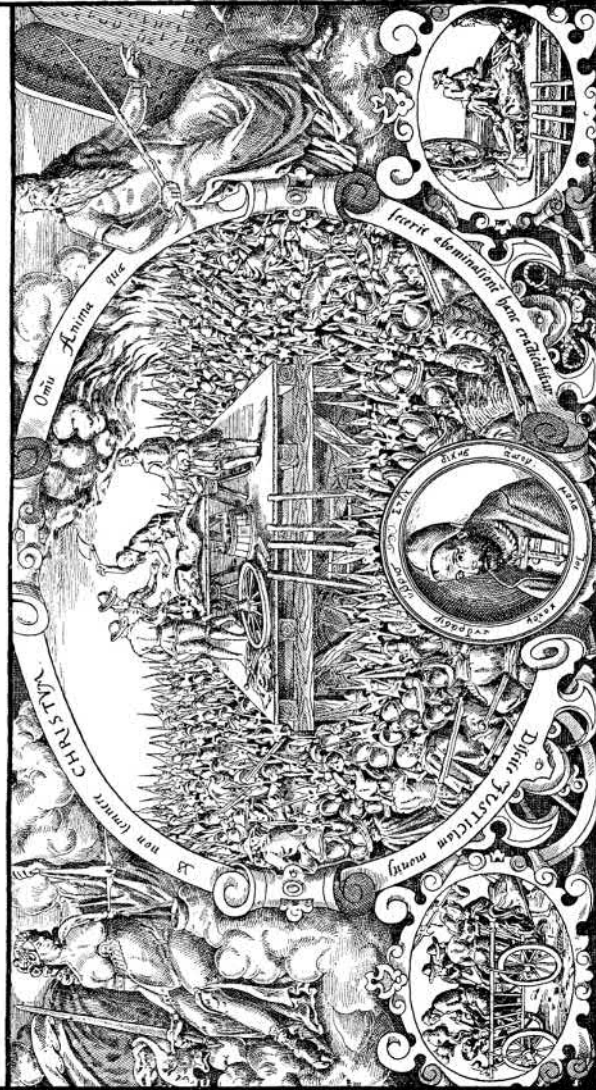

Zsidók üdvözítő menete V. Márton pápa előtt a konstanzi zsinat alkalmából, 1417

Warhafftige Vbronerfeyung oder Geſtal/ des angeſchloſſen Leypolt/ Juden/
 ſamp/ ſurbeildung der Exccution/ welche an ihne/ ſeiner volckerlichen graulichen und vnmenſchlichen thaten halben (ſo er an dem
 enghubigen Spiegheln/ zur begangen den 28. Junius/ 1572. zu Vercoge/ nach unthut/ Voetſcher und Kayſerliches Nichten/ veltigen werden iſt.

Daroben ſieſſlich ſine und anderr/ Juden irannen/ ſo ewan von ihnen wider alle menſchliche Affecten/ vnd mildem
 gegen den Chriſten menſchen geſch/ aus gar bündigen Chriſten/ altemen Chriſten zu gut und vorwarnung/ Chriſt das ſie ſich für ſichem that.

Gegen dieſe ſieſſliche veltigen juben/ die ſie ſich für ſichem that.

Lippold kiégzése (Berlin 1573) egy egykori ímetszeten

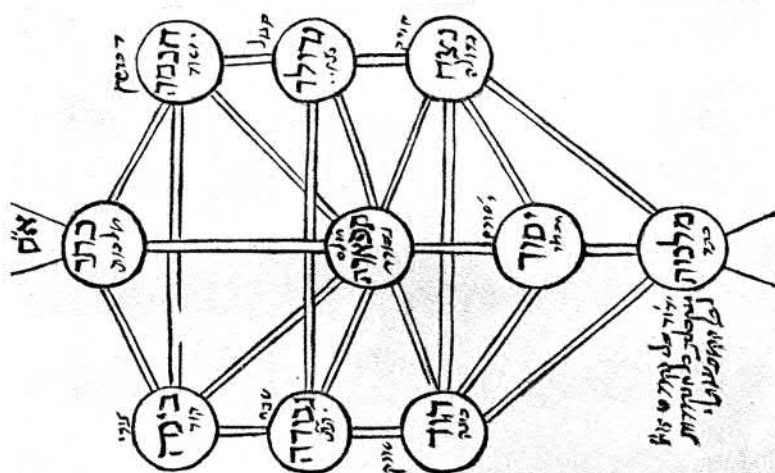
Ostipátrusítást ábrázoló kép

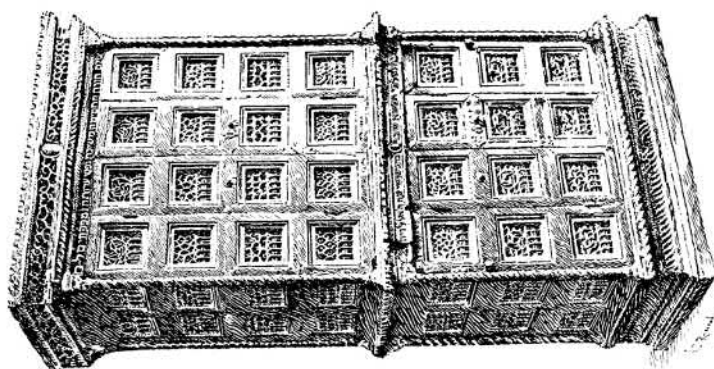
Zsidóellenes zavargás a 14. században

Zsidóégetés a 14. században

Kabbalistikus jelek egy 1601-ben megjelent műből

A madénai zsinagóga frissítése
1565-ből

Zsidójegyek a 14–15. századból

Zsinagóga belseje egy 16. századi fametszeten

Lengyel zsidó házaló (17. század)

Zsidók a Felső-Rajna vidékéről,
a 16. század végén

16. századi német zsidó
viselete

Hamburgi zsidó házaló
(18. század)

Sóférfinást
ábrázoló
kép

egy 17. századi
amsterdami
haggadáiból

Középkori zsidó-keresztény hitviták

Német zsidó iskola a 16. században

Sabbatai Zevi
almessias (1626—1676)

A zsidók kivonulása Prágából 1745-ben

Olasz Prigyeidifügöny (H. szizod)

Völegény és menyasszony öltözete a német-zsidóknál a 18. században

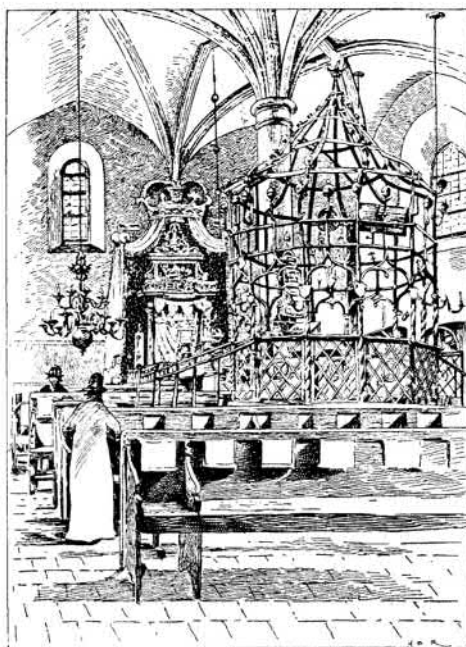
Nürnbergi zsidók viselete a 18. században

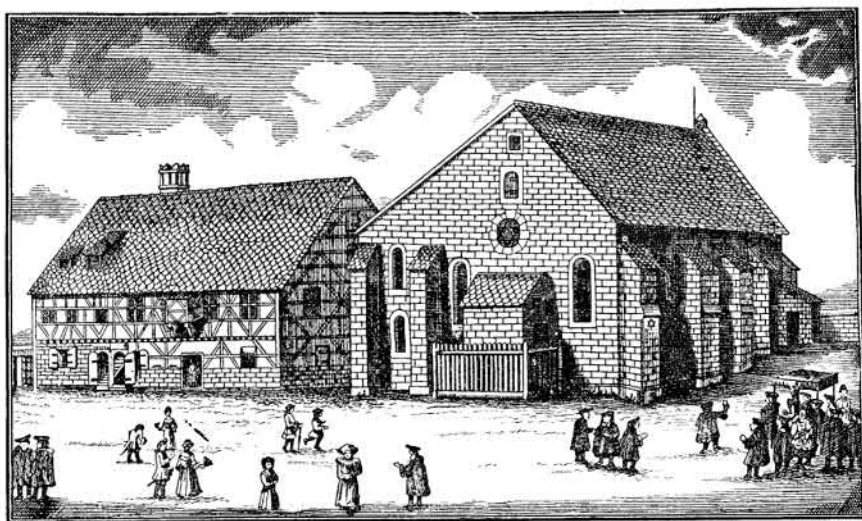
Fürthi zsidó nők a 18. század elejéről

Zsidó lakodalmi menet 1700 körül

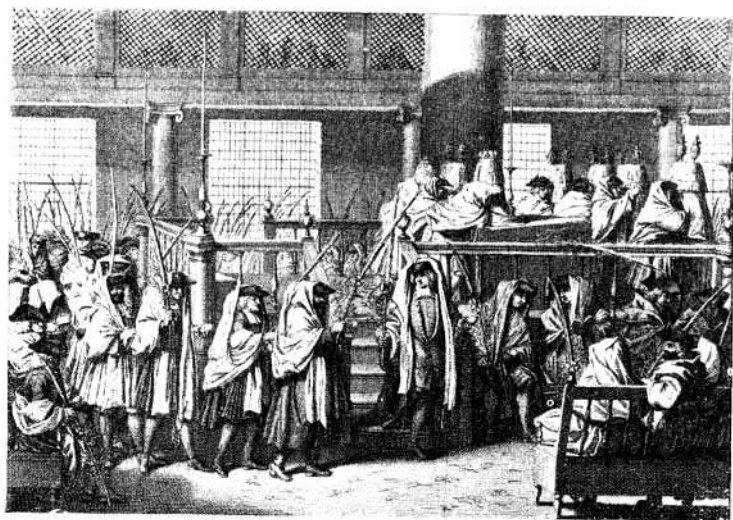
A krakói régi zsinagóga belseje

A fűrthi régi és új zsinagóga 1795-ben

Purimból. Kép a 18. századból

Énnepi föltevénélés pölmoigakkal

*Rothschild Mager Amshel
(1743–1812)*

Zunc Lipót (1794–1886)

A Rothschild-család frankfurti háza

Montefiore Mözes

Montefiore Mözes

Moser Mendelssohn

Mendelssohn Mözes

Giacomo Meyerbeer (1791–1864)

Spinoza Baruch (1632–1677)

David Friedländer (1750–1834)

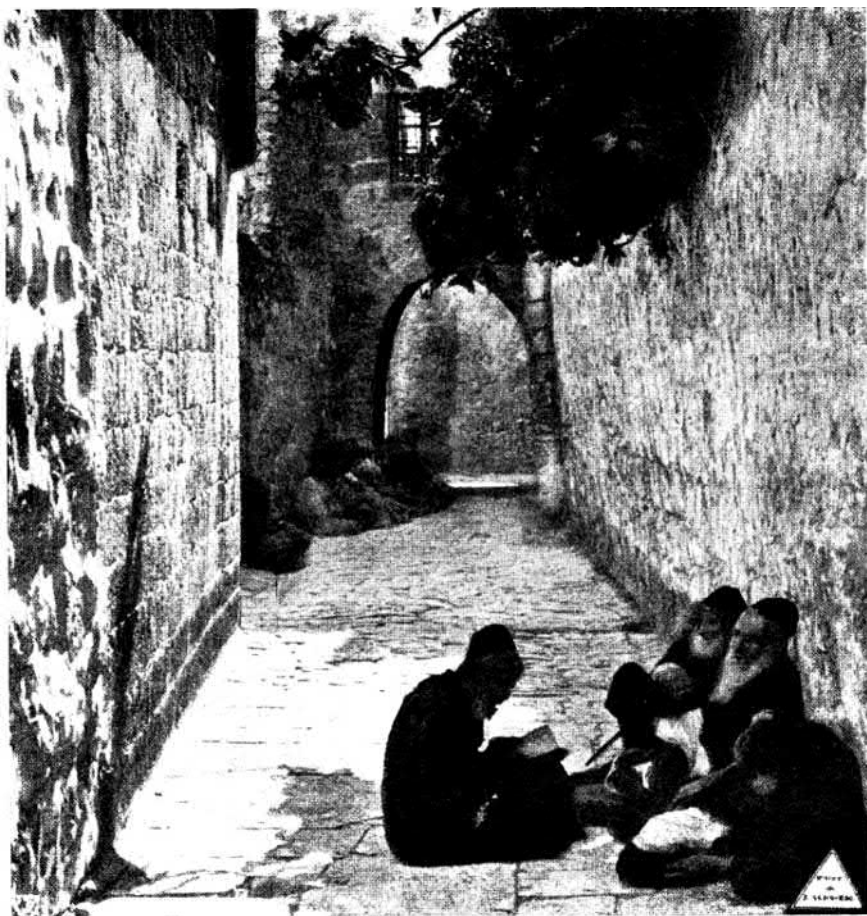
J. F. Halévy (1760–1826)

Dr. Goldziher Ignác

Adolphe Cremieux (1796-1880)

Zsidók Jeruzsálem régi városrészében

Tel-Aviv, az új zsidó város

צו די אידען אין פוילען.

די העלירשע ארמיעס פון די גרויסע מיטעלאיראפעישע רעגירונגען, דייטשלאנד אין עסטערייך-אונגארן זיינען אריין אין פוילען.

דער מעכטיגער מאַרש פון אונזערע ארמיעס, האט געצוואונגען די דעספאטישע רוסישע רעגירונג צו אנטלויפֿען.

אונזערע פֿאָהנען ברענגען אייך רעכט אין פֿרייהייט: גלייכע בירגעררעכט, פֿרייהייט פארן גלויבען, פֿרייהייט צו ארבייטען אינשטערס אין אלע צווייגען פֿון עקאנאמישען און קולטורעלען לעבן אין איירע גייסט.

צו לאנג האט איהר זיך געפלאַנט אינער דעם אייזערנעם מאַסקאָוויטשען יאָר.

ווי פֿריינד קומען מיר צו אייך. די באַרבאַרשע פרעמדע רעגירונג איז אויס!

די גלייכע רעכט פֿאַר אידען זאל ווערן געבויט אויף פֿעסטע פֿונדאמענטען.

לאַזט אידן נישט, ווי אַ סך מאל פֿריהער, אָבנאַרען דורך חטופֿה'דיגע פֿערשערעכונגען!

צו האט נישט אידן אין 1905 דער צאָר ציגעזאָגט דאָ גלייכע רעכט פֿאַר אידען, אין נאָ האט ער נישט דאָרויף געגעבן דעם העכסטען מאָנאָקס?

ווי האט מען אידן אָבערצעהלט דעם דאָזיגען חוב, וואס מען האט אויף זיך גענומען פֿאַר דער גאנצער וועלט?

געדענקט דאס ארויסטרייבען, וואס מען טרייבט טאַגטאָגליך די אידעשע מאַסען פֿון זייערע אייגענע טעטות!

געדענקט קרישניקווי, האַמעל, ביאליסטאק, סידלעץ, אין פֿיל הונדערטער אַנדערע בלוטיגע פֿאַרמאָנט!

געדענקט דעם בייזיס־פֿראַצעס, און די ארבייט פֿון די באַרבאַרשע רעגירונג צו פֿערברייטערן דעם שרעקליכעם ליגען פֿון בלוט־געברויך ביי די אידען!

אויב האט דער צאָר געהאלטען זיין מאָנאַכיש וואָרט, וואס ער האט געגעבן, זייענדיג אין די קדש'!

קיר איז איצט ווידער אין די קלעם! — אָט, דאס איז די סבה פֿון זיינע פֿערשערעכונגען, איינער הייליגער חוב איז איצט, צוזאמען צו נעמען אלע קריפֿטען, מיטצויראביטען ביי די בעפֿרייאַנג.

אלע פֿאַלקסרעפֿטען: איירע וועגער דור, איירע קהלות, איירע חברות, מוזען זיך שטעלען ווי איין מאַן, מיטצוהעלפֿען צו די הייליגע זאָר.

מיר טרויערען, אז איהר וועט בעווייזען, דורך פֿאַקטען, איינער פֿערשטאנד און איינער איבערגעבענהייט.

ווערנט זיך, מיט דעם גרעסטען כּוח, צו די קאָטאָנאָטען פֿון אונזער מיליטער אין די ערטער, וואס זיינען גאָרענט צו אייך.

אלע סאַרטען ליטערוועגען וועלען באלד אין מיט בעצאָהלט, באַהיט דעם וועג צו בעצווינגען אין גאנצען דעם טונא, אין צו ברענגען דעם נעהן פֿון פֿרייהייט אין געטעטיגקייט!

די אָבערע לייטונג פֿון די פֿערבינדעטע דייטשע

און עסטערייך-אונגאַרשע ארמיעס,

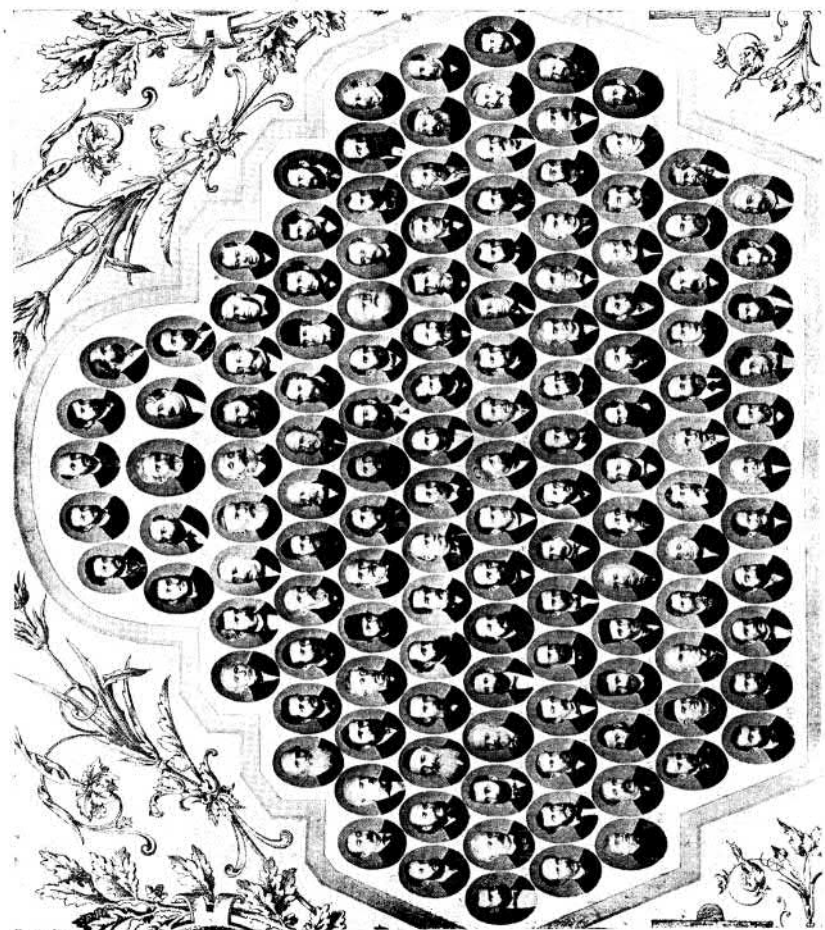
*At: egyesült német-osztrák-magyar hadsereg fiddis nyelvi kiáltványai
a lengyelországi zsidókhoz: 1914-ben*

Paganja (kolonizációs telep)

Jeruzsálem

Az 1869-iki országos izraelita kongresszus résztvevőinek csoportképe

Ezt a clichét a Múlt és Jövő szíveségből engedte át